

Tartalom

1. Módszertani bevezető	9
I Társadalmi konstrukciók	13
2. Alapfogalmak	19
2.1. Cselekvés	20
2.2. Kommunikáció	29
2.3. Tudat	41
2.4. Képesség	46
2.5. Érzelem	47
2.6. Szokás	49
2.7. Irányultság	50
2.8. Érték	54
2.9. Norma	61
2.10. Társadalmi szerep	81
2.11. Reciprocitás	84
2.12. Döntés	99
2.13. Társadalmi helyzet	105
2.14. Kollektív cselekvés	112
2.15. Kultúra	118
3. Kényszer és cselekvés	121
3.1. Cselekvésbefolyásolás	122
3.2. Uralom	126
3.3. Hatalom	134
3.4. Szervezet	141
4. A társadalmi cselekvés modellje	143

„A történelem emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye.” (Adam Ferguson)

Ezt a könyvet a kommunikációs szakos hallgatók számára kezdtem el írni, mint a szociológia alapfogalmairól szóló jegyzetet. Írás közben az eredeti célok nem változtak, csak talán körvonalazottabbak lettek – egyre fontosabbá vált, hogy konzisztensen kövessem a módszertani individualizmus elvét. Mindvégig viaskodtam a kérdéssel: mi legyen a könyv címe. Sokféle ötlet felmerült, aztán eljött a pillanat, amikor már csak egyetlen lehetőség maradt: a könyvet úgy kell megírni, hogy a társadalmi cselekvések elméletéről szóljon. Mert kell egy cselekvésemélet. Persze, szükség van másra is, sőt nem csak egy cselekvéseméletre, hanem többre. Végülis arra vállalkoztam, hogy a könyvemben dióhéjban összefoglalom mindazt, amit a cselekvésemletről jelenleg tudok. Holnap biztos többet vagy mást írnék. Ez most az 1.0-ás verzió.

A hivatkozásokból és az irodalomjegyzékből kiolvasható, kik voltak azok a tudósok, akikre a leginkább támaszkodtam, fölösleges lenne itt is felsorolnom őket. Valakivel azonban kivételt kell tennem, hiszen a legfontosabb szerző mégiscsak Max Weber, a legfontosabb könyv mégiscsak a *Gazdaság és társadalom*, Weber többkötetes műve. Hivatkozom is rá eleget, különösen az első kötet alapfogalmaira [Web87]. Weber alapfogalmai a főművének megjelenése óta eltelt évszázad során sem évültek el. A társadalmi cselekvések értelmező magyarázatára ma sem ismerünk más és jobb fogalmakat. Persze a Weber utáni társadalomtudósok sok mindenben pontosabbá, teljesebbé tették a weberi fogalomkészletet, de meghaladni nem voltak képesek. Nem is volt rá szükség.

Ahol lehetett, megpróbáltam formális meghatározást (olykor képletet, formulát) adni egy-egy fontosabb fogalomra, állításra. A szigorúbb módszertani apparátus, a logikai formalizmus alkalmazása nem öncélú, hanem olyan eszköz, amely pontosabb önkifejezésre ad lehetőséget. Ez minden tudományos diskurzusban szükségszerű elvárás, de a társadalomtudományokban különösen fontos, mivel az emberi gondolkodás érték- és normatagoltságból adódó sokszínűsége mellett sok esetben még a pongyolaság és az elméleti tisztázatlanságok is nehezítik egymás megértését. Tudom, hogy ez a szándék, ez a megközelítés még nem terjedt el a társadalomtudósok körben, de nem látok más, járható utat. Ha tudományt akarunk művelni, ugyanazt kell tennünk, mint a matematikusoknak. Még ha nehezebb is, lassabb is, később kezdünk is bele. Nem mehetünk másfelé, nem építhetünk másképp. Az egzakt fogalmi gondolkodás építőköveiből kell a társadalomtudományi, szociológiai elméleteket is felépíteni. Absztrakciók, axiómák, definíciók, tételek, formulák, képletek, levezetések, bizonyítások. Ezek az eszközeink. És nagyon távoli a cél.

1. FEJEZET

Módszertani bevezető

Ebben a könyvben a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit szeretném bemutatni, ezért senkinek sem okozok meglepetést azzal, ha feltételezem, hogy a társadalmi cselekvések világában vannak szabályszerűségek. Márpedig ha vannak, és ezeket le is tudjuk írni, akkor ebből az következik, hogy olyasmit művelhetünk, amit tudománynak szokás nevezni. Igenis van értelme társadalomtudományról beszélni, a társadalom működését is lehet tudományosan vizsgálni. Ez az állítás nem is annyira magától értetődő: voltak, vannak és nyilván még sokáig lesznek olyanok, akik erről másként vélekedtek, vélekednek. És igaz az ellenkezője is: voltak, vannak és nyilván még sokáig lesznek olyanok, akik hitték és hiszik, hogy tudományt csinálnak, de a teljesítményük nem érte, nem éri el azt a szintet, azt a minőséget, amit valóban tudománynak nevezhetünk. Itt persze nem nyílik módom arra, hogy elmélyedjek a kérdésben: mit is nevezhetünk tudománynak. Némi módszertani feszesség, fogalomalkotási és -rendszerezési gyakorlat, erős, de semmiképpen sem kizárólagos konzisztencia, sőt talán inkább a konzisztenciára való törekvés kitartó szándéka, paradigmatis gondolkodásmódot, formális eszközök, logikai apparátusok alkalmazása, empirikus adatoknak való folyamatos megfeleltetési szándék és gyakorlat – talán ezek a legfontosabb mozzanatok a tudományosság kritériumainak meghatározásakor. De ezek kifejtése és számonkérése helyett inkább csak igényemet és reményemet fejezném ki, hogy a társadalmi cselekvések tudományos igényű leírásakor olyan eszközöket, megoldásokat szeretnék alkalmazni, mint amelyeket más tudományterületeken szoktak.

A társadalomtudománynak van néhány olyan sajátossága, ami a vizsgálatának tárgyát képező jelenség, vagyis a társadalom különösségéből ered. Mivel erről eddig semmit sem mondtam, még nem lenne ildomos arról beszélni, hogy milyen hatásai vannak a társadalomtudomány egészére. Van viszont egy olyan módszertani probléma, amely a társadalom sajátosságainak ismerete nélkül is megmutatható, értelmezhető, befogadható, amiről érdemes előzetesen is néhány szót ejteni.

Amikor a társadalom működését értelmezzük, akkor ezt két nézőpontból is megtehetjük. „Fentről vagy lentről” – mondhatnánk, ha szemléletessé akarnánk tenni a kétféle megközelítés különbségét, csak hogy ez semmi érdemét nem mond

a kétféle szemléletmód lényegéről. A megnevezésük azonban már utal a lényegre: társadalomtudósként a társadalom működését vagy a *módszertani kollektívizmus* vagy a *módszertani individualizmus* elvei, szempontjai alapján vizsgálhatjuk (a módszertani individualizmus alaposabb kifejtését lásd: [Ort97], [Els97], [Sz99]). A két megközelítés abban tér el egymástól, hogy mit tekint a vizsgálat alapegységének, és ebből következően a különböző szintű társadalmi jelenségeket milyen módon, milyen – egymásra épülő – sorrendben magyarázza. Mit is jelent mindez?

A társadalom egészén belüli szabályszerűségek különböző szintű és – legalábbis részben – egymásra épülő fogalmakkal ragadhatóak meg. Amikor arról beszélünk, hogy valaki szeret egy másik embert, vagy végrehajtja a másik utasításait, akkor konkrét, cselekvő emberekről van szó. De a társadalom működéséről beszélünk akkor is, amikor a nagyobb társadalmi alrendszerek sajátosságait állapítjuk meg, például amikor olyanokat mondunk, hogy „a nemzetgazdaság mutatói jók”, „a fizetési mérleg egyensúlyban van”, „az állam eladósodott”. Ilyen esetekben nem konkrét emberekről, hanem emberek egy csoportjáról, valamilyen szerveződéséről, szervezetéről, egy társadalmi intézményről, a társadalom egészének valamilyen részéről, részrendszeréről van szó. A társadalomtudományi fogalmakkal vagy az emberi cselekvés körébe tartozó, azokhoz „közel álló” jelenségeket ragadhatunk meg, vagy a társadalom mint bonyolult rendszer egészére, részeire, azok működésére utalhatunk.

A módszertani individualizmus szemléletmódja mindig az egyes emberek cselekvéseit, motivációit próbálja meg feltérképezni. Ezért is nevezik gyakran *cselekvéseméleti* megközelítésnek (a másikat pedig *rendszerelméletnek*). A könyvemben megpróbálom felvázolni egy olyan cselekvésemélet körvonalait, amely azon az alapon közelíti meg és írja le a társadalmi jelenségek szabályszerűségeit, hogy konzekvensen az egymással társadalmi kapcsolatba kerülő emberek cselekvéseire koncentrálok. Igyekszem mindvégig következetesen a módszertani individualizmus elvére támaszkodni, de olykor előfordulhat, hogy vizsgálati szempontot kell váltanom. Ha ezt teszem, vagyis amikor eltérek a cselekvéseméleti szemléletmódtól, azt mindig jelezni fogom.

* * *

A könyvemben ismerős, gyakran, széles körben és sokféle értelemben alkalmazott fogalmakat használok. Előfordul azonban, hogy egy-egy fogalmat különböző szerzők, különböző szakmák különbözően értelmeznek, és ez a helyzet kezelhetetlen. Az egyetlen lehetőség ilyenkor az, hogy az eltérő értelmezések közül valamelyiket kiválasztjuk, hogy minél konzisztensebb elméletet, minél pontosabb modellt tudjunk felállítani az emberi cselekvések leírására, értelmezésére. Ez a helyzet gyakran megköveteli, hogy a sokjelentésű fogalmat „megtisztítsuk” a fölösleges jelentésrétegektől, és egy olyan, számunkra vállalható, a lehető legpontosabban megadott jelentést rendeljük hozzá, amely konzisztens marad a modell többi fogalmával. Másként szólva: a tárgyalásba vont fogalmainkat olykor *explikálnunk* kell. Az explikáció művelete módszertanilag nagyon fontos, mert sokszor csak így lehet egyértelművé tenni a mondanivalónkat, a fogalomértelmezési gyakorlatunkat.

* * *

A módszertani fejtegetések után röviden bemutatnám a könyv gondolatmenetének belső logikáját. A könyv legfontosabb célja az, hogy két tudományos megközelítést egybegyűrjön. Az egyik a népszerű és sok területen nagyon hatékony játékelmélet, a másik a szociológia. Pontosabban a szociológiának az a megközelítése, amely a társadalmat társadalmi konstrukciók világaként értelmezi. A játékelmélet az érdekvezérelt cselekvések logikájával foglalkozik, és lényegében nem számol – vagy nem képes számolni két fontos társadalmi ténnyel. Egyrészt a cselekvéseinket rengeteg társadalmi konstrukció határozza meg (értékek, normák, hitek, tudások, hiedelmek), amelyek kultúrafüggőek, nem eleve adottak, nem magától értetődőek, hanem konstruáltak. Másrészt a cselekvéseinket sokszor azzal befolyásolják mások, hogy hatalmat gyakorolnak felettünk, vagyis akaratunk ellenére készítetnek minket valamilyen cselekvésre. Ez a két kérdés egyszerűen nincs jelen a játékelmélet problématerében. Ezt a hiányt nem lehet elfogadni, hiszen a társadalmiságunk lényegéhez ugyanolyan erősen hozzátartozik a társadalmi konstrukciók teremtése, fenntartása, az azokhoz történő igazodás, mint a hatalomgyakorlás, amely nagyon sok társadalmi szabályszerűség forrása, magyarázó tényezője lehet. A cél éppen ezért az, hogy megpróbáljuk egybegyűrní a játékelméleti és szociológiai nézőpontot.

Először át kell tekintenünk a társadalmi konstrukciók világát (ez a legfontosabb „üzenet”, ezért a könyvet is ezzel kezdem). Meg kell ismernünk a normákat, az értékeket, a hiteket, hiedelmeket, tudásokat, praxisokat, az érzelmeket, az akaratokat, szándékokat, értelmezéseket, az emberek által teremtett, konstruált megnyilatkozásokat – sok-sok példával illusztrálva a konstruáltság tényét és sajátosságait. Ennek során mindvégig szemléltetni kell azt a fontos tételt, hogy a konstruáltság egyik fontos következménye a konstrukciók megváltoztathatósága, illetve az ebből adódó tény, miszerint a társadalmi konstrukciók világában semmi sem teljesen determinált, semmi sem egyértelműen meghatározott (azaz minden állítás csak valamilyen valószínűséggel érvényes).

Miután áttekintettük, hogy milyen sok és milyen sokféle társadalmi konstrukciót építünk fel magunkban (ekkor még nem keressük a választ arra, hogy hogyan), elkezdhetjük körbejárni azt a problémát, hogy a társadalmi cselekvések során sokszor nem tehetünk meg mindent, amit szeretnénk. Mégpedig azért nem, mert ahogy mi, úgy mások is akarnak valamit a világtól, tőlünk, és sok esetben konfliktusba kerülünk egymással. A konfliktus feloldása pedig olykor kényszer alkalmazásával történik meg. Ez a hatalom jelensége. A hatalom a kényszervezérelt szituációk világa, amelyekben mások egyszerűen ránk erőltetik a saját akaratukat. Ez persze rengeteg járulékos konfliktussal jár, ezért „kialakul” egy másik jelenség, az uralom, amely a hatalmi helyzetek egy részét egyszerűen normákba építi be, és a normákhoz történő igazodás révén „fegyelmezi” a résztvevőket. A normák által fenntartott rend képzete, tartalma – mint minden társadalmi konstrukció – változhat. A fennálló normatív rendet, a konvenciókat, a jogot mindig lehet támadni, a tartalmukat mindig el lehet képzelni másként, és lehet változtatni is

rajtuk (vagyis lehet más társadalmi konstrukciókban gondolkozni). A konstruált-ság, a teremtettség mozzanata felveti a történelmi szempont érvényesítésének, a történelmi érzékenység folyamatos fenntartásának igényét.

Kényszert (akár a hatalom különböző formáit, forrásait, akár a normákat, az uralmat) nem minden helyzetben lehet alkalmazni, sőt életünk folyamán sokkal több az olyan társadalmi szituáció, amikor nem kényszerek által meghatározott, hanem kényszermentes cselekvéseket hajthatunk végre. Ezekben az esetekben már alkalmazható a játékelmélet, azaz az érdekvezérelt cselekvések, a racionális döntések elmélete. Persze a kényszermentes cselekvések területén is rengeteg konfliktus merül fel, épp ezért nem véletlen, hogy a játékelmélet egyik kulcsfogalma a társadalmi dilemma kategóriája. A játékelmélet kibontásakor bemutatom a különböző alapjátékokat (életszerű példákon keresztül is), és megpróbálok rendet tenni, mert nagy a kavarodás ezen a területen. Ennek során sok, az első fejezetben kibontott fogalmat be lehet építeni a magyarázatokba (az értékeket/hasznosságokat, a normákat, a maximákat stb.), amire azért fontos felhívni a figyelmet, mert ezeket a kapcsolódási lehetőségeket eddig elhanyagolták a játékelmélet művelői.

A következő lépésben, de még a játékelméleti megközelítés keretei közt maradván igyekszem megmutatni, hogy játékelméleti alapon is meg lehet magyarázni azt, hogy a társadalmi kapcsolatokban nem feltétlenül kizárólagos az érdek alapú, önző cselekvés fennmaradása és elterjedése. Ez persze a szociológusoknak, antropológusoknak nem meglepetés, hiszen a társadalmi szolidaritás számtalan megnyilvánulási formája ismert számukra, noha az önérdékkövető egyén önző magatartására vonatkozó tételt a játékelmeszek többsége fenntartja. Ezért fontos megmutatni, hogy a kooperáció, az altruizmus, a reciprocitás, a reputáció fogalmai levezethetőek játékelméleti alapokon is.

I. RÉSZ

Társadalmi konstrukciók

Amikor tudományos elméleteket, modelleket alkotunk, akkor a leírni kívánt területre vonatkozó tudásokat, tényeket akarjuk egységes keretben összefoglalni. Később még kitérek arra a kérdésre, hogyan is értelmezhetjük állításaink, ítéleteink minőségét, tartalmát, ezért egyelőre csak jelezném, hogy amikor a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit akarjuk leírni, akkor tények helyett érdemes *társadalmi tényekről* beszélni. Ez a terminus nem csak azt fejezi ki, hogy a társadalom működésére vonatkozó tényekről van szó, hanem arra is rávilágít, hogy a társadalmi tények abban az értelemben eltérnek a „nem-társadalmi” tényektől (vagy csak egyszerűen: a tényektől), hogy társadalmi konstrukciók, vagyis emberi tétélezés eredményei, azaz nem léteznének a cselekvők jelentéstulajdonítása, interpretációja nélkül. Egy fehér csíkokkal felfestett, bitumennel borított földsáv létezése tény, hisz attól függetlenül is létezik, hogy mi, emberek tudunk-e róla, de hogy az a földsáv úttestnek minősül, ahol például gyalogosként nem szabad járni, az már nem pusztán tény, hanem *társadalmi konstrukció*. Csak mi, emberek ruházzuk fel azt a földdarabot ezzel a tulajdonsággal. Ha valaki nem hiszi, próbálja csak meg séta közben elmagyarázni azt a kutyájának, hogy ahol éppen megy, az az úttest, és azon tilos mászkálnia, mert ott csak autók közlekedhetnek, jöjjön fel inkább a gazdája mellé, a járdára (íme, egy másik társadalmi konstrukció, a járda, amin sétálhatnak emberek, kutyák, de az autók nem használhatják). A kutya nem tudja értelmezni azt a különbséget, hogy az a föld, amin ő és gazdája halad, más minőségű, ha egy vonaltól balra (a járdára) vagy jobbra (az úttestre) lép. Még inkább így van ez az úttest két részre osztásával, amikor az úttest (a föld) valamelyik oldalán csak egy irányban szabad közlekedni, míg a másik oldalán csak az ellenkező irányban.

A társadalmiságunk egyik legfontosabb összetevője az, hogy konstrukciókat képzünk és azokhoz igazítjuk a cselekvéseinket. A világ dolgait, a körülöttünk levő tárgyakat, a világban zajló folyamatokat, saját cselekvéseinket jónak vagy rossznak tartjuk, vagyis értékeket tulajdonítunk nekik. A cselekvéseinkre vonatkozóan szabályokat alkotunk, vagyis társadalmi normákat képzünk. A külvilágról való tudásunk, saját belső érzéseink kifejezésére nyelvi szimbólumokat (betűket, szavakat, mondatokat) teremtünk és jelentéseket rendelünk hozzájuk. Az érték, a norma, a nyelv, a szó, a mondat, a jelentés és még rengeteg más jelenség: társadalmi konstrukció. Mi, emberek teremtjük őket, és bármikor bármelyiket megváltoztathatjuk, átértelmezhetjük, eldobhatjuk vagy igazodhatunk hozzájuk.

A társadalmi konstrukciók létezésének, fontosságának elismerése nem azt jelenti, hogy minden önkényes, relatív, szubjektív, és az objektív valóság törvényszerűségeit akár figyelmen kívül is hagyhatjuk.

„A valóság rákényszeríti az emberre a maga törvényét, akadályait, kerülőit.” [CS05, 47].

A járda, az úttest fogalmai „önkényes”, ember által teremtett minőséget jelölnek, tehát konstruáltak, de az a tény, hogy a földön (akár az úttesten, akár a járdán, mi is, a kutyánk is) járni tudunk, az (többek között) a pont megfelelő mértékű gravitációnak mint „objektív” jelenségnek köszönhető. Sok minden kiadható parancsba másoknak, de csak azokat az utasításokat lehet megvalósítani,

amelyek fizikailag lehetségesek. A konstrukcióink létrejötte csak tőlünk, emberektől függ, de a konstrukciók „működése” csak akkor lehetséges, ha azok igazodnak a való világ törvényszerűségeihez.

A társadalmi konstrukciók teremtettsége persze azt sugallja, hogy egyenrangúságot, valamifajta ekvivalenciát tételezhetünk fel a különböző társadalmak, kultúrák ugyanazon problémákra adott konstrukciói, megoldási kísérletei között, és ezáltal értelmetlennek, megalapozatlannak tűnhet a kultúrák összehasonlítása, a kultúrák közti, vagy akár a kultúrákon belüli fejlődés lehetőségének elfogadása. A társadalomtudósok (főleg a kultúranropológusok) egy része a kultúrák egyenrangúságának és összehasonlíthatatlanságának tézisével vallja. Sokan azt is tagadják, hogy lehetne *univerzálékat*, azaz minden társadalomban létező, mindenhol elfogadott, érvényesnek tartott konstrukciókat találni. Én ezt nem így gondolom. A konstruáltság nagyon erős meghatározója a társadalmi cselekvéseinknek, és ebből fakadóan nem szabad determinálnak, törvényszerűségek által meghatározottnak tekintenünk a társadalom működését, de ebből még nem következik, hogy ne lehetne feltételezni mögöttes és mindenhol érvényes – tehát általánosan emberi – szabályszerűségeket. Ebben a könyvben azt szeretném bemutatni, hogy igenis vannak szabályszerűségek a társadalmi cselekvések világában, és igenis felfedezhetünk univerzális szabályokat a társadalmak, kultúrák működésében. Mindez persze csak úgy lehetséges, hogy – a konstrukciók teremtettsége, önkényessége miatt – mindig és mindenhol előfordulhatnak kivételek, amikor a szabályszerűség mégsem érvényesül. De ebből csak annyi következik, hogy a társadalmi cselekvéseket nem magyarázhatjuk mindig érvényes *törvényszerűségekkel*, hanem csak *szabályszerűségeket* állapíthatunk meg, amelyek olykor megengednek kivételeket is. De az értelmezés, a megértés számára sokszor ezek is biztos fogódzókat nyújtanak.

A társadalmi konstrukciók meghatározó szerepének elismerése egy másik fontos elemzési szempontot is megteremt. Ha azt állítjuk, hogy minden fontos emberi dolog konstruált, akkor ez azt is jelenti egyben, hogy a konstrukciók történetiek, tehát nem csak térben, de időben is változhatnak. Ezen felismerés fényében az elemzések során mindig tudatában kell lennünk a társadalmak történetiségének. Ebből persze nem feltétlenül következik, hogy csak a történeti megközelítés létjogosult, de annyit el kell várnunk a tudományos elemzésektől, hogy minden esetben legalábbis készek legyenek arra, hogy történeti szempontokat is érvényesítsenek.

Nemcsak a térben „szétszórt” társadalmak, kultúrák különböznek, de az egyes társadalmak, kultúrák különböző időpontokban vett állapotai is eltérnek egymástól. A társadalmak, kultúrák változnak. Az evolúcionizmus tudományos sikere sokakat arra ösztönzött, hogy a társadalmi változások magyarázatában is evolúciós szemléletű magyarázatokat alkalmazzanak. Ezt a megközelítést – a társadalmi konstrukciók létezése, kiemelt fontossága, emberhez köthető egyedisége miatt – nem tartom elfogadhatónak. Az evolúciós megközelítések determináltsága ellentétes a „konstrukciós társadalomtudományok” megközelítésmódjával. Ebből azonban megint csak nem következik az, hogy ne lehetne bizonyos módszereket átvenni és alkalmazni, ha máshol sokszor beváltak. A későbbiekben többször is alkalmazni fogok olyan módszereket, amelyek az evolúciós szemléletű elméletek vidékéről szár-

maznak. A tanuláson, utánczásan alapuló társadalmi változások evolúciós szemléletű magyarázatát sok esetben elfogadhatónak tartom, de ez nem jelenti a teljes determinizmus elfogadását. A „tanulás mint evolúciós fejlődés” felfogás a társadalmi jelenségek változásában bármikor megengedi a „visszalépést” (és ezzel – bizonyos fokig és bizonyos értelemben – megkérdőjelezi a társadalmi, kulturális fejlődés fogalmát, lehetőségét).

2. FEJEZET

Alapfogalmak

„És természetesen arról sincs szó, hogy az itt megadott osztályozás kimerítené a cselekvés lehetséges irányultságait: ezek csupán szociológiai célokra alkotott, fogalmilag tiszta típusok, amelyeket a reális cselekvés többé-kevésbé megközelít, vagy amelyek – még gyakrabban – a reális cselekvésben keverednek.” [Web87, 54]

Semmi sem egyszínű. A *szociológia* sem az. Sokféleképpen művelhetjük. Például úgy, hogy elemzéseinkben, magyarázatainkban a *módszertani individualizmus* elvét követjük. Ha így teszünk, akkor *cselekvéselméletet* építünk. Ez a megközelítés a tudományos értelmezés, az oksági magyarázat középpontjába a *társadalmi cselekvés* fogalmát helyezi. Ezt a módszertani elvet más tudományágak is alkalmazhatják, ezért tisztáznunk kell, mi a szociológia feladata, specifikuma a többi társadalomtudományi diszciplínához képest. Válaszként álljon itt Max Weber definíciója (amit a *Gazdaság és társadalom* két helyén megadott meghatározásokból illesztettem össze [Web87, 37-38, 56]):

SZOCIOLÓGIA

az a tudomány, amely a szabályszerű társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik.

E rövid meghatározás minden összetevője magyarázatot kíván. Először is értelmeznünk kell, mit jelent a *társadalmi cselekvés* fogalma, különösen a *cselekvés* általánosabb fogalmához képest. Tisztáznunk kell a *szabályszerűség* fogalmát is, szembeállítva a *törvényszerűség* fogalmával, végül magyarázatra szorul az *értelmező megértés* vagy másként: a *megértő szociológia* fogalma is.

A cselekvésfogalmakat önálló fejezetben tárgyalom. A szabályszerűség fogalmával kapcsolatban pedig egyelőre annyit érdemes elmondani, hogy amikor társadalmi jelenségek szabályszerűségeiről beszélünk, akkor valójában azt állítjuk, hogy

nem keresünk, mert nem is kereshetünk *törvényszerűségeket* a társadalom működésében. A törvényszerűség „erősebb”, mint a szabályszerűség, amennyiben az utóbbi mindig megengedi a kivételek létezését, míg az előbbi sosem. Nincs olyan szabálya a társadalmi cselekvéseknek, amelyet ne lehetne megsérteni, amely alól ne lehetne kivételt találni. A törvényszerűségek tételezése ennél jóval szigorúbb. Megrengetné a földi gravitáció törvényszerűségébe vetett hitünket az, ha a körülöttünk lévő tárgyak hirtelen maguktól elkezdenének lebegni. A társadalom működése sosem ennyire determinált, ezért annak leírásában „csak” szabályszerűségek keresésére (és megtalálására) van mód.

„Egy növény semmit sem tud önmagáról mondani az őt tudományosan meghatározó kutatónak. Nem tesz kísérletet arra, hogy magát tudományosan megmagyarázza. Egy társadalmi aktus viszont nagyon is magában hordozhatja önértelmezését, vagyis nyilatkozhat arról, hogy mit jelent. Az aktust megvalósító ember ugyanis maga kapcsol aktusához meghatározott értelmet, ami valamilyen módon kifejezésre jut, és amit megértenek a többiek, akik felé az aktus irányul. A parlamentben összeült emberek maguk is kifejezetten kinyilatkoztathatják, hogy törvényt hoznak; két magánember kifejezheti abbéli szándékát, hogy jogügyletet akar kötni.” [Kel01b, 2]

A társadalmi konstrukciók olyan vontkoztatási keretrendszert teremtenek, amelyekben értelmezhetővé válnak a társadalmi cselekvések. Ebből a szempontból a normát például felfoghatjuk a cselekvések értelmezési sémájaként.

„Hogy valamely tényállás halálos ítélet végrehajtása és nem emberölés, ez nem érzékelhető minőség, csak egy gondolkodási folyamatból következik: a tényállásnak a büntetőtörvénykönyvvel és a büntetőperrendtartással való összevetéséből.” [Kel01b, 3]

A szociológia feladata a cselekvéseinkben tetten érhető szabályszerűségek feltárása, illetve a társadalmi cselekvéseket meghatározó társadalmi konstrukciók értelmének feltérképezése és ezáltal a cselekvésekhez köthető értelmek felfedése, magyarázata. Ha felfedeztünk egy szabályszerűséget, akkor meg kell magyaráznunk, hogy miért úgy cselekedtek a vizsgált társadalmi kapcsolat résztvevői, ahogy éppen cselekedtek, milyen okokra tudjuk visszavezetni a cselekvések konkrét – szabályszerű – lefolyását.

2.1. Cselekvés

A társadalmi cselekvés fogalmának pontos értelmezése felé vezető első lépés a *cselekvés* fogalmának meghatározása. Ehhez jó kiindulópont Georg Henrik von Wright megoldása, aki a cselekvések és normák kapcsolatának elemzésekor kidolgozta a cselekvések formális leírását [vW63a], [syi07]. Von Wright szerint a cselekvések vagy valamilyen *változást (transzformációt)* idéznek elő a világban, vagy

egy változás (transzformáció) bekövetkezését akadályozzák meg. Eszerint a cselekvéseket akkor tudjuk megragadni, ha előtte leírjuk a változásokat. A változások értelmezéséhez viszont szükséges tudnunk, hogy minek a változásáról beszélhetünk. Azokat a dolgokat, amelyeknek a változásaival kapcsolatosak a cselekvések, általánosítva nevezhetjük *világállapotoknak*. A cselekvéseket így három egymáshoz kapcsolódó fogalom segítségével, három egymásra épülő szinten írhatjuk le. Az első szinten feltárhatjuk, milyen a világállapotok adott pillanatban vett eloszlása. A második szinten ragadhatjuk meg a világállapotok közötti változásokat, transzformációkat, átmeneteket. A harmadik szinten pedig a transzformációkat végrehajtó (vagy azokat megakadályozó) cselekvéseket írhatjuk le.

CSELEKVÉS

a cselekvők által, szubjektív értelemtulajdonítás mentén végzett, valamely világállapot fenntartását vagy megváltoztatását eredményező tevékenység vagy tartózkodás

Cselekvést kétféle módon végezhetünk. Vagy *megteszünk* valamit, amikor a világállapot fenntartásához vagy megváltoztatásához aktívan hozzájárulunk, vagy *tartózkodunk* a cselekvéstől, amikor a világállapot fennmaradása vagy változása azért következik be, mert mi nem teszünk meg valamit, amit egyébként módunkban állna megtenni. A tartózkodás esetében is cselekvésről beszélhetünk, amelynek ugyanúgy lehet következménye, amelyre ugyanúgy vonatkozhatnak normatív előírások, erkölcsi parancsok. Jó példa lehet erre 'kötelező elsősegélynyújtás elmulasztása'.

A cselekvők valamilyen értelmet tulajdonítanak a cselekvésüknek, de a cselekvők célja és a cselekvések eredménye nem mindig fedi egymást. Mind a cselekvés célja, mind a cselekvés eredménye a lehetséges világállapotokra vonatkozik. A világállapotok különféle transzformációkon keresztül változhatnak, átalakulhatnak vagy fennmaradhatnak.

Nézzük meg ezt a „folyamatot” kicsit alaposabban! Azt mondtuk, hogy az első elemzési szinten a világállapotokra vonatkozó tényeket írhatunk le. Von Wright a tények három típusát különíti el: az *állapotot*, a *folyamatot* és az *eseményt*.

állapot	ami a világ tulajdonságait, jellemzőit írja le
folyamat	ami történik, zajlik, megy tovább egy bizonyos időtartamon át
esemény	ami megtörténik, nem zajlik, nem folyamatosan megy tovább

A következő kérdés az, hogy milyen kapcsolatokat állapíthatunk meg a világállapotok (illetve az azokat leíró tények) fent bemutatott típusai között. Egy adott folyamat kezdő-, illetve végpontjait tekinthetjük úgy, mint egy-egy eseményt. Egy eseményt értelmezhetünk úgy, mint valamifajta változást, átmenetet egy kezdőállapotból egy végállapotba. (Kicsit zavaró lehet, hogy az állapot itt a világállapotok egyik altípusa, de a későbbiekben ez a különbségtétel már nem lesz érdemi, sőt a két fogalmat – módszertanilag kicsit pongyolán – egymással felcserélhető módon fogom használni.) Az eseményt tehát tekinthetjük világállapot-transzformációnak, de fontos, hogy a transzformáció többféle „dolog”, világállapot között történhet meg.

transzformáció
egy állapotból egy másik állapotba
egy állapotból egy folyamatba
egy folyamatból egy állapotba
egy folyamatból egy másik folyamatba
egy folyamat egyik állapotából annak valamely másik állapotába (pl. gyorsból lassúba)

Ha valamely világállapotra (tényre) vonatkozó állítást p -vel jelölünk, és a transzformáció fogalmához a T szimbólumot rendeljük hozzá, akkor az eseményeket már kifejezhetjük e két szimbólum segítségével. Ehhez csak az kell, hogy a p , illetve $\neg p$ állításokkal jelezzük, hogy adott világállapot fennáll vagy nem, és ezeket kell a transzformációt jelző T -szimbólummal összekötni. A dolgokat a „nyitott ablak” esetével szemléltetve mondhatjuk, hogy ha p állítás a (P1) kijelentéssel azonos, vagyis azt jelenti, hogy:

(P1) Az ablak nyitva van.

akkor a p állítás tagadása ($\neg p$) azt jelenti, hogy:

(P2) Az ablak zárva van.

Ebben az esetben négyféle átmenetet képzelhetünk el, és így négy T -kifejezést írhatunk fel:

(P3) pTp

(P4) $pT\neg p$

(P5) $\neg pTp$

(P6) $\neg pT\neg p$

A különféle transzformációkat leíró T -kifejezés segítségével már formalizálhatóak a cselekvések is. A cselekvés kategóriájához feltétlenül szükséges a *cselekvő ágens* kategóriája, de itt felesleges lenne mélyebben kidolgozni ezt a fogalmat, mert a könyvben a társadalmi cselekvéseket elemzem, amelyeknek csak emberek lehetnek az alanyai. Elméletileg talán önkényes a fogalom terjedelmének korlátozása, hiszen akár egy állat is lehetne ágens, de a könyv témája „behatarolja” a cselekvést végző ágens fogalmának értelmezési lehetőségeit.

Fontosabb az, hogy megkülönböztessük egymástól a cselekvések *eredményeit* és *következményeit*. Amikor valaki kinyitja az ablakot, akkor a cselekvés eredménye az, hogy az ablak nyitva van (nyitott állapotba kerül), míg a cselekvés következményeként lehül a szoba hőmérséklete (már amennyiben odakint hidegebb a levegő, mint a szobában). Mivel az oksági viszony mentén sokféle következménnyel lehet számolni, első körben nem érdemes a cselekvések következményeinek teljes körét feltárni, sokkal termékenyebb, ha a cselekvések, transzformációk eredményeinek elemzésére koncentrálnunk. A cselekvés fogalmát tehát úgy értelmezhetjük, hogy az a cselekvők által előidézett valamilyen változás, transzformáció, vagy fordítva: egy elemi cselekvés eredménye egy elemi változás.

Legyen d egy elemi cselekvés. Ekkor d négyféle elemi transzformációra vonatkozhat:

(P7) $d(pTp)$

(P8) $d(pT\neg p)$

(P9) $d(\neg pTp)$

(P10) $d(\neg pT\neg p)$

Ha veszünk egy konkrét elemi eseményt, mondjuk a (P1)-t, akkor az alábbi táblázat segítségével szemléltethetjük az elvégezhető cselekvéseinket.

	cselekvés	feltétel
$d(pT\neg p)$	becsukjuk az ajtót	az ajtó nyitva van, és nem záródik be magától
$d(\neg pTp)$	kinyitjuk az ajtót	az ajtó csukva van, és nem nyílik ki magától
$d(pTp)$	nyitva tartjuk az ajtót	az ajtó nyitva van, de beavatkozás nélkül bezáródna magától (rugós ajtózár)
$d(\neg pT\neg p)$	zárva tartjuk az ajtót	az ajtó zárva van, de beavatkozás nélkül magától kinyílna (liftajtó)

A táblázatban felsorolt elemi cselekvéseket átnézve hamar világossá válik, hogy a felsorolt esetek mellett el lehet képzelni másfajta cselekvési lehetőségeket is. „Nincs benne” a fenti táblázatban például az a helyzet, amikor valaki, bár a két kezével megakadályozhatná, hogy bezáródjék egy liftajtó, mégsem teszi ezt meg. Ennek a tartózkodásnak ugyanolyan cselekvéértéke, ugyanolyan erős üzenete lehet, ugyanolyan érzelmek, ítéletek, normák kapcsolódhatnak hozzá, mint a többi, a fenti táblázatban felsorolt elemi cselekvéseknek. A két-fajta cselekvés között különbség csak az aktivitás-passzivitás dimenzióban van. Éppen ezért érdemes új fogalmat keresnünk erre a cselekvéstípusra, mégpedig a *tartózkodás* (angolul: 'forbearance') kategóriáját.

A tartózkodás is ugyanolyan módon írható le, mint az „aktív cselekvés” kategóriája. Nem szabad persze összekeverni a tartózkodás kategóriáját a nem-cselekvés általánosabb fogalmával. Egy ágens csak akkor tartózkodik valaminek a megtételétől, ha képes lenne megtenni, de mégsem teszi meg. A magasugró nem azért nem ugrik át a négyméteres magasságon, mert tartózkodik ettől, hanem mert nem képes rá. Ha viszont „kihagy” egy magasságot, amin a többiek kísérletet tesznek, majd a következő emelésnél újra beszáll a versenybe, akkor azt mondhatjuk, hogy tartózkodott az előző magasság átugrásától. És akkor ez a tartózkodás cselekvésnek, eredménynek számít, amit az is bizonyít, hogy a végeredménybe beszámít ez a cselekvés (tartózkodás), amennyiben az utolsó magasságot többen is teljesítették vagyis 'döntetlent értek el'.

A tartózkodás gyakran (bár nem mindig) értelmezhető úgy is, mint 'hagyni megtörténni valamit'.

Az f szimbólumot alkalmazva a tartózkodás kategóriájára (a megfelelő angol szó kezdőbetűjére utalva ezzel) az aktív tevékenységfajtákhoz hasonlóan írható le a négyféle elemi tartózkodástípus:

	cselekvés	feltétel
$f(pT\neg p)$	tartózkodni az ajtó becsukásától	az ajtó nyitva van, és nem záródik be magától
$f(\neg pTp)$	tartózkodni az ajtó kinyitásától	az ajtó csukva van, és nem nyílik ki magától
$f(pTp)$	tartózkodni az ajtó nyitva tartásától	az ajtó nyitva van, de beavatkozás nélkül bezáródna (rugós ajtózár)
$f(\neg pT\neg p)$	tartózkodni az ajtó zárva tartásától	az ajtó zárva van, de beavatkozás nélkül kinyílna (liftajtó)

Ha azonban a tartózkodás fogalmát a cselekvések egyik típusának (a passzív fajtájának) tartjuk, akkor szükség van arra, hogy külön névvel illessük a cselekvések másik típusát (aktív fajtáját) is. Bár magyarul nem lehet pontos, kifejező teminust találni, az egyértelmű megnevezés kényszere miatt az általános fogalmat *cselekvésnek*, az aktív cselekvést *tevésnek*, esetleg *csinálásnak*, a passzív cselekvést pedig *tartózkodásnak* nevezem.

Az állapotok, változások, cselekvések és transzformációs feltételek egymáshoz való viszonyát így a következő táblázat segítségével szemléltetem.

	feltétel		tevékenység	eredmény	példa
$pT\neg p$	p fennáll, de megszűnik, ha nem tartják fent	$d(pTp)$	ágens megőrzi p-t	p megmarad	ágens felvarrja a fityegő gombot és nem veszíti el
$pT\neg p$	p fennáll, de megszűnik, ha nem tartják fent	$f(pT\neg p)$	ágens hagyja, hogy p megszűnjön	p megszűnik	ágens nem varrja fel a fityegő gombot és elveszíti azt
pTp	p fennáll, és fent is marad, ha nem változtatják meg	$d(\neg pT\neg p)$	ágens megváltoztatja p-t	p megszűnik	ágens levágja a parlagfüvet a telkén, a pollenkoncentráció csökken
pTp	p fennáll, és fent is marad, ha nem változtatják meg	$f(pTp)$	ágens hagyja, hogy p megmaradjon	p megmarad	ágens nem vágja le a parlagfüvet a telkén, a pollenkoncentráció nő
$\neg pT\neg p$	p nem áll fenn, és nem is következik be, ha nem állítják elő	$d(\neg pTp)$	ágens előállítja p-t	p megtörténik	ágens garázst épít a telkén
$\neg pT\neg p$	p nem áll fenn, és nem is következik be, ha nem állítják elő	$f(\neg pT\neg p)$	ágens hagyja, hogy p hiánya megmaradjon	p hiánya megmarad	ágens nem épít garázst a telkén
$\neg pTp$	p nem áll fenn, de bekövetkezik, ha nem akadályozzák meg	$d(\neg pT\neg p)$	ágens megakadályozza p bekövetkeztét	p hiánya megmarad	ágens vegyszerezi a telkét, a parlagfű nem nő ki
$\neg pTp$	p nem áll fenn, de bekövetkezik, ha nem akadályozzák meg	$f(\neg pTp)$	ágens hagyja, hogy p bekövetkezzen	p megtörténik	ágens nem vegyszerezi a telkét, a parlagfű kinő

A táblázat azt mutatja, hogy ha veszünk egy tetszőleges világállapotot, és összegyűjtjük, milyen transzformációkat lehet végrehajtani rajta, akkor az egyetlen világállapotból kiindulva nyolcféle cselekvési lehetőséget kapunk.

Ha a cselekvések „levezethetőek” a világállapotokból, akkor a cselekvések elemzésének, értelmezésének feladata átkerül a világállapotok terébe, és ezáltal az elemzési feladat némileg egyszerűsödik. Persze ettől még közel sem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy mit értünk állapotok, folyamatok, illetve ezek változásai alatt. Különösen így van ez az emberi cselekvések bizonyos fajtáinál, például a kommunikációs cselekvések esetében.

Mint már említettem, a cselekvés modelljében nem lényegi kérdés, hogy kik a cselekvők, az ágensek. Mivel e könyv a társadalmi cselekvések magyarázatát tűzte ki céljául, az ágenseket mindvégig embereknek tekintjük. Ez a feltétel azonban még nem elégséges ahhoz, hogy a társadalmi cselekvés kategóriáját megkülönböztethessük a cselekvés általánosabb fogalmától. A következőkben azt mutatom meg, hogyan határozható meg a társadalmi cselekvések sajátos minősége.

* * *

A cselekvésemélet központi fogalmát, a *társadalmi cselekvést* úgy határozhatjuk el a cselekvés általánosabb fogalmától, hogy a társadalmiság minőségét a cselekvők egymáshoz igazodásának mozzanatával azonosítjuk. A definíciót a következő módon adhatjuk meg:

TÁRSADALMI CSELEKVÉS

olyan cselekvés, amelynek során emberek valamilyen várakozással társadalmi kapcsolatba kerülnek egymással, és ennek során valamilyen módon egymáshoz igazítják a cselekvéseiket

Megpróbálom néhány példa segítségével értelmezni ezt a definíciót. Ha csak egymagában megy valaki az utcán, akkor nyilvánvalóan cselekszik, de amíg nem kell másokhoz igazodnia (például kikerülnie, de még inkább megszólítania egy másik embert), addig nincs társadalmi mozzanat a cselekvésében, ezért nem beszélhetünk társadalmi cselekvésről. Amíg csak kikerülünk egy másik embert, addig ez a cselekvés semmiben sem különbözik attól, mintha egy fát kerülnénk ki, vagy ellépnénk egy domboldalon leguruló kő útjából. A társadalmi cselekvéshez kell az a mozzanat, hogy olyan értelmet tulajdonítsunk a másik ember megnyilatkozásának, amelyhez nekünk valamilyen módon igazodnunk kell, igazodnunk érdemes. Ha egyedül fut valaki, akkor csak cselekvésről van szó, de ha futóversenyen vesz részt, akkor már igazodik a többiekhez (hogyan, mikor, milyen pozíciót foglaljon el a pályán, hogyan taktikázzon, hogyan tartalékolja az erejét, mikor kezdjen el hajrázni, megálljon-e pihenni), akkor már társadalmi cselekvésnek minősíthetjük azt, amit csinál. A meghatározó mozzanat itt az, hogy a cselekvő valamilyen várakozással *társadalmi kapcsolatba* kerül egy másik emberrel, miközben valamilyen értelmet tulajdonít kettejük cselekvésének, és a saját cselekvése közben igazodik a másikhoz. Az értelemtulajdonítás, a másik cselekvőhöz igazodás, a másikra vonatkoztatás, vagyis a kölcsönös *várakozás* a társadalmi mozzanat. Ha ez hiányzik, akkor nem beszélhetünk társadalmi cselekvésről. Akkor sem, ha egyébként sok ember egy időben, láthatóan szabályszerű cselekvést végez. Weber egyik híres példája szerint, ha esni kezd az eső, és minden ember egyszerre előveszi az esernyőjét, akkor mindannyian szabályszerűen cselekszenek ugyan, tettüket mégsem minősíthetjük társadalmi cselekvésnek, mert nem egymáshoz, hanem csupán a fizikai környezet változásához igazodtak.

Amikor szabályszerűségeket keresünk a társadalmi cselekvések világában, akkor a legfontosabb kiváltó okot éppen abban találhatjuk meg, hogy a cselekvők valamilyen tipikus várakozással, elvárással, szándékkal, akarattal lépnek be a társadalmi kapcsolatokba. És akkor érthetjük és magyarázhatjuk meg megfelelő módon a cselekvések lefolyását, valamint kimenetét, ha ezeket a várakozásokat, szándékokat kíséreljük meg minél jobban megérteni, leírni – a megértő szociológia elvárásai szerint. Amennyiben nincs meg ez a – kölcsönös – egymáshoz igazodás, a másik cselekvésére irányuló várakozás, akkor vagy egyoldalú társadalmi kapcsolatról beszélhetünk (amikor csak az egyik fél igazodik a másikhoz) vagy egyáltalán nem minősíthetjük társadalmi cselekvésnek.

A valóság annyiban azért bonyolultabb, hogy előfordulhatnak olyan esetek, amikor egyedül van valaki, mégis társadalmi cselekvésről beszélhetünk. Amikor valaki a saját belső erkölcsi előírásaihoz igazodik, akkor egyedül cselekszik, de ebben a cselekvésben mégiscsak van valami igazodás a cselekvő saját fejében létező előíráshoz, és ez a mozzanat is minősíthető társadalmi cselekvésnek.

A társadalmi kapcsolatot, vagyis a társadalmi cselekvést magába foglaló helyzetet nevezhetjük *interakciónak* is, amikor személyek közötti, „egymásra vonatkoztatott” cselekvésekről beszélünk (inter-action). Az interakció fogalmát *George Herbert Mead* emelte be a társadalomtudományi diskurzusba [Mea73], aki hangsúlyozta, hogy az interakció (és egyébként az énkép

kialakulása, valamint a személyiség fejlődése is) elképzelhetetlen a 'általános másik' fogalmának tételezése, használata nélkül. A várakozások kölcsönösségére, komplementaritására a társadalmi szerepek tárgyalásakor még visszatérek (81.o.).

A cselekvésemélet kifejtése során sosem konkrét, hanem mindig általános cselekvőket (aktorokat) feltételezünk, amiből az következik, hogy a cselekvők között nem kell, nem lehet különbséget tenni. De mégis szükséges elkülöníteni a cselekvőket – a társadalmi kapcsolatok elemzése során tudnunk kell, hogy kinek a nézőpontját vesszük figyelembe. A viszonyítási alap megteremtése miatt meg kell különböztetni a cselekvők két típusát. Erre a *Talcott Parsons* cselekvéseméletében alkalmazott fogalomkettős a legmegfelelőbb, amely elkülöníti az *Ego* és az *Alter* szerepeket [PS51, 15]. Mivel társadalmi cselekvéseket elemzünk, mindig feltételezzük, hogy a társadalmi kapcsolat résztvevői kölcsönösen elvárnak valamit egymástól. A szerepek, a várakozások egyértelmű megnevezése érdekében a szereplők közül következetesen mindig az *Ego* lesz az a személy, akinek a nézőpontjából értelmezzük az adott társadalmi kapcsolatot, és az *Alter* lesz az a cselekvő, aki *Egoval* szemben áll, aki a *másikat* reprezentálja.

* * *

Azt írtam, hogy a szociológia elsődleges feladata a *szabályszerű társadalmi cselekvések* megértése. A következő fontos kérdés tehát az, hogy miként kereshetjük, hol és hogyan találhatjuk meg a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit, milyen hatótényezők biztosítják ezek fennállását.

Az első fontos elemzési szempont lehet annak figyelembe vétele, hogy a cselekvők milyen „állapotban”, milyen szándékokkal lépnek be egy társadalmi kapcsolatba. A társadalmi cselekvés meghatározásában benne foglaltatik, hogy a cselekvők valamilyen várakozással fordulnak a partnerük felé – azaz fogalmazhatunk úgy is, hogy a cselekvőket valamilyen szándék, akarat mozgatja. Ha ebből a szempontból közelítünk, akkor ismernünk kell a cselekvők *motivációját* is. Max Weber híres, gyakran hivatkozott tipológiája négyféle cselekvést sorol fel [Web87], úgymint:

célracionális cselekvés
értékracionális cselekvés
affektív-érzelmi cselekvés
tradicionális (rutinszerű) cselekvés

A motivációk tipizálásának weberi logikája a társadalmi cselekvés definíciójának szellemében érthető meg leginkább: mindig az a kérdés, hogy a cselekvők milyen módon igazodnak a cselekvéseiknek tulajdonított jelentésekhez, értelmezésekhez.

A *tradicionális cselekvés* fogalma alatt Weber a rutinszerű, teljesen megszokott, tudatos reflexió nélküli, szinte automatikus cselekvést érti [Web87, 53]. A tradicionális jelzőt azonban itt nem tartom helyénvalónak. A későbbiekben használni

fogom a tradicionális uralom kategóriáját, és nem lenne szerencsés, ha összecsúszna a két fogalom kétféle jelentése. Emiatt a weberi tradicionális cselekvés terminust a továbbiakban a rutinszerű cselekvés kifejezéssel helyettesítem.

RUTINSZERŰ CSELEKVÉS

„ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést”

A szociológusok nem igazán szoktak ezzel a motivációtípussal foglalkozni, pedig a mindennapi életben sokkal gyakoribb az ilyenfajta cselekvés, mint gondolnánk. Azok a cselekvések, (akár bonyolult) mozdulatsorok, amelyeket nagyon gyakran végzünk el, olyan mértékben rutinszerűvé válhatnak, hogy szinte már észre sem lehet venni az értelemtulajdonítás mozzanatát. Ahogyan felöltözünk vagy levetkőzünk, ahogy fogat mosunk, ahogy rutinból vezetünk hazafelé, ahogy megállunk a piros lámpánál, ahogy kanalazzuk a levest, ahogy lavírozunk a tömegben, ahogy megfőzzük a reggeli kávé stb., mind-mind könnyen rutinszerű – Weber terminológiájával élve tradicionális – cselekvéssé válhat. De pont ez a rutinszerűség, ez a reflektálatlanság távolítja el ezt a cselekvésfajtát az értelem keresésének lehetőségétől, és ez magyarázza a tudományos érdeklődés hiányát is.

Azért cseréltem ki a weberi tradicionális cselekvés terminust a rutinszerű cselekvés kifejezésre, mert nem tartom szerencsésnek a tradicionális jelző használatát két fontos fogalomban. Amikor Weber saját uralomelméletében definiálja a *tradicionális uralom* fogalmát, akkor azt a normatív cselekvés egyik típusaként határozza meg. Amikor viszont bevezeti a *szokás* fogalmát, akkor annak a tradicionális cselekvés itt bemutatott tartalmával jelentős részben átfedő jelentést ad. A tradicionális uralom fogalmának erős normatív kötöttsége van, a tradicionális cselekvés kategóriája viszont mentes minden normativitástól. Ezt a különbséget érdemes terminológiailag is érzékeltetnünk.

A tradicionális cselekvésben nem, vagy csak alig tettenérhető az értelemtulajdonítás, ami egyben azt is jelenti, hogy a cselekvő sincs igazán tisztában a cselekvés értelmével, nem erre figyel a cselekvés megvalósítása során. Ezért azt mondhatjuk, hogy a tradicionális cselekvés nem-rationális (a nem-rationális minősítés „gyengébb” az irracionális jelző alkalmazásánál). A rutinszerű cselekvés esetében nem igazán releváns szempont a racionalitás minőségének keresése, a mérlegelő hozzáállás vizsgálata, de ettől még az ilyen cselekvésben rengeteg racionális mozzanat nyilvánulhat meg.

Az *érzelmi cselekvés* meghatározásában az érzelmi jelleg a meghatározó mozzanat, tehát az érzelem fogalmát kell értelmezni, amire én e könyvben nem vállalkozom, így az érzelmi cselekvés fogalma kibontatlanul marad [Web87, 53]:

ÉRZELMI CSELEKVÉS

„ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok . . . határozzák meg a cselekvést”

Az érzelmi cselekvés irracionális. Amikor cselekvéseinket az érzelmeink vezérik, akkor nem tudunk, nem akarunk számolni a cselekvéseink következményeivel. Ilyenkor nem mérlegelünk, az ésszerűség kérdése másodlagos, sőt, sokszor teljesen irreleváns. Az érzelemvezérelt cselekvés nem is igazán tudatos, intencionális, legalábbis abban az értelemben nem, hogy az érzelmeinket nem tudjuk közvetlenül, akaratlagosan irányítani. Az érzelmeiket külön fejezetben tárgyalom majd – igaz, csak röviden.

A weberi tipológiában két nem-rationális cselekvés áll szemben két rationális cselekvéssel. A cselekvések két módon lehetnek rationálisak: a cselekvők motivációja lehet *célracionális* vagy *értékracionális*. Mindkét motivációtípus rationálisnak minősíthető, mert a cselekvők mindkét esetben valamilyen mérlegelés, valamilyen tudatos, belső értékelés alapján döntenek a cselekvéseik kimenetét illetően. A két-fajta racionalitás közötti különbség abból adódik, hogy milyen fokú „választási szabadság” van a cselekvés céljai és eszközei között. Nézzük először, hogyan definiálhatjuk a célracionális cselekvés fogalmát [Web87, 53]:

CÉLRACIONÁLIS CSELEKVÉS

„a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint 'feltételeket', vagy mint 'eszközöket' fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* sikeresen elérje”

A célracionális cselekvés mind az eszközök, mind a célok tekintetében megengedi a rationális kalkulációt és a szabad mérlegelést, azaz ez a hozzáállás egyetlen lehetőséget sem zár ki a választható, vizsgálandó cselekvési alternatívák közül. Az ész számára itt elméletileg adott a lehetőség a célok és eszközök optimális kiválasztására. Ezzel szemben az értékracionális beállítódásban van valami „korlátozó mozzanat”, ahogy ez az alábbi meghatározásból kiderül [Web87, 53]:

ÉRTÉKRACIONÁLIS CSELEKVÉS

„a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő önértékébe vetett tudatos hit határozza meg”

Az értékracionálisan cselekvő ember tudatosan mérlegel a cselekvése során, és ezért ennyiben rationálisnak mondható, de a céljai kiválasztásában nem „szabad”, mert a cselekvését valamilyen értékalkötelezettség határozza meg (az érték fogalmára önálló fejezetben térünk ki). Ebből, de csak ebből a szempontból az értékracionális beállítódás is irracionálisnak tekinthető, hiszen nem engedi meg az összes alternatíva szabad mérlegelését.

Az érték- és célracionális cselekvések közti különbséget jól szemléltethetjük az étkezés példájával. Azt a kérdést, hogy mit, hol, hogyan egyen valaki, ha éhes, célracionálisan dönti el, amennyiben minden szempontot (árat, idő- és helyigényt, ízt, alapanyagokat, kiadóságot stb.) figyelembe vesz, és egyiket sem kezeli külön a többitől a mérlegelés során. Értékracionálissá akkor válik a cselekvése, ha valamilyen szempontot kiemel és azt fontosabbnak tartja a többivel szemben. A vegetáriánus vagy a hindu ember nem veszi figyelembe azt a lehetőséget, hogy marhahúst egyen, mert ez egyszerűen ki van zárva a döntési alternatívák közül.

A társadalmi cselekvések motivációi két dimenzió mentén oszthatóak. Az egyik a mérlegelés, azaz a cselekvő mérlegeli-e az előtte álló alternatívákat vagy sem. A másik pedig a cselekvés önértéke – azaz bír-e a cselekvő számára önértékkel vagy sem. A két dimenzió mentén négy lehetséges motiváció különíthető el.

	önértékkel bír	önértékkel nem bír
mérlegelő	értékrationális	célrationális
nem-mérlegelő	érzelmi	rutinszerű

itt hivatkozni
kellene
Bertalan cikkét

A racionalitás fogalma nehéz, mert sokféle értelmezést tesz lehetővé, ezért, ahol csak lehet, érdemes más kifejezést használnunk helyette. A 'mérlegelő' vagy 'nem-mérlegelő cselekvés' fogalomkettős jobbnak tűnik, mint a 'rationális' vagy 'nem-rationális (irrationális) cselekvés' fogalompár, mert előbbit nem „terheli” a racionalitás fogalmához erősen tapadó ésszerűség jelentésmező.

* * *

Az eddigiekben a cselekvések tipizálása során a cselekvők motivációját, szándékait tekintettük át, vagyis azt, hogy mi „hajtja” a társadalmi kapcsolat szereplőit. Weber a motivációk mellett ajánlott egy másik cselekvéstipizálási szempontot is. Mivel a szabályszerű társadalmi cselekvések megértésének szándéka vezérelte, a másik elemzési dimenzióban azt vizsgálta, hogy milyen tényezők alapján, milyen *okok* feltételezésével, milyen *mechanizmusokon* keresztül valósulnak meg a cselekvések. Vagy másként: melyek a társadalmi cselekvések szabályszerűségének alapjai. Bár tételesen nem sorolta fel őket, mégis kiolvasható Weber szövegéből, hogy háromféle társadalmi mechanizmust és ezáltal három szabályszerű cselekvéstípust különített el egymástól:

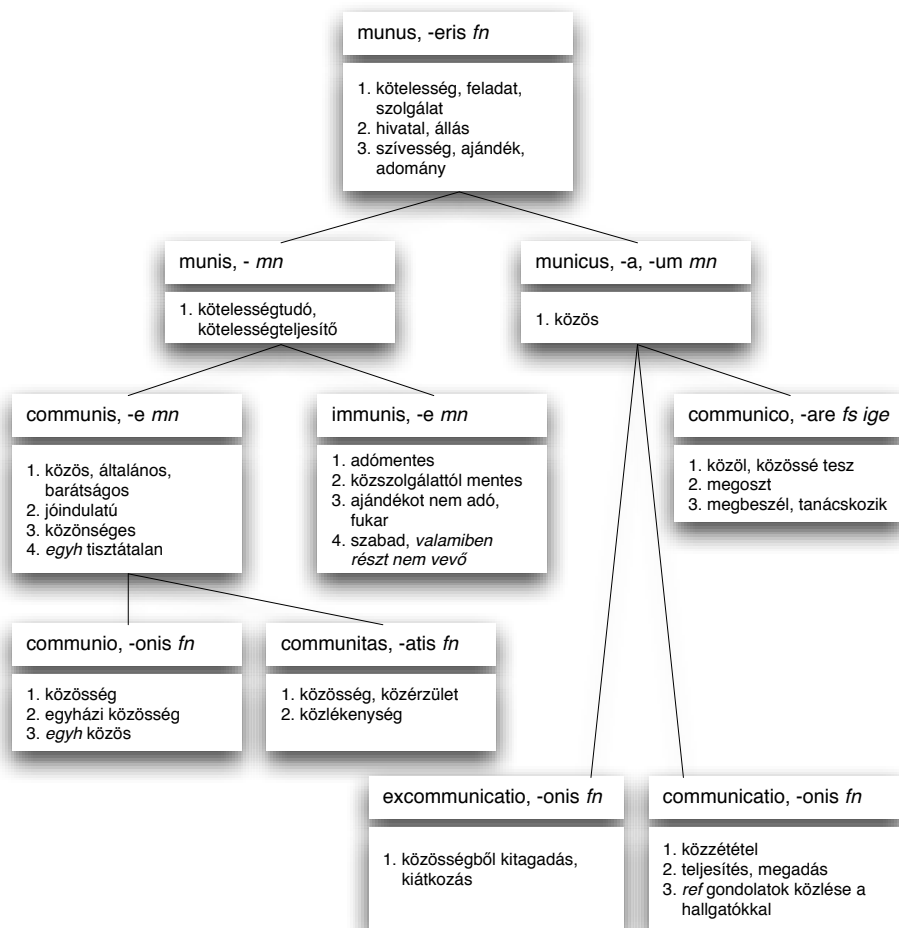
szokásszerű (szokáshoz igazodó) cselekvés
normatív (legitim rend képzetéhez igazodó) cselekvés
hatalmi (külső kényszerhez igazodó) cselekvés

Mivel a fenti fogalmak mind a szabályszerű cselekvések egy-egy fontos típusát fedik le, ezeket a fogalmakat (rend, norma, érdek, erkölcs, legitimitás, kényszer, hatalom, uralom) önálló fejezetben fogom tárgyalni. Mindhárom fogalom nagyon fontos. A szokás fogalma önmagában talán még nem lenne annyira lényeges a szociológia számára, ha nem kellene ide sorolnunk az érdekviszonyokhoz igazodó szokás vagyis az érdekvezérelt cselekvés fogalmát. A legitim rendhez igazodó cselekvés kategóriája a társadalmi normák, a normatív cselekvések fogalmait alapozza meg, míg a kényszer fogalma a hatalom és uralom kérdésköréhez vezet majd el, ezért mindhárom cselekvéstípust hosszabban kell elemeznem. Előtte azonban még be kell vezetnem néhány fogalmat.

2.2. Kommunikáció

A kommunikáció fogalmának elemzése előtt érdemes áttekinteni a fogalom és a hozzá kapcsolódó rokonszavak, terminusok etimológiai gyökerét. Bár a szavak

etimológiai elemzése nem helyettesítheti a velük jelzett jelenségek vizsgálatát, de érdekes összefüggések felfedezését segítheti a következő ábra (forrása: [Hor77]).

Az ábrán látható, hogy a *kommunikáció* (communicatio) és a *közösség* (communitas, communio) fogalmi ugyanabból a szótöböl erednek: *kötelesség* (munus). A közös etimológiai gyök felkínálja azt az értelmezési lehetőséget, hogy a kommunikációt és a közösséget csak egymás viszonylatában lehet értelmezni, ezek egymást feltételező, szorosan összekapcsolódó fogalmak. Kommunikálni csak valamilyen közösségen belül lehetséges. Az magától értetődő, hogy valamilyen közös jel- és kódrendszer nélkülözhetetlen az információcseréhez, de a folyamatos kommunikáció megköveteli a közös szokások, értékek, normák, közösségi összetartozás és kohézió meglétét is. A viszony természetesen fordítva is igaz, hisz a közösségbe

tartozás feltételezi a közös „dolgoz” cseréjét, az ezekre való hivatkozást, ezek kommunikálását. Tagadó jellegében is ugyanezt az összefüggést fejezi ki – talán mindennél egyértelműbben – az ’excommunication’ fogalma, amely ’közösségből való kizárást’ jelent.

Amikor az emberek társadalmi kapcsolatba kerülnek egymással, akkor nagyon gyakran (bár nem mindig) valamilyen kommunikációs aktust is végrehajtanak, vagyis megnyilatkozásokban fejezik ki magukat. Ezek a megnyilatkozások általában szándékoltak, vagyis a megnyilatkozók akaratát fejezik ki (habár vannak olyan megnyilatkozások is, amelyek nem szándékoltaknak tekinthetőek). A „szándékolt” akaratkifejezéseket többféle érzékszervvel, többféle érzékszervre ható kommunikációs üzenetek formájában fejezhetjük ki és fogadhatjuk be. Egy másik felosztás szerint ezek az üzenetek lehetnek nyelvi vagy nem nyelvi megnyilvánulások. Mivel a nem nyelvi megnyilvánulások – legalábbis bizonyos fokig – visszavezethetőek a nyelvi megnyilatkozásokra, vagy legalábbis nyelvi szinten interpretálhatóak, ezért elegendő, ha csak a nyelvi megnyilatkozásokkal foglalkozunk.

A különféle érzékszervi csatornákon keresztül kommunikálható – most már „csak” nyelvi – üzeneteink valamilyen módon transzformálhatók egymásba, ezért a továbbiakban csak a beszéd (tehát a hangalapú) nyelvi megnyilatkozásokat tárgyalom, de hangsúlyozom, hogy bármely nyelvi kommunikációs aktusra érvényesnek tekintem a következőkben kifejtett gondolataimat: egy fejbiccentéssel, óriásplakáton olvasható felirattal, közlekedési táblára festett ikonnal vagy braille-írással is ugyanolyan tartalmú üzeneteket lehet közvetíteni mások felé, mint a beszéd segítségével. Az elkövetkezőkben tehát a beszédalapú (auditív vagy fonikus) nyelvi megnyilatkozásokat fogom elemezni, de mindeközben mondanivalómat bármely nyelvalapú megnyilatkozásra kiterjeszhetőnek és alkalmazhatónak tartom.

A kommunikatív megnyilatkozásokat is cselekvéseknek kell minősítenünk. Ez esetben persze kérdés, hogy miként értelmezhetjük itt a cselekvések korábban kifejtett formális modelljét. Nos, a kommunikáció jelenségének specialitása a világhallapotok sajátosságában rejlik. A kommunikatív cselekvések esetében a cselekvésmo­dell kiindulópontját jelentő világhallapotokat úgy értelmezzük, hogy azok a cselekvők tudatainak éppen adott állapotát jelentik. Ezek a tudatállapotok, tudattartalmak a cselekvések hatására változhatnak vagy épp változatlanok maradhatnak, tehát lehet transzformációkat értelmeznünk a tudatállapotokon. És a kommunikatív cselekvések a változások kiváltására vagy megakadályozására irányulhatnak, és ugyanúgy lehetnek aktív, tevőleges, illetve passzív, tartózkodó jellegűek. A kommunikatív cselekvések speciális minőségét a tudat, tudatállapot kategóriájával ragadhatjuk meg. Utóbbi fogalmat külön fejezetben elemzem.

A továbbiakban azokat a társadalmi cselekvéseket szeretném formális modellbe rendezni, amelyek során az egyik cselekvő adott szándéka mentén megfogalmazott megnyilatkozására valamilyen válasz érkezik a társadalmi kapcsolat másik szereplőjétől. A modell felállítása és alkalmazása segíti, hogy leírassuk és jellemezhes­sük az ilyen társadalmi cselekvések értelmét és tényleges lefolyását, kimenetelét. Fontos hangsúlyozni, hogy az elemzendő társadalmi cselekvésekben a résztvevők mindvégig tudatában vannak annak, hogy társadalmi kapcsolatban állnak egymással, és éppen ezért egyéni cselekvéseiket egymásra vonatkoztatják, egymáshoz igazítják.

Mindenekelőtt érdemes a meghatározó szereplőtípusokat némileg leszűkíteni, illetve elkülöníteni egymástól. A modell megalkotásához elegendő, ha csak két társadalmi cselekvőt feltételezünk, hiszen a többszereplős helyzeteket valahogy mindig visszavezethetjük kétszereplős társadalmi kapcsolatokra. A kommunikációelméleti terminológia szerint a kommunikációt indító személyt *kibocsátónak* (olykor *kezdeményezőnek* vagy *megnyilatkozónak*) nevezzük, míg a kapcsolat másik szereplőjét *címzettnek* hívjuk majd. Az egységes fogalomkészlet érdekében inkább a cselekvéseméleti szempontokhoz igazodom, és a már bevezetett Ego-Alter terminuspárt használom.

A vizsgálandó helyzetek modellezése során első lépésben el kell különíteni egymástól a megnyilatkozások két összetevőjét. Egyrészt feltételezhetjük, hogy a megnyilatkozó fél *szándéka* valamilyen módon leírható, és ezt a szándékot mint kommunikációs tartalmat lehetséges proposíciókban kifejezni. A modellben azonban meg kell ragadni azt az összetevőt is, hogy a társadalmi kapcsolatot kezdeményező szereplő valamilyen *érvényességi igényt* kapcsol saját megnyilatkozásához, és azt várja, hogy a másik fél ismerje el azt: a megnyilatkozó személy igényt tarthat arra, hogy a másik fél igaznak fogadja el a közlését, és ennek alapján változtassa meg a véleményét valamely kérdéstről, de a cselekvést indító személy igényelheti azt is, hogy a kapcsolat másik szereplője hajtson végre egy, a kezdeményező fél által elvárt, előírt cselekvést.

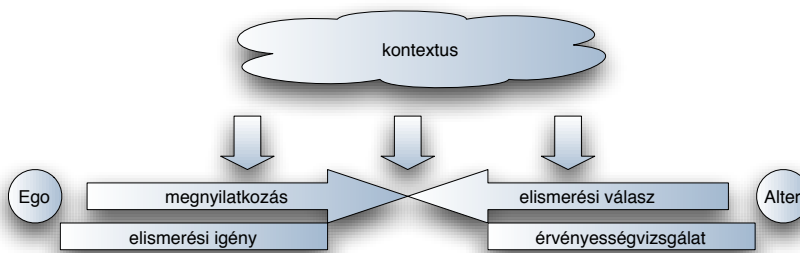
Az érvényességi igénynek több típusa lehet, és mivel az elismerési igények segítségével lehet megkülönböztetni a társadalmi cselekvések különböző típusait, ezért érdemes részletesen kifejteni ezt a problémakört (részben *Jürgen Habermas* kommunikatív cselekvéseméletére támaszkodva [Hab85]).

A megnyilatkozások kibocsátása után (pontosabban azzal együtt) megfogalmazódik egy elismerési igény a megnyilatkozásban foglalt szándék (tartalom) érvényességére vonatkozóan. A másik fél magát a megnyilatkozás tartalmát és a tartalom kritikáján keresztül az ahhoz kapcsolódó elismerési igényt is vitathatja, vagyis egyfajta érvényességvizsgálatot tart a megnyilatkozás egészével kapcsolatban. A társadalmi kapcsolatok, társadalmi cselekvések tipizálásának legfontosabb kérdése az, hogy:

- milyen elismerési igényeket különíthetünk el egymástól a kezdeményező oldalán, illetve
- milyen érvényességvizsgálatokat és ezek alapján milyen elismeréseket állapíthatunk meg a címzett oldalán.

A modellünkbe tehát fel kell venni a kezdeményező fél által kibocsátott megnyilatkozást és az ahhoz kapcsolt elismerési igényt, illetve a címzett fél által végzett érvényességvizsgálatot és a vizsgálat eredménye alapján kibocsátott elismerési választ. Utóbbi, vagyis az elismerési válasz lehet tényleges *elismerés*, de előfordulhat az is, hogy a címzett visszautasítja a kibocsátott elismerési igényt, és ilyenkor a válasza az elismerés megtagadása, vagyis a *nem elismerés*. A vizsgálandó társadalmi kapcsolatokban mindig meg kell találnunk és le kell írunk ezt a kétirányú

és kétszeres kettősséget.

A következő lépésben az érvényességigények és érvényességvizsgálatok, vagy röviden és összevonva: az *érvényesség* problémakörét kell bemutatnom.

Ha a megnyilatkozó szemszögéből tekintjük a társadalmi kapcsolat lefolyását, akkor – kiindulásként – kétfajta szándékot és ehhez kapcsolódóan kétfajta elismerési igényt tételezhetünk fel. Egy megnyilatkozás révén ugyanis valaki vagy a másik fél *véleményét*, vagy a másik fél *cselekvését* akarja *befolyásolni*. A 'vélemény' fogalmán itt a lehető legáltalánosabb tudati viszonyt értem, így ide sorolom a cselekvők minden rendű és rangú tudását, hitét, hiedelmét, beállítódását a szubjektív, objektív vagy társadalmi világhoz, azaz a fizikai és társadalmi tényekhez való személyes viszonyulását. Érdeemes hangsúlyozni, hogy amit a címzettnek meg kell tennie, az a megnyilatkozástól teljesen elválasztható, önálló cselekvés, és az elismerési igény vizsgálatától függ, hogy a címzett végrehajtja-e vagy sem. Végül a 'befolyásolási akarat' fogalma arra a szándékra utal, amellyel a társadalmi kapcsolatot kezdeményező személy el akarja érni, hogy a másik fél változtassa meg vagy egészítse ki a véleményét a világról, vagy hajtsa végre a megnyilatkozás tartalmában számára előírt cselekvést. Összefoglalva: a megnyilatkozó szándéka a partnerére irányuló *vélemény- vagy cselekvésbefolyásolás*.

Ha a megnyilatkozás célja mások véleményének vagy cselekvésének befolyásolása, akkor a megnyilatkozó elismerési igényei is kétfélék lehetnek. Amennyiben a kibocsátó fél az igényvizsgálat végeredményeként megkapja az elismerést a címzettől, úgy jó esély van arra, hogy a címzett fél vagy megváltoztatja, kiegészíti a véleményét, vagy végrehajtja a tőle elvárt cselekvést. A címzett-oldali érvényességvizsgálat a kibocsátó-oldali vélemény- vagy cselekvésbefolyásolási szándék elemzésére, értékelésére irányul. Már előzetesen feltételezhető, hogy a kétfajta érvényességigény és – ennek megfelelően – a kétfajta érvényességvizsgálat teljesen eltér egymástól. A későbbiekben bemutatom, hogy ezek miért és miben különböznek. Előtte azonban nézzük meg azt az elismerési igényt a kezdeményezői oldalon, illetve érvényességvizsgálati lehetőséget a címzett oldalán, amely mindkét megnyilatkozástípus esetén létezik és vizsgálható.

Jürgen Habermas vetette fel [Hab85], hogy a kommunikatív cselekvések esetében mindig vizsgálható a cselekvők hitelessége, őszintesége, és ez a lehetőség egy-

ben az érvényességvizsgálatok egyik típusát is jelenti. A hétköznapi kommunikáció során előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor a megnyilatkozó őszinteségét, és ezzel a megnyilatkozás hitelességét vonják kétségbe a résztvevők – a munkatársi kapcsolatoktól kezdve a családi, baráti, kortárscsoporti viszonyokon át a hivatalos, államigazgatási eljárásokig. Ilyenkor a megnyilatkozás egészét nem a tartalma miatt kritizálják, hanem a kommunikált, vagyis a megnyilatkozásból kiolvasható szándék és a megnyilatkozó – feltételezett – tényleges szándéka közti ellentmondásra hivatkozva vitatják a megnyilatkozás érvényességét. Vegyük példaként az alábbi kijelentést:

(P11a) Tegnap este tízig a munkahelyemen dolgoztam.

Ha a (P11a) mondatot egy férj mondja a feltékeny feleségének, utóbbi vitathatja a kijelentés igazságát és a férje őszinteségét (tehát a megnyilatkozás érvényességét), megkérdezzén:

(P11b) Akkor miért van rúzsolt az inged nyakán?

Előfordulhat tehát, hogy azért nem fogadunk el érvényesnek egy megnyilatkozást, mert magát a megnyilatkozót nem tartjuk őszintének.

Habermas „három világ” elméletébe szépen illeszkedik a hitelességvizsgálat koncepciója. Szerinte a megnyilatkozások, illetve a szubjektív, objektív és társadalmi világ közötti viszony érvényességét háromféleképpen vizsgálhatjuk. A megnyilatkozás és a szubjektív világ közti megfelelést (vagy eltérést) a hitelességvizsgálat révén állapíthatjuk meg. A hitelességvizsgálat során mindig a megnyilatkozó szubjektív tudásához, hitéhez mérjük a megnyilatkozást magát, és nem a magunk vagy mások tudásához. Azt vizsgáljuk, hogy tényleg úgy történt-e minden, ahogy a megnyilatkozó állítja, és mindezt azért tesszük, hogy tudjuk, „komolyan lehet-e venni” a megnyilatkozást. Bár a társadalmi kapcsolatok jelentős részében „komolyan”, „szó szerint” értelmezzük a mondatainkat, azért előfordulnak olyan helyzetek is, amelyekben másként viszonyulunk a cselekvők megnyilatkozásaihoz. Van úgy, hogy nem hisszük el, hogy a másik őszinte, vagyis valóban azt gondolná, amit éppen mond, de ezt mégsem kérjük számon: erre a színház vagy a játék világából számos példát idézhetnénk. Habermas nem foglalkozott az ilyen társadalmi helyzetekkel, mert ezek – bizonyos szempontból – már nem tartoznak a kommunikatív cselekvés fogalmának körébe. Fontos szerepet játszott viszont a „komolyság” problémája R. M. Hare munkásságában, aki több alkalommal is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a megnyilatkozásaink milyen összetevőkre bontva írhatók le [Har52], [Har70], [Har89], és már az egyik korai könyvében [Har52] is megállapította, hogy megnyilatkozásainkban mindig van egy olyan elem, amely azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozást „szó szerint” vagy „idézőjelesen” kell-e érteni. Ezt az összetevőt Hare ’neusztianak’ (neustics) nevezte el. Hare gyakran használt szófordulata szerint a neusztia voltaképp azt mutatja, hogy a megnyilatkozó „aláírja-e” saját megnyilatkozását vagy sem. A fogalom értelmezéséhez íme egy példa. Tétélezzük fel, hogy valaki elkiáltja magát:

(P12) Tűz van, mindenki meneküljön!

A megnyilatkozás hatása attól függ, hogy milyen neusztiaértéket tulajdonítunk a mondatnak abban a helyzetben, amelyben az elhangzik. A színházi előadásokon például nem gondoljuk, hogy a (P12) felszólítás nekünk szól, és nem fogunk kiszaladni az épületből, ha meghalljuk a kiáltást – legalábbis addig, amíg

a színházi előadás helyzetet érvényesek tartjuk. Ezzel szemben ha olyankor kiabálnak nekünk, amikor nincs sem előadás, sem próba (vagy nem is színházban vagyunk), akkor már komolyan vehetjük a dolgot, és menekülőre foghatjuk. Az első helyzetben idézőjelben értelmezzük a mondatot, a másodikban komolyan, szó szerint. A neusztiaértéktől függően gyökeresen eltérő módon reagálunk ugyanarra a megnyilatkozásra.

A megnyilatkozás neusztiaértéke viszont attól függ, hogy a megnyilatkozás milyen helyzetbe ágyazódik. A neusztiaértéket tehát mindig a kontextusból olvashatjuk ki, amelynek ismerete nélkül megnyilatkozásaink nem igazán értékelhetőek (vagy legalábbis könnyen félreérthetőek). A megnyilatkozás tehát csak a kontextusával együtt értelmezhető.

A megnyilatkozások kontextusa az esetek nagy részében valóban olyan, hogy Habermas hitelességvizsgálata a megnyilatkozó őszinteségére kell, hogy vonatkozzon, de ez nem mindig igaz. A színházi előadásokon vagy a játék közben nem az őszinteség a hitelesség, az érvényesség minősítője, hiszen ezekben a helyzetekben megnyilatkozásainkat nem „szó szerint értjük”. Amikor egy szavalatot hallgatunk, és az:

(P13) Akasszátok fel a királyokat!

verssor elhangzik, akkor általában nem gondoljuk azt, hogy a színész valóban meg akarja tenni, amiről éppen szaval, mégsem tartjuk őt hazugnak, sőt nem is tartjuk helyenvalónak az őszinteségvizsgálatot vele szemben. A színházi kontextusban máshoz mérjük a cselekvők megnyilatkozásait: ott az a helyzetnek nem megfelelő magatartás (a nem „őszinte” megnyilvánulás), ha a színész „kiszól a szerepből” a zajongó közönségnek:

(P14) Lenni vagy nem lenni, – Maradjanak már csendben, így nem lehet előadást tartani. – Az itt a kérdés.

Ebben az esetben a színész valóban őszintén viselkedik, de ezt épp hogy nem a színházi kontextusnak megfelelő módon teszi. Ehhez a kontextushoz másfajta hitelességigény tartozik, mint a hétköznapi helyzetek többségéhez.

Érdeemes egy másik példával is illusztrálni, hogy milyen más hitelességi (vagyis kontextusmegfelelőségi, helyzetkonformitási) vizsgálatról van szó. Nézzük az alábbi piaci alkufolyamatot, amely egy eladó és egy vásárló között zajlik le:

(P15a) – Ez mennyibe kerül?

(P15b) – 100 forintért odaadom.

(P15c) – Rendben van. 120 forintért megveszem.

Bármennyire szokatlan is a helyzet, nem teljesen kizárt, hogy megtörténjék, és tényleges megvalósulása esetén az eladó nem az őszinteség dimenziója mentén ítélné meg a vásárló furcsa megnyilatkozását, mert a piaci alkumechanismusokhoz nem a teljes őszinteség az adekvát „hiteles válasz”, hanem a mindkét oldalon feltételezett önérdékkövetés (amit a fenti példa egyik résztvevője nem valósít meg, és éppen ezért tűnik az egész helyzet szokatlannak).

* * *

Nézzük meg, hogy az elsődleges érvényességvizsgálat, vagyis a hitelességvizsgálat, a kontextusmegfelelőség elemzését követően milyen lépésekben zajlik az érvényességvizsgálat. Először azt a helyzetet mutatom be, amikor a megnyilatkozó szándéka a másik fél véleményének befolyásolása (a cselekvésbefolyásolásra később térek ki: 122.o.).

A kommunikáció elsődleges célja nagyon sokszor (de nem mindig!) a másik fél véleményének befolyásolása. Korábban már említettem, hogy véleményen a lehető legáltalánosabb tudati állapotot értem, ehhez most hozzáteszem, hogy a 'befolyásolás' fogalmához is a legszélesebb értelmezést rendelem hozzá. Semmiképpen sem csak azt értem a befolyásolás megvalósulásán, hogy valaki megváltoztatja a véleményét egy másik ember megnyilatkozásának hatására. Akkor is véleménybefolyásolás történt, ha a címzett csak tudomásul veszi a megnyilatkozásban foglaltakat, és a világról való tudása ezzel az apró ténnyel (vagyis a kezdeményező fél megnyilatkozásának tudomásulvételével) bővül, és ebben az értelemben a véleménye csak annyiban változik, amennyiben tudása bővül.

Persze a megnyilatkozó a legtöbb esetben nem azt várja, hogy a másik fél egyszerűen csak tudjon arról, amit mondanak neki (bár az expresszív jellegű megnyilatkozások esetében olykor csak erről van szó). A kommunikáció célja nagyon gyakran az, hogy a címzett fogadja is el a megnyilatkozásban foglalt tartalom, a világról szóló valamilyen állítás igazságát. Az ilyen esetekben a megnyilatkozással kapcsolatos érvényességi igény a megnyilatkozás tartalmának igazságértékére vonatkozik, vagyis a megnyilatkozó azt igényli, hogy az általa mondottakat a címzett fogadja el igaznak. A címzettoldali érvényességvizsgálat épp ezen igazságigény vizsgálatára (elfogadására vagy elutasítására) irányul.

Ha pedig kijelentések igazságértékét kell elemezni, akkor meg kell megvizsgálunk azt, hogy a kommunikáló felek hogyan alkalmazzák, pontosabban szólva, hogyan alkalmazhatják a logika szabályait. Elegendő annak számbavétele, hogy potenciálisan milyen logikai szabályokhoz kell alkalmazkodniuk, az pedig egyelőre érdektelen, hogy a kommunikáló felek ténylegesen mennyire tartják magukat ezekhez a szabályokhoz. Tehát nem kell túlzottan mélyre, a konkrétumokig ásni a megnyilatkozások logikai szempontú elemzésében, elegendő annak vizsgálata, hogy milyen kijelentéstípusok használhatók véleménybefolyásolási célokra. Az igazi kérdés itt az, hogy milyen típusú és milyen erősségű *igaz állításokat* tehetünk a világról. E problémakörrel a *modális logika* foglalkozik, nézzük meg hát a *modális sémák* értelmezését és alkalmazását.

Érveléseink során arra törekszünk, hogy igaz állításokat tegyünk. A modális logika szerint kijelentéseink kétféle módon lehetnek igazak: lehetnek *kontingens*, illetve *apodiktikus* (esszenciális) státusú kijelentéseink. A kontingens állítás az, amit aktuálisan éppen igaznak tekinthetünk, de előfordulhat olyan helyzet (világállapot), amelyben már nem tartjuk igaznak, vagyis nem minden helyzetben, a világ nem minden állapotában áll fent a kijelentés igazsága. A (P16) állítás kontingens, mert bár tipikusan igaz, de olykor előfordulhat, hogy mégsem teljesül:

(P16) Az embernek két lába van.

Ezzel szemben az apodiktikus kijelentés esetén azt feltételezzük, hogy az mindenféleképpen igaz, tehát nem lehet olyan világállapotot (vagy olyan másik világot) elképzelni, amelyben ne kellene fenntartani az állítás igazságát. Ebben az esetben azt is mondhatjuk, hogy az állítás *szükségszerű*. Sokszor idézett példaként hivatkozhatunk itt az alábbi kijelentésre.

(P17) Az agglagénynek nincs felesége.

Kijelentéseink nagyobb része nyilván kontingens. Ilyenkor ismereteink, tapasztalataink, hiedelmeink alapján vitatjuk, fogadjuk el vagy utasítjuk vissza egymás állításait. Természetesen ilyen esetekben is mindig arra törekszünk, hogy minél több apodiktikus állításra hivatkozzunk véleményünk védelmezésekor, hiszen az effajta kijelentéseknek nagyobb magyarázóerőt tulajdonítunk.

A modális logika szerint, különböző erősségű feltételek teljesülése esetén, eltérő módon értelmezhető a szükségszerűség fogalma. A logikában *sémákat* állíthatunk össze, amelyek olyan formulákból állnak, amelyek mindig igazak, függetlenül attól, hogy milyen konkrét (igaz vagy hamis) állítást helyettesítünk is be a formulákba. A modális logika egymásra épülő modális sémái a propozicionális logika három alapsémájára épülnek, és ahogy egyre erősebb feltételek teljesülését jelentő állítások érvényességét jelentjük ki, úgy újabb és újabb modális séma elkülönítésére lesz lehetőségünk. A leggyakrabban használt modális sémákat rendre K, D, T, B, S4 és S5 sémáknak nevezik. A modális sémák meghatározásához szükséges modális állításokat rendre (K), (D), (T), (B), (4), (5) szimbólumokkal jelölik. A sémák és formulák közti kapcsolatokat táblázatba gyűjtve jól látszik, hogy miként épülnek egymásra az egymást követő modális sémák.

séma	PC	K	D	T	B	S4	S5
(A1) $A \rightarrow (B \rightarrow A)$	x	x	x	x	x	x	x
(A2) $(A \rightarrow (B \rightarrow C)) \rightarrow ((A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow C))$	x	x	x	x	x	x	x
(A3) $(\neg A \rightarrow \neg B) \rightarrow (B \rightarrow A)$	x	x	x	x	x	x	x
(K) $\Box(A \rightarrow B) \rightarrow (\Box A \rightarrow \Box B)$		x	x	x	x	x	x
(D) $\Box A \rightarrow \Diamond A$			x	x	x	x	x
(T) $\Box A \rightarrow A$				x	x	x	x
(B) $A \rightarrow \Box \Diamond A$					x	x	x
(4) $\Box A \rightarrow \Box \Box A$						x	x
(5) $\Diamond A \rightarrow \Box \Diamond A$							x

Számunkra az S4 és az S5 modális sémák igazán érdekesek, amelyeket az alábbi formulákkal minősíthetünk (illetve az alábbi értelmezéssel szemléltethetünk):

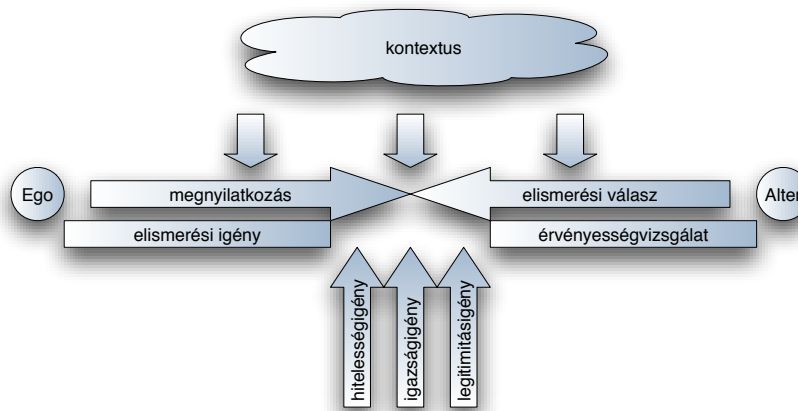
- (4) $\Box A \rightarrow \Box \Box A$
 ha A szükségszerűen igaz, akkor szükségszerű, hogy A szükségszerűen igaz legyen
- (5) $\Diamond A \rightarrow \Box \Diamond A$
 ha A lehetségesen igaz, akkor szükségszerű, hogy A lehetségesen igaz legyen

A fenti modális sémák létrehozásának az az igazi haszna, hogy segítségükkel értelmezni lehet – a filozófiatörténetből jól ismert – kijelentéstípusokat, amelyeket eltérő magyarázóerővel használhatunk fel kijelentéseink vitatásakor.

Azokat a kijelentéseket, amelyek az S5 modális séma feltételeinek eleget tesznek, *analitikus állításoknak* nevezzük, míg az S4 modális séma feltételeit kielégítő kijelentéseket *szintetikus*

állításoknak. Amíg az analitikus állítások a nyelvi tudásunkból származó, a nyelvi jelek definíciójából logikai szükségszerűséggel következő állítások, addig a szintetikus állításokra azt mondhatjuk, hogy azok a világról szerzett, tapasztalatainkra támaszkodó, a tudományos elemzések és vizsgálatok során ellenőrzött tudás alapján megfogalmazható állítások. Az analitikus állításoknak nagyobb magyarázóerőt tulajdonítunk, mint a szintetikus állításoknak, de természetesen mindkét kijelentéstípust használhatjuk megnyilatkozásaink igazságértékének megállapításához.

A véleménybefolyásolási szándékot hordozó helyzetekre, illetve a jellemző érvényességvizsgálatokra az alábbi ábrán látható modellt illeszthetjük.

Amikor mondataink tartalmának elfogadhatóságát vitatjuk, akkor az alapvető *elismerési igény* (és az ebből fakadó érvényességvizsgálat) az *igazságra* vonatkozik, és a megnyilatkozások *elismerésének* alapja a kijelentések igazságértékének közös elfogadása, konszenzuális megállapítása. Amikor ilyen helyzet áll fenn, az érvényességvizsgálat (a vita) során, bár mindvégig saját tudásunkra, hitünkre, meggyőződésünkre támaszkodunk, de mindeközben – a vita lényegét és a remélt végeredményét tekintve – folyamatosan *interszjektív* állítások közös elfogadására törekszünk. Az ilyen helyzetekben az igazságvizsgálatok mellett ugyanúgy vitathatjuk a megnyilatkozó hitelességét is, ahogy ezt az előző fejezetben bemutattam (és igazodhatunk olykor normatív érvényeségekhez is, de ezzel a problémával itt nem foglalkozom).

Természetesen a felek nem minden helyzetben emelik a megnyilatkozást az interszjektivitás szintjére, hiszen könnyen előfordulhat, hogy az érvényességvizsgálat végeredményeként a címzett nem ismeri el a megnyilatkozó igazságra vonatkozó igényét. Ilyenkor annyi állapítható meg, hogy a vitatkozó felek véleménye az adott kérdésben eltér egymástól.

Vannak azonban olyan helyzetek is, amelyekben nem a megnyilatkozások igazságértékével kapcsolatos elismerési igény az elsődleges. Gyakran olyan megnyilat-

kozásokat teszünk, amelyeknek elsődleges célja a másik fél cselekvésének befolyásolása. A cselekvésbefolyásolásról azonban csak akkor lehet érdemben beszélni, ha már megismerkedtünk a norma fogalmával. Ennek tárgyalása után vissza fogok még térni a cselekménybefolyásolás kérdéseire (122.o.). Itt viszont egy rövid kitérőt kell tennem az érvényességvizsgálatok egyik fontos aspektusának bemutatása érdekében.

* * *

Az érvényességvizsgálatok során meghatározó szerepe van annak a ténynek, hogy milyen a szóbanforgó társadalmi helyzet számára aktuálisan adott *világkép*, *kozmológia* minősége, tartalma. Minden korban, minden kultúrában vannak éppen akkor végsőnek tekintett elvek, tételek, axiómák, értékek, normák, amelyek a kor emberei számára adott világmagyarázati, gondolkozási sémák alapjait jelentik. Hogy egy adott kor, adott kultúra embere hogyan gondolkodik a világról, társadalomról, azt a korra, a kultúrára jellemző világkép, a *kozmológia* határozza meg (legalább részben). Ahogy ezt az alábbi idézet is mutatja:

„Az iráni kormány nem ismer el más tekintélyt vagy hatalmat, csak a Mindenható Istenét, és semmiféle jogi hagyományt, csak az iszlám törvényét. Ilyen feltételek mellett az iráni delegáció újra megerősíti, hogy a nemzetközi szervezetek iszlámmal ellentétes nyilatkozatainak, határozatainak vagy döntéseinek semmiféle érvényessége nincs az Iszlám Köztársaságban. Az 'Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata', amely a zsidó-keresztény hagyomány világi koncepcióját illusztrálja, nem alkalmazható a muzulmánok által, és egyáltalán nem kapcsolódik az Iráni Iszlám Köztársaság által elismert értékrendhez; az Iráni Iszlám Köztársaság ezért nem habozhat e rendelkezések megsértésekor, ha az ország isteni törvényének megsértése vagy a világi egyezségokmányok megsértése között kell választania.” [Rou00, 276]

Ha valamely társadalom, közösség, ember szakrális módon viszonyul valamihez (tárgyhoz, emberhez, szabályhoz), akkor az azt jelenti, hogy a viszony tárgy *szent* és sérthetetlen, megkérdőjelezhetetlen, vitathatatlan és ezért megváltozhatatlan. Ezzel szemben ha valami *profán*, szekularizált, akkor az azt jelenti, hogy vitatható, megkérdőjelezhető és természetesen megváltoztatható [Eli96].

„Amikor azt állítjuk róluk, hogy szentek, ezen azt értjük, hogy értékük nem mérhető össze a többi értékkel. Szent az, amit elkülönítettek, aminek nem lehet közös mértéke a profánnal.” [Dur78, 190]

Minden korban és kultúrában vannak olyan megnyilatkozások, olyan kozmológiai elemek, amelyeket a szentség minőségével látnak el és így nem kritizálhatók. A tudásfelhalmozás révén minden kultúra egyre több profán, tehát kritizálható, megváltoztatható összetevőt (megnyilatkozást, értéket, tárgyat, mintát stb.) tartalmaz.

A szent és profán minősítés fontos a társadalmi cselekvések motivációinak értékelése, és az érvényességvizsgálatok lefolyása szempontjából is. Ami profán, az mindig bevonható a racionális diskurzusba, a célok és eszközök mérlegelésébe, azok szabad kiválasztásába, míg a szent dolgok sohasem. Legfeljebb értékrationális cselekvések irányulhatnak rájuk, de gyakrabban érzelmi vagy rutinszerű cselekvésekkel kapcsolódnak össze. A világképbázisok, kozmológiák, ideológiák fenti szempontból vett minősége mindig változott a történelemben, a szent és profán elemek egymáshoz való viszonya soha nem volt és soha nem is lesz statikus. A kérdés minden helyzetben az, hogy mi a szentség forrása. Az emberiség történelmileg leggyakoribb „válasza” erre a kérdésre az volt, hogy valamilyen emberen túli, transzcendens létezőre hivatkozott, ami – az érintettek hite szerint – valamilyen kinyilatkoztatás révén hatalmazta fel az általa kiválasztott személyt vagy személyeket az uralom gyakorlására.

Az emberiség történelmében nagyon sokáig az *ordo-tudás* vagyis a világ rendjéről szóló, univerzális érvényű tanítás volt a meghatározó, amelyben hangsúlyos szerepet kapott a *transzcendencia*. Az uralmi igényeket, az autoritást is transzcendens alapon (vagyis az emberi tapasztalat fölé emelkedve, azon túlmutatva, a társadalmi gyakorlaton kívülre hivatkozva) igazolják. Ebben az igazolási helyzetben mindig „szükség” van kiválasztott, a többiekétől megkülönböztetett személyekre, akik „közvetítenek” a társadalom tagjai és a transzcendencia között, ezáltal az emberek közti hierarchia tételezése, elfogadása, fenntartása is elkerülhetetlenné válik.

A világmagyarázó sémák igazolási rendjében a felvilágosodás hozott fordulatot. Attól fogva már az emberek akarata volt az uralmi igények hivatkozási alapja, és nem transzcendens, hanem *immanens* módon (vagyis a társadalomhoz képest külső behatások feltételezése nélkül, az emberi tapasztalat síkján maradva) próbálták magyarázni a világ rendjét.

„... a világot 'a pápák szent tekintélye [auctoritas] és a királyi hatalom [potestas]' kormányozza. Ezzel az egyház megőrizte ugyan a tekintélyt, de a politikai szférát egyúttal sajátos módon meg is fosztotta tőle: ettől kezdve a politika állandóan rászorult a vallás támaszára. ... a sors iróniája, hogy amikor e harc a világi hatalom javára dőlt el, észrevétlenül a világi hatalom lába alól is elkezdett kicsúszni a talaj: elapadt a tekintély forrása, amelyből a politika új erőt meríthetett volna.”[GH02, 55-56]

Az újkortól az autoritás hivatkozási alapja ismét megváltozik, és a *procedurális* (eljárásokon alapuló), *diskurzív* (folyamatos párbeszéd, közös gondolkodáson alapuló), *deliberatív* (minden lehetséges szempontot figyelembe venni igyekvő, mérlegelő) igazolás válik uralkodóvá. A kozmológiákban az uralmi és legitimitásigények megalapozásában a régi transzcendens, hierarchikus elvet felváltja az új immanens, nem-hierarchikus érvelés. Az új legitimitációs elv maga után vonja az ésszerűséget, vitathatóságot és az egyenlőséget, egalitarizmust. Innentől kezdve az

autoritás uralmi igényét mindig a szabadság, az önrendelkezés értékére hivatkozva lehet a legjobban megvédeni.

2.3. Tudat

Az emberi kommunikáció egyik célja a véleménybefolyásolás – azaz a világról szóló tudásunkat közvetítjük egymás felé, azzal a céllal, hogy a másik véleményét, tudatát befolyásoljuk, megváltoztassuk (a *tudat* fogalmát többféle jelentés mentén is használják, én a könyvemben tudattartalomként, véleményként értelmezem). Mások véleményének befolyásolását célzó nyelvi megnyilatkozások során egyrészt igazodnunk kell a logika, a logikus gondolkodás szabályaihoz, másrészt tartanunk kell magunkat a tapasztalatból származó empirikus tudáshoz is. A nem ilyen módon megalapozott tudattartalmat gyakran szembeállítják a tudással, és hitnek nevezik. A *tudás* és a *hit* különbségét elvileg megragadhatnánk abban a mozzanatban, hogy a tudás olyan tudattartalom, amely megfelel a logika szabályainak és nem mond ellent a tapasztalatból származó korábbi véleményeknek sem, míg a hit esetében valamelyik minőség hiányzik – de ez az elkülönítés inkább mennyiségi, mint minőségi jellegű. Azt mondhatjuk, hogy minden vélemény, minden tudattartalom elhelyezhető egy olyan skálán, amelynek végpontjain a logikának és empiriának való erős vagy gyenge megfelelés értékei vannak.

A magyar nyelvben a 'hit' terminusa alkalmazható a 'vallásos hitet', illetve egy másik tudattípust, az 'általában vett hitet' leíró fogalmakra is. Más nyelvek két terminust használnak erre: az angol nyelv például a 'belief' (általában vett hit) és a 'faith' (vallásos hit) szavak használatával egyértelműen elkülöníti a két fogalmat.

A hit fogalmával – kimondva-kimondatlanul – inkább az egyén *szubjektív* meggyőződésére utalunk, míg a tudás fogalmával általában azt hangsúlyozzuk, hogy az adott tudattartalom bárki számára elfogadható (lenne), ennyiben szubjektivitástól mentes. Ez a minősítés azonban nem vonja maga után automatikusan azt az állítást, hogy a tudás *objektív* is egyben. Az objektivitás, az igazság nehéz és sokat vitatott problémáját kikerülhetjük azzal, hogy elegendőnek tartjuk a *interszubjektív* lehetőségét hangoztatni, létrejöttét megállapítani. A szociológia (azaz az emberi cselekvés szabályszerűségeinek vizsgálata) számára nem szükséges tisztázni, hogy adott tudattartalom (a tudás) igaz-e, objektív-e. A cselekvések szabályszerűségéhez elegendő megállapítani, hogy az emberek interszubjektív módon birtokolhatnak valamely tudattartalmat (lásd erről a kollektív tudat fogalmát e fejezet második részében).

Természetesen a dolgokat gyakorlati szempontból tekintve nagyon nagy különbség van a tradíciók, mítoszok, hitrendszer és a tudományos nézetek, elméletek között, főleg azok hatékonyságát, használhatóságát illetően, de tudományfilozófiai nézőpontból minden véleményt ugyanazon a skálán helyezhetünk el. A tudás és a hit igazi különbsége nem ebben a dimenzióban érhető tetten, hanem sokkal inkább abban, hogy a véleménybefolyásolás, a vita során milyen szabadság tapasztalható az érvelésben. Vannak-e megkérdőjelezhetetlen állítások, kritizálhatatlan dogmák? Vagy másként fogalmazva: vannak-e olyan kijelentések, amelyek azért támadhatatlanok, mert a szentség státusával rendelkeznek? Meddig terjed a kételkedés joga, van-e, ami az útjában áll? A szent és a profán kettőssége a világról szóló tudásunk vitathatóságát, átadhatóságát, elfogadhatóságát alapvetően befolyásolja.

A tudás és hit viszonyát azonban egy másik – nem kevésbé fontos – szempont szerint is értékelhetjük. *Ludwig Wittgenstein* a nyelvhasználatot, a nyelvi megnyilatkozásaink jelentését a nyelvhasználó közösség gyakorlatához kötötte [Wit98]. Wittgenstein szerint a jelentéstulajdonítás a nyelvi praxisban, a *nyelvjátékokban* konstruálódik, vagyis a megnyilatkozásaink tényleges jelentése a használat során derül, derülhet ki igazán. A szavaink, kifejezéseink jelentésrokonságban vannak, szócsaládokat alkotnak, a jelentések a tényleges nyelvhasználat során alakulnak ki, illetve teremtődnek folyamatosan újra. A családi hasonlóság elve magyarázza a jelentéstulajdonítás képességét. Nemcsak arról van szó, hogy a gyerek *rámutatással* tanulja meg az első szavak jelentését (a szülei rámutatnak egy ugató, négy lábú állatra és azt mondják 'kutya'), hanem ez a módszer általánosan érvényes, és a későbbiek során is ugyanígy értelmezzük a világot, ugyanígy adjuk át és fogadjuk be nyelvi megnyilatkozásaink jelentését. Ezen az alapon Wittgenstein a nyelv és a logika kapcsolatát is másként értelmezi:

„... a logika nem a nyelvről – illetve a gondolkodásról – szól abban az értelemben, ahogyan a természettudomány szól valamely természeti jelenségről, s legfeljebb annyit mondhatunk, hogy ideális nyelveket *konstruálunk*. De itt az 'ideális' szó félvezető lehet, mert úgy hangzik, mintha ezek a nyelvek jobbak, teljesebbek volnának, mint mindennapi nyelvünk; és mintha logikusra lenne szükség ahhoz, hogy az emberek lássák, hogyan néz ki egy helyes mondat.” [Wit98, 66]

Azt is mondhatjuk erre, hogy a nyelv konvencionális, vagyis az adott nyelvhasználó közösség által – önkényesen – teremtett. (A konvenció fogalma, kicsit más jelentésben, megjelenik majd a normák tárgyalása során is). A nyelvek konvencionális jellegére, önkényességére vonatkozó állítás első hallásra talán meglepő, de könnyen belátható, ha arra gondolunk, hogy a világ ugyanazon jelenségét milyen sokféleképpen fejezhetjük ki a különböző nyelveken (az 'ugató, négy lábú emlőslátra' sokféle módon „mutathatunk rá”: 'kutya', 'eb', 'dog', 'hund').

Persze kommunikálhatnánk nyelvi jelek nélkül is (például mutogatással), de a nyelv nélküli kommunikáció könnyen sikertelen lehet – ahogy azt az alábbi történet is mutatja [Föl07]:

„Egy cowboy és egy indián találkozik a prérin. Az indián mutatóujját a cowboyra szegezi. Az válaszul felemeli szétterpesztett mutatóujját és középső ujját. Az indián az arca előtt összekulcsolja a kezét. Erre a cowboy lazán int a jobb kezével. Mindketten továbblovagolnak.

A cowboy hazaér és meséli a feleségének: »Képzeld, találkoztam ma egy rézbőrűvel. Megfenyegetett a mutatóujjával, hogy lelő. Akkor én a kezemmel azt jeleztem az indiánnak, hogy én kétszer lövöm le. És mivel nyomban kegyelmet kért tőlem, értésére adtam, tűnjön el.«

Néhány mérfölddel nyugatabbra, a wigwamban az indián azt meséli az asszonyának: »Képzeld, találkoztam ma egy sápadtarcúval. Megkér-

deztem, 'hogy hívnak?' Mire ő azt mondta: 'Kecske.' Erre megkérdeztem: 'Hegyi kecske?', ő pedig azt válaszolta: 'Nem, folyami kecske.'«»

A mese – számunkra fontos – tanulsága, hogy ne feledjük, az emberi nyelv minden konvencionális és önkényesség ellenére minden más kommunikációs technikánál egyértelműbben és hatékonyabban képes a véleménybefolyásolásra.

* * *

Amikor azt mondtam, hogy nem kell foglalkoznunk a világról szóló tudásaink, illetve hiteink minőségének megkülönböztetésével, azokat egyneműen kezelhetjük és egységesen *tudatként* hivatkozhatunk rájuk, akkor – kimondva, kimondatlanul – azt feltételeztem, hogy a tudat fogalmát a cselekvő egyénhez rendeljük hozzá, tehát *egyéni tudatokról* beszélünk. Akkor ezt azért nem tettem szóvá, mert ez a feltételezés következett a módszertani individualizmus paradigmájából, amely szerint a társadalmi cselekvések magyarázatakor mindig az egyének cselekvéseire, az egyének tudatára kell hivatkoznunk. Ez a megközelítés nem igényli, sőt, nem is nagyon engedi meg, hogy a cselekvések értelmezése során kollektív cselekvőkre, kollektív entitásokra vonatkozó fogalmakat használjunk. Az viszont lehetséges, hogy a cselekvéseméleti keretbe beemeljük a *kollektív tudat* fogalmát, amely ugyan – első hallásra – holisztikus megközelítést sejtet, ám az új fogalmat a módszertani individualista szemlélet alapján vagyis az egyéni tudatok szintjén maradva is definiálni lehet. A következőkben megmutatom, hogyan.

A társadalmi cselekvéseink során nem csak a saját világról alkotott tudattartalmaink befolyásolják a döntéseinket, de az is hat ránk, hogy mit hiszünk, mit gondolunk a társadalmi kapcsolat másik résztvevőjéről, pontosabban arról, hogy neki mi lehet a fejében, ő mit gondol, mit hisz a világról. Ezt a kettőséget a különböző szintű tudataink gondos elkülönítésével ragadhatjuk meg. Számunkra elégséges, ha a tudatok két típusát definiáljuk (bár a végtelenségig lehetne folytatni a sort), és megkülönböztetjük egymástól az *elsődleges tudatot* és a *másodlagos tudatot*.

ELSŐDLEGES TUDAT

az a tudattartalom, amely a cselekvő (Ego) fejében van a világról, vagyis az, amit a cselekvő (Ego) tud, hisz a világról

MÁSODLAGOS TUDAT

az a tudattartalom, amely a cselekvő (Ego) fejében van a másik (Alter) elsődleges tudatáról, vagyis arról, hogy a másik (Alter) mit tud, mit hisz a világról

Az első szinten az van, amit mi hiszünk, a második szinten az, amit mi hiszünk arról, hogy mit hisznek a többiek. A sort a végtelenségig lehetne folytatni – a *harmadlagos tudat* az lenne, amit ezzel a mondattal fejezhetnénk ki: 'Ego azt hiszi, hogy Alter azt hiszi, hogy Ego azt hiszi' – de itt és most felesleges lenne.

A tudataink különböző szintjeinek fogalmi elkülönítése segíthet gyakorlati problémák értelmezésében – vagy akár félreértelmezésében –, hiszen gyakran találkozhatunk olyan helyzettel, amelyben félreértjük a másik helyzetértékelését, világtudását („azt hittem, tudod, hogy ...”) és így hamis másodlagos tudataink alapján hozunk – rossz – döntést.

Az elsődleges, másodlagos, harmadlagos tudat kifejezések mellett az első-, másod-, harmadrendű tudat terminusai is használatosak. Fontos jelezni, hogy ilyen esetekben más értelemben használjuk a – tudatok szintjeire utaló – jelzőket, mint a könyv más részein. Ez a jelentés nem a tudatok logikai minőségének, nem a logikai modalitásoknak a különbségeit (magasabb- vagy alacsonyabbrendűségét) fejezi ki, hanem a tudat „bizonyosságára”, „közvettségére” utal. Azt fejezhetjük ki vele, hogy ha az ember saját tudattartalmának ismeretét elsődlegesnek, közvetlennek és megbízhatónak minősítjük (bár ez sem mindig helytálló feltételezés), akkor a tudat mennyire „messze van” ettől az állapottól („biztos” tudástól), mennyire közvetett, áttételes és – ebben az értelemben – mennyire megbízható.

Az elsődleges, másodlagos egyéni tudat kategóriái azért fontosak, mert segítségükkel lehet definiálni a kollektív tudat fogalmát. Ha feltételezzük, hogy valamely közösség tagjainak egyéni tudatai nem teljesen függetlenek egymástól, ami annyit jelent, hogy az egyéni tudatoknak létezik valamilyen közös része, akkor ezt a – minden egyénben megtalálható – tudattartalmat nevezhetjük majd kollektív tudatnak. Nézzük meg előbb, mit írt erről Émile Durkheim, aki a fogalmat megalkotta és bevezette a szociológiába.

„A meggyőződéseknek és érzéseknek az az együttese, amely közös egy adott társadalom átlagos tagjaiban, meghatározott rendszert alkot, melynek saját élete van: ezt *kollektív* vagy *közös tudatnak* nevezhetjük. Kétségtelen, hogy nem egyetlen szerv hordozza, széteszlik az egész társadalomban; de ettől még sajátos jellemzőkkel rendelkezik, amelyek elkülönült (*distincte*) valósággá teszik. Független az egyes egyének sajátos létfeltételeitől: ezek múlandók, az megmarad. Ugyanaz északon és délen, a nagy városokban és a kicsikben, a különböző foglalkozásokban. Nemzedékről nemzedékre sem változik, hanem összeköti a nemzedékeket. Egészen másfajta tehát, mint az egyéni tudatok, bár csak az egyénekből valósul meg.” [Dur01, 94]

Úgy tűnhet, hogy Durkheim kollektív tudat fogalma módszertani kollektivisták szemléletmódot érvényesít, de ez nem így van. Lehetséges kizárólag cselekvéseméleti alapon is értelmezni a fogalmat. Ehhez csak annyit kell feltételeznünk, hogy a közösség tagjainak egyéni tudataiban – legalábbis az elsődleges és másodlagos tudataik „halmazában” – található valamiféle közös rész. A definíció a következő lehet:

KOLLEKTÍV TUDAT

adott közösségen belül a tagok elsődleges és másodlagos egyéni tudatainak egymással kommunikált, közös része

A definíció lényege, hogy nem elég csak az elsődleges tudatok szintjén feltételezni a közös tudattartalmak létezését. A kollektív tudat kialakulásához, fennmaradásához, létezéséhez szükség van arra is, hogy a másodlagos tudatokban is legyen valami közös rész, vagyis azt a mindenkit jellemző tudatot is feltételeznünk kell, hogy „mindenki tudja, hogy a többiek tudják”. Ennek a hiányában nem jöhet létre a közösség megteremtéséhez és fenntartásához nélkülözhetetlen „mi-tudat”. Ha mindenki tudja ugyanazt, de ennek az azonos tudásnak a közösség tagjai nincsenek a tudatában, akkor nem alakulhat ki közöttük a közösség és ezáltal a közös tudat érzése. Rendelkezhetnek *azonos tudással*, de ha nincsenek ennek az azonosság-nak a tudatában, akkor ez nem lesz *közös tudás*. A közös tudat az azonos tudat közös birtoklásának felismerése, ami a tagok közötti kommunikáció során (és eredményeként) alakul ki. Az, hogy valamely tudás közös, azt az „én is tudom, hogy te tudod, te is tudod, hogy én tudom” fordulattal fejezhetjük ki, ami viszont egyet jelent azzal, hogy a közösségi tagok másodlagos tudatai megegyeznek.

Fontos és valóban „létező” jelenség, amit Durkheim meg akart megragadni ezzel a fogalom-mal, de – hogy a ’kollektivisták szemléletmód alkalmazásának’ „gyanúját” eloszlatassuk – szükségünk van a fogalom jelentésének minél pontosabb meghatározására. Ehhez Csontos László megoldásának (explikációs kísérletének) logikáját alkalmazom, noha más jelölésrendszert használok, mint ő. [CD86].

Vezessük be a következő jelöléseket.

p_i ($i = 1 \dots n$) – a közösség (társadalom) tagjai,

t_{ij} ($i = 1 \dots n, j = 1 \dots m$) – a lehetséges tudategységek (tudások, hiedelmek, érzések),

T_i ($i = 1 \dots n$) – az egyének „összesített” tudattartalmai.

Ekkor a K közösséget, a K közösség p_i tagjainak T_i egyéni tudattartalmát, illetve a KT közös tudatot, vagyis a K közösség p_i tagjainak T_i egyéni tudataiban általánosan (tehát mindenkinél) megtalálható közös részt a következőképpen képezhetjük (értelmezhetjük):

$$K = \forall i \left(\bigcup_{i=1}^n p_i \right) - \text{közösség} = \text{az egyének uniója,}$$

$$\forall i (T_i = \forall j \left(\bigcup_{j=1}^m t_{ij} \right)) - \text{egyéni tudat} = \text{a lehetséges tudattartalmak egyéni uniója}$$

$$KT = \forall i \forall j \left(\bigcap_{i=1}^n \left(\bigcup_{j=1}^m t_{ij} \right) \right) - \text{közös tudat} = \text{az egyéni tudatok metszete.}$$

A KT közös tudat minden T_i egyéni tudatban benne van, vagyis a T_i egyéni tudatok tartalma mindig szélesebb vagy azonos terjedelmű, mint a KT közös tudat. Lehetséges (bár nem valószínű), hogy a KT közös tudat megegyezik valamelyik p_k személy T_k egyéni tudattartalmával. Amennyiben nem ez a helyzet áll fent (és ez a valószínűbb kimenet), akkor azt mondhatjuk, hogy KT közös tudat különbözik minden egyes T_i egyéni tudattól. Ilyen esetben hiába van jelen a KT kollektív tudat minden eleme az összes T_k egyéni tudatban, mégis különbözik mindegyiktől, vagyis a kollektív tudat mindegyik egyéni tudathoz képest más.

Az eddigi definíciók azonban „csak” arra elegendőek, hogy „rájuk támaszkodva” megállapíthassuk, hogy az egyéni tudatokban vannak a többiekével azonos, mindenki másnál is megtalálható tudategységek (egységnyi tudatok). Ilyen esetekben azonban még nem beszélhetünk kollektív tudatról, csak annyit mondhatunk, hogy a tagok azonos tudattal (tudatrésszel, résztudattal) rendelkeznek. A közös tudat meghatározásához ennél többre van szükség. A pontos definícióhoz az elsődleges tudattartalmak figyelembe kell vennünk a másodlagos tudattartalmakat is, amihez el kell különítenünk egymástól a különböző szintű tudatokat. Az elkülönítéshez először vezessük be a τ függvényt, ami egyszerűen összekapcsolja a p_i egyéneket és a t_j tudategységeket. Ekkor igaz, hogy:

$$t_{ij} = \tau(p_i, t_j)$$

Feltételezhetjük, hogy ameddig nem állítunk mást, addig minden tudategység elsődleges. A másodlagos tudat mások tudattartalmára vonatkozik, vagyis két ember között létrejött viszonyt is kezelniük kell vele. A másodlagos tudat a p_k személy tudata a p_i személy t_{ij} tudatáról, ami egy háromváltozós függvénnyel fejezhető ki:

$$t_{kij} = \tau(p_k, t_{ij}) = \tau(p_k, \tau(p_i, t_j))$$

A kollektív tudat, az azonos tudatok közös birtoklásának felismeréséhez szükség van a másodlagos tudatok létezésének feltételezésére. Ahhoz pedig, hogy a másodlagos tudatok szintjén közös rész alakulhasson ki, a közösség tagjainak kommunikálniuk kell saját tudattartalmaikat egymás felé (ezt a feltételt nem definiálok, csak jelölöm, hogy a kommunikációt is figyelembe kell vennünk). A fentiek alapján a kollektív tudat fogalmára vonatkozóan az alábbi definíciót adhatjuk:

- i) $KT \neq \emptyset$ – a kollektív tudat nem üres halmaz,
- ii) $\forall i \exists j (\tau(p_i, t_j))$ – mindenki azt hiszi, hogy t_j ,
- iii) $\forall k \forall i \exists j (\tau(p_k, \tau(p_i, t_j)) \wedge i \neq k)$ – mindenki azt hiszi, hogy mindenki azt hiszi, hogy t_j ,
- iv) $\forall i \exists j (comm(p_i, p_j))$ – a közösség tagja kommunikálnak egymással.

A kollektív tudat, pontosabban a közös tudás fogalma fontos szerepet játszik a játékelméletben akkor, amikor a játékok és a játékosok rendelkezésére álló információ kapcsolatáról van szó, de ezt a problémakört nem tárgyalom a könyv második részében.

A kollektív tudat mindig valamely közösséghez rendelhető hozzá, és mivel az emberek többféle közösségnek is tagjai lehetnek, ezért mindig többféle kollektív tudatot kell feltételeznünk, és természetesen az egymást átfedő közösségek kollektív tudatai át is lapolhatják egymást. Az emberségtudat, a magyarságtudat, a lokálpatriotizmus (a lokalitás tudata), a hivatástudat, a korosztályos tudat stb. – mind olyan kollektív tudatok, amelyek tartalmazznak közös és egyedi tudatelemeket. Minél több a közös rész a különböző kollektív tudatok között, annál könnyebb lehet a közösségek tagjai közti kommunikáció is, a meglévő közös alap könnyíti az információcserét.

2.4. Képesség

A társadalmi praxis nemcsak a nyelvhasználat, a jelentéstulajdonítás szempontjából fontos. Ha megvizsgáljuk azt, hogy milyen tudásokat birtoklunk, akkor kiderül, hogy többféle tudástípussal rendelkezünk. El kell különítenünk a véleménybefolyásolásaink során egymásnak kommunikált tudást attól a tudástól, amit bizonyos képességek, készségek kialakításával birtokolunk. Ez utóbbiakat diszpozícióknak is nevezhetjük, amely valamiféle cselekvési képesség birtoklását, valamilyen „készenléti állapot” fennállását jelenti.

Gilbert Ryle, angol filozófus volt az, aki először felvetette, hogy érdemes egymástól elkülöníteni e két tudástípust [Ryl74]. Azóta a 'tudni mit' és a 'tudni hogyan' típusú tudás kettőssége a tudományos elemzések gyakran hivatkozott fogalom-párja. Azok a tudások, amelyekről eddig a véleménybefolyásolás kapcsán szó esett, a 'tudni mit' kategóriájába esnek. A másik tudástípus a 'tudni hogyan', amivel Ryle a diszpozícióinkat jelölte. A 'tudni mit' tudás az, ha tudjuk, hogy milyen az autó színe, mekkora a gyorsulása, a fogyasztása, a súlya, hány személyes, mennyibe kerül. A 'tudni hogyan' tudás valamilyen cselekvés végrehajtásá-

nak a képességét jelenti, azt, hogy tudjuk hogyan kell valamit csinálni: például hogyan kell autót vezetni, olvasni, írni, idegen nyelven beszélni, biciklizni, cipőfűzőt bekötni, gitározni, kottát olvasni, főzni, festeni, esztergálni stb. A 'tudni hogyan' készséget, valamire való képességet, diszpozíciót jelöl. Persze könnyen elmosódik a határ a kétfajta tudástípus között, ezért néha nehéz eldönteni, melyik típusba sorolható valamely konkrét tudás. Vita tárgya lehet az is, hogy vajon az egyik tudástípus visszavezethető-e a másikra vagy sem – de számunkra elegendő annak megállapítása, hogy létezik ez a kétféle tudás.

A kétfajta tudástípus elkülönítése azért is fontos, mert a 'tudni hogyan' tudásnak a cselekvések, társadalmi cselekvések magyarázatában gyakran fontos szerepet tulajdoníthatunk. Az ilyen tudások a társadalmi gyakorlatok, társadalmi praxisok egyik meghatározó mozzanatai. A tanulás, aztán a munka világa jelentős részben „arról szól”, hogy sokféle készséget elsajátítunk, majd hasznosítjuk azokat. Mindközben állandóan változtatjuk, „manipuláljuk” a környezetünket is, ami nem jelent mást, mint hogy rengeteg artefaktumot hozunk létre. Az általunk teremtett és fenntartott anyagi környezet elemeinek létrehozásához és használatához nagyon sokféle készségre, 'tudni hogyan' tudásra van szükség. Ez az összefüggés fordítva is igaz: az általunk teremtett, használt tárgyakban 'tudni hogyan' tudások rögzülnek.

Az emberiség tudásának igen jelentős része testet ölt, tárgyasul az anyagi környezet ember által teremtett termékeiben, artefaktumaiban. És ha „elvész” valamely „műtárgy” létrehozásához vagy használatához szükséges tudás, képesség, akkor ennek a tárgynak teljesen megváltozhat a jelentése, a használata, a haszna, értéke, és megváltozhat az emberek hozzá való viszonya is. Az emberek által teremtett, használt tárgyaknak – a használati módjukon keresztül – társadalmi jelentést tulajdoníthatunk. Ebben az értelemben a társadalmi környezetnek is lehet jelentése, a dolgok, tárgyak is „élhetnek” társadalmi életet [App88].

Nagyon fontos hangsúlyozni tehát, hogy a 'tudni hogyan' típusú tudásra azért van szükség a társadalmi cselekvések értelmezésekor, mert ezekre a tudásokra támaszkodva voltunk és vagyunk képesek az általunk teremtett környezetet felépíteni és folyamatosan fenntartani. A gépek, tárgyak, eszközök, építmények, a földművelés, általában a földrajzi, fizikai, anyagi-dologi környezetünk művelése, manipulálása, folyamatos újratemtése, újratermelése az életünkbe, személyiségünkbe, világmanipulációs képességrendszerünkbe beépült 'tudni hogyan' típusú tudásainknak köszönhető. Ebben a dimenzióban a tudás érvényességét a tapasztalat jelenti. A 'tudni hogyan' tudás érvényességének alapkérdése mindig az, hogy valami működik-e vagy sem.

2.5. Érzelem

Az *érzelem* fogalma elsősorban azért van jelen a cselekvésemélet alapkategóriái között, mert a társadalmi cselekvéseket sokszor lehetetlen megérteni a cselekvők érzelmeinek ismerete nélkül. Nem kevés olyan társadalmi helyzet van, amikor a

legfontosabb magyarázóerő a cselekvők érzelmeinek tulajdonítható. A szerelmes, a gyűlölködő, az irigységgel teli, a bosszúvágytól vezérelt cselekvőket csak azon az alapon érthetjük meg, hogy megállapítjuk, leírjuk az érzelmek befolyásának elsődleges szerepét. Bár az érzelmek nagyon fontosak, mégis nagyon nehezen értelmezhetőek cselekvéseméleti kereteken belül. Az érzelmek működési mechanizmusainak vizsgálata – egyelőre – kívül esik a cselekvésemélet keretein. Egy – közgazdász körökben idézett – mondás szerint „... azt nem tudjuk megmagyarázni, miért lesz valaki szerelmes, de azt már igen, hogy miért válik el.” A tudományon belül inkább a pszichológia és a kognitív tudomány illetékes ebben a kérdéskörben.

Talán érdemes lenne önálló fejezetben tárgyalni az *ösztön* fogalmát, de mégsem teszem ezt, mert a társadalmi cselekvések és az ösztönök közti kapcsolatról még ennél is kevesebbet tudunk. Noha tagadhatatlan, hogy a bennünk működő ösztönök valamilyen mértékben befolyásolják a cselekvéseinket, de egyrészt ezek a hatások nem determinisztikusak, másrészt – az érzelmekhez hasonlóan – nagyon keveset tudunk e kapcsolatrendszer hatásmechanizmusairól.

Az ember is biológiai lény, vannak ösztönei. A biológia, az etológia törvényszerűségei az emberre mint biológiai lényre érvényesnek tekinthetők. De ez nem azt jelenti, hogy elfogadhatóak azok a szociálbiológiai, etológiai elméletek, megközelítések, amelyek „tisztán” emberi, társadalmi jelenségeket akarnak biológiai alapon, biológiai eszközökkel megmagyarázni. Lehet beszélni állati társadalmakról, lehet az állati és emberi viselkedés közös vonásait keresni, de szem előtt kell tartanunk azt, hogy éles határvonal van az ember társadalmisága és minden más egyéb állati, biológiai közösségiség, társadalmiság között. Még ha vannak is rá kísérletek, mégsem hiszem, hogy sikeresek lehetnének például az olyan magyarázatok, amelyek az erkölcsöt és az erkölcsi fejlődést biológiai alapokon próbálják megadni.

Az *evolúció* fogalma különösen sikeres a biológia területén. Az élet különböző formáinak kialakulását, a fajok változását, a fejlődést magát sikeresen lehet evolúciós alapon magyarázni. De nem hiszek abban, hogy az emberi társadalom működését is meg lehetne ilyen módon ragadni. Az evolúciós magyarázatok determinisztikus szemlélete, logikája összeegyeztethetetlen a társadalmi konstrukciók világával. Ennek ellenére bizonyos területeken tagadhatatlanul használható az evolúciós gondolat. Például az *evolúciós játékelmélet* eredményeit – legalábbis részben – elfogadhatónak és beépíthetőnek tartom a társadalmi cselekvések bizonyos kérdéseinek magyarázatába (ahogy ez kiderül majd könyvem második részében).

Bármennyire is fontosak az érzelmek az életünkben, eddig még nem igazán sikerült e problémát beemelni a cselekvéseméleti elemzések körébe. Kezdeményezések persze vannak, a sikeres első lépéseket megtették [Hir95], de mégis azt mondhatjuk, hogy ezen a téren a művészet, az irodalom, a bölcsélet sokkal gazdagabb, sokkal érvényesebb mondanivalóval, sokkal több felhalmozott tudással rendelkezik, mint a tudomány – igaz, a költők, írók, bölcselők, drámaírók más eszközökre támaszkodva érték el ezeket az eredményeket az évezredek során. A tudományos tevékenység eme nagy lemaradását talán azzal magyarázhatjuk, hogy az érzelmek, érzelmi cselekvések legfontosabb minősége az, hogy nincs bennük szándékoltóság,

akaratlagosság, tudatosság [Hel03], ez a cselekvésfajta pedig – legalábbis eddig – kívül esett a cselekvésemélettel foglalkozó tudósok érdeklődési körén.

2.6. Szokás

A szabályszerű cselekvések különös típusa a *szokás*. A fogalom definíciója egyszerű, ám önmagában nehezen értelmezhető. Igazából csak a többi szabályszerűséghez való viszonyában lehet jól megérteni a jelentését [Web87, 56].

SZOKÁS (RUTINSZERŰ CSELEKVÉS)

„ha a társadalmi cselekvésben ténylegesen van valamilyen esély valamilyen *szabályszerű* beállítódásra, és ezt az esélyt az emberek adott körén belül *csupán* a tényleges gyakorlás biztosítja”

Számos példát hozhatunk a szokásra: azt a módot, azt a mozgulatsort, ahogy az ember nap mint nap megmosakszik, felöltözik, ahogy végigsimít a haján, ahogy tartja a testét, köszön másoknak, ahogy beszél, de azt is ide sorolhatjuk, hogy valaki jobb- vagy balkezes, forrón vagy langyosan, sósan vagy cukrosan, erősen fűszerezve vagy fűszerek nélkül eszi az ételét. A gyakran ismétlődő cselekvések rögzülhetnek, és a szabályszerűség olykor a már kialakult szokás reflektálatlan „követésével” magyarázható. Amikor egy rádióműsorban arra figyelmeztetik az autósokat, hogy ne rutinból vezessenek, mert a környéken megváltozott a forgalmi rend, akkor ezt azért teszik, mert az autóvezetők egy része megszokásból vezet. Már nem figyeli a közlekedési táblákat, csak a korábbi tapasztalatai, cselekvései által rögzült, rutinszerű mozgulatsorokat ismétli nap mint nap – és esetleg nem veszi észre, hogy az egyik ismerős utcát egyirányúsították vagy felállítottak egy új közlekedési lámpát.

A szokás meghatározásának leglényegesebb mozzanata, hogy az ilyen szabályszerűségek fennállásának magyarázatakor nem hivatkozhatunk a cselekvésen, cselekvőkön kívüli, azon túli tényezőkre. Ebből következik a szokás másik fontos jellemzője, mégpedig az, hogy amennyiben valaki mégsem a szokásnak megfelelően cselekszik, azaz eltér a szokástól, akkor ennek nem lesz semmilyen társadalmi következménye, a szokás tartalmának „megsértését”, a „szokássértő” magatartást semmilyen szankció nem követi (ebben a minőségében a szokás élesen szembenáll a normatív cselekvésekkel).

A szokás lényege az a sajátosság, hogy a benne megfigyelhető szabályszerűséget pusztán a cselekvés gyakorlásával magyarázhatjuk. A jobbkezesre hivatkoznék itt példaként. Az minden ember esetében nagyon is szabályszerű, hogy jobb- vagy balkézrel nyúl a tárgyakhoz, jobb- vagy balkézrel ír, eszik, rajzol, kalapál, fest stb. E szabályszerűség mögött azonban a pusztán gyakorlásra túl nincs semmi más kiváltó erő, magyarázó tényező. Onnan tudhatjuk ezt, hogy nem lesz semmi társadalmi következménye annak, ha egy balkezes ember egyszerűen jobb kézzel nyúl a dolgokhoz. Talán nem lesz ugyanolyan ügyes, mint addig, de a többiek nem ítélik el őt ezért, nem hívnak rendőrt, és ő sem fogja szégyellni magát emiatt.

A szokás fogalmának értelme a normához való viszonyában érthető meg igazán.

Weber a szokáshoz sorolja a *szokáserkölcshöz igazodó szokás* fogalmait. A szokáserkölcshöz igazodó cselekvésről akkor beszélhetünk, amikor az erkölcsi parancsok olyan mértékben beépültek a cselekvők tudatába, hogy a cselekvés maga mindenféle reflexió nélkül valósul meg. Szokatlan és nem is kicsit meglepő, hogy Weber a szokás kategóriáján belülre helyezi az érdekvezérelt cselekvéseket is. Erre a kérdésre még visszatérek az érdek, illetve érdekhez igazodó cselekvés fogalmának tárgyalása után.

A szokás fogalma másként is értelmezhető. Amikor társadalmi szokásokról beszélünk, sokkal inkább olyan szabályokra gondolunk, amelyek valamely közösségen belül érvényesek (ebben a jelentésében a – később tárgyalandó – konvenció fogalmához áll közelebb).

Amikor Weber a cselekvések tradicionális motivációiról ír, akkor mindig a rutinszerű vagy szokásszerű, szinte automatikus cselekvésekre hivatkozik. Ezért a szokásvezérelt, megszokott, szokásszerű cselekvések terminusokat a szokás, illetve a rutinszerű cselekvések szinonimájaként használok.

2.7. Irányultság

'Az embereket a vágyaik vezérlik. Minden cselekvés mögött ott az érdek. Minden ember önző.' Ilyen és ezekhez hasonló mondatok gyakran hangzanak el, amikor a cselekvések mozgatórugóiról mondanak véleményt az emberek. A játékelméletet is sokan úgy értelmezik, hogy az önző ember hipotézisét teszik meg alapjául. Az érdek fogalma sok más elmélet és ideológia számára is központi kategóriának számít, sokan a legfontosabb fogalomnak tartják a társadalmi szabályszerűségek magyarázatában. A cselekvésemélet számára kiemelten fontos kérdés az, hogy milyen *irányultsággal* vesznek részt a cselekvők a társadalmi kapcsolatokban, hogy valóban az önérdek, az önzés a legfontosabb emberi beállítódás, vagy hivatkozhatunk-e másfajta cselekvési irányultságra is a cselekvések értelmezésekor.

Platón az *Állam* című művében kifejti [Pla84, 271], hogy a „... lélekben három hajlam van: gondolkodás, indulat, vágyakozás.” A köznapi jelentésértelmezés szerint mind az indulat, mind a vágy az érzelmek, értékek világába sorolható, ám Platón ezt másként gondolja. Az indulatot azon az alapon különíti el a vágytól, hogy sok esetben a vágyaink ellenében cselekszünk, amikor is éppen az indulat az (és nem a vágy), amely a tényleges cselekvést meghatározza. A három platóni lélekrészhez sorra hozzárendelhetjük az ész, az akarat és a vágy fogalmait. Az akarat fogalma régtől fogva fontos témája a filozófiának, sokan sokfélet mondtak már ennek kapcsán. Voltak, akik az akarat elsődlegességét hirdették, voltak, akik tagadták a szabad akarat létezését, voltak, akik hittek benne. Nincs hely itt kitérni a különböző nézetek bemutatására. Elegendő annyit rögzíteni, hogy a társadalmi cselekvések magyarázatokor szükségünk van az 'akarat' fogalmára. Anélkül, hogy a filozófiai kérdésekben elmerülnénk, használhatjuk úgy a fogalmat, hogy megállapítjuk: a cselekvők általában valamilyen szándékkal, valamilyen akarral „lépnek be” a társadalmi kapcsolatokba, és fontos számukra, hogy cselekvéseik során

akarataik megvalósuljanak. Ha valaki nem a saját akarata szerint cselekszik, akkor azt mások akaratának ráerőltetésével magyarázhatjuk, és ez a társadalmi jelenség annyira fontos, hogy önálló fogalmat és elméletet alkalmazhatunk rá (a hatalomról, lásd 134.o.).

Van azonban egy másik fogalom, amelyet még az akarat fogalmánál is gyakrabban és szélesebb körben alkalmaznak. Megkockáztathatjuk, hogy az *érdek* fogalma lehet a leggyakrabban emlegetett kategória a társadalmi cselekvések magyarázata során. Nemcsak a gazdasági cselekvések terén, de minden más társadalmi alrendszereken belül is széles körben érvényesnek tartják azt a tételt, hogy a cselekvők az érdekeiknek megfelelően cselekszenek. Nagyon sok szerzőnél az érdekekhez igazodó, az érdekvezérelt, önérdékkövető, utilitarista, haszonelvű, önző cselekvő, illetve cselekvés adja a (gazdasági) racionalitás alapját. Bármennyire széles körben használják is az érdek fogalmát, és bármennyire kiemelt fontosságot tulajdonítanak is neki, könyvemben megpróbálom elkerülni a használatát – amikor csak lehetséges. Olyan sokféle értelemben alkalmazzák ezt a fogalmat, hogy az esetek legnagyobb részében nem lehet elég egyértelműen értelmezni – és ez (az alternatív értelmezési lehetőségek miatt) állandó félreértések forrása lehet.

A kérdés az, hogy mi az érdek, mit jelent az, ha azt mondjuk, „valakinek érdekében áll valami”. Ilyenkor mindig olyasmit válaszolunk, hogy a cselekvőnek mindig az áll érdekében, ami jó neki. De mi jó neki? Ha így tesszük fel a kérdést, azonnal láthatjuk, hogy itt valójában egy értékfogalomról van szó. Ezért a továbbiakban – ahol csak lehet – az érdek kategóriája helyett inkább az akarat, a motiváció, illetve az érték, preferencia fogalmait fogom használni.

A fogalommal kapcsolatos fenntartásaim ellenére – pont a fogalom elterjedtsége miatt – olykor én sem tudom elkerülni a kategória használatát. De ha ez megtörténik, mindig megpróbálom a lehető legpontosabb jelentést hozzárendelni a fogalomhoz.

Bár szeretném elkerülni az érdek fogalmának használatát, azt azért hangsúlyoznom kell, hogy nem csak az egyéni cselekvőkre, de a közösségre vonatkoztatva is alkalmazható lehet. Ha ezt tesszük, akkor kifejezetten figyelniük kell a társadalmi csoportok, közösségek érdektagságának tényére. Mert nem csak az emberek cselekszenek saját érdekeiknek megfelelően, hanem az azonos társadalmi helyzetek is sokszor azonos érdekmegoszlást alakíthatnak ki emberek között, és a tipikusan azonos érdekekkel rendelkező egyének között gyorsan és könnyen éles és egyértelmű elkülönültség, társadalmi tagoltság jöhet létre.

Akárhogy is foglalunk állást a tekintetben, hogy az érdek vagy az akarat fogalmát kell-e, szabad-e használnunk (esetleg mindkettőt), ettől függetlenül, önmagában is vizsgálható, hogy a cselekvéseik során a cselekvők hogyan veszik figyelembe a saját és a partnerük motivációit, mennyire figyelnek magukra és a másokra. A cselekvőknek a saját magukhoz, a másokhoz, illetve a kettejükhez való viszonyulását különböző irányultságokkal, beállítódásokkal jellemezhetjük. A cselekvésemélet szempontjából elegendő a tipikus hozzáállásokat azonosítanunk, és nem kell választ keresnünk a mértékre. Azt láthatjuk, hogy vannak emberek, akik csak magukra figyelve, azaz *egoista* módon, míg mások másokra is figyelve, azaz

altruista módon viszonyulnak a partnereikhez.

A cselekvők motívumait, értékirányultságait, a cselekvő felek számára jelentkező előnyöket figyelve különböző, a mindennapi életből jól ismert magatartás-mintákat, beállítódásokat különíthetünk el. Két cselekvő (Ego és Alter) feltételezése esetén, és Ego szempontjából nézve, és az előnyösebb kimenetet 'max', az előnytelen kimenetet 'min' értékkel jelölve, az alábbi táblázatban mutatjuk meg a tipikus cselekvési beállítódásokat:

beállítódás	Ego	Alter
egoizmus	max(Ego)	
önmegtagadás	min(Ego)	
altruizmus		max(Alter)
agresszivitás		min(Alter)
kooperáció	max(Ego+Alter)	
versengés	max(Ego-Alter)	
lemondó	min(Ego+Alter)	
destruktív	min(Ego-Alter)	

A különböző beállítódások különböző szempontok alapján értelmezhetőek. Az önző arra figyel, hogy mi lenne jó neki, az altruista arra, mi lenne jó a másinak, az askéta a saját, az agresszor a másik hasznát akarja minimalizálni. Mindegyik esetben egy emberre (vagy magukra vagy a másokra) koncentrálnak. Ezzel szemben a kooperáló azt nézi, hogy lehetne kettejük együttes hasznát maximalizálni, míg a versengő arra törekszik, hogy a saját és a partnere haszna közti különbséget maximalizálja. Az ilyen esetekben a cselekvő a saját és a másik fél érdekét egyszerre veszi figyelembe.

Vannak olyan tipikus beállítódásokat jelölő fogalmak is, amelyeket a fenti fogalmak segítségével definiálhatunk. A játékelméleti szakirodalomban (és persze, a hétköznapi életben is) sokan vizsgálják az olyan kategóriákat, mint a mártír, a potyautas, a balek, a vezér, a kizsákmányoló, a hős. Ezek a „minősítések” mindig egy másik szereplővel összekapcsolva értelmezhetőek. Amikor egy altruista kerül szembe egy egoistával (egy aszimmetrikus játékon belül), akkor a külső szemlélő szemszögéből ítélve baleknek, illetve mártírnak nevezhetjük (és mindkét minősítés ugyanarra a társadalmi kapcsolatra és ugyanarra a beállítódásra utal). Hangsúlyozom: a kétféle jelző a külső szemlélőtől függ, attól, hogy a helyzetet értékelő személy mennyire tartja meghatározónak az önérdékkövető magatartás-mintát a cselekvések magyarázatában. A mártír/balek szerep komplementere a potyautas/kizsákmányoló magatartás, amikor egy egoista egy altruistával szembekeverülve, versengő magatartásával a saját hasznát maximalizálja (megintcsak egy aszimmetrikus játék keretén belül). Itt is két terminust használhatunk, és a kizsákmányoló kategóriájához negatívabb képzetek társulnak, mint a potyau-

esetben - rossz elválasztás

maximalizálja - rossz elválasztás

taséhoz. Végül a hős és a vezér fogalmait olyan társadalmi kapcsolathoz rendelhetjük hozzá, amelyben a hős önzetlenül versengő, míg a vezér önző módon versengő viselkedést mutat.

Természetesen ezen tulajdonságok leírására sok rokonértelmű szó létezik. Az egoizmus helyett használhatjuk az önzés, önérdékkövetés, önérdék-maximalizálás, haszonelvűség, utilitarizmus terminusait, az altruizmust helyettesíthetjük az önfeláldozás, önzetlenség kategóriáival, az önmegtágadás szinonimája az aszkétizmus stb. Az altruizmus terminusát egyébként a szociológia egyik alapítója, *Auguste Comte* alkotta meg 'mások javára történő önfeláldozás' jelentéssel.

A könyv játékelméleti részében sokszor szembeállítom majd az egoista és altruista viselkedésmódot. Azt is bemutatom, hogy nem igaz az, hogy minden ember önző módon viselkedik, illetve vannak olyan helyzetek, amelyekben az altruista magatartás racionálisabbnak, eredményesebbnek minősíthető, mint az egoista hozzáállás. Mégis érdemes itt figyelembe vennünk a következő idézet állítását, ami módszertani szempontból állapít meg egyfajta elsőbbségi helyzetet a két fogalom között – az „egoizmus javára”.

„Bizonyos értelemben az önérdék mégis alapvetőbb, mint az altruizmus. A természeti állapot – jóllehet gondolat kísérlet – logikailag koherens helyzet. Olyan világot viszont nem tudunk logikailag koherensen elképzelni, amelyben mindenkinek kizárólag altruista indítékai vannak. . . . Ha senkinek sem lennének első fokú, önző örömei, senkinek sem lehetnének magasabb rendű, altruista indítékai sem. . . . Ez tisztán logikai kérdés. Ahhoz, hogy egyesek altruisták lehessenek, másoknak legalább időnként önzőnek kell lenniük, de mindenki mindig *lehetne* önző. . . . De ebből – sem általában, se bármely adott esetben – nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az önzés a legelterjedtebb motiváció.” [Els97, 61]

Tehát az önzés-önzetlenség (egoizmus-altruizmus) dichotómiában analitikus értelemben elsődlegesnek kell tekintenünk az önzést, ám ebből a fogalmi, logikai szűkségből nem következik semmi arra vonatkozóan, hogy a gyakorlatban mikor, melyik motiváció érvényesülése hogyan valószínűsíthető.

Garret Hardin egy Elsterétől eltérő vizsgálati szempontból elemezve az altruizmus fogalmát rámutatott, hogy sosem beszélhetünk teljes vagy 'tisztá' altruizmusról, amely minden irányban, minden emberre vonatkozva érvényesül [Har82]. Hardin rövid gondolat kísérletében levezette, hogy a mutáció szükségszerű létezése miatt egy eredetileg tiszta altruista egyedekből álló faj hamar háttérbe szorulna, mert azok a leszármazottak („mutánsok”), akikben – a mutáció miatt – már lennének önző motívumok, gyorsan háttérbe szorítanak, „kizsákmányolnák” teljesen önzetlen társaikat. Ebből viszont nem következik – figyelmeztet Hardin –, hogy mindenki önzővé válna. Ennek egyébként nincs is semmi jele, hiszen a társadalmi élet minden területén találhatunk példát az altruista viselkedésre. Különösen így van ez a környezeti erőforrások használatával kapcsolatban, amikor az önszabályozó piaci logika nem érvényesül (a piaci csere nagyon sok esetben képes kialakítani

az egyéni és közösségi érdekek harmóniáját, miközben a magyarázathoz elegendő az egoista egyén haszonmaximalizáló törekvéseit feltételeznünk, de a környezetünk erőforrásainak önző használata a közösség, és ezáltal az egyén számára is ésszerűtlen, kedvezőtlen végeredményekhez vezet). Bár az ember környezethasználatát sokszor egoista beállítódások jellemzik, legalább ugyanannyi példát találhatunk az altruista cselekvésminták érvényesülésére is. Létezik tehát altruizmus a társadalomban. A kérdés csak az, hogy miként jellemezhetjük és mivel magyarázhatjuk a létezését. Hardin válasza erre az, hogy az önzetlenségnek csak szelektív módon van értelme, tehát csak *diszkriminatív altruizmusról* beszélhetünk – Hardin érveit a szolidaritás fogalmának tárgyalásakor mutatom majd be (109.o.).

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy a cselekvéseknek különböző motívumai lehetnek, és az egyének különböző módon veszik figyelembe a maguk és mások számára fontos dolgokat, célokat – ez leginkább a felek irányultságának, akaratának különbözőségében nyilvánul meg. De még nem tudjuk megragadni azt a jelenséget, amelynek során és révén a cselekvők kialakítják (és fenntartják) maguknak a dolgok fontossági sorrendjét. Ehhez szükségünk van az 'érték' fogalmára.

2.8. Érték

„Az értékek végső soron ugyanis mindenütt nemcsak alternatívákat jelentenek, hanem engesztelhetetlen, halálos harc is folyik közöttük, mint 'isten' és az 'ördög' között. Nem lehet őket sem relativizálni, sem kompromisszumra hozni.”
[Web70, 92]

'Finom volt az ebéd. Sosem vennék fel olyan göncöt. A brazil focicsapat nyerte a világbajnokságot. Gyönyörű lett a menyasszony sminkje. Petike szorgalmas kisfiú. Kovács József lett a hónap dolgozója. Micike, én szerelmes vagyok magába. Hasznos kis szerkezet ez. Nem ér az egy fabatkát sem.' A végtelenségig sorolhatnánk azokat a mondatokat, amelyekkel valamilyen értékmegnyilvánulást fejezhetünk ki. Az ilyen mondatokkal azt jelezhetjük másoknak, hogy valami valami jobb, valami értékesebb, valami fontosabb nekünk, mint más. Még akkor is így van ez, amikor azt állítjuk valamiről, hogy 'jó', 'hasznos', 'értékes', 'fontos'. Ha valami jó nekünk, akkor az azt is jelenti, hogy valami – azzal összemérhető – más viszont nem jó. Az értékelés mindig azt jelenti, hogy a választható lehetőségek közül az egyik opciót jobbnak tartjuk a többinél. Az ilyen megnyilatkozásokat értékeléseknek, értékkijelentéseknek vagy *értékítéleteknek* nevezzük.

Az értékítélet a megnyilatkozóinak a világ valamilyen dologához való szubjektív viszonyát fejezi ki. Mivel az értékmegnyilvánulás az egyik legfontosabb minősége az ember társadalmiságának, sokan és sokféleképpen próbálták meg megközelíteni az értékek témakörét. Mindebből én csak annyit szeretnék bemutatni, hogy a tényítéletekhez (illetve a később elemzendő normaállításokhoz) képest miben és mennyire tér el az értékek kinyilvánítása, és hogyan formalizálhatóak az értékítéletek.

Az értékítéletek mint kommunikációs megnyilatkozások sajátosságát – megítélésem szerint – R.M. Hare ragadta meg a legjobban [Har52], [Har70], [Har77], [Har89], aki szerint vannak *érték-szavak* (mint *jó*, *rossz*, *becsületes*, *becstelen*, *szép*, *csúnya* stb.) és vannak *érték-mondatok*, mint például az alábbi:

(P18) Ez az autó jó.

Az érték fogalmának megértéséhez első lépésben azt kell megvizsgálunk, hogy mit is jelent az értékelés, mit teszünk, amikor értékelünk. A 'jó' fogalmának elemzésekor Hare rámutat [Har52], hogy a jó tételezésekor mindig meg kell adnunk valamilyen leírást, egy szabványt, egy tulajdonságlistát, azokat a döntési-választási elveket, amivel „magyarázni”, védeni, értelmezni tudjuk a jóság kritériumait az aktuálisan adott kérdésben. A jóság állításával tehát értéket választunk, majd valamilyen kritériumok mentén döntéseket hozunk. A döntéseink pedig nem mások, mint a *preferenciáink* szerinti választások. Az értékállítások tehát visszavezethetők a *preferenciarendezésekre*, a preferenciák leírásához pedig a *preferencialogika* fogalmait, axiómáit, tételeit használhatjuk fel.

Georg Henrik von Wright tette az első hatóságos kísérletet arra, hogy az ÉRTÉK kategóriájához kapcsolódó fogalmakat, mint például a JÓ, ROSSZ, PREFERENCIA, INDIFFERENCIA, ÉRTÉK-EGYENLŐSÉG a formális logika eszközeivel írja le [vW63b]. Von Wright logikai formalizmusának alapkategóriája a PREFERENCIARELÁCIÓ. Von Wright több szempontból is leszűkíti a tárgyalt témát, de az én gondolatmenetem szempontjából csak az a fontos, hogy a preferenciák világállapotokra vonatkoztathatók. Von Wright szerint lehetne még objektumokra, eszközökre, illetve cselekedetekre vonatkozó preferenciákról is beszélni, de ezek mind visszavezethetők a világállapotokra irányuló preferenciákra. Továbbá egy adott preferenciakinyilatkoztatás adott személyre adott alkalommal érvényes, ezenkívül elméletileg és gyakorlatilag is megtörténhet, hogy egy másik személy ugyanazon alkalommal, illetve ugyanaz a személy egy másik alkalommal eltérő preferenciákat fogalmaz meg. Éppen ezért a preferenciareláció (PREF) formális leírásakor négy argumentumot kell modellezni. Az összekapcsolt négy relátum közül:

- kettő az összekapcsolt világállapotokra (a p és a q argumentum),
- egy a preferenciát kinyilvánító személyre (az a argumentum), míg
- egy a kinyilatkoztatás alkalmára (az o argumentum)

vonatkozik. Ennek alapján a preferenciarelációt az alábbi formában írhatjuk le:

(P19) $\text{PREF}(x,y,a,o)$

A két utolsó argumentumot azonban az egyszerűbb tárgyalásmód kedvéért elhagyom, így a preferenciareláció jelölése a következőképpen alakul:

(P19') $\text{PREF}(x,y)$

A tárgyalási univerzum határainak kijelölése után tisztáznunk kellene a preferenciareláció tulajdonságait is, de ezek formális meghatározásától mégis eltekintek (a kérdéstről bővebben szól: [syi07]), mert elég annyit rögzíteni, hogy a preferenciareláció egy speciális rendezési reláció (ezért a *preferenciarendezés* terminus is használatos). A preferenciareláció tulajdonságai közé tartozik a teljesség, a reflexivitás, a tranzitivitás, a monotonitás, a folytonosság (ezeket említik leggyakrabban a preferenciákkal matematikai alapon foglalkozó szakirodalomban). De ezeken túl szükség van még további logikai axiómák rögzítésére is, hogy a preferenciarelációt meg tudjuk különböztetni más rendezési relációktól, például a rész-egész viszonyokat leíró ún. partitív relációtól (erről bővebben lásd: [Sim87], [Sza05]).

A preferencia a közgazdaságtan egyik központi fogalma. A szűkös erőforrások mellett megoldandó termelési és elosztási feladatok egymással versengő cselekvési lehetőségeket jelentenek, és az alternatívák közti (érték)választásokat a cselekvők preferenciái irányítják. A közgazdaságtan a preferenciákat próbálja valamilyen mérhető formára hozni. A közgazdaság-tudomány a *hasznosság* fogalmával fejezi ki, hogy egy termék vagy szolgáltatás iránt milyen kereslet mutatkozik – azaz hogy mennyire tartják az emberek jónak, értékesnek azokat.

A gazdasági cselekvések alapvető kategóriája, a jószág (többesszámban a javak) fogalma etimológiailag a „gazdasági dolgok” ’jószág’-gal való kapcsolatára, vagyis azok értékvonzatára utal. Ez az angol nyelv esetében is így van, hiszen ott a javakat a ’good’ terminussal jelölik. Mindezt azonban csak érdekességképpen említem. El kell kerülnünk azt a csapdát, hogy a szavak etimológiai elemzésének túlzottan nagy magyarázó erőt tulajdonítsunk.

egybe kell írni, nem?

Bár a hasznosság fogalma széles körben használatos a közgazdaságtanban, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a preferenciák és a hasznosságfüggvények között nincs egyértelmű kapcsolat. Vannak olyan preferenciák, amelyekhez nem rendelhető hasznosságérték. Ez a megkülönböztetés azért különösen fontos, mert a kétfajta preferenciatípus segítségével pontosabbá tehetjük a weberi cél- és értékrationális fogalmak meghatározását.

Azokat a preferenciákat, amelyekhez rendelhető hasznosságfüggvény, ARKHI-MÉDESZI PREFERENCIÁKNAK, míg a hasznosságfüggvénnyel nem reprezentálható preferenciákat LEXIKOGRAFIKUS PREFERENCIÁKNAK nevezzük. Az előbbiekre teljesül az ún. arkhimédeszi axióma, az utóbbiakra nem. Az arkhimédeszi preferenciák legfontosabb tulajdonsága a jószágok egydimenziós összehasonlításának lehetősége. Ez azt jelenti, hogy bármennyire is értékesebbnek tart valaki egy adott jószágot egy másikkal szemben, mindig létezik olyan (nagyobb) mennyiség a másik jószágból, amely mellett utóbbi már értékesebb az értékelő egyén számára, amikor tehát már megfordul a preferenciareláció iránya. A dolgokat kissé leegyszerűsítve ezt fejezik ki azok a köznapi bölcsességek, mint a „mindennek megvan az ára”, „van az a pénz . . .”, „minden megvehető”, „eladó az egész világ”. Az arkhimédeszi preferenciarendezések egyik eleme (relátuma) általában a pénz, hiszen ezzel lehet a legkönnyebben és univerzális módon kifejezni a dolgok, jószágok hasznosságát. Az arkhimédeszi preferencia az értékek között átjárhatóságot teremt/feltételez, ezért is mondják egydimenziósnak. Ezzel szemben a lexikografikus preferencia valamely értékdimenziót kiemelten, kizárólagosan kezel a döntések során. A lexikografikus preferenciák működési logikáját, hatásmechanizmusát segít megérteni a következő idézet:

„A lexikografikus preferenciák olyan erkölcsi rendszerből származtatottak, amely visszautasítja a környezet minősége (Q) és a pénz (M) közötti átváltást. Az ilyen preferenciákkal rendelkező egyének a pénznél mindig többre értékelik a környezet minőségét, vagyis minden esetben a jobb környezet minőséget preferálják a jövedelemben bekövetkező bármely változással szemben. Ez azt is jelenti, hogy a Q és M közötti közömbösségi görbét nem lehet meghatározni, valamint, hogy a környe-

zetben bekövetkező változásért (minőségromlásért) az egyén kompenzáció-elfogadó hajlandósága végtelen (nincs olyan magas kompenzáció, amiért hajlandó elfogadni a minőségromlást), míg a fizetési hajlandósága megegyezik teljes vagyonával.” [MS00]

A lexikografikus preferenciák értékhierarchiát teremtenek és tartanak fenn a jószágok között. A döntések során csak a kiemelt értékek dimenziójában lehet mozogni, és csak akkor szabad elmozdulni más dimenziók irányába a hierarchiában, ha az elsődleges dimenzióban azonos módon preferált alternatívák vannak jelen („azaz ha döntetlen van”).

Az arkhimédeszi preferencia meghatározásakor a preferenciarelációt fogyasztói kosarakra (matematikailag vektorokra) alkalmazzák, tehát az összehasonlítást, érték kifejeződést nem egyedi entitásokra, hanem entitások (mégpedig különböző típusú entitások) halmazaira vonatkoztatva fejezik ki. Erre a „módosított” preferenciarelációra írják elő az arkhimédeszi axióma érvényesülését, amely a következőképpen formalizálható (az arkhimédeszi tulajdonsággal rendelkező preferenciarelációt az 'APREF', a X és Y termék különböző mennyiségeit x_i és y_j szimbólumokkal jelölve):

$$\forall i \forall j \exists k (\text{APREF}((x_i, y_i), (x_j, y_j)) \rightarrow \text{APREF}((x_j, y_k), (x_i, y_i)))$$

A képlet azt fejezi ki, hogy bárhogy is állítunk össze két csomagot az X és Y termékekből, amelyek közül az egyik csomag (x_i, y_i) többet ér a másiknál (x_j, y_j) , ha az Y jószág mennyiségét növeljük (y_j -t kicseréljük y_k -ra), akkor megfordulhat a preferenciareláció iránya, azaz (x_j, y_k) csomag értékesebbé válhat az (x_i, y_i) csomagnál.

A felhasználónak azonban lehetnek olyan preferenciái is, amelyekre nem teljesül az arkhimédeszi axióma. Ezek közül a legfontosabbak a *lexikografikus preferenciák*. Ha van két termékünk (szolgáltatásunk vagy bármink, amire a preferenciareláció alkalmazható), akkor azok különböző mennyiségeit egy-egy vektorral reprezentálhatjuk: (x_1, x_2, \dots, x_i) , (y_1, y_2, \dots, y_j) , ahol x_i az X jószág csökkenő nagyság szerinti sorrendbe állított i . egyede, míg y_j az Y jószág j . példánya. Ebben az esetben a lexikografikus preferencia fogalmának formális meghatározását a következőképpen adhatjuk meg (a lexikografikus tulajdonsággal rendelkező preferenciarelációt 'LPREF'-fel jelölve):

$$\forall j \exists i (j < i \rightarrow (\text{LPREF}(x_j, y_j) \wedge \text{LPREF}(y_j, x_j) \wedge \text{LPREF}(x_i, y_i)))$$

A formula értelmezésekor ki kell használnunk azt a feltételt, hogy a két jószágból vett különböző mennyiségeket – nagyság szerint csökkenő – sorrendbe állítva jelöljük x_i -vel és y_j -vel. Így a fenti képlet azt fejezi ki, hogy akármekkora mennyiséget veszünk is a két jószágból, azaz vehetjük akárhányadik (j .) elempárt a sorrendbe rakott termékekből, a két terméksor j . elemeit megelőző párojaira még lehet döntetlen az állás köztük (ezt fejezi ki az $\text{LPREF}(x_j, y_j) \wedge \text{LPREF}(y_j, x_j)$ részformula), de az i . elemtől kezdve már az X termék preferáltabb az Y -nal szemben ($\text{LPREF}(x_i, y_i)$). Ezt azt is jelenti egyben, hogy az X termék „összességében” kívánatosabb a másikhoz viszonyítva.

Azért nevezik ezt a rendezést lexikografikus rendezésnek, mert a szavak ábécé szerinti sorrendjét is ilyen logika szerint alakítjuk ki. Az 'a' betűvel kezdődő szavakat előbbre tartjuk a többinél, de köztük még nem tudunk sorrendet kialakítani (tehát az 'a' betűs szavak között „döntetlen” van). A rendezés teljessé tételéhez az kell, hogy vegyük a szavak következő betűjét, és aszerint soroljuk tovább a szavakat. Lehet, hogy már ekkor sikeresen el tudunk minden szót rendezni. Ha mégsem, akkor venni kell a szavak harmadik betűjét és így tovább. Ezzel a módszerrel minden szót sorba tudunk állítani, mert minden egyes szóra igaz, hogy valahányadik betűje esetén már különbözni fog az összes többi szótól.

A lexikografikus preferencia terminust *N. Georgescu-Roegen* vezette be [GR36], [GR54], a fogalom elméleti alkalmazásáról, a vele kapcsolatos kísérleti eredményekről lásd: [Lav04], [CS99], [Els79].

Herbert A. Simon cselekvésméletében sokat foglalkozott a racionalitás fogalmával. Egyrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a racionalitásnak kétféle értelmet adhatunk attól függően, hogy a cselekvés, a döntés eredményére, a „gondolkodási produktumra”, vagy a cselekvési, döntési folyamatra koncentrálunk-e inkább. Előbbi esetben *esszenciális racionalitásról*, utóbbi esetben *procedurális racionalitásról* beszélhetünk. Másrészt bevezette a *korlátozott racionalitás* fogalmát, amely viszont a lexikografikus preferencia kategóriájára támaszkodva érthető meg igazán. A döntésről szóló fejezetben előveszem újra a korlátozott racionalitás fogalmát (103.o.).

Elster szerint el kell választani egymástól a gazdasági és a racionális cselekvést [Els79]. Előbbihez szorosan hozzátartozik az arkhimédeszi preferencia fogalma, utóbbihoz nem, sőt vannak olyan racionális cselekvések, amelyek nem-arkhimédesziek. A kétfajta preferenciafogalom (az arkhimédeszi és a lexikografikus preferencia) segítségével újrafogalmazható az emberi cselekvések motivációinak tárgyalásakor bevezetett kétfajta racionalitásfogalom, a célracionális és az értékrationális definíciója is.

CÉLRACIONÁLIS CSELEKVÉS

olyan cselekvés, amelynek során a cselekvő arkhimédeszi preferenciákhoz igazodik

ÉRTÉKRACIONÁLIS CSELEKVÉS

olyan cselekvés, amelynek során a cselekvő lexikografikus preferenciákhoz igazodik

Az értékek (illetve ezek kinyilvánításai, azaz az értékítéletek) mindig az egyén elköteleződéseinek, valamire való irányultságának kifejeződései: egy személy által követett értékek összefüggő rendszere az *értékrend*. Ugyanakkor a kinyilvánított és a ténylegesen követett értékek nem feltétlenül esnek egybe, de ez a probléma túlmutat e könyv keretein. Fontos szociológiai tapasztalat az is, hogy az értékek legtöbbször közösségi hatások révén rögzülnek és változnak az egyéneknél, vagyis az értéktulajdonítás, az értékrend kategóriáit közösségi szinten is használhatjuk. Ezt a viszonyrendszert akkor lehet elemezni, miután a közösség fogalmát is felvettük a tárgyalási univerzumunkba.

Miután tisztáztam, hogy mit jelent az érték, a preferencia, a preferenciarendezés fogalma, röviden ki kell térnem arra is, hogy mit mondhatunk az értékítéletek és tényítéletek sajátos minőségeiről, valamint a két kijelentéstípus egymáshoz való viszonyáról.

* * *

A tudományos tevékenység során lényegében igaz állítások rendszerszerű építkezésére törekszünk. Eközben – különböző minőségű és erősségű – állításokat fogalmazunk meg azzal az igénnyel, hogy a többiek ismerjék el a kijelentéseink igazságát. Mit is jelent ez? Valaki (egy szubjektum) egy állítást fogalmaz meg

a világról, amit mások (más szubjektumok) vagy elfogadnak vagy vitatnak, és a 'szubjektumok vitájából' olykor kiformalódik egy konszenzusos állítás, amit – az éppen adott feltételek között – már mindenki elfogad. Más szavakkal, ha a tudományos közösség egésze elfogadta egy kijelentés igazságát, akkor az már a „szubjektumok szintje fölé emelkedett”, azaz interszubjektív lett. Ezek a tényállítások, amelyek esetében mindig van lehetőség az interszubjektivitás státusának elérésére.

Az interszubjektivitás elérése voltaképpen azt jelenti, hogy az adott állítás bekerül valamely közösség kollektív tudatába: ugyanazt gondolják és tudják is egymásról, hogy ugyanazt gondolják a világ valamely kérdéséről (a kollektív tudatról lásd: 44.o.). Szociológiai értelemben a tudományos igazság is „csak” annyit jelent, hogy valamely tudományos közösség kollektív tudatában interszubjektív státusra emelkedett a közösség egy tagja által megfogalmazott kijelentés. Természetesen lehet ezt a kérdést filozófiailag is vizsgálni, és akkor már kritériumok alapján kell eldöntenünk, hogy egy állítás igaz-e vagy sem, de ezzel a problémával itt nem foglalkozom.

A tényállítások mellett vannak másfajta megnyilatkozási lehetőségeink. Gyakran van úgy, hogy a kijelentéseket nem lehet „elszakítani” a szubjektivitás szintjétől, mert lényegük szerint szubjektívek. Amikor valaki azt mondja, hogy

(P20) Ez az autó piros, kicsi és kifizasztású.

akkor ennek a mondatnak az igazsága vitatható. Például felhozhatják ellene, hogy nem piros, hanem zöld a kocs színe, és az illető csak azért látja pirosnak, mert színtévesztő. De ha valaki azt a kijelentést teszi, hogy

(P21) Ez az autó förtelmesen csúnya.

akkor ezzel nem lehet és nincs is értelme vitatkozni. Persze hajba lehet kapni, ha a többieknek pont ez az autó a kedvencük, de látni kell, hogy az ilyen típusú megnyilvánulások, melyeket értékállításoknak neveznek, lényegük szerint mindig a szubjektivitás szintjén maradnak, sőt szükségképpen ott kell, hogy maradjanak, hiszen más fejeznek ki, mint a tényállítások.

Az értékállításokkal mindig a világ valamely jelenségével kapcsolatos szubjektív viszonyunkat fejezzük ki mások számára. Ahogy már mondtuk korábban: ezek a megnyilvánulások az értékeinket, értékalköteleződéseinket vagy másként a preferenciáinkat mutatják meg. A világnak nagyon sokféle lehetséges állapota van, és amikor ezek közül mi valamelyiket – mint a leginkább kívánatos, leginkább elérendőt – kiválasztjuk magunknak, akkor ezt a saját preferenciáink, értékeink szerint tesszük meg. Az oly gyakran használt *érdek* fogalma is szorosan kötődik az értékek problémaköréhez, hiszen nem igazán tudjuk megmondani, kinek mi az érdeke, ha nem ismerjük az illető értékválasztásait. Ez utóbbit pedig nem lehet megvitatni, nem lehet a szubjektum szintje fölé emelni s interszubjektívvé tenni, hiszen az ilyen megnyilvánulás – lényege szerint – az egyénhez és csak az egyénhez köthető. Hogy valaki miért éppen úgy választott, ahogy választott, miért ezt és nem azt a dolgot preferálja, miért érzi hasznosabbnak az egyik terméket vagy

szolgáltatást a másikkal, arról nem lehet érdemben vitatkozni. Ha mégis vitába kezdenénk, akkor előbb vagy utóbb eljutnánk arra a pontra, ahonnan már nincs hova tovább lépni, amikor a „végső érv” így hangzik:

(P22) Csak!

Az értékállításoknak eltérő minőségük van a tényállításokhoz képest, ami az állítások és a szubjektumok közti eltérő viszonyban, az állítások *megvitathatóságának* különbségeiben nyilvánul meg.

Van azonban a tény- és értékítéleteknek egy fontos közös vonása, amely a megnyilatkozások harmadik típusával összevetve mutatkozik meg leginkább. Előfordulnak ugyanis olyan társadalmi helyzetek is, amelyekben a megnyilatkozásaink célja nem az, hogy a világra vonatkozó tényeket vagy értékválasztásokat közöljünk, hanem az, hogy mások cselekvéseit direkt módon befolyásoljuk, előírjuk. Vagyis a megnyilatkozás célja ilyen esetekben nem a *leírás*, hanem az *előírás*. Amíg a tény- és értékítéletek leíró jellegűek, vagyis a jellemezni kívánt – objektív vagy szubjektív – világról mondanak el valamit, de nem „akarják” megváltoztatni azt, addig a másik csoportba tartozó megnyilatkozások előíró jellegűek, amikor is mindig az a célunk, hogy valamilyen változást érzünk el a világban azáltal, hogy valakiket cselekvésre késztetünk.

Az előíró megnyilvánulásoknak két – egymástól élesen eltérő – fajtája van. Az egyik jelenséget a *hatalom*, a másikat az *uralom* fogalmával írhatjuk le. Ezeket a fogalmakat később tárgyalom (lásd 134.o., illetve 126.o.). Amit most említeni érdemes, az az, hogy a megnyilatkozásaink egy fontos típusa a *normaállítás*, amely valamilyen cselekvésre vonatkozó előírást tartalmaz, de tapad hozzá még valami más is. A megnyilatkozást tevő személy ilyen esetekben mindig elvárja, hogy a „címzettek” fogadják el jogosnak, *legitimnek* a megnyilatkozónak azt az igényét, hogy előírhat cselekvéseket a többiek számára. Az ilyen *legitimitásigények* ugyanúgy vitathatók, mint a tényítéletekre vonatkozó *igazságigények*, csak épp a vitás alapjai, módszerei térnek el egymástól. Ezt a *normák* tárgyalásakor fejtem ki alaposabban (62.o.). Az előíró megnyilvánulások másik típusából (tehát a hatalom jelenségéből) hiányzik az *elismerési igény*, amikor a cselekvőket más motívumok mozgatják, és a cselekvések létrejötte hatalmi eszközök alkalmazásával, kényszerekkel magyarázható.

Módszertani szempontból nem jelentenek problémát az előíró megnyilatkozások, mert ezeket – pont e minőségük miatt – egyértelműen kizárhatjuk a tudományos tevékenységek köréből, mivel a tudomány feladata leíró állítások konzisztens rendszerbe szervezése. Ezzel szemben komoly módszertani nehézséget okoz az értékítéletek szubjektív minősége. Az értékek ugyanis nem, vagy legalábbis nem teljes mértékben szoríthatók ki a tudományos megnyilatkozások világából, és létük – a szubjektivitásukból eredő – elfogultságot, egyoldalúságot eredményez a tudományos magyarázatok terén. Ez igaz mindenféle tudományos tevékenységre, de még inkább igaz és érzékelhető a társadalomtudományi magyarázatok területén, ahol az értékkelköteleződéseknek nagyobb (láthatóbb) a szerepük.

E helyzet kezelésére az egyetlen lehetőség az, ha társadalomtudósként (ide értve a gazdaságtannal foglalkozó tudósokat is) igyekszünk a lehető legnagyobb mértékben visszaszorítani a saját értékválasztásainkból eredő elfogultságainkat, és minél inkább a tényítéletek körére koncentrálni a tevékenységünket, illetve

mások számára minél pontosabban kinyilvánítani, egyértelművé tenni értékeinket, választásainkat. Ha nem lehet kiiktatni az értékmegnyilvánulásokat, akkor legalább láthatóvá kell tenni azokat. Mindez nem jelenti a tudomány teljes relativizálását, marad lehetőség az igazság (interszjektív tényállítások) keresésére. Viszont minél pontosabban látjuk és láttatjuk a tények és értékek határvonalát, annál nagyobb esély van a konszenzus megtalálására s ezzel a tudományos tevékenység folytatására, elmélyítésére.

Van egy másik fontos módszertani következménye is a fent elmondottaknak. Ahol a tudomány erős, ott a legfontosabb állításait képes logikai formulákba önteni. Említettem, hogy a tényítéletek formalizálásával az aethikus, illetve az episztemikus logika foglalkozik, ugyanakkor ezek az állítástípusok mindig a szükségszerűség valamely (erős) értelmezéséhez kapcsolódnak. A tudományos tételek – valamilyen értelemben – szükségszerűnek tekinthetők, és a tudományos tevékenység célját az adott tudásterületre vonatkozó szükségszerűségek, *törvényszerűségek* keresése jelenti. Az értékek, hasznosságok, illetve a normák, hatalmi felszólítások formális leírására is vannak logikai apparátusok: az értékek világát a *preferencialogika*, a normák világát a *deontikus logika* írja le (lásd: 64.o.). Az utóbbi két esetben viszont megállapítható egy fontos különbség a tényítéleteket formalizáló logikákhoz képest. Sem a preferencialogika, sem a deontikus logika nem garantálja, hogy az értékmegnyilatkozások, illetve a kötelező előírások, a normák meg is valósulnak. Aminek fontos tartalmi következménye az, hogy a normák érvényesülését más eszközökkel, mégpedig társadalmi eszközökkel (hitekkel, jutalmakkal, kényszerekkel stb.) kell biztosítani (erre a normák jelenségének részletesebb kibontásakor még visszatérek).

A társadalmi cselekvések elemzésekor nem feltételezhetjük az – erős értelemben vett – törvényszerűség érvényesülését, csak *szabályszerűségek* keresésére van lehetőség. A 'szabályszerűség keresése és megállapítása' a 'törvényszerűség keresése és megállapítása' helyett kevesebbet jelent abban az értelemben, hogy a szabályszerűség tételezése „megengedi”, hogy olykor kivételek is előforduljanak, a tétel érvényessége nem teljesen univerzális. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a társadalmi cselekvések világáról ne lehetne érvényeset, használhatót mondani – lehet, csak némiképp gyengébb minőségben. Ez nem a társadalomtudomány, hanem a vizsgált társadalom működéséből, az emberi cselekvés természetéből fakad.

2.9. Norma

Az ember társadalmiságának talán legfontosabb mozzanata, hogy cselekvései során nagyon gyakran *társadalmi normákhoz* igazodik. Amikor cselekszünk, sokféle motívum mozgat bennünket. Ezek között vannak olyan, néha belülről, néha kívülről, mások felől érkező késztetések, amelyek valamit előírnak a cselekvésünkre vonatkozóan. Ha az áll egy közlekedési táblán, hogy:

(P23) Behajtani tilos!

akkor az autósok nem kanyarodnak be az így jelzett utcába. Miért engedelmeskednek az autósok a tábla által közvetített előírásnak? Azért, mert a fejükben van valami elképzelés, ami az igazodás kényszerét váltja ki a belőlük. Ezt az elképzelést nevezzük társadalmi normának, amely a következőképpen határozható meg.

TÁRSADALMI NORMA

társadalmi cselekvésre vonatkozó kívánatos és kötelező előírás, melynek megsértését társadalmi szankció követi

A meghatározás mindegyik összetevője fontos. A norma olyan *i) előírás*, amely *ii) társadalmi cselekvésre* vonatkozik, *iii) kívánatos*, *iv) kötelező* és, ha nem igazodnak az előírás tartalmához, akkor *v) a normasértést szankció* követi.

A társadalmi cselekvések szabályszerűségének talán leggyakoribb oka az, hogy a cselekvők a társadalmi normákhoz *igazodnak*.

Weber a *legitim rend* képzetéhez igazodó cselekvésekről ír, de tartalmát tekintve ez ugyanaz, mint a normához igazodó cselekvés.

A normák fennmaradása, társadalmi érvényessége szempontjából nem a norma tartalmának elfogadása a döntő mozzanat, hanem a normához történő igazodás ténye. Weber gyakran idézett példája segíthet megvilágítani a különbséget: a tolvaj nem tartja be, mégis igazodik a 'ne lopj' normájához, amit az bizonyít, hogy titokban akarja tartani a tettét. Nem követi a normát (hiszen lop), de titkolja, ezáltal igazodik a normához. Ez azt is jelenti egyben, hogy az igazodásával hozzájárul a norma fennmaradásához, fenntartásához.

A társadalmi norma definíciójának egyik legfontosabb összetevője, hogy a normákat *cselekvésekre* vonatkoztatjuk. Talán még ennél is fontosabb ennek az összefüggésnek az ellentéte: a normák nem állapotokra irányulnak. Akármilyen gyakran mondjuk is egymásnak, nem tudunk mit kezdeni azzal a felszólítással, hogy:

(P24) Legyél jó!

mert nem cselekvésre, hanem állapotra vonatkozik. A cselekvések végrehajtása (vagy végre nem hajtása) az egyénhez köthető, sőt akár számon is kérhető, de az állapotok változtatása kívül esik az egyének hatókörén, azokkal – a cselekvéseink határain belül – nem igazán lehet mit kezdeni.

Gyakran van úgy, hogy egy normaszerű előírással valamely kívánatos állapotot írunk elő. Ebben nem egy elvégzendő cselekvésről van szó, hanem egy kívánatos, ideális állapot megvalósulását, elérését öntjük valamely előírásba. A továbbiakban nevezzük ezeket a cselekvést tartalom nélküli elvárásokat állapotnormáknak. A „dobjd vissza kenyérrel” vagy a „ne lopj” erkölcsi parancsa cselekvésnorma, míg a „legyél jó”, „legyél szelíd”, „szerezd felebarátodat” elvárása állapotnorma. Amíg szeretni, tisztelni, szelídnek, jónak, irgalmasnak lenni annyit jelent, hogy valamilyen belső (érzelmi) állapotban vagyunk, addig a cselekvés valamilyen változást idéz elő, vagy épp valamilyen változási folyamatot enged megvalósulni a mások által is befogható, érzékelhető külvilág állapotában. A kérdés az, hogyan tudjuk megkülönböztetni egymástól az állapotnormákat és a cselekvésnormákat. Ezen a ponton kivételes segítséget nyújt a magyar nyelv azáltal, hogy az ige fogalmához két jelentést rendel: a Biblia igét hirdet, vagyis normákat ír elő, és ezekben a normákban cselekvéseket, állapotokat stb. kifejező igék vannak. Amikor tehát a Biblia igéit vizsgáljuk, felhasználhatjuk mindazt, amit a magyar nyelv igéiről tudunk. Nézzük meg, mit is mondhatunk az igékbe foglalt igékről! A jól ismert felosztást alkalmazva az igék négyféle típusát, az *állapotot*, a *történést*, a *cselekvést* és a *létezést* kifejező igéket különíthetjük el egymástól.

Szeretni, tisztelni, gyűlölni, haragudni, érezni – ezek állapotot kifejező igék, míg a megdobás, a visszadobás, a hamis tanúszkodás, az ellopás, a megölés cselekvésigék. Felmerül a kérdés, hogyan lehet egy előírt állapotot, idea-elvárást, állapotnormát megvalósítani. Még pontosabban: hogyan tudom én megítélni a másik ember belső állapotát, azaz hogyan tudom ellenőrizni,

hogy valóban betartja-e az állapotnormák tartalmát. A gyakorlati válasz nem lehet más, mint hogy mások belső állapotát csak a tényleges cselekvésein keresztül tudjuk megítélni, tehát az állapotnorma csak a cselekvésnormákon keresztül, azaz cselekvésnormákba foglalt cselekvés-aktusok végrehajtásának vizsgálatával kontrollálható. Az idea-elvárások, az állapotnormák tehát nem önmagukban, hanem cselekvésnormák megvalósításán keresztül vizsgálhatók.

A normák definíciójába foglalt *kívánatosság* minőségéből adódóan a norma tartalmának követését a cselekvők *értékesnek* tartják (hogyan, kik, miért és hogyan, az a későbbiekben kiderül). A kívánatosság azt jelenti, hogy minden normának van értékvonzata, valaki vagy valakik számára a norma tartalma értékes, kívánatos, ezért követendő. Ahogy fentebb jeleztem, a norma fennmaradhat akkor is, ha nem mindenki követi, tehát nem kell azt elvárni, hogy a norma mindenki számára értékes legyen. Legalább egy embert azonban mindenképpen feltételeznünk kell, aki számára kívánatos a norma tartalma, ez pedig az a személy, aki a normát mint előírást megfogalmazta (erről bővebben lesz még szó a normák összetevőinek elemzésekor, lásd 68.o.).

A *kötelezőség* egyfelől utal a normákat megfogalmazó mondatok speciális – deontikus – logikai minőségére, másrészt a kötelezőség mozzanata összekapcsolódik a normasértés szankcionálási aktusával. A lényeg, hogy a cselekvők sokszor úgy érzik, valamely cselekvést illetően nem mérlegelhetnek, végre kell hajtaniuk azt, amit a norma előír számukra. Később még megvizsgáljuk, milyen tényezőkön alapul ez a normakövetési hajlandóság (70.o.).

A normákat olykor *gyakorlati mondatoknak* is nevezik. Ez alatt az értendő, hogy a normák olyan nyelvi megnyilatkozások, amelyek az emberek cselekvéseire vonatkoznak, amelyekkel befolyásolni akarják mások tevékenységeit, az emberek gyakorlatát.

A norma meghatározásában szereplő kötelezőség, vagy ahogy még másképp szokták mondani, a kellés minőségéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a normasértés esetén „életbe lépő” szankcionálás, amiről később még bővebben írok.

A normák társadalmi konstrukciók, amelyek időről időre, helyről helyre, kulturáról kultúrára mások lehetnek és folyamatosan változhatnak. Az értékek különbözősége mellett a normák változatossága az emberi kultúra másik meghatározó tulajdonsága. Az alábbi rövid hír jól mutatja a világ sokszínűségét:

„Indonéziában a törvény szerint fejtét veszik annak, aki maszturbál. Bahreinben egy férfi orvos megvizsgálhatja egy nő nemi szervét, de csak tükröből nézheti. Számos különös törvény csak a nőket sújtja. Például az egyesült államokbeli Vermontban az asszony csak akkor hordhat műfogsort, ha megkapja rá férje engedélyét. Ugyancsak kockázatos szingli nőknek Floridában ejtőernyőzni. Aki közülük ebben az államban hódol e szenvedélyének, számíthat arra, hogy tettenérés esetén fogdába kerül. Az azonban már mindkét nembéli állampolgárra érvényes, ami az alabamai btk-ban szerepel: tilos bekötött szemmel vezetni, Ohióban pedig részegen pecázni. Mindezekon is túltesz az a brit törvény, mely szerint tilos meghalni a parlament épületében.” [ind03]

A normák tartalmára vonatkozóan nem lehet érdemi megállapításokat tenni azon túl, hogy elvileg minden cselekvést normába lehet foglalni. Sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem lehetséges, hogy kizárjunk bármilyen cselekvést a normatív szabályozás köréből. A 'mindenből lehet normát csinálni' tétel alátámasztására talán elég idéznünk a gyalogosdugók szabályozásával kapcsolatos következő hírt:

„Mégsem számít büntetendő cselekménynek gyalogosdugó okozása ácsorgás által – így döntött a New York-i Fellebbviteli Bíróság. A felmentő ítélet három és fél évvel azután született, hogy egy férfi egy forgalmas manhattani utcán ácsorogva beszélgetett néhány barátjával, és emiatt a többi gyalogosnak kerülgetnie kellett. A torlódást észlelték az arra járőröző rendőrök és továbbhaladásra szólították fel a brooklyni illetőt, aki azonban nem engedelmeskedett. Erre őrizetbe vették és egy teljes éjszakára börtönbe csukták. Az ügy ezek után hosszasan húzódott a bíróságokon, mígnem a héten végleges ítéletet született.” [ind26]

A fenti történet arra is rámutat, hogy a normákat lehet az általános és az individuális parancsok (előírások) szintjén értelmezni (hiszen a fenti esetben végülis nem született egy olyan általános norma, amely minden gyalogos számára megtiltotta volna a járdán való ácsorgást, de a rendőrök intézkedése, hogy ti. egy napra mégis lecsukták a szerintük normasértő egyént, arra utal, hogy a normákat lehet individuálisan is értelmezni). Az általános és konkrét normakijelentések logikai, filozófiai problémáival azonban itt nem foglalkozom.

A társadalmi normák tartalmi elemzése helyett inkább azt érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen formális jegyekkel írhatjuk le a normához igazodó cselekvés, illetve a norma jelenségét.

* * *

A normák formális leírásához a *deontikus logika* nyújthat segítséget. A deontikus logika alapjait G. H. von Wright teremtette meg az 1950-es évek elején. A deontikus logika, vagy másként a *parancsok logikája*, a *modális logika* egyik ágaként értelmezhető. A lényege az, hogy különféle, a cselekvésekre vonatkoztatott viszonyt fejezhetünk ki: megengedhetünk, megparancsolhatunk vagy megtilthatunk cselekvéseket, és a deontikus logika nyelvén mindezt úgy ragadhatjuk meg, hogy ún. *deontikus operátorokat* illesztünk a cselekvéseket leíró logikai szimbólumokhoz.

A deontikus logika a deontikus modalitásokat, azaz a kötelezés módusait az elemi cselekvésegységekre (vagy von Wright szavával: a cselekvésaktusokra) vonatkoztatja. Ilyen aktusnak tekinthetők a következő elemi cselekvések: „ellopni valamit”, „átmenni az utcán a zebrán keresztül”, „becsukni az ablakot”, „lemásolni egy digitális állományt”, „olvasni egy dokumentumot”, „írni egy levelet”, „dohányozni adott helyszínen”, „adott sebességgel haladni az autópályán”, „beengedni valakit egy ajtón” stb. Megfelelő logikai műveletek segítségével az elemi cselekvésegységekből összetett cselekvések is képezhetők, ezáltal pontosabban modellezve a valós cselekvések világának összetettebb, bonyolultabb szerkezetét. Természetesen az összetett cselekvésekre vonatkozóan ugyanúgy alkalmazhatók a deontikus operátorok.

A deontikus modalitások, a szociológia szemszögéből nézve, különféle normatív viszonyoknak tűnnek. Az elemi vagy összetett cselekvésekkel kapcsolatban négyféle normatív/deontikus viszony állapítható meg. Egy cselekvés lehet:

megengedett	P (permitted)
tilos	F (forbidden)
kötelező	O (obligatory)
közömbös	N (neutral)

Ezek a deontikus modalitások, pontosabban az őket reprezentáló logikai operátorok (P, F, O, N) lehetővé teszik, hogy miután a cselekvéseket leírjuk a megfelelő logikai eszközökkel (lásd 21.o.), a következő logikai rétegben kifejezhessük a társadalmi kapcsolat szereplőinek cselekvésekre vonatkozó normatív viszonyulásait. Ezáltal megteremtjük annak lehetőségét, hogy a cselekvésekre vonatkozó előírásokat vagyis a normákat a logikai formalizmusok szintjén is kezelni tudjuk.

A deontikus módusok (és persze a deontikus operátorok) nem teljesen függetlenek egymástól. A cselekvésaktusokra tett négyféle deontikus modalitásból hármát vissza lehet vezetni a maradék negyedikre. Ha egyetlen meghatározatlan, primitív fogalomként bevezetjük a megengedés fogalmát, akkor a többi deontikus módus kifejezhető a megengedés modalitásértekre támaszkodva:

megengedett		megengedett		cselekedni
tilos	nem	megengedett		cselekedni
kötelező	nem	megengedett	nem	cselekedni
közömbös	nem és	tilos kötelező		cselekedni cselekedni

Korábban bemutattam a modális logika sémáit (37.o.). A modális kalkulusok közül a normákra a D modális kalkulus sémái húzhatók rá, amely a következőképpen írható le:

(D) $\Box A \rightarrow \Diamond A$
 ha A szükségszerű, akkor A lehetséges.

Mivel a fenti (D) formula és ezáltal a D modális séma egy állítás szükségszerűségéből csak az állítás lehetséges igazságát, nem pedig az állítás igazságát mondja ki, ezért jóval gyengébbnek kell minősítenünk a többi modális formulánál (és sémánál). Viszont épp ez a vonása teszi alkalmassá arra, hogy vele reprezentálhassuk a normatív megnyilatkozásokat, hiszen az ilyen esetekben is egy jövőbeni lehetőséget, nem pedig valamely tényt foglal magába a megnyilatkozás tartalma. Ehhez persze arra van szükség, hogy némiképp átértelmezzük a modális logika modális 'szükségszerű' és 'lehetséges' operátorainak jelentését. Ehhez annyit kell tennünk, hogy 'szükségszerű' helyett 'kötelezőről', 'lehetséges' helyett pedig 'megengedettről' beszéljünk, vagyis a fenti (D) modális formula tartalmi interpretációját módosítsuk az alábbiak szerint (D'):

(D') $\Box A \rightarrow \Diamond A$
 ha A kötelező, akkor A megengedett.

Ez az értelmzés teljesen egybevág a – normák leírására alkalmas – deontikus logika operátorainak jelentésével, és éppen ezért jelölik ezt a formulát (D) szimbólummal a modális logika rendszerében (ezzel utalva a deontikus logikai kapcsolódásra).

A (D) modális formula tehát a normatív megnyilatkozások leírására alkalmas. A kérdés csak az, hogy ha a modális formulának megfelelően nem lehet garantálni a szükségszerűség/kötelezőséget, akkor van-e más eszköz arra, hogy biztosítani lehessen az A esemény megvalósulását. A válasz a normák esetében az lesz, hogy az A megnyilatkozásban előírt esemény létrejöttét

(vagyis az A igazságának teljesülését) azáltal biztosíthatjuk, hogy a normasértést (vagyis az A esemény „nem teljesülését”) szankciók kilátásba helyezésével próbáljuk megakadályozni.

A norma fogalmának további explikációjához szükséges a cselekvés fogalmának meghatározása is. Ezt már bemutattam a könyv társadalmi cselekvésekről szóló fejezetében (21.o.).

Von Wright – a *Norm and Action* című könyvében – a törvény fogalmának értelmezési lehetőségeit számba véve összehasonlítja a *természettörvény*, az *állami törvény* és a *logikai törvény* típusait, megállapítva, hogy a természettörvény leíró (descriptive), az állami törvény előíró (prescriptive), míg a logikai törvény determinisztikus. Ezt ma már – a modális logika kalkulusainak elméletére támaszkodva – úgy mondanánk, hogy a fenti háromféle törvényértelmezés megfelel az $S4$, D és $S5$ kalkulusok főoperátorainak.

Eddig külön kezeltem a cselekvések leírására alkalmas formalizmust (ami lehetővé teszi a kijelentések belső struktúrájának megragadását), illetve a deontikus viszonyokat megragadó formulákat, de még nem elemeztem a cselekvések és a deontikus modalitások viszonyát. Ha a kétféle lehetséges cselekvéstípust (a csinálást/tevést és a tartózkodást), illetve a cselekvésekre vonatkozó deontikus modalitásokat egymásra vetítjük, akkor megkapjuk a különböző cselekvési lehetőségekre irányuló, elméletileg lehetséges normatív viszonyokat.

	megtenni valamit	tartózkodni valamitől
megengedni	megengedni megtenni valamit	megengedni tartózkodni valamitől
megtiltani	megtiltani megtenni valamit	megtiltani tartózkodni valamitől
megparancsolni	megparancsolni megtenni valamit	megparancsolni tartózkodni valamitől

Ha a deontikus modalitások közötti logikai összefüggéseket, illetve a megcsinálás (tevés) és tartózkodás közt megállapított komplementer viszonyt is figyelembe vesszük, akkor könnyen belátható, hogy a táblázatban feltüntetett normatív aktusok között vannak, amelyek megegyeznek egymással. Megtiltani, hogy valaki megtegyen valamit egyet jelent azzal, hogy valakinek megparancsoljuk, hogy tartózkodjon valamitől, illetve megtiltani a tartózkodást valamitől megegyezik azzal, ha előírjuk ugyanannak az aktusnak a végrehajtását. Ebből következően a normatív előírásoknak csak négy fajtája különíthető el. A szemléltetés és a pontos értelmezés kedvéért néhány konkrét példán mutatom be a normatív előírások különböző típusait (a közlekedési szabályok területéről).

megengedni megtenni	Várakozóhely (= szabad parkolni)
megengedni tartózkodni	Kötelező haladási sebesség feloldása.
megparancsolni tartózkodni = megtiltani megtenni	Tartsa a követési távolságot!; Állj! Elsőbbségadás kötelező! Megállni tilos!; Várakozni tilos!; Behajtani tilos!
megparancsolni megtenni = megtiltani tartózkodni	Kötelező haladási irány.; Kötelező haladási sebesség. Tilos a segítségnyújtás elmulasztása.

A táblázat fontos tanulsága: a deontikus logikai reprezentáció segítségével megmutatható, hogy a különféle természetes nyelvi formában megfogalmazott előírásoknak ugyanaz lehet a tartalma.

* * *

Amikor arról beszélünk, hogy valaki megparancsol valamit valaki másnak, akkor voltaképpen kétféle cselekvésről van szó. Az egyik cselekvést, azaz a norma 'kibocsátását' a parancsot adó személy hajtja végre, a másikat pedig az a személy, akire a felszólítás vonatkozik, azaz aki megcselekszi, amit a parancs előír számára. Ez a különbségtétel jobban megragadható, ha pontosabban írjuk le a norma kategóriáját.

A norma jelenségének értelmezéséhez, pontosabb leírásához arra van szükségünk, hogy összetevőire bontsuk a norma fogalmát. A társadalmi normákat – von Wright szerint – az alábbi normaelemekre bonthatjuk [vW63a]:

<i>i)</i>	a norma jellege
<i>ii)</i>	a norma tartalma
<i>iii)</i>	a norma feltétele
<i>iv)</i>	a norma kibocsátója
<i>v)</i>	a norma címzettje
<i>vi)</i>	a norma alkalma

i) A norma *jellegén* (norm character) a cselekvésaktus deontikus módusát értjük. Eszerint a norma jellege mindig valamely jól ismert deontikus modalitásértékkel írható le, azaz egy norma jellege lehet *megengedő* (*P*), *tiltó* (*F*), *kötelező* (*O*) és *közömbös* (*N*).

ii) A *normatartalom* írja le a normába foglalt konkrét cselekvést. Erre a tevékenységre vonatkoznak a norma jellegében rögzített deontikus modalitásértékek, amelyek a norma kibocsátásának (tehát a norma kibocsátója által elvégzett cselekvésnek) az eredményeként jönnek létre. Ezt a normatartalmat a változások, állapottranszformációk segítségével lehet leírni.

iii) A norma *feltételével* jelezhető, hogy valamilyen feltételhez van-e kötve az előírás végrehajtása:

(P25) Ha esik az eső, csukd be az ablakot!

A cselekvés végrehajtásának feltételeltsége első értelmezésben még relatíve egyszerűen kezelhető jelenségnek tűnik, de a probléma alaposabb elemzése során gyorsan kiderül, hogy a feltételeltség kérdésköre nem is olyan könnyű.

iv) A norma *autoritása*, kibocsátója, megfogalmazója az az ágens (személy, szervezet), aki a normát előírja mások számára. Korábban már volt szó arról, hogy a cselekvéseméletben csak embereket fogadunk el cselekvést végrehajtó ágensként, most azonban szükségünk lehet másfajta ágensfogalomra is, mivel az autoritás forrása nagyon gyakran valamilyen közösség, vagyis emberek valamilyen csoportja. Természetesen a közösség által kibocsátott normákat, a közösségi döntéseket mindig vissza lehet, sőt vissza kell vezetni bizonyos emberek egyéni döntéseire, de

mégis fontos megkülönböztetnünk az egyéni és közösségi normakibocsátás aktusát. Fontos rögzítenünk azt is, hogy amikor a normakibocsátó előír egy új normát, akkor azt is ugyanolyan cselekvésnek kell minősítenünk, mint a norma tartalmában előírt cselekvéseket. A normakibocsátás aktusának minősége azonban más, mint a „normál” cselekvéseké, ezért ezt a cselekvésfajtát a „szabályozandó” cselekvésektől elkülönítve érdemes kezelni.

Ha a normakibocsátó ágens a normakomponensek közé soroljuk, akkor természetesen feltételeznünk kell a *normakibocsátás* aktusát is. Sőt ha már normakibocsátásról beszélünk, akkor érdemes a *norma visszavonásának* cselekvését is felvenni a vizsgálandó fogalmak közé.

A normakibocsátó aktust von Wright *normatív cselekvésnek* hívja, de az ilyen leszűkítő értelmezés ellentétes lenne a kifejezés széleskörű, mindennapos használatával, ezért inkább a *normakezelő cselekvés* egyik típusának nevezném. A normatív cselekvés fogalma alá pedig besorolható minden normához igazodó cselekvés (beleértve a normakezelő cselekvéseket is).

A normakezelő tevékenységre vonatkozóan is elő lehet írni normákat, sőt ahogy azt a normák szakcionálásáról szóló fejezetben megmutatom, a normákhoz hozzátartozik még egy olyan normatív komponens is, amely a normakezelő tevékenységre irányul.

v) A norma *címzettje*(*i*) az(ok) a személy(ek), aki(k)nek igazodnia kell a normához. A címzetoldali ágensek körét is érdemes kibővíteni, mert a norma címzettjei között is gyakran találhatunk közösségeket, emberek valamilyen feltételek mentén behatárolt csoportját. A norma címzettjeinek kell végrehajtani a norma tartalmában előírt cselekvéseket.

vi) A norma *alkalmán*, alkalmazási helyzetén vagy – ahogy *Hans Kelsen* írta *Tiszta jogtanában* [Kel01b] – a norma térbeli és időbeli érvényességi körén azt az adott tér-idő feltételrendszert értjük, amely „körbeveszi” a normát, amelyen belül egyáltalán értelmezhetővé válik a normaalkalmazás, sőt a normativitás egész kérdésköre (ha például nem vagyunk abban a szobában, amelynek az ablakát kellene ki-becsukni a vonatkozó normák szerint, akkor nem beszélhetünk a norma alkalmazhatóságáról). Ez nem azonos a norma feltételelességével, mert utóbbi mindig adott alkalmat feltételezve, tehát az alkalomhoz képest írhat elő valamilyen – cselekvésre vonatkozó – feltételelességet. A feltételelesség létezése nem szükségszerű, egy normának nem mindig létezik feltétele. Ezzel szemben minden normatív szituációban beszélhetünk a norma alkalmáról, ebben az értelemben utóbbi létezése szükségszerű.

A normaösszetevők segítségével úgy írhatunk le egy konkrét normát, hogy az összetevőket egy-egy változónak felfogva megadjuk az egyes komponensek (kibocsátó/authority, címzett/subject, jelleg/character, tartalom/content, alkalom/occasion, feltétel/condition) konkrét normához tartozó konkrét értékeit. Az általános formulát a következő alakban írhatjuk fel:

$$\text{norm}(\text{Author, Subject, character, content, condition, occasion}) \\ \exists x \exists y \exists z \exists u \exists v \exists w (\text{norm}(x, y, z, u, v, w))$$

A fenti képletben csak az individuumváltozókra kell alkalmaznunk kvantorokat, ami azt jelenti, hogy a normákat elsőrendű logikával írhatjuk le. Később kiderül, hogy a normakezelő cselekvések leírásához már másodrendű logikára lesz szükség. (Az első- és másodrendű logika között az jelenti a különbséget, hogy a logikai formulákon belül mire engedjük meg a logikai kvantorok – a \forall = 'minden' vagy a \exists = 'van olyan/létezik' operátor – alkalmazását. Amíg az elsőrendű logika esetében csak individuumváltozókra vonatkoztathatjuk, addig a másodrendű logikában már a predikátumokra is kiterjeszthetjük a két logikai kvantor hatókörét.)

John Rawls volt az, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a szabályoknak két típusa létezik [Raw81]. Rawls nem foglalkozott a két szabálytípus eredetével, Searle azonban Rawls cikkére reflektálva már Kantig vezette vissza a *regulatív szabály* és a *konstitutív szabály* elkülönítését [Sea81]. A társadalmi normákban érvényesülő szabályok konstitutívak.

Az eddigi formális leírás nemcsak a társadalmi normákra érvényes. Vannak olyan szabályok, szabályszerűségek, amelyek az eddigiek alapján még hasonlítanak a társadalmi normákhoz, valamiben mégis különböznek tőlük. Nem minden cselekvésszabály társadalmi norma. A technikai eszközök használati utasításai, a különböző játékszabályok, az ételek elkészítésére vonatkozó receptek leírására teljes mértékben alkalmazható a fent bemutatott formalizmus, ezek mégis másként értékelhetők, értékelendők a normákhoz képest. A különbség a társadalmi normák megsértése esetén kiróható szankciók normához kötésében van, amely mozzanat hiányzik a nem norma-jellegű szabályokból.

A normák komponenseinek formális leírása segíthet a normák hatásmechanizmusának megértésében, de a normaösszetevők önmagában vett elemzése nem képes elégséges magyarázatot adni arra, miért is igazodnak a társadalmi cselekvések szereplői a társadalmi normákhoz. Az eddig számbavett összetevők alapján még nem tudjuk megmondani, hogy mi a különbség a társadalmi normák és a játékszabályok vagy a technikai eszközök használati utasításai között. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, szükség van egy újabb tényező figyelembevételére.

* * *

A társadalmi norma fogalmának minél pontosabb meghatározásához először a normák egyik típusát, a jogot fogom megvizsgálni, majd a következő lépésben kiterjesztem a jog esetében érvényes megoldást a norma általános fogalmára.

Az eddigiekben megmutattam, hogy a társadalmi norma olyan – cselekvésre vonatkozó – előírás, amelynek hat összetevője különíthető el. Utaltam arra is, hogy a normát kibocsátó ágens létezése feltételezi a normakibocsátás eseményét is. A norma tehát olyan – jövőbeni – cselekvések szabályozására irányuló előírás, amely egy korábbi – normakibocsátó – cselekvés eredményeként jön létre. Minden norma szükségszerűen tartalmazza ezt a kettősséget. De nemcsak a normakibocsátási cselekvés van a norma jelenségéhez kötve. A normák kezelésével kapcsolatos másik cselekvési lehetőség a *normák visszavonása*. Ez a „párja” a normakibocsátásnak mint cselekvésnek. Ez a két cselekvés magára a normára vonatkozik, ezért ezeket *normakezelési cselekvéseknek* nevezem. A normakibocsátásra és normavisszavonásra később még visszatérek, de előtte egy harmadik normakezelési cselekvéstípust vizsgálunk meg.

Első körben tehát leszűkítem a vizsgálódás fókuszát a normák egyik típusára, a jogra. Hans Kelsen, a nagyhatású jogtudós *Tiszta Jogtanában* a következőket írja:

a jogtan „a jogi normát . . . olyan hipotetikus normának tekinti, mely valamely feltételt képező tényállásnak egy a feltételtől függő következménnyel történő sajátos összekapcsolását fejezi ki.” [Kel01b, 12]

A feltételtől függő következmény azt jelenti, hogy ha valaki nem a jogi normában előírt cselekvést hajtja végre, vagyis megsérti a norma előírását, akkor ezt a *normasértést* a jog szerint valamilyen szankciónak kell követnie. Kelsen szerint a jog és a jogsértést követő szankció elválaszthatatlanok egymástól. Ezt a kapcsolatot Kelsen *beszámításnak* nevezi:

„Ahogyan a természettörvény bizonyos tényállást mint okot egy másikkal mint okozattal kapcsol össze, úgy a jogi törvény jogi feltételt kapcsol jog- (vagyis ún. jogsértés-) következménnyel össze. A tényállások összekapcsolásának módja az egyik esetben a kauzalitás, a másik esetben a beszámítás, amit a Tiszta Jogtan a jog sajátos törvényszerűségének ismer fel.” [Kel01b, 12]

A jogi norma meghatározásakor szükségszerűen figyelembe kell venni a jog „önmagában vett” minőségét, illetve a jogsértés eseményéhez mint feltételhez kapcsolt társadalmi szankció „beszámítását”. Utóbbi mozzanat nélkül nem lehet kielégítően meghatározni a jog fogalmát [Szi06, 213]:

„A társadalmi normáknak . . . *három nélkülözhetetlen mozzanata* van, amelyek azonban a norma nyelvi megfogalmazásában összeolvadnak, csak logikai elemzés útján, analitikailag választhatók el egymástól. Ezek a következők:

- a magatartás leírása, megfogalmazása;
- a magatartás normatív minősítése, vagyis tilossá, kötelezővé vagy megengedettté nyilvánítása;
- a normasértés következményeinek előírása vagyis a szankció.”

A jog és szankció fogalmainak ezen szükségszerű összekapcsolását általánosítva azt mondhatjuk, hogy ha a jog definiálása nem lehetséges a hozzárendelt szankció nélkül, akkor ezt általában is kijelenthetjük, úgymint: a társadalmi norma fogalmának meghatározásába szükségszerűen be kell vennünk a *társadalmi szankció* fogalmát. Akármilyen társadalmi normáról is beszéljünk, fel kell tételeznünk, hogy a normába foglalt előíráshoz mindig hozzákapcsolnak valamilyen feltételes szankciót. A szankció így a norma egy újabb komponenseként értelmezhető.

Tisztább lehet a kép, ha már ismerjük a lehetséges szankció típusokat, mivel a társadalmi normák típusait is azon az alapon fogjuk elkülöníteni egymástól, hogy milyen szankciók vannak a normasértésekhez rendelve.

A normakezelési cselekvések közé kell sorolnunk a normakibocsátás, a normavisszavonás és a normasértés-szankcionálás tevékenységeit.

A társadalmi szankciókat a *társadalmi ösztönzők* egyik típusaként is felfoghatjuk mondván, hogy a normakövető magatartás elősegítése érdekében különféle társadalmi ösztönzőket lehet alkalmazni, amelyek lehetnek *pozitív* vagy *negatív* ösztönzők. Előbbire példák a társadalmi jutalmak, nyilvános elismerések (presztízs, nyilvános dicséret, gazdasági előny juttatása), utóbbira a társadalmi büntetések, szankciók (büntönbüntetés, nyilvános kritika, gazdasági hátrány okozása). Elméletileg adná magát a lehetőség, hogy a szankció fogalmának általánosításával szélesebb keretrendszerbe ágyazzuk be a társadalmi ösztönzés különböző formáit, de most nem élek ezzel a lehetőséggel. A társadalmi norma fogalmának definiálásához csak a szankció fogalmát kell igénybe vennünk.

Érdemes néhány példán keresztül bemutatni, hogy a szankciók nélküli cselekvés-szabályok mennyire más minőségűek a társadalmi normákhoz képest. Nézzük meg a technikai jellegű használati utasítások vagy a főzési receptek utasításait. Ezek ugyanolyan előírásokat tartalmaznak, mint a társadalmi normák:

(P26) Nyomja meg a start feliratú gombot!

(P27) Lassan kevergesse a rántást két percen keresztül!

Egy nagyon fontos mozzanatban viszont különbséget tapasztalhatunk köztük. Mégpedig mindig akkor, amikor valaki nem úgy cselekszik, ahogy az a szabályokban (egyfelől a társadalmi normákban, másfelől a használati utasításokban, receptekben) elő van írva. Ha valaki nem nyomja meg a gombot egy technikai eszközön vagy nem keveri meg a rántást a tűzhelyen, akkor annak persze lehetnek ilyen-olyan következményei, de az előírt cselekvés elmaradását nem követi más emberek – valamilyen szankciót kifejező – reakciója. Ha nem nyomjuk meg a start gombot, akkor nem fog működni a készülék, de más következménnyel nem kell számolnunk. Ha nem úgy csináljuk az ételt, ahogy a recept szól, akkor esetleg nem lesz finom az étel, ami önmagában kiválthat ugyan érzelmeket másokból, de nem amiatt elégedetlenkednek majd, hogy nem igazodtunk a recept előírásaihoz. Ezzel szemben bármely norma megsértése mindig valamilyen szankció alkalmazását vonja maga után. Ha a gyerek nem köszön hangosan a szomszédnak, akkor az anyja rászól, ha valaki gyorsabban vezet a megengedett sebességnél, akkor a rendőr pénzbüntetésre ítéli, ha valaki hazudott, erős lelkiismeret-furdalás gyötörheti miatta. Nincs norma szankció nélkül.

Ha a szankciót és a normát szorosan összekapcsoljuk, akkor adja magát a kérdés, hogy milyen szankciótípusok különíthetők el egymástól. Azért nagyon fontos ez, mert a válasz alapján lehet meghatározni a norma típusait is. Újra érdemes felidézni, mit mondott erről Max Weber. Kicsit hosszabban idézem azt a passzust, amelyben Weber – a norma fogalma helyett még a rend kategóriáját alkalmazva – a normatív cselekvéseket tipizálja:

„6.§. Valamely rend legitimitása biztosítható:

I. tisztán belülről, mégpedig

1. tisztán indulati-érzelmi alapon: érzelmi átéléssel, belső odaadással;
2. értékrationálisan: a végső és kötelező értékek (erkölcsi, esztétikai vagy bármely más értékek) kifejeződésésként fölfogott rend abszolút érvényességébe vetett hittel;
3. vallásos hittel: azzal a meggyőződéssel, hogy a rend betartásán keresztül el lehet jutni az üdvözüléshez;

II. továbbá úgy is (vagy csak úgy), hogy sajátos külső következményekhez kapcsolódnak bizonyos várakozások.

A rendet

- a) konvenciónak nevezzük, ha érvényessége külsődlegesen, azáltal van biztosítva, hogy az emberek megadható körén belül a rendtől való eltérés várhatóan (viszonylag) általános és gyakorlatilag érezhető helytelenítésbe ütközik;

b) jognak nevezzük, ha ugyancsak külsődlegesen, de azért van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre fölkészült csoportja várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszerrel alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására.” [Web87, 60-61]

Weber először elkülöníti egymástól azokat a normatív cselekvéseket, amelyek során a cselekvők belső, illetve külső tényezők miatt igazodnak a normához. A belső normakövetéshez rendeli hozzá az erkölcs kategóriáját. A külsődleges hatásokra történő normakövetés során a cselekvő társadalmi környezete, a közösség valamilyen befolyása érvényesül. Az erkölcsi normát megsértő cselekvés belső folyamatokat indít el az emberben (önmarcangolás, lelkiismeret-furdalás). A konvenció és a jog megsértése külsődleges büntetéssel jár. A konvenció esetében normasértéskor a helytelenítésen keresztül közösségi nyomás nehezedik az egyénre (aminek legszélsőségesebb esetében a közösség kizárja sorából a normát megsértő egyént), a jogsértés pedig az adott közösség lelki vagy fizikai erőszakon alapuló szankcióit vonja maga után. Utóbbi általában úgy valósul meg a mindennapokban, hogy a közösség vezetése a börtönbe záráshoz szükséges fizikai erőszak-alkalmazás lehetőségére hivatkozik egy kifejezetten erre szakosodott apparátus segítségével – amely egyébként a folyamat végén el is végzi az olykor valóban szükséges erőszak-alkalmazást.

A normasértésekhez rendelhető szankciók tehát két szempont figyelembevételével írhatók le. Egyfelől tudni kell, hogy ki szabja ki a szankciót a normasértőre, másfelől azt kell számításba venni, hogy milyen szankciót lehet kiszabni. Az első szempont szerint külső vagy belső szankcionálásról beszélhetünk. Belső szankciók esetén, amennyiben a norma autoritása és címzettje megegyezik, *autonóm normáról* (autonómiáról), míg a külső szankcionálásakor, vagyis amikor a két ágens különbözik, akkor *heteronóm normáról* (heteronómiáról) beszélhetünk.

A második szempont szerint normasértés esetén háromféle lehet a büntetés: az egyénben ébredő lelkiismeret-furdalás, vagy a normafenntartó közösség által alkalmazott lelki, illetve fizikai kényszer (vagy az azzal való fenyegetés). Mindezek alapján megkapjuk Weber három alapvető normatípusát:

- erkölcs (belső szankció: az egyén lelkiismeret-furdalása)
- konvenció (külső szankció: a közösség helytelenítése, kritikája)
- jog (külső szankció: az erőszak-alkalmazással való fenyegetés)

A három szankciótípus és persze a három normatípus mindegyike vonatkozhat ugyanarra a cselekvésre, ezért minden egyes konkrét társadalmi kapcsolat elemzésekor meg kell mondani, hogy éppen akkor melyik normatípus érvényesül a leginkább. Előfordulhat ugyanis, hogy egy társadalmi helyzeten belül egyidejűleg többféle normatípus áll fenn vagy érvényesül. Vegyük a következő példát:

- i) Valaki nem megy át a piros lámpánál, mert minden körülmények között betartja a közlekedési szabályokat – erkölcsi norma, erkölcsi igazodás.

- ii) Valaki nem megy át a piros lámpánál, mert nem akarja kiváltani a partnere rosszallását – konvencionális norma, konvencionális igazodás.
- iii) Valaki nem megy át a piros lámpánál, mert nem akarja, hogy a szemközt álló rendőr megbüntettesse – jogi norma, jogi igazodás.

Ha egy személyre érvényes az *i*) állítás, akkor vélhetőleg igaznak tarthatjuk rá a *ii-iii*) állításokat is, vagyis mondhatjuk, hogy esetében mindhárom normatípus érvényessége fennáll. Feltételezhetünk azonban olyan személyeket is, akikre sem saját lelkiismeretük, sem valamely közösség konvencionális nyomása nem hat, és csak akkor nem mennek át a piros lámpánál, ha a büntetés veszélyét valósnak tartják – ebben az esetben csak a jogi norma érvényességéről beszélhetünk.

Ha a kelsen-i jogdefiníció legfontosabb elemét felelevenítjük (és megfelelően általánosítjuk), akkor azt mondhatjuk, hogy a szankció elválaszthatatlan hozzákötése a normához voltaképpen egy háttérnorma, egy szankcionálást előíró norma, azaz egy *szankciónorma* tételzését jelenti.

Bár Weber explicit módon nem írja le, de a definíció szándékából, illetve más szövegrészekből egyértelműen kibontható, hogy a fenti tipologizálás alapja a következő kérdésen alapul: Milyen szankciók követik a normasértés eseményét a különböző esetekben? A kérdésre adott válasz pedig – szociológiai értelemben – választ ad arra a kérdésre is, hogy miért kell betartani a normák előírásait: azért, mert az emberek el akarják kerülni a lehetséges szankciók alkalmazását.

Arra a kérdésre, hogy a cselekvők adott társadalmi kapcsolaton belül aktuálisan miért igazodnak a normákhoz, többféle válasz adható, és mindig a konkrét helyzet konkrét elemzése során derül ki, hogy ki, mikor, milyen motívumok alapján igazodik, de a társadalmi méretű igazodás tényét a különféle szankciók létezésével magyarázhatjuk. Ez persze azt is jelenti, hogy a normák társadalmi érvényességéhez, fennmaradásához nem szükséges feltétel, hogy mindenki érvényesnek és követendőnek tartsa azokat.

Bár a fent idézett szövegben Weber nem nevezi erkölcsnek a belsőleg fenntartott normát, később már erre használja ezt a terminust. Bár mind a közbeszéd, mind az erkölcsfilozófia más jelentés mentén használja ezt a fogalmat, könyvemben kitarok az itt kifejtett értelmezés mellett. A normatípusok weberi megközelítése némiképp eltér a megszokott, széles körben használt értelmezéstől. Az erkölcs és a konvenció fogalmait sokan és sokféleképpen határozták meg, és a közgondolkodás sokszor nem húz egyértelmű határvonalat a konvenció és az erkölcs fogalmai közé.

A konvenció esetében a közösség által alkalmazott helytelenítő magatartást *konvencionális nyomásnak* is nevezik. A konvenció terminusával egy másik fogalmat is jelölnek, amelynek a jelentése teljesen eltér a weberi meghatározástól. A játékelméleten belül elterjedt értelmezés szerint a konvenció a koordinációs problémáknak az érintettek által önkényesen kialakított, normákba épített, intézményesített megoldása.

Előfordulhatnak olyan társadalmi helyzetek, amelyekben több, eltérő egymásnak ellentmondó előírásokat tartalmazó norma (két, egymással ütköző konvenció) vagy normatípus (jog és erkölcs) van jelen. Nehéz, ha nem lehetetlen megmondani azt, hogy az ilyen összeütközés (normakollízió) esetében melyik norma vagy normatípus előírásainak engedelmessé válnak inkább az emberek. Helyzetről helyzetre, személyről személyre változhat az, hogy mikor melyik lesz az erősebb, az érvényesebb. Ennek vizsgálata azonban túlmutat e könyv keretein.

A normák érvényességének nem feltétele, hogy az adott társadalom, az adott közösség egésze, vagy akár csak a többsége egyetértően egy normával és magától kövesse annak előírását – ennek egyik jó szemléltető példája a sebességkorlátozásra vonatkozó közlekedési szabályok esete, amikor előfordulhat, hogy akár az érintettek többségére igaz, hogy olykor vagy gyakran

megsértik a vonatkozó előírásokat, ennek ellenére mégis érvényesnek kell tekinteni a szóbanforgó törvényeket.

A norma érvényességéhez mindig szükség van olyan emberekre, akik „hisznek benne”, kívánatosnak tartják és – akár a közösség többségi akaratának, véleményének, értékeinek ellenére – kikényszerítik a többiek igazodását a norma előírásaihoz.

A szankció érvényesítése is cselekvés, amire a szankciónorma vonatkozik. Az ilyen normát valahogyan meg kell különböztetni az eddig tárgyalt normáktól. Mivel a normák szankcionálási tevékenységére vonatkozó előírások (normák) más szinten, logikai nyelven kifejezve: magasabb rendben vannak, mint az egyszerű cselekvésekre vonatkozó normák, ezért azt mondhatjuk, hogy a cselekvésre *elsődrendű normák* vonatkoznak, míg a szankcionáláshoz *másodrendű normákat* rendelhetünk.

A társadalmi norma lényege, hogy adott cselekvésre vonatkozó – elsődrendű – norma megsértését szankcionálni kell, mert ennek hiányában a cselekvési szabály elveszíti norma jellegét. A szankcionálás szükségessége ugyanolyan elvárás, mint a szabályozandó cselekvésekre vonatkozó előírások, tehát azt is normának, mégpedig másodrendű normának kell tartanunk. De a szankcionálásra mint társadalmi cselekvésre irányuló normát is meg lehet sérteni, és akkor a másodrendű normasértést is szankcionálni kell, amelyre már azt kell mondanunk, hogy arra újra csak magasabbrendű, éppen most *harmadrendű norma* vonatkozhat. És ezt a sort – elméletileg – folytathatnánk a végtelenségig, de szerencsére erre nincs szükség. A társadalmi gyakorlatot vizsgálva elégséges csak az első-, másod- és harmadrendű normákkal (illetve cselekvésekkel) foglalkoznunk (erről szót ejtek még a játékelméleti fejezetben, lásd ??–??o.).

Ez a kettősség teljesen analóg azzal a logikai felosztással, miszerint definiálhatunk elsődrendű és másodrendű logikát (illetve tetszőlegesen sokadrendű logikát). A normák összetevőit a korábbiakban a következő képlet fejezte ki:

$$\text{norm}(\text{Authority, Subject, character, content, condition, occasion})$$

Ebben fejezetben világossá vált, hogy a normasértő cselekvéshez rendelt szankciókat be kell emelni a normák összetevői közé. Ha a normasértés esetére kirótt szankciót mint a szankciónorma tartalmát a 'sanction', a szankciót érvényesítő ágenszt 'sanc-Subject', a szankcionáló normát 'sanc-norm', a szankciónorma jellegét 'O', a normasértés tényállását mint a szankciónorma alkalmazási helyzetét 'sanc-occasion', a szankciónorma feltételeességét 'hypothetical' szimbólumokkal jelöljük, akkor a norma+szankciónorma formulája a következőképpen néz ki:

$$\text{norm}(\text{Authority, Subject, character, content, condition, occasion}) \wedge \\ \text{sanc-norm}(\text{Authority, sanc-Subject, O, sanction, hypothetical, sanc-occasion})$$

Fontos, hogy mind a norma, mind a hozzákapcsolt szankciónorma kibocsátója ugyanaz az ágens. Az, hogy ki a szankciónorma címzettje, vagyis kinek van előírva a szankció alkalmazása normasértés esetén, a norma típusától függ.

Norma és szankció elválaszthatatlanok egymástól. Nem találunk példát a történelemben arra, hogy ne szankcionálták volna a norma megsértését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna komoly és folyamatos változás a normasértések szankcionálásának, azaz a *büntetésnek a történetében*. Ez a változás természetesen a jog esetében volt a leglátványosabb és legnagyobb horderejű, hiszen a lelkiismeret-furdalás és a közösségi nyomás formája és tartalma nem változott (nem változott) a történelem során. Mindig arról volt szó, hogy elvették a delikvensek vagyis

a jogsértők egészségét, életét, javait, szabadságát, a fizikai és lelki erőszak alkalmazásának formái és eszközei azonban hihetetlen változatosságot mutattak az idők folyamán.

* * *

A büntetés jelenségénél aligha találhatunk jobb példát annak szemléletésére, hogy mit is jelent a társadalmi konstruáltság ténye. Bármennyire is egyértelműnek, magától értetődőnek, megváltoztathatatlanak látják azok, akik adott korban, közösségben, kultúrában élve kiszabnak valamilyen büntetést valakire, ha összehasonlítjuk a különböző korok, közösségek, kultúrák ítélkezési gyakorlatát, ugyanazon normasértések büntetése esetében hihetetlen változatosságot tapasztalhatunk [Lyo05], [Fou90]. A társadalmi szankciók, azon belül is különösen az állami kényszeralkalmazás, a büntetésvégrehajtás és persze a halálbüntetés története a kegyetlenség kreativitásának szomorú és nyugtalanító története is egyben.

Miközben a keresztény kultúrkörhöz tartozó országokban a halálbüntetés elfogadhatóságáról, igazolhatatlanságáról vitatkoznak és sok helyen már el is törölték ezt a büntetési nemet, addig más kultúrák, országok fenntartás nélkül alkalmazzák – nem egyszer meglehetősen kegyetlen formában. Az iráni iszlám büntetőjog értelmében a házasságtörésben bűnösnek talált férfiakat derékig, a nőket mellig földbe kell ásni a megkövezéshez. Az ehhez használt kövek nem lehetnek olyan nagyok, hogy egy csapásra megöljék az elítéltet.

Előfordulhat az is, hogy a büntetés hatályát nemcsak a normasértőre, de a sértettre is kiterjesztik. Emögött az a megfontolás húzódnak, hogy senkivel sem véletlenül és véletlenül történik meg a rossz, ezért azt a személyt ugyanúgy meg kell büntetni, mint a normasértőket. Az 'aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók' közmondásunk is ehhez hasonló elvet fejez ki.

„Az erőszakolók kettőtől kilenc évig terjedő börtönt kaptak, amiért megerőszakoltak egy nőt, de hat havi börtönt és 200 ostorcsapást az áldozatra is kiróttak.” [ind14]

A társadalmi szankciókat – a cselekvéseméleti megközelítés logikájával összhangban – a normasértő egyénekre szabják ki. Előfordulhat azonban az is, hogy egy személy normasértését nem egyéni, hanem közösségi szinten büntetik. A kollektív büntetés jelenségét, bár érdekes és fontos, most nem elemzem, de az érdeklődőknek ajánlom: [Hec88, 536]).

* * *

A normák összetevőinek tárgyalásakor a logika, a formális elemzések világában mozgunk. Nem tárgyaltuk azt a kérdést, hogy miért, hogyan működnek a normák a tényleges társadalmi gyakorlatban. A deontikus logika egyáltalán nem foglalkozik azzal a problémával, hogy a cselekvő miért hajtja végre az adott norma tartalmaként előírt cselekvést. Az alábbi felszólító mondatok a deontikus logika számára

egyaránt a kötelezés normájaként (O-normaként) jelennek meg, sőt, nemcsak a normajellegben egyezik meg a két mondat, de az összes többi normaösszetevőben is:

(P28) Tisztelt ügyfelünk, kérjük, fizesse be az esedékes vízüzemi díjat!

(P29) Uram, fizesse meg a védelmi pénzt!

A két mondat – az eddig alkalmazott logikai formalizmus szerint teljesen megegyező – jelentése: 'X személynek pénzt kell fizetnie Y személy számára'.

Az eddigi formalizmus, a deontikus logika itt megáll és nem számol azzal a különbséggel, ami miatt a fenti két mondatot két – teljesen eltérő – társadalmi kapcsolathoz kell hozzárendelnünk. Az első helyzetben semmi sem történik a felszólított személy szabad akaratával szemben (vagyis ha az ügyfél továbbra is igénybe szeretné venni a – vízüzemi – szolgáltatást, akkor önként fizetni fog), míg a második szituációban a parancs címzettje akarata ellenére cselekszik (ha nem igényelné a – védelmi – szolgáltatást, akkor is fizetnie kell). Az első helyzetben a felszólított személy „jogosnak” tartja a kiadott parancsot és ezért hajtja azt végre, ezzel szemben a második esetben nem találhatunk ilyen elfogadó hozzáállást – még akkor sem, ha a parancsok egyébként engedelmeskednek. Ezt a különbséget ragadhatjuk meg a *legitimitás* fogalmával. A továbbiakban ezt a fogalmat vizsgálom meg.

A normákhoz igazodó cselekvések megértéséhez elengedhetetlen, sőt, szociológiai szempontból talán a legfontosabb feladat annak vizsgálata, hogy miért igazodnak az emberek a normákhoz, vagyis mitől lesz legitim egy norma, ami – ahogy azt rögtön látni fogjuk – egyet jelent azzal a kérdéssel, hogy miért hajt végre valaki egy másik személy által neki címzett parancsot.

A normák összetevőinek tárgyalásakor bemutattam, hogy minden normához tartozik valaki, aki kibocsátja a normát. Őt neveztük autoritásnak, akinek meghatározó szerepe van a normák legitimitásában. Azt mondhatjuk – talán kicsit meglepő módon –, hogy a normák elfogadásának, a legitimitásnak a kulcsa nem a címzett személy, hanem a normakibocsátó autoritás. Fentebb azt állítottam, hogy a normák egyik alapkérdése az, hogy a norma címzettje miért igazodik a norma tartalmához. De mihez is igazodik a parancsot végrehajtó személy? Ahhoz a cselekvéshez, amit az autoritás előzőleg a norma tartalmába foglalt. A dolog tehát úgy áll, hogy előbb van az autoritás által kibocsátott parancs, majd utána következik a parancs végrehajtása, a normához igazodás. Van azonban még valami, ami megelőzi a címzett személy igazodását. Amikor ugyanis az autoritás megfogalmazza a normaállítást, akkor ezzel „párhuzamosan” kinyilvánítja a normához kapcsolódó *legitimitásigényét* is, azt az igényt, hogy az általa megfogalmazott normát a címzett fogadja el, tekintse legitimnek.

A kommunikációs aktusok tárgyalásakor már jeleztük, hogy a nyelvi megnyilatkozásokat mindig valamilyen érvényességi igénnyel együtt bocsátjuk ki, ami természetesen a normatív megnyilatkozások esetén is igaz. A 'miért igazodunk a normához' kérdés így átfogalmazható a 'mitől érvényes a norma' formába. Mivel többfajta érvényességigény létezik, vigyázni kell arra, hogy ne keverjük össze

a különféle érvényességvizsgálatokat. Természetesen mindhárom érvényességvizsgálat értelmes és elvégezhető a normákkal kapcsolatban, de a normákra vonatkozó speciális érvényesség a megnyilatkozás *helyességére* vonatkozik, ami annyit jelent, hogy az érvényességvizsgálat során a kibocsátás helyességét lehet vagy elfogadni vagy visszautasítani.

Amikor a normatív megnyilatkozásokkal kapcsolatban felvethető érvényességigény kérdése felmerül, akkor a rend, a norma legitimitásigényéről van szó. Ekkor az érvényességvizsgálat a legitimitásigény vizsgálatát jelenti. A legitimitás a rend, a norma minősége.

LEGITIMITÁS

legitimitásnak nevezzük a társadalmi norma helyességére vonatkozó érvényességigény elfogadását

A legitimitás vagyis a norma helyességének elfogadása többféle érv alapján lehetséges, de ez a fogalom meghatározása szempontjából nem lényeges. Fontos viszont a normákat kialakító, fenntartó mechanizmusok szempontjából. Utóbbi kérdést az uralom fogalma segítségével vizsgálhatjuk, melyre a könyv egy másik részén bővebben kitérek (126.o.).

A normatív megnyilatkozásokkal kapcsolatban mindhárom érvényességigényt lehet vitatni. Lehet vizsgálni a norma igazságtartalmát. Ha egy utcában kiraknak egy olyan közlekedési táblát, amely ellentmond egy másik, már régóta ott lévő tábla előírásának (ha például kitesznek az utca közepén egy, az utca elején látható táblával ellentétes irányba mutató 'kötelező haladási irány' táblát), akkor azt az igazságra, a gyakorlati megvalósítás lehetetlenségére hivatkozva lehet vitatni. De ugyanebben az esetben az is elképzelhető, hogy valaki a normakibocsátási aktus hitelességét, őszinteségét kérdőjelezi meg azzal, hogy körbenéz, nem viccelődött-e vele valaki, nem került-e egy kandikamerás helyzetbe. És természetesen vizsgálható, sőt, csak a normák esetében vizsgálható a helyesség kérdése. Például úgy, hogy valaki azt mondja, hogy rá nem vonatkozik a tábla előírása (mondjuk, mert gyalogosan vagy épp rollerrel, görkorcsolyával közlekedik). Ha valaki a normatív megnyilatkozás helyességét vitatja, akkor azt vizsgálja meg magában, hogy neki végre *kell-e* hajtani a norma előírásait vagy sem.

Amikor valaki elfogadja a másik fél által kinyilvánított és normába foglalt előírás végrehajtását, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a normakibocsátónak, az autótírósnak *tekintélye* van a címzett előtt. A norma érvényességének vitatása így egyet jelent a tekintély meglétének vizsgálatával. A tekintély fogalmát, történeti alakváltozásait *Hannah Arendt* elemezte egy tanulmányában [Are95], amelyben – miközben Platon szerepéről írt – a következő szemléletes (és a gondolatmenet szempontjából nagyon fontos) megjegyzést tette:

„Valószínűleg már vizsgálódásai kezdetén felfedezte, hogy az igazság, vagy inkább azok az igazságok, melyeket maguktól értetődőeknek nevezünk, kényszerítő erővel hatnak az értelemre, s hogy ez a kényszerítés, bár eredményességéhez nincs szükség erőszakra, erősebb, mint a meggyőzés és az érvelés. Az ész kényszerítő erejével azonban az a

baj, hogy csak a kevesek ismerik el, s így felmerül annak problémája: hogyan lehet azt biztosítani, hogy a többség, a politikai közösséget sokaságukkal alkotó emberek tömegei ugyanannak az igazságnak engedelmessé váljanak.” [Are95, 116]

Három „kényszerítési lehetőséget” képzelhetünk el (nagyon fontos a kényszerítés fogalmát idézőjelbe tenni, mert a három esetben egymástól nagyon eltérő minőségű kényszerről van szó). Először beszélhetünk a hatalom alkalmazásáról vagyis az erőszak kényszeréről. Ez a szó eredeti értelmében kényszert jelent, vagyis ilyen esetekben mindig arról beszélünk, hogy a szembenálló felek közül az egyik megtöri a másik akaratát. Másodszor lehet szó az észérvekkel hatni próbáló meggyőzésről, érvelésről vagyis az ész kényszerítő erejéről. Ebben a kontextusban nyilván metaforikusan érthetjük csak a kényszerítés mozzanatát, hiszen itt a szembenálló vélemények, hitek és tudások „versenyében” a jobbik argumentum meggyőző erejéről, annak önkéntes elfogadásáról van szó, nem pedig a szembenálló fél akaratának erőszakos megtöréséről. Harmadszor pedig feltételezhetjük a „magától értetődő rendhez” történő igazodást vagyis a tekintély kényszerének létezését. Utóbbi esetben azért igazodunk a rendhez, a normához, mert az autoritásnak tekintélye van előttünk, vagyis ez sem igazi kényszer, hiszen ez az igazodás – bizonyos értelemben – „önkéntes”, nem a felek akaratával szembenálló.

A kérdés az, hogy miért és hogyan lesz egy autoritásnak tekintélye mások előtt. Ez persze többszörösen összefonódik a norma érvényességére vonatkozó kérdéssel. Van tehát két, egymással szoros kapcsolatban álló kérdésünk, amelyek az autoritás tekintélyére, illetve az általa kibocsátott norma érvényességére, vagy más terminussal: a rend, a norma *legitimítására* kérdeznek rá. A választ, pontosabban a válaszokat a normák típusaihoz igazodva lehet megtalálni, hiszen az erkölcs, a konvenció és a jog esetében más és más magyarázat adható.

Nem, vagy csak erőltetetten illeszthető be a sorba az erkölcsi tekintély kérdése (abban az értelemben, ahogy én használom a könyvben az erkölcs kategóriáját), hiszen ebben az esetben a norma kibocsátója és címzettje ugyanaz a személy. Ebben az összefüggésben talán értelmetlen a tekintély vizsgálata. Ehelyett inkább azt kell megérteni és leírni, hogy miként alakulnak ki, maradnak fent és változnak az erkölcsi normák az egyes embereknél. Ezt a kérdéskört a szocializáció, az értékrend kialakulása és változása témakörön belül kell megvizsgálni.

A konvencióval más a helyzet. A konvenció autoritását a közösség jelenti. Ekkor már valóban értelmes feltenni a kérdést, vajon miért van a közösségnek tekintélye a tagjai szemében. A válasz persze elég egyszerű. Azért (és olyan mértékben), mert (és amennyire) az egyén a közösséghez szeretne tartozni. Az emberek közösséghez való tartozásának vágya teremti meg a közösség tekintélyét. Az persze megint egy másik kérdés, hogy miként lehet megtudni, mi is a közösség véleménye, és milyen mechanizmusok révén alakulnak ki a konvencionális normák. Ezt akkor elemezhetnénk, ha már ismernénk a kényszermentes egyéni és közösségi cselekvések szabályszerűségeit, az emergens normák kialakulásának értelmét, okait, no és, persze, tudnánk azt is, mit mond a játékelmélet a normák kialakulásáról.

Marad tehát a jog érvényességének, legitimitásának, illetve a jogi autoritás, jogi tekintély biztosításának vizsgálata. A jogi normák világát abból (és csak abból) a szempontból fogom röviden elemezni, hogy milyen módon lehet ezeket (a jog legitimitását és az autoritás tekintélyét) biztosítani.

Rögzítsük újra, mit mondtunk eddig a jogról. A jogot mindig követik bizonyos személyek (az ex officio emberek), ám a társadalom többsége nem feltétlenül követi, csak igazodik hozzá. A jogsértés szankciójaként elvehetik a delikvens (a jogsértő) egészségét, életét, javait, szabadságát, és mindezt erőszak alkalmazásával vagy az azzal való fenyegetés révén teszik meg. A jog tehát a szabályozott (és egyébként állami monopóliumra támaszkodó) erőszak-alkalmazáson nyugszik:

„A jog olyan rend, amelyben az erőszak használata csupán deliktumként, azaz feltételként tilalmazott; szankcióként, vagyis következményként azonban már megengedett a használata.” [Kel01a, 197]

A továbbiakban vizsgálandó kérdés az, miért és hogyan tartják érvényesnek az ex officio emberek a jogi normát. Hans Kelsen válasza erre az, hogy a norma érvényességét mindig egy másik norma adja meg, ami persze feltételezi, hogy végül is mindig eljutunk egy olyan alapnormához, amely minden „későbbi”, utóbb született, „levezetett” jogi normának érvényességet biztosít. Persze felmerül a kérdés, mi adja az alapnorma érvényességét, ami „előtt” már nincs más norma. Kelsen válasza erre az, hogy az alapnormára épülő alkotmány és az arra épülő jogrendszer hatékonysága (igazodást kiváltó hatása) az, ami az érvényességet biztosítani képes – de ezzel persze sokan vitakoznának.

Egy másik jelentős jogi szerző, H.L.A. Hart ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva elsődleges és másodlagos jogszabályokról ír, amikor is az elsődleges szabályok az emberek cselekvéseire, míg a másodlagos jogszabályok az elsődleges szabályokra vonatkoznak, és az elsődleges szabályok érvényességét visszavezeti a másodlagos szabályoknak való megfelelés tényére [Har95]. A másodlagos jogszabályok típusai lehetnek *elismerési, változtatási és ítélkezési jogszabályok*, amelyek azt a célt szolgálják, hogy „segítségükkel” lehessen fenntartani, értelmezni, változtatni, megszüntetni, valamint a bírói gyakorlatban felhasználni az emberek cselekvéseit szabályozó jogi normákat úgy, hogy azok érvényessége mindvégig megmaradjon. (A szokásjog jelenségére hivatkozva Hart elismeri azt a jogképzési lehetőséget is, amikor valamely előírás úgy válik jogszabállyá, hogy az emberek a praxisuk során egyszerűen gyakorolják. Ebben az esetben a jog érvényességét nem az elismerési szabálynak való megfelelés, hanem az érintett közösség tényleges gyakorlata biztosítja.)

Ronald Dworkin a – fentiekben már vázlatosan tárgyalt – jogpozitivizmus kritikáját fogalmazza meg [Dwo78], amikor „összeírja” a jogpozitivizmus csontvázat alkotó alapelveket:

- Egy közösség joga a közösség tagjainak viselkedésére vonatkozó, közhatalmi erőszak révén kikényszerített szabályok összessége. A jogszabályok azonosságát, illetve bármilyen más szabálytól való elkülönítését nem tartalmi,

hanem formai kritérium alapján lehet elvégezni. Ez a kritérium a legális jogszabályok *pedigréje*, az a mód, ahogy a szabályt elfogadták vagy továbbfejlesztették.

- Amennyiben a bírói ítékezés során adott jogi esetben nincsenek alkalmazható jogszabályok, akkor a bírói diszkréció hatáskörében és révén kell az ügyeket eldönteni (és ezzel új jogszabályt létrehozni).
- A legális kötelezettség valamely cselekedetnek a megtételét vagy valamely cselekedettől való tartózkodást ír elő.

Ezek után Dworkin úgy mutatja ki a jogpozitivizmus tarthatatlanságát, hogy kijelenti: a jog világában nem csak (jog)szabályok léteznek, hanem *elvek* is, amelyek minősége, státusa más a „hagyományos” jogszabályokhoz viszonyítva. Dworkin tehát megkülönböztet egymástól két jogelemet: a *jogszabály* (legális szabály) és a *jogelv* (legális elv) jogi sztenderdjeit. A szabályok és elvek megkülönböztetésére a következő jellemzőket ajánlja:

- A szabályok a „mindent vagy semmi” elve alapján működnek – kizárólagos érvényességi szabály, az elvek különböző mértékben, fokozatokban vehetők figyelembe.
- Ha adott feltételek teljesülnek, akkor egy szabályt teljes mértékben alkalmazni kell, míg ha a feltételek nem adóttak, akkor a szabály nem alkalmazható. Amennyiben a szabály alól vannak kivételek, akkor azokat kivételként fel lehet sorolni, és akkor azok is a szabály részeivé tehetők, ezáltal teljessé téve magát a szabályt.
- Az elveket nem lehet kizárólagos módon érvényesíteni, nem lehet érvényesítési és/vagy kivételkénti feltételüket felsorolni, sőt egyszerre több elvet is figyelembe lehet venni, amelyeket minden konkrét esetben adott, de esetenként változó mértékben lehet elismerni.

Mindezekre hivatkozva Dworkin szembeszáll a jogpozitivizmussal, de ez a vita nem releváns számunkra, mert éppen elég annak érzékeltetése, hogy a jogszabályok érvényessége valamilyen mechanizmus révén képes kialakulni és fennmaradni egy adott társadalomban, ami már elégséges feltétel ahhoz, hogy a hétköznapi cselekvések keretét adó normák társadalmi értelemben érvényesek és tartósak lehessenek.

2.10. Társadalmi szerep

Képzeljük el a következő helyzetet: egy tanteremben az ablakok mentén álldogálnak fiatal emberek, amikor belép egy tanár, köszön és megkéri a jelenlevőket, hogy üljenek le, vegyenek elő papírt, tollat és kezdjenek zárthelyi dolgozatot írni. Mi történik ezek után? Ha a fiatal emberek hallgatók, akkor leülnek a padokba és

elkezdenek írni – tehát csinálják azt, amit a tanár előírt nekik. De tegyük fel, hogy van köztük egy takarító is. Ő nem fogja azt tenni, amit a többiek. Vagy kimegy a teremből, vagy z tisztítja tovább az ablakot. Utóbbi esetben a tanár rászólhat, hogy amíg a dolgozatírás folyik, hagyja abba a munkáját. A tanár felszólításának a munkás nagy valószínűséggel eleget fog tenni, az viszont egészen biztos, hogy nem ül le a hallgatókkal együtt dolgozatot írni. A hallgatók és a tanár között létezik egy olyan viszonyrendszer, amelyhez mindannyian igazodnak, de ugyanez nem érvényesül a tanár és a takarító között. A tanár azt mondja a hallgatóknak, hogy írják meg a dolgozatot, akik ezt meg is teszik, míg a takarító nem. Viszont a hallgatók a tanár felszólítására nem festenek ki a tanterem falát és nem tisztítanak meg az ablakokat sem. A tanárnak joga van dolgozatot íratni a hallgatókkal, akiknek viszont kötelességük megírni a dolgozatot. A tanár joga és a hallgató kötelessége itt szorosan összekapcsolódik. Ez a fajta engedelmesség azonban csak a tantermi szituációban működik. Ugyanez a tanár nem érezné felhatalmazva magát arra, hogy ugyanezekkel a hallgatókkal dolgozatot írasson, ha találkozna velük egy vendéglőbe térve, és bizony a hallgatók is inkább csak csodálkoznának, nevetnének, ha a tanár mégis erőltetné a dolgozatírást. A tanár jogai és a hallgatók kötelezettségei csak bizonyos feltételek mentén kapcsolódnak össze. Ilyenkor viszont erős szabályszerűségeket váltanak ki a társadalmi cselekvésekben.

A tanár, a hallgatók cselekvéseiben megfigyelhető szabályokat *társadalmi szerepeknek*, míg a szerepek egymásra utaltságát kifejező viszonyt *komplementaritásnak* nevezhetjük. Természetesen a tanár-diák viszony csak egy példa a sok közül, rengeteg más társadalmi szerep létezik. E komplementer viszony szemléltetésére a legegyszerűbb bolti szituációt hozhatjuk fel másik példaként. Ha a boltban a vevő leteszi a kosarát az eladó elé, akkor mindkettejük fejében ott a másik cselekvésére vonatkozó – egymást kiegészítő – elvárás, miszerint az eladónak joga van igényt tartani az áru ellenértékének kifizetésére, és a vevő kötelezőnek érzi ezt megtenni.

A társadalmi kapcsolatok résztvevői kölcsönös elvárásokkal vannak egymás iránt. Ezeket az elvárásokat, ezt a kölcsönösséget sok esetben olyan társadalmi normák szabályozzák, amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolnak két cselekvő személyt úgy, hogy az egyik félnek (Egonak) a másik (Alter) cselekvésével kapcsolatos jogokat, míg a másiknak (Alternek) fordított irányú (az Ego irányába mutató) kötelezettségeket írnak elő. Ezt a kapcsolatot, ezt a különös *komplementaritást*, ami az egymást feltételező és egymást kiegészítő jogokat és kötelességeket fonja össze, már *David Ross* erkölcsfilozófus is leírta és jellemezte [Ros30, 48–56]. A szociológiai elméletbe Talcott Parsons emelte be ezt a kategóriát, amikor cselekvéseméletének egyik kulcsfogalmává tette a komplementaritás fogalmát [PS51, 15, 190–91]. A kölcsönös elvárások komplementaritásának tételezése nem azt jelenti, hogy ezek az elvárások teljesen azonosak egymással, csupán csak a kölcsönösség, az egymásra vonatkoztatás mozzanata a lényeges. A komplementaritás pedig azért fontos, mert ezáltal lehet megalapozni a kölcsönös elvárásokkal megerősített, normákkal intézményesített társadalmi szerepek, társadalmi státusok jelenségét.

Parsons azt kereste, hogy miért stabilak a társadalmi rendszerek, mi integrálja őket, miért tapasztalhatunk szabályszerűségeket a társadalmi cselekvések

világában. Válasza az volt, hogy a kölcsönös várakozások mentén társadalmi szerepek alakulnak ki, amelyek egyértelműen és tartósan képesek lehetnek a cselekvések szabályozására, a társadalmi integrációra. Mégpedig pont a komplementaritás miatt, hiszen az egymásra vonatkoztatott jogok és kötelezettségek kölcsönös elfogadása teremti meg (és tartja fent) azt a helyzetet, amelyben mindkét fél önként, saját akaratából hajtja végre a tőle elvárt cselekvést. Vagyis a társadalmi szerepek kényszermentes követése biztosítja leginkább a társadalom stabilitását.

Nagyon sokfajta társadalmi szerep létezik, és ezekből valamennyien sokfélélt betöltünk, „eljátsszuk” életünk során. A családban a gyerek-szülő viszonyt ezerszeresen átszövik a kölcsönös kötelezettségek és jogosultságok, és persze ugyanez igaz a testvérek, illetve a szülők, sőt a tágabb rokonsági szerepek, a nagybácsi, nagymama, sógor, unokaönnővér egymás közti kapcsolataira is (a gyerekeknek „szót kell fogadnia” a szüleinek, a házastársaknak hűségesnek kell lenniük egymáshoz, a testvéreknek meg kell osztaniuk egymás közt a kapott ajándékot, a nagybácit magázni kell, de ő tegezheti az unokaöccsét, -húgát stb.). A háztartás – bár történelmileg változó módon – sokféle szerepet formált ki, amelyek persze nem függetlenek a családi, rokonsági szerepektől (a nők „dolga” a főzés, mosás, takarítás, a férfiaké a nehéz kerti munka, a favágás, a háztartási gépek javítása). Az iskolában a tanár-diák viszony szerepelvárásainak kell megfelelnünk, persze úgy, hogy az egymást váltó iskolatípusokban kisebb-nagyobb mértékben változik a kölcsönös elvárások rendszere (általános iskolában még sok helyen jelenteni kell a tanárnak, olykor kötelező viseletet írnak elő a gyerekek számára, megszabják a jelentkezés formáját, míg az egyetemeken az ilyen elvárások már furcsán hatnának). A munkahelyeken a főnöki és beosztotti szerepeket kell megtanulnunk és gyakorolnunk, vagyis azt kell elsajátítanunk, hogy – a munkamegosztás elvárásaihoz igazodva – miként lehet a feladatokat, a felelőségeket, az erőforrásokat stb. úgy elhatárolni egymástól és különböző – munkamegosztási – szerepekhez rendelni, hogy azok integrálhatóak legyenek egymáshoz, és együttesen hatékonyabbak legyenek, mint a külön végzett munkák mechanikus összegzése (a főnök mondja meg, hogy adott napon mit kell elvégeznie a beosztottnak, ezt a jogát a beosztott is elismeri, a pénzügyesnek kell a havi pénzügyi jelentést elkészíteni, a portásnak egyszerre joga és kötelessége az, hogy ellenőrizze, ki lép be a vállalat telephelyére, és kölcsönösen elvárják egymástól, hogy mindenki megtegye azt, amit a szerepe szerint el kell végeznie). A szórakozás, a közügyek vitele, a közlekedés, a közös társadalmi terekben való megjelenés mind kialakítja a maga „adekvát” viselkedési mintáit (a színházban kölcsönös elvárások mentén cselekszik a színész, a néző, a jegyszedő, a büfés, a hivatalban elkéri a hivatalos papírjainkat, mi odaadjuk, pénzt kérnek tőlünk és mi be is fizetjük azt különböző hivatalos ügyekben). Az utcán tudjuk, hogy mit tehet meg velünk a rendőr (megállíthat, megszondázhat, el kérheti a hivatalos okmányainkat), és tudjuk, hogy a rendőrrel találkozva nekünk milyen kötelezettségeink vannak, illetve milyenek nincsenek (meg kell állnunk, meg kell mutatnunk a papírjainkat, de nem kell kiszállnunk a kocsiból, nem kell odaadnunk végleg az iratainkat, nem kell pénzt adnunk neki). Vég nélkül folytathatnánk a sort.

Ebből a szempontból tekintve a társadalmi struktúra nem jelent mást, mint egymással összefüggő társadalmi szerepek, az ezekre vonatkozó kölcsönös várakozások – adott térben, időben, adott módon összefüggő (konstruált), hol szoros, hol laza – rendszerét. A társadalmi struktúra kérdéseivel azonban ebben a könyvben nem foglalkozom.

Társadalmi cselekvéseinket úgy is értelmezhetjük, mintha folyamatosan különféle társadalmi szerepeket játszanánk az „élet színpadán” (gyakran egyszerre többet is), de sosem „monodrámát adunk elő”. Ezek a szerepek nem magukban állnak, mindig megtalálhatjuk az őket kiegészítő szerepeket is. A társadalmi szerepek és a komplementaritás mindig együtt járnak.

A szociológusok, antropológusok azonban azt is rég észrevették, hogy a társadalmi jelenségek között vannak olyan szabályszerűségek is, amelyek hasonlítanak ugyan a társadalmi szerepek, illetve komplementaritás fogalmával leírható jelenségekhez, de mégsem azonosak velük. Példaként gyakran hivatkoznak a falusi társadalomban tapasztalható *kaláka* jelenségére, amely egyfajta gazdaságsszervezési módnak tekinthető. Lényege az, hogy ha valaki segít közeli ismerőseinek, szomszédainak, rokonainak (házépítésben, betakarítási munkában, szüretelésben), akkor az elvégzett munkájáért cserébe nem pénzt vagy más azonnali ellenszolgáltatást kap (és nem is azt vár el), hanem csak egy ígéretet. A megsegített fél – sokszor ki nem mondott – kötelezettséget vállal, hogy a jövőben valamikor valamilyen formában visszaadja majd a segítséget. A viszonzásnak nem feltétlen kell ugyanabban a formában, ugyanakkora mennyiségben megtörténnie, lehet másfajta tevékenységgel is „fizetni” (például a másik gyerekének felügyeletével vagy szobafestéssel). Ezt a jelenséget írják le a *reciprocitás* fogalmával.

A reciprok viszony is olyan társadalmi kapcsolatot ír le, amelyben a cselekvők várakozással vannak egymás cselekvései iránt, de ezek eltérő minőségűek a komplementaritás esetében tapasztalható várakozásokhoz képest. Ezt a fajta minőséget *Immanuel Kant* úgy fogalmazta meg, hogy „vannak olyan mások iránti kötelességek, amelyeknek teljesítésével egyszersmind őket is kötelezzük . . .” [Kan91, 566]. A reciprocitás fogalmával nem egy, hanem két cselekvést köthetünk össze, szemben a komplementaritás fogalmával, amely mindig egy cselekvésre vonatkozik. A reciprocitásban rejlő kölcsönösség valamiféle viszonzást ír elő, míg a komplementaritás kölcsönössége a társadalmi szerepek egymást kiegészítő jellegét fejezi ki. A két fogalom viszonyát a reciprocitás fogalmának áttekintése után elemzem kicsit alaposabban (90.o.).

2.11. Reciprocitás

„Kapj meg engem
Adj oda engem
Ha odaadsz, újból megkapsz.”
[Mau04, 303]

A reciprocitás terminusát még nem említve, de a jelenség lényegét már pontosan

megragadva David Hume igen régen észrevette és leírta, hogy a reciprocitás sok helyen tetten érhető a mindennapok világában:

„De azáltal, hogy az embereknek . . . az önérdeken alapuló érintkezése kezd kialakulni és elterjedni a társadalomban, nem szűnik meg teljesen az érintkezésnek ama nemesebb formája sem, mely abban áll, hogy az emberek baráti szívességet tesznek egymásnak. Változatlanul szolgálatára lehetek azoknak, akiket szeretek vagy közelebről ismerek, noha nem remélek semmi előnyt a magam számára; és ők is hasonlóképpen viszonzhatják ezt, minden hátsó gondolat nélkül, csupán azért, hogy meghálálják múltbeli szolgálataimat.” [Hum76, 707]

Magát a reciprocitás fogalmát csak jóval később, Hume után több száz évvel kezdték el használni. Szociológusok és antropológusok ismerték fel a reciprocitással kapcsolatos társadalmi jelenségek igazi jelentőségét. *Richard Thurnwald* antropológus volt az, aki először alkalmazta ezt a fogalmat társadalomtudományi környezetben, majd utána *Bronislaw Malinowski*, *Marcel Mauss*, *Marshall David Sahlins* és még sokan mások (köztük már közgazdászok is) megkülönböztetett figyelemmel foglalkoztak a reciprocitás jelenségével. Az antropológusok hamar észrevették, hogy az általuk vizsgált „primitív” társadalmakban fontos szerepe van a reciprocitáson alapuló jelenségeknek, mechanizmusoknak, hogy a kölcsönösségnek, a szimmetrikus társadalmi viszonyoknak, az ajándékozásnak gazdaság- és társadalomszervező jelentősége lehet tulajdonítani.

Bronislaw Malinowski a Trobriand-szigeten élő törzsi társadalmak életét vizsgálva meggyőzően dokumentálta a szimmetrikusan szerveződő rokonsági rendszer és a reciprocitáson alapuló kulakereskedelem (kulagyűrű) jelenségei között tapasztalható szoros összefüggést [Mal72]. A kula-gyűrű működését megérthetjük az alábbi idézetből:

„Ennek az útvonalnak mentén kétfajta árucikk – és csakis ez a két fajta – utazik folytonosan, egymással ellentétes irányban. Az óramutató járásával megegyezően vonul az egyik: a szoulavának nevezett, vörös kagylókból készített hosszú nyakláncok. A másik árucikk – a mwali, azaz fehér kagyló-karperec – az ellenkező irányban mozog. Mindkét áru – a zárt körvonalon saját irányában utazva – útja során találkozik a másikkal és állandóan elcserélődik. A kula-cikkek minden mozgását, a kereskedelmi ügyletek minden egyes részletét egy sor hagyományos jogszokás és megegyezés rögzíti és szabályozza, a kula egyes műveleteihez pedig bonyolult mágikus rituálé és nyilvános szertartások kapcsolódnak.” [Mal72, 49]

De mit is szolgál ez a kölcsönösségen, szimmetrián alapuló csererendszer – tehetjük fel a kérdést. Legfőképpen a társadalmi integrációt, hiszen a kula-rendszer a rengeteg, párosával összekötött egyén között hosszú távon érvényes viszonyrendszert alakít ki és tart fent, amely különféle kölcsönös előjogokat és kötelezettségeket

foglal magában, amivel nemcsak az egyének, de a nemzetségek, törzsek közötti viszonyt is szabályozza. A kularendszer működtetésének elsősorban nem gazdasági céljai vannak:

„A kula egyik résztvevője sem őríz soha tovább egy cikket, mint talán egy vagy két esztendeig. Már ezzel is kiteszi magát annak, hogy szemére vetik zsugoriságát. Némely területeknek kimondottan rossz a híriük a kulában való 'lassúságuk' és 'fukarságuk' miatt. Egyébként azonban élete folyamán mindenkinek a kezén óriási tömegű árucikk folyik át, amelynek ideiglenes birtoklását élvezi, és amelynek egy ideig gondját viseli. Ez a birtokjog sohasem készíti arra, hogy használja is a javakat, és kötelessége hamarosan továbbadni valamelyik partnerének. Az ideiglenes tulajdonjog azonban lehetővé teszi számára, hogy jelentős hírnevet szerezzen, közszemlére bocsáthassa árucikkét, elbeszélje, hogyan jutott hozzá, és tervet készítsen arról, kihez megy majd, hogy továbbadja. Mindez egyik kedvenc témája a törzsbeliek társalgásának és pletykálkodásának.” [Mal72, 59-60]

A kula jelentőségét csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy a Trobriand szigetek őslakosai között kétfajta csere létezik. A kulagyűrű tranzakciói *nemes cserének* számítanak, de emellett van *profán csere* is, ez a *gimwali*. Ez olyan csere, mely az egyének számára közvetlen haszonnal jár, tehát érdemes (és szabad is) érte alkudozni, az ilyen áruk megszerzése „csak” önmagáért van. Vesz valaki zöldséget, húst, tojást, fizet érte az eladónak, de ezen túl nem alakul ki semmi más kapcsolat köztük. Ehhez képest a nemes cserében mindig van valami többlet, valami társadalmi mozzanat. A kula nemcsak javak cseréjéről szól, mert az ajándékok kapcsolatokat teremtenek a felek között: szövetséget, társulást, a béke lehetőségét, társadalmi presztízst stb. Ezt a gondolatot fejtette ki részletesen Marcel Mauss is, amikor a reciprocitás jelenségéről írt.

Marcel Mauss egyik leghíresebb tanulmányát az ajándékozás jelenségének szentelte [Mau04, 195–342]. Azt a kérdést akarta megválaszolni, hogy „... milyen erő rejlik az odaajándékozott dologban, ami a megajándékozottat arra készíti, hogy viszonzza?” [Mau04, 198]. A tereptanulmányai során szerzett tapasztalatait összegezve Mauss bevezette a *potlecs* fogalmát, ami alatt a „totális szolgáltatások rendszerét”, az adás, elfogadás és viszonzás kötelező aktusainak sokszálú egymásba fonódását értette (a 'potlecs' szó eredeti jelentése egyébként 'táplálni', 'fogyasztani'):

„Az élet szüntelen 'adok-kapok'. Át- meg átjárja a kötelezően és érdekből, nagylelkűségből és szolgáltatattételként, kihívásként vagy zálogként adott, kapott, viszonzott ajándékok folyamatos és minden irányú áramlása.” [Mau04, 241]

A *potlecs* három kötelezettséget ír elő a résztvevők számára: adni, kapni és viszonzni. Az első, alapvető „művelet”, az adás aktusa, valaminek (terménynek,

élelemnek, embernek, ékszernek, csónaknak) az odaajándékozása a másiknak vagy ugyanezek közös elfogyasztása. Hogy miért is olyan fontos az adás aktusa, kiderül alábbi idézetből.

„Az adás kötelezettsége a potlecs lényege. Egy főnöknek potlecseket kell adnia saját magáért, a fiáért, vejéért vagy lányáért, a halottaiért. Törzse és faluja, sőt családja előtt csak akkor őrzi meg tekintélyét – országosan és nemzetközi szinten –, ha bizonyítja, hogy a szellemek és a vagyon üldözik és kedvelik, s hogy a vagyon megszállta, ő pedig birtokolja, ezt pedig csak úgy bizonyíthatja, ha elkölti, szétosztja, ’neve árnyékába szorítva’ megalázza a többieket.” [Mau04, 259-60]

Az adás kötelezővé tétele azonban még nem elegendő. A potlecs azt is előírja, hogy ha valakinek adnak, akkor azt el is kell fogadnia. Nem lehet – következmények nélkül – visszautasítani a másik fél gesztusát. Az elfogadás kötelezőségét támogató „érv” logikája ugyanaz, mint az adás esetében volt:

„Az elfogadás kötelezettsége nem kevésbé kényszerítő. Az embernek nincs joga visszautasítani egy ajándékot, visszautasítani a potlecset. Aki így viselkedik, kimutatja, hogy fél a viszonzástól, fél, hogy ’lelapított’ marad, míg nem viszonzott. Valójában ezzel már le is van ’lapítva’. Ezzel elvesztette nevének ’súlyát’ ...” [Mau04, 264]

Aki elfogadja az ajándékot, az pontosan tudja, hogy ezzel elkötelezte magát arra, hogy valamikor viszonznia kell azt. A potlecs „logikai képletének” harmadik eleme a viszonzás mozzanata. Amit kap az ember, azt vissza kell adnia valamikor, mégpedig kamatostul. Aki ezen a téren ront, elvesztheti a jóhírét, elvesztheti az arcát.

„Az ember a ’hátára kapja az ajándékot’. Nem csupán részesült egy dologban, egy ünnepségben, hanem elfogadott egy kihívást; s azért fogadhatta el, mert biztos volt abban, hogy viszonzni tudja, bizonyítani tudja, hogy nem egyenlőtlen ... A méltó viszonzás parancsoló kötelezettség. Aki nem viszonz, vagy nem semmisít meg egyenértékű javakat, egyszer s mindenkorra elveszíti az ’arcát’.” [Mau04, 265-6]

A potlecs fenti három parancsa befonja, összeköti a potlecstársadalom minden tagját, minden csoportját, minden cselekvését. Felmerül a kérdés, vajon miért alakulhatott ki, illetve miért maradhatott fenn ez a rendszer. Mauss erre többféle magyarázatot is ad, ami abban az értelemben helyénvaló, hogy a potlecs résztvevőinek viselkedését nem vezethetjük vissza egyetlen motívum érvényesülésére.

„Az ajándékok jelentősége és természete abból a rendkívüli versengésből fakad, amely az érkező expedícióhoz tartozó lehetséges partnerek között uralkodik. Keresik a lehető legjobb partnert a szembenálló törzsből. Ennek nyomós oka van: a létrehozni kívánt társulás ugyanis

egyfajta nemzetséget teremt a partnerek között. A választáshoz tehát szédíteni, elkápráztatni kell. A rangsorról sem megfélekedve, a többiek előtt vagy náluk jobban kell célhoz érni, kiprovokálva a legértékesebb dolgok legbőségesebb cseréjét, amik természetesen a leggazdagabb emberek tulajdonában vannak. Konkurencia, vetélkedés, kérkedés, a nagyság és az érdekek hajhászása, ezek a különféle indítókok lapulnak a cselekedetek mögött.”[Mau04, 239]

A gyakran pazarló ajándékozás, a javak olykor féktelen, pusztító közös fogyasztása a külső megfigyelő számára értelmetlennek tűnhet, pedig racionális megfontolások (is) vannak a háttérben.

„... az az indián, aki minden barátját és szomszédját meghívja egy nagy potlecsre, látszólag elpocsékolva hosszú évek munkájának minden felhalmozott eredményét, két dolgot akar, amelyeket csak nemesnek és dicséretre méltónak ismerhetünk el. Első célja kifizetni az adósságait. Ez nyilvánosan történik, rengeteg szertartással, s úgy, mint egy közjegyzői aktus. A második célja úgy befektetni munkája gyümölcseit, hogy saját maga és gyermekei számára a lehető legnagyobb hasznot húzza belőlük. Akik ezen az ünnepen ajándékot kapnak, kölcsönként kapják, s azt pillanatnyi vállalkozásaikban fölhasználhatják, de néhány éven belül vissza kell fizetniük az adományozónak vagy örökösének. Így az indiánok a potlecsre végül is úgy tekintik, mint eszközt gyermekeik jólétének biztosítására, ha netán fiatalon árván maradnának...”[Mau04, 251]

A folyamatokat egy másik szempont szerint tekintve észrevehetjük azt is, hogy az ajándékozás, a „tulajdonháború”, az esztelen költekezés a dicsőség, a rang megszerzésére (is) irányul. Ezzel pedig a résztvevők önkéntelenül is hozzájárulnak a társadalmi struktúra kialakításához, fenntartásához.

„Az ajándékoknak és őrzőgő fogyasztásnak, a javak örült elvesztegetésének és elpusztításának indoka azonban, főként a potlecses társadalmakban, semmilyen szinten nem önzetlen. Főnökök és hűbéresek, hűbéresek és alattvalók között ezeknek az ajándékoknak a révén a hierarchia születik meg. Adni annyit jelent: kinyilvánítani a felsőbbrendűséget, többnek lenni, följebb lenni, *magister*nek lenni; viszonzás vagy még többel viszonzás nélkül elfogadni pedig azt jelenti, hogy az ember alárendeli magát, alattvalóvá, szolgálóvá válik, kisebbé lesz, lejjebb áll a rangsorban (*minister*).” [Mau04, 328]

Láthattuk tehát, hogy a potlecs egyrészt hozzájárul a gazdasági biztonság megteremtéséhez és fenntartásához, másrészt kialakítja és újratermeli a társadalmi státusok hierarchikus rendszerét. A potlecsnek azonban mindezekén túl van egy harmadik – és véleményünk szerint a legfontosabbnak minősíthető – funkciója is. Az adás-elfogadás-viszonzás hármasságán alapuló totális szolgáltatások rendszere

ugyanis képes hozzájárulni a társadalmi szolidaritás, a kooperáció fenntartásához, és ezzel a harc, a károsan túlzó versengés kiiktatásához.

„A társadalmak abban a mértékben fejlődtek, amennyiben ők maguk, egyes alcsoportjaik és végül egyedeik meg tudták szilárdítani kapcsolataikat, megtanultak adni, kapni és végül viszonzni. Ahhoz, hogy kereskedjenek, először is le kellett tenni a dárdát. Ekkor sikerült a javakat és embereket cserélgetni, már nemcsak nemzetségről nemzetségre, de törzsről törzsre, nemzetről nemzetre, és – főleg – egyénről egyénre. Az emberek csak ezután tanulták meg létrehozni és kölcsönösen kielégíteni az érdekeket, végül pedig ezeket anélkül is megvédeni, hogy fegyverhez kéne nyúlniuk. Így tanult meg a nemzetség, a törzs, a nép . . . egymás gyilkolása nélkül szemben állni, s önmaguk feláldozása nélkül adni egymásnak. Ez bölcsességük és szolidaritásuk egyik tartós titka.” [Mau04, 337]

Az antropológusok tőlünk távoli, primitív társadalmak vizsgálata alapján fedezték fel és írták le a reciprocitás jelenségét, pedig annak számos formája megtalálható a közelmúltunkban, sőt, a jelenünkben is. A mindennapi életünk reciprok elemei közé tartoznak az ajándékozás, a munkacsere vagy a szolgáltatáscsere jelenségei. Az ajándékozás ugyanolyan formában jelen van a rokoni kapcsolatrendszerünkben, mint a primitív társadalmakban, persze közel sem olyan kiterjedt módon és már nem is olyan totális jelleggel. De azért a viszonzás, a túlköltekezés, a státuszjelzés, a köteléképítés és a reciprocitás többi jellemzője mind tovább él a mi világunkban is. A reciprok termékcsere is megfigyelhető közeli ismerősök, rokonok között. A munkacserére a már említett kaláka jelensége a legjobb példa. A szolgáltatáscsere a pártállami rendszerben, a tervgazdaságban is jelen volt, de a piaci körülmények között is létezik. A pártállam funkcionáriusai vagy a piacgazdaság menedzserei kölcsönös szívességek révén tudtak, tudnak sok mindent elintézni (a tervgazdaság idején a gyárigazgató kölcsönadta az üzemi buszt a városi pártbizottság vezetőjének, aki később ezért azzal fizetett, hogy besegítette a gyárigazgató fiát az egyetemre, de a piaci körülmények között is előfordul az ugyanilyen – időben eltolt és a tevékenység tartalmában eltérő – viszonzás a különböző vállalatok menedzserei között, amikor információért számítógépes kapacitással vagy üdülési lehetőséggel „fizetnek”). Az új média, a hálózati kommunikáció elterjedésével pedig a termékek, szolgáltatások, szaktudások, szabadidők cseréjének olyan újfajta lehetőségei jelentek meg, amelyhez hasonlóra még nem nagyon volt példa a történelemben (a jelenség leírására a 'szivárványgazdaság' terminusát kezdték el használni).

A reciprocitás fogalmát nem csak szociológusok, antropológusok vették használatba. A fogalmat érdemben *Polányi Károly* emelte be a közgazdasági elméletbe. Polányi a gazdasági folyamatok integrációs típusaiként elkülönítette egymástól a reciprocitás, a redisztribúció és az árucseres mechanizmusait [Pol76, 241]. Észrevette, hogy bármennyire is széleskörben terjedt és terjed a piac mint a gazdasági cselekvések legmegfelelőbbnek tűnő integrációs formája a múltban, de a jelenben, sőt, a belátható jövőben is, megfigyelhetjük, sőt elvárhatjuk a másik kettő lehetséges

integrációs mechanizmus (a redisztribúció és a reciprocitás) létezését, befolyását. A reciprocitásról a következőket írta Polányi:

„Arisztotelész azt tanította, hogy minden közösséghez (*koinonia*) hozzátartozik tagjainak kölcsönös vonzalma (*philia*), ami a reciprocitásban (*antipeponthosz*) nyer kifejezést. Ez egyaránt igaz volt mind a szilárdabb közösségekre, amilyenek a családok, törzsek vagy városállamok, mind a kevésbé szilárdakra nézve, amelyek részei lehetnek és alárendelődhetnek az előbbieknek. A mi fogalmainkban ez a nagyobb közösségeknek azt a tendenciáját implikálja, hogy sokszoros szimmetriát fejlesszenek ki, amelynek vonatkozásában kialakulhat az alárendelt közösségeken belül a reciprok viselkedés. Minél közelebb érzik magukat egymáshoz az átfogó közösség tagjai, annál általánosabb lesz a tendencia köztük, hogy térben, időben vagy másképpen korlátozott, specifikus viszonyok vonatkozásában is reciprokativ magatartásmódokat alakítsanak ki.” [Pol76, 245]

Marshall Sahlins – Polányi integrációs elméletét ismerve – pontosította, „alábontotta” a reciprocitás fogalmát, és annak három fajtáját különítette el egymástól, az *általánosított reciprocitás*, a *kiegyensúlyozott reciprocitás* (vagy szimmetrikus reciprocitás) és a *negatív reciprocitás* típusait:

„A reciprocitás nem minden esetben jelent egy az egyhez jellegű cserét. A csere közvetlensége és egyértelműsége tekintetében szinte folyamatos skáláját találjuk a tranzakciók típusának. ... A skála egyik végén a kötetlen segítségnyújtás van 'a mindennapi rokoni, baráti és szomszédsági kapcsolatok aprópénze' (Malinowski terminológiájával: a 'tisza ajándék'), amivel kapcsolatban a viszonzás elvárása éppoly elképzelhetetlen, mint amilyen társadalomellenes. ... A kontinuum közepe táján helyezkednek el a kiegyensúlyozott cserék, amelyek során a tisztességes és közvetlen viszonzás a helyes viselkedési norma – például távolról érkező rokonokkal, akik élelmiszert keresnek és ajándékot hoznak. A skála legtávolabbi végén az önző szerzés példáit találjuk, eltulajdonítást csúrés-csavarás és erőszak révén, amit csak azonos erejű ellenreakció egyensúlyoz ki, a *lex talionis* – vagy ahogy Gouldner nevezi: a 'negatív reciprocitás' – elve alapján.” [Sah73, 264]

Láthattuk, hogy egyre több tudományterületen egyre nagyobb fontosságot tulajdonítottak a reciprocitás fogalmának. Könyvem második részében kiderül majd, hogy a fogalom ott áll a legújabb játékelméleti kutatások középpontjában is. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy miként lehet definiálni a reciprocitás fogalmát úgy, hogy mindeközben pontosan el lehessen határolni a komplementaritás fogalmától.

Alvin W. Gouldner volt az, aki a reciprocitás jelenségének elemzésekor – David Rossra hivatkozva – elkülönítette egymástól a komplementaritás és a reciprocitás

fogalmait [Gou60]. Gouldner szerint, bár mindkét fogalom a *jogokkal* (right) és *kötelességekkel* (duty) kapcsolatos és valamilyen cselekvésre vonatkozik, mégis van különbség közöttük. Jelöljük a szóban forgó cselekvést a -val. A társadalmi szerepekben a parancsadó és a parancsvégrehajtó között van valami egymásra utaltság, valamilyen kiegészítő jelleg, egyfajta komplementaritás. Mindkét fél abban a meggyőződésben vesz részt a társadalmi kapcsolatban, hogy az a cselekvésre vonatkozóan az egyiknek joga, a másiknak kötelezettsége van. Amikor a tanár felszólítja a diákot, hogy 'vegyen elő papírt és írásban feleljen a feltett kérdésekre', akkor mindkettejük fejében ott a tudat, hogy egyfelől a tanárnak joga van ilyen parancsot megfogalmaznia (vagyis a diák cselekvését előírni), másfelől viszont a diáknak kötelessége a tanár utasítását végrehajtania. A tanár és a diák – komplementer – szerepét az ilyen közös háttértudások kötik össze. A jogok és kötelességek komplementaritása teszi tartóssá és szabályszerűvé a cselekvéseket az oktatási szituációkon belül. Kényszerek nélkül, szabad akaratukból vesznek részt az adott társadalmi kapcsolatban, és önként hatják végre a szerepeik által rájuk kirótt kötelezettségeket. Ez az önkéntesség teszi szilárdná, tartóssá a köztük levő viszonyrendszert, az a társadalmi cselekvések szabályszerűségének, stabilitásának az alapja.

A komplementaritás esetében lényeges, hogy csak *egyetlen cselekvésről* beszélhetünk: a tanár-diák példában a dolgozatírás az az a cselekvés, amelyet a tanárnak (Egonak) joga van előírnia, a diáknak (Alternek) pedig kötelessége ezt végrehajtania. Ezzel szemben a reciprocitás fogalmához *két cselekvést* kell feltételeznünk (ezeket jelöljük a -val és b -vel), és a jogok és kötelességek erre a két cselekvésre vonatkoznak. Amikor Alternek joga, Egonak pedig kötelessége van arra, hogy Ego az a cselekedet végrehajtsa, akkor a b cselekvésére nézve Egonak joga, Alternak kötelessége keletkezik arra, hogy Alter b -t a jövőben megtegy. Ha a szomszédunk segít nekünk az elkorhadt fa kivágásában (a cselekvés), akkor mi kötelességünknek érezzük, a szomszéd pedig elvárja (jogosnak tartja) azt, hogy a következő hétvégén átmenjünk hozzá, ha a garázsa betonozásához kér tőlünk segítséget (b cselekvés).

A normák esetében bemutatott módszert alkalmazva (68.o.) a komplementaritás és reciprocitás különbségét a következőképpen formalizálhatjuk ([Gou60]). A komplementaritás esetében azt mondhatjuk, hogy adott cselekvésre vonatkozóan Ego joga és Alter kötelezettsége csak a deontikus modalitásukban tér el egymástól:

right(Ego, a) = norm(Authority, Ego, P, a, hypothetical:x, occasion)
 duty(Alter, a) = norm(Authority, Alter, O, a, hypothetical:x, occasion)

Ezzel szemben a reciprocitásra kétszeres összefüggést írhatunk fel:

right(Ego, a) = norm(Authority, Ego, P, a, hypothetical:x, occasion₁)
 duty(Alter, a) = norm(Authority, Alter, O, a, hypothetical:x, occasion₁)
 right(Alter, b) = norm(Authority, Alter, P, b, hypothetical:a, occasion₂)
 duty(Ego, b) = norm(Authority, Ego, O, b, hypothetical:a, occasion₂)

Amennyiben Alter végrehajtja a kötelességét, vagyis az a cselekvés megvalósul, akkor ezzel teljesül egy másik norma feltétele: Alter ezáltal „teremt” egy másik jogosultságot magának és egy kötelezettséget Ego számára a b cselekvésre vonatkozóan.

Mivel a reciprocitás fogalmában két cselekvés egymáshoz való viszonyát ragadjuk meg úgy, hogy az egyik cselekvést a másik feltételeként minősíthetjük, ezáltal egy

további lényeges mozzanatot észre kell vennünk a fogalomban. A reciprocitás-ban van (pontosabban: kell legyen) *időbeli eltolódás* a két cselekvés között. Ez a momentum egyébként már a potlecs jelenségében is feltűnik: az ajándék fogalma elkerülhetetlenül maga után vonja a *határidő*, illetve a *hitel* fogalmát. A határidő szükségszerű megjelenése az ajándék viszonzásának időbeli eltolódásából adódik. Nem lehet a végtelenségig húzni a viszonzás aktusát, tehát valamilyen határidőre szükség van a kölcsönösségérzet fenntartásához. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a hitel – modernnek tűnő – fogalmát már használnunk kell az ajándékgazdaság leírásakor is.

„... az ajándék viszont szükségképpen magával vonja a hitel fogalmát. A fejlődés nem úgy zajlott, hogy a gazdasági jog áttért a cserekereskedelemtől az eladásra, ez utóbbinál pedig a készpénzről a hitelre. Az adott és határidőre viszonzott ajándékok rendszerén épült ki egyfelől – egyszerűsítés, a korábban különálló pillanatok egymáshoz közelítése révén – a cserekereskedelem, másfelől pedig a vétel és az eladás, ez utóbbi határidőre vagy készpénzért, továbbá a kölcsön is.”
[Mau04, 253]

Van tehát eltolódás a cselekvésidőben. A következő fontos kérdés, hogy vajon van-e eltolódás a cselekvésértékben is. Hogy mit jelent ez utóbbi eltolódás? Az egyenlőség fogalmának, a tevékenységek egyenlőségére vonatkozó elvárások elemzése során Gouldner elkülönítette egymástól a reciprocitás két formáját aszerint, hogy az időben eltolt cserében lehet-e másfajta tevékenységgel viszonzni a partner megelőző gesztusát vagy nem. Ha egymástól különböző tartalmú tevékenységekkel lehet a kölcsönösséget fenntartani, akkor Gouldner a 'tit for tat' kifejezést ajánlotta, ha csak azonos fajtájú cselekedetekkel lehet 'fizetni', akkor a 'tat for tat' minősítést javasolta használni [Gou60].

A 'tit for tat' vagy röviden TFT kifejezés széles körben elterjedt az angol nyelvű szakirodalomban, amit magyarrá a 'szemet szemért' vagy a 'jótett helyébe jót várj' kifejezésként egyaránt lefordíthatnám, ám mindkét fordításnak nem kívánatos (vagy túl negatív vagy túl pozitív) konnotációja lenne. A legkifejezőbb (bár közel sem a leghasználhatóbb) megoldás az lenne, ha az 'amilyen az adjon Isten, olyan a fogadj Isten' ismert mondást használnám fordításként. Mivel egyik kifejezést sem tartom megfelelőnek, ezért inkább maradok az angol kifejezés használatánál.

A 'tit for tat' kifejezés később „nagy karriert futott be” – különösen a társadalmi kooperáció lehetőségeit vizsgáló játékelméleten belül (??o.).

Mivel a társadalmi kooperáció kialakulása és fennmaradása szempontjából meghatározó jelentősége van a reciprocitásnak, a szokásosnál alaposabban mutattam be ezt a jelenséget. Az eddig leírtak alapján a reciprocitás fogalmát a következőképpen határozom meg:

RECIPROCITÁS

tartós társadalmi kapcsolatban összekapcsolódó cselekvésekre vonatkozó jogok és kötelezettségek kölcsönösségen alapuló, időben eltolt viszonzási rendszere

Bár a reciprocitás „célja” a kooperatív hozzáállás, az altruista irányultság, a közösségérzet kialakítása, a reciprok stratégiák sosem írják elő a feltétel nélküli altruizmust. Épp ellenkezőleg: gyakran megengedik, sőt, a kölcsönösség elve, a viszonzás kötelme alapján olykor még elő is írják a versengő, egoista magatartás követését. Persze mindenfajta reciprocitásban találnunk kell valamilyen altruista mozzanatot, tisztán egoista irányultságú reciprocitás nem létezik.

Korábban bemutattam a reciprocitás fogalmának különféle tipizálási kísérleteit, amelyeket antropológusok, közgazdászok dolgoztak ki. Nem foglalkoztam viszont a reciprocitásnak azzal a két típusával, amely a játékelmélet területén lett népszerű. A *direkt* és az *indirekt reciprocitás* fogalmáról van szó. A könyv második részében alaposabban elemzem majd ezt a két kategóriát, bemutatom a velük kapcsolatos szimulációs kísérleteket (??o. és ??o.), itt csak a fogalmak meghatározását adom meg.

A reciprocitás kulcsmozzanatát jelentő viszonzás egészen másként „működik” *ismerősök*, illetve *ismeretlenek* között. Ennek megfelelően érdemes elkülöníteni a reciprocitás két típusát is. Az ismerősök tudják egymásról, melyikük hogyan viselkedett korábban, „méltó-e” a másik a támogatásra, sejthetik egymásról, hogy viszonzni fogja-e a segítséget. Ez a tudás ismeretlenek között nem áll rendelkezésre. A kétfajta helyzet között az a különbség, hogy az első esetben a résztvevőknek van tudása a másiktól, vagy úgy is mondhatjuk, hogy a feleknek van emlékezete, míg a második esetben nincs.

Modellezési szempontok miatt érdemes még megjegyezni, hogy az emlékezet, a másiktól való tudás azáltal állhat elő, hogy a felek sokszor kerülnek egymással ugyanolyan kapcsolatba, ismétlődő helyzetekbe. A későbbiekben ezt a feltételt az ismétlődő játékok fogalmával lehet majd megragadni (??o.).

Ha a résztvevőknek van emlékezete, van tudása a többiek korábbi viselkedéséről, akkor a direkt reciprok stratégiák működnek, amikor is a döntést mindig a partner megelőző cselekvéséhez vagy cselekvéséhez igazítják. A viszonzás itt mindig két embert köt össze. Mivel a partnerek ismerik egymást, ismerik egymás múltbeli magatartását, valamint számítanak arra, hogy a jövőben is találkozni fognak, és az akkori döntéseiket befolyásolják majd a mai cselekedeteik. „Én segítek neked most, és te segísz engem a jövőben.” – így szól a direkt reciprocitás „maximája”. A viszonzás itt mindig a két fél között történik meg, így a kölcsönösség közvetlen kapcsolatokban nyilvánul meg. Ezek alapján a direkt reciprocitás fogalmára a következő definíciót húzhatjuk rá:

DIREKT RECIPROCITÁS

ismétlődő társadalmi kapcsolatokban, egymást ismerő emberek között megnyilvánuló, közvetlen viszonzáson keresztül érvényesülő reciprocitás

A társadalmi gyakorlatban valóban nagyon sok esetben tapasztalhatjuk a direkt reciprocitás működését, de közel sem mindig. Sokszor nem állnak fent a direkt reciprocitás létéhez szükséges feltételek. Ennek ellenére a reciprocitás jelenségét ilyen

esetekben is megfigyelhetjük. Rengeteg olyan példa van, amikor a kölcsönösség, a viszonzás nem kettő, hanem több ember között érvényesül, amikor személyesen nem feltétlen (vagy egyáltalán nem) ismerik egymást a cselekvők, mégis tetten érhető közöttük a reciprocitás mechanizmusai. Ekkor más maxima „dolgozik” a cselekvők fejében: „én most segíték neked, és valaki más segít engem a jövőben”. Erre a jelenségre alkalmazhatjuk az indirekt reciprocitás fogalmát (amit *Richard D. Alexander* vezetett be [Ale87]). Az indirekt reciprocitás lényege az, hogy a kölcsönösség nem két állandó partner között épül ki, a viszonzás nem közvetlenül, hanem sokszoros közvetítésen, *viszonzási lánc*on keresztül valósul meg. Ennek alapján a fogalom meghatározása az alábbi lehet:

INDIREKT RECIPROCITÁS

ismétlődő társadalmi kapcsolatokban, egymást nem ismerő emberek között megnyilvánuló, viszonzási láncon keresztül érvényesülő reciprocitás

Az ismeretleneket összekapcsoló indirekt reciprocitásban nem lehet a partner viselkedéséhez igazítani a cselekvésünket, hiszen nem ismerjük a múltját. Ismeretlen emberrel állunk szemben, és abban a reményben kell döntenünk arról, segítünk-e neki, kooperálunk-e vele vagy sem, hogy valaki más (egy harmadik, negyedik, sokadik személy) valamikor a jövőben, amikor támogatásra szorulunk, majd megsegít minket. Abban bízhatunk, hogy egy viszonzási lánc végén majd minket is támogatni fog valaki. Ilyen helyzetben más információ alapján kell döntenünk. Szükség van valamilyen jelzésre, valamilyen értékelésre, hogy az „előttünk álló” személy hogyan viselkedett a múltban, jó volt-e másokkal és ezért támogatásra méltó-e. Mert ha jó volt a múltban, akkor remélhetjük, hogy az lesz a jövőben is, és – amikor majd kell – ő is segíteni fog valakin, és ezáltal működni fog, tovább él az a viszonzási lánc, amely egyszer csak elérhet hozzánk is.

Ezt a jelzést szolgálja az a jelenség, amire a társadalomtudományokban a *reputáció* fogalmát szokás alkalmazni. Hogy ez mennyire fontos a társadalomban, azt érzékeltetheti az a pusztán tény is, hogy elég sok más kifejezést is használunk erre a fogalomra a hétköznapi nyelvben. Az 'imidzs', 'imázs', 'jóhír', 'hírnév', 'rang', 'státus', 'presztízs', 'tekintély', 'becs', 'becsület', a vállalatok világában a 'goodwill', 'brand', 'márka' terminusok – többé vagy kevésbé – mind erre a jelenségre alkalmazhatóak.

A reputáció fogalmát itt úgy értelmezem, hogy azzal az értékelés eredményét fejezhetjük ki, míg a *reputációs mechanizmus* vagy *értékelési szabály* kifejezéssel utalhatunk az értékelés folyamatára. Ezen elválasztáshoz igazodva a reputáció fogalmát a következőképpen definiálnám:

REPUTÁCIÓ

indirekt reciprocitás feltételei között a cselekvők múltbeli tevékenysége alapján, valamely értékelési szabály szerint, a közösség által kialakított értékjelzés, amely befolyásolja a többiek támogatási, kooperálási hajlandóságát

Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból fontos, hogy milyen mechanizmusai léteznek a reputációképzésnek. Minden kultúrát alapjaiban meghatároz az a válasz, amely arra a kérdésre felel, hogy 'ki a jó' és 'ki a rossz'. Ez pedig sokszor egyet jelent azzal a kérdéssel, hogy 'mikor jó a másnak nyújtott segítség és mikor rossz'. A kérdésre többfajta válasz adható, aminek során többféle szempontot lehet figyelembe venni, de ezek tárgyalására másutt térek ki (??o.).

* * *

A reciprocitás jelensége a társadalmi lét fontos eleme. Nem véletlen, hogy minden kultúra igyekezett a reciprocitás jelenségének fenntartását reciprocitási normák érvényesítésével támogatni. Gouldner szerint univerzálisnak lehet tételezni a reciprocitás normáját [Gou60]. Érdekes történelmi kitekintést tennünk arra vonatkozóan, hogy a reciprocitás normájával hol, hogyan találkozhatunk az emberiség történelmében.

A normák tárgyalásakor bemutattam, hogy a normához elválaszthatatlanul hozzátartozik a szankció fogalma, a normasértés aktusához a szankcionálás cselekménye. A normasértés (és nyilván a normakövetés), illetve a szankcionálás egyaránt cselekvésnek minősíthető. A normatív cselekvések elemzésekor mindig megvizsgálhatjuk, hogy milyen a normasértés és a szankcionálás összekötésének módja, milyen elvárásokat, előírásokat, „metanormákat” érvényesítenek ebben a relációban. Nem a büntetés módja, története érdekel itt minket (erről olvasni lehet: [Lyo05], [Fou90]), hanem csak azok az elvek, amelyekre támaszkodva a múltban összekapcsolták egymással a normasértés és a szankcionálás aktusait.

A talán legfontosabb ilyen elv a *lex talionis* elve. Ez a latin 'lex' (törvény) és a görög 'tal', ('lemérni, súlyt mérlegelni') szavak összekapcsolásából született és a 'megtorlás törvényeként' szokták magyarrá fordítani:

„... amely többször is megjelenik az Ószövetségben (vö. Kiv 20,14; Lev 24,20; MTörv 19,21), és amelynek lényege: a bántalmazónak ugyanazt a kárt kell elszenvednie, mint amit embertársának okozott. Hangsúlyoznunk kell, hogy a parancsot az Ószövetségben nem egyéni alkalmazásra szánták, vagyis nem a sértett félnek kellett végrehajtani. A törvény a bírósági döntésekhez szolgált normaként. Célja éppen az volt, hogy megakadályozza a féktelen bosszút, amelyre Lámech énekében (Ter 4,23) találunk példát: «Leütöttem egy embert sebemért, egy ifjút sebhelyemért.» Így a visszafizetés törvénye, amely az ókori kelet más törvénygyűjteményeiben is (például Hammurabi kódexe) megtalálható, az erőszak megfékezésére vagy legalábbis 'mederben tartására' szolgált.” [Koc07]

Ha arra gondolunk, hogy a *lex talionis* elv érvényesülését megelőző korokban sokkal durvább megtorlásokat alkalmaztak (jóval kisebb vétségekért, sokkal könnyebben ölték meg embereket), akkor a *lex talionis* „bevezetése” az igazságosság felé tett lépésként is értékelhető. De fontosabb észrevennünk azt, hogy ez az elv

a reciprocitás elveként is felfogható (pontosabban a reciprocitás negatív megfogalmazásaként). Ha viszont ez így van, akkor lehet keresni az elv pozitív megfogalmazásait is. A reciprocitás elveként (vagy a reciprocitás normájaként) olyan előírásokat, erkölcsi parancsokat, maximákat kell keresnünk a történelemben, amelyek arra próbálják megadni – a lehető legáltalánosabb – útmutatást, hogy miként kell a másik velünk kapcsolatos cselekvésére reagálnunk, vagyis hogyan lehet Ego és Alter egymásra „felelő” cselekvéseit összekapcsolni.

A történelem leghíresebb ilyen maximája az ósidők óta ismert *arany szabály*, amelyet valamilyen formában minden világvallásban megtalálhatunk. A keresztény kultúrán belül jól ismert a *Jézusnak* tulajdonított mondás:

„Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük!” [Máté 7.12]; [Lukács 6.31]

Ez az elv már Jézus előtt megfogalmazódott Indiában, csak éppen negatív, tiltó (nem pedig pozitív, parancsoló) formában:

„Ne tedd azt, amit nem szeretnél, hogy mások tegyék veled.”

Nem teljesen egyezik meg a két előírás, noha elég sok helyzetben teljesen azonos kimenetet eredményeznek. Az árnyalatnyi különbség miatt olykor elkülönítik az arany szabálytól, és *ezüstsabálynak* nevezik ezt az elvet. A Bibliában természetesen szerepel a negatív formájú maxima is:

„Amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd!” [Tób 4.15]

Az arany szabály volt az alapja a *Móhandász Karamcsand Gandhi* által Indiában, *Martin Luther King* által Amerikában meghirdetett erőszakmentes polgári engedetlenségi mozgalmaknak, amelyek történelmileg nagyon fontos és meggyőző eredményeket értek el, bizonyítva a maxima valóságos társadalmi hatóerejét. Az elv hatásmechanizmusát az alábbi két idézet segíthet megérteni. Gandhi ezt az elvet saját feleségének magatartásában „fedezte fel”.

„Az erőszakmentességet a feleségemtől tanultam, amikor megpróbáltam a magam akarata szerint átformálni őt. Ő egyrészt határozottan ellenállt az akaratomnak, másrészt viszont engedelmesen tűrte az ostobaságomat, míg végül elszégyelltem magamat, és kigyógyultam abból az ostoba gondolatomból, mely szerint azért születtem, hogy fölöttem uralkodjak.” [Sag00, 212]

Bibó István az európai társadalomfejlődés értelméről írott tanulmányában ugyancsak a szelídség lefegyverző gesztusát tartja „forradalminak” Jézus példamutatásában, amit egy kicsikét hosszabban idézek:

„A legjelentősebbek azonban azok a felismerései, amelyek a szelídség hatalmára vonatkoznak, és itt megint elég nagy félreértés támadt ezek körül. Az ő gesztusai: aki megütött az egyik arcodon, fordítsd

felé a másikat is, egyáltalán nem egy ügyefogyott embernek a gesztusai, ellenkezőleg, beletartoznak azok közé a lefegyverző gesztusok közé, amelyek előtt az értelmetlen agresszió egyszerre rájön a saját értelmetlenségére. És itt van egy érdekes momentum, tisztára feltevés ugyan, de van okunk arra következtetni, hogy Jézus számára a szelídség hatalmának a megtapasztalása személyes élmény volt abban az értelemben, hogy alaptermészete vagy indulótermészete szerint indulatos, heves kitörésekre hajló, sőt agresszióra hajló személyiség volt, aki saját maga jött rá a szelídség mindenek fölött való hatalmára, és aki a szelídség felismerése után sem lett gyámoltalan emberré, hanem a szelídség erejével lett képes nagyobb dolgokra, mint amiket agresszióval el tudott volna érni. Olyan megnyilvánulások, mint a kufárok megkorbácsolása, a fügefafa megátkozása és egyéb hirtelen reagálások arra engednek következtetni, hogy amikor ő a szelídség hatalmáról beszél, és arról, hogy álljunk ellen a gonosznak, akkor ezzel a saját magában már legyőzött indulatosságának a hiábavalóságát adja át tanulságul az egész emberiségnek.” [Bib86]

Persze amióta az arany szabály (illetve ezüstsabály) megjelent a nagy világvallások és kultúrák világában, azóta folyamatosan hallhatók azok a kritikai hangok is, amelyek egyfelől az arany szabály széleskörű elterjedésének valószínűtlenségét (lehetetlenségét) fogalmazzák meg, másfelől felemlítik az elv fonákját, ahogy azt például *G.B. Shaw* is teszi:

„Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ne tegyék ti is velük. Lehet, hogy az ő ízlésük más.” (G.B. Shaw)

Az arany szabály maximájának ironikus újraformálásával kifejezett kritikát persze „ki lehet védeni” úgy, hogy kicsit átalakítjuk a szabály tartalmát. Ha ezt megtesszük, akkor persze új maximát kapunk (amit *rész szabálynak* is neveznek).

„Tedd azt, amit mások szeretnék tőled, hogy velük tedd meg.”
[Hua05]

Az eddigi cselekvési maximák a legfontosabb vonásaikban megegyeztek. Először is mind feltétel nélküliek voltak abban az értelemben, hogy nem azzal foglalkoztak, hogy mit tett a cselekvővel szembenálló ember korábban, hanem azzal, hogy mi lenne jó a partner számára. Mindegyik elv a kooperációt, a másik fél preferenciáinak figyelembevételét akarta valahogyan előírni a cselekvőnek (játékosnak). A szabályok mindegyike a feltétlen kooperáció parancsát valósította meg (aminek értelmében a legelső cselekvésnek is kooperatívnak kellett lennie). A feltétel nélküli maximák mellett azonban mindvégig jelen volt a történelemben az az elv is, amelyet feltételeesség jellemzett, amely mentén a cselekvő mindig igazodott a partnere cselekvéséhez. Ezt az elvet *bronz szabálynak* nevezték el. A tartalma egyszerű (és ismerős):

„Tedd azt másokkal, amit ők tesznek veled.”

Szerepel ez az elv a Bibliában is, igaz, az Ószövetségben, és pont ezt az elvet kritizálja és akarja meghaladni Jézus az Evangéliumokban. Az Ószövetség híres passzusa az alábbi:

„Szemet szemért, fogat fogért.”

Ez a maxima feltételes, hiszen mindig azt a cselekvést írja elő, amit előzőleg a partner tett meg. Azt is mondhatjuk erre, hogy az elv nem megbocsátó (vagy másként: „bosszúálló”), hiszen a rosszra sosem felel jóval. Nem „tisztázza” viszont ez az elv, mi legyen a cselekvő ember első lépése, ha a partner nem csinált még semmit. Bármennyire is általános és elterjedt ez a cselekvési maxima a történelemben és az összes kultúrában, mindig is tudni lehetett, mi a legnagyobb problémája. Ez az elv a megtorlások vég nélküli láncolatához, a vendettához, az örökös bosszúálláshoz vezet. Mondhatjuk a történelem eddigi tapasztalatai alapján: az erőszak erőszakot szül. Pedig a bronzszabályban ott lapul a kooperáció lehetősége is, hiszen a jóra jóval lehet (kell) felelni:

„Jótett helyébe jót várj.”

A bronzszabály feltételesen tartalmazza a kooperáció lehetőségét, és ezzel legalább esélyt ad az emberi együttműködésnek. Nem így van a *vasszabály* esetében. Ennek lényege a következő:

„Tedd azt másokkal, amit szeretnél, mielőtt mások megteszik veled, amit ők szeretnének.”

Ez a cselekvési elv az *egoizmus*, amely szerint az egyén csak a saját hasznára figyel. Ez a hatalmasok vagy még inkább az önző, haszonelvű emberek maximája. A szabály feltétel nélküli, hiszen semmilyen formában nem veszi figyelembe sem a másik ember preferenciáit, sem a cselekvéseit.

A feltételesség eddig az jelentette, hogy az egyén cselekvéseit a másik tétől tette függővé. Van azonban egy másik feltételképzési lehetőség is, amikor az ember másként viselkedik a – valamilyen szempontból – fölötte, illetve alatta elhelyezkedőkkel szemben:

„Tedd azt, amit szeretnél, hogy azok tegyék veled, akik fölötted vannak, és tedd azt, ami szeretnél, mielőtt mások megteszik azokkal, akik alattad vannak.”

Nevezzük ezt *bádogszabálynak*. Azért így, mert két szabály furcsa ötvözeteként értelmezhető: fölfelé az aranyszabályt, lefelé vasszabályt érvényesíti. A bádogszabály a hétköznapi életben igen elterjedt viselkedési forma.

Az állatvilágban és így az azt modellező evolúciós játékelméletben igen fontos szerepet tulajdonítanak a *rokonsági kiválasztás* (kin selection) elvének. Ez az elv felbukkan az emberi társadalomban is, ott *nepotizmusnak* nevezik. A lényege:

„A rokonoknak tedd azt, amit szeretnék, hogy megtegyek velük, idegeneknek tedd azt, amit magad szeretnél megtenni velük.”

Ez a maxima az aranyszabályt alkalmazza a rokonokkal szemben és a vasszabályt az idegenekkel szemben.

Még jobban megérthetjük az egyes maximák lényegét, ha egy táblázatba rendezve egyszerre tüntetjük fel a legfontosabb jellemzőiket – figyelembe véve az alábbi vonásokat: *i*) milyen deontikus modalitása van az előírásnak (O/F: parancs vagy tiltás); *ii*) kinek a preferenciáját kell figyelembe venni (Ego/Alter/Ø: a cselekvő vagy a partner preferenciája, valamint a partner előző cselekvése); *iii*) ki a címzett; *iv*) megbocsátó-e a maxima; *v*) szab-e feltételt a maxima a cselekvésre; *vi*) szab-e feltételt a maxima a partnerre; *vii*) milyen az első lépés?

szabály	leírása	O/F	pref	címzett	megbocsátó-e	cselekvésre	személyre	első lépés
arany	tedd azt, amit szeretnél, hogy mások tegyenek veled	O	P	Alter	igen	feltétel nélküli	feltétel nélküli	kooperálás
ezüst	ne tedd azt, amit nem szeretnél, hogy mások tegyenek veled	F	¬P	Alter	igen	feltétel nélküli	feltétel nélküli	nincs
bronz	tedd azt, amit mások tesznek veled	O	-	Alter	nem	feltételes	feltétel nélküli	nincs
vas	tedd azt, amit szeretnél tenni	O	P	Ego	nem	feltétel nélküli	feltétel nélküli	dezerálás
réz	tedd azt, amit mások szeretnék tőled, hogy velük tedd meg	O	Q	Ego		feltétel nélküli	feltétel nélküli	kooperálás
bádog	fölfelé aranyszabály, lefelé vasszabály	-	-	-	kevert	feltétel nélküli	feltételes	változó
nepotizmus	rokonnak aranyszabály, idegennek vasszabály	-	-	-	kevert	feltétel nélküli	feltételes	változó

A reciprocitás fogalmával a kölcsönösség, a viszonzás aktusát ragadhatjuk meg az egymásra következő cselekvésekben. Kérdés, vajon mi van akkor, ha nem érvényesül ez a kölcsönösség, ez a szimmetricitás, és ha nem érvényesül, akkor miért nem. Előfordulhat, hogy valaki, bár nem érzi a kötelezettséget magában adott cselekvés végrehajtására, mégis megteszi azt, mert mások erre kényszerítik. Ezt a jelenséget hatalomnak hívjuk, és a későbbiekben részletesen elemezzük. Az is lehetséges, hogy valaki nem viszonzza megfelelőképpen a másik cselekvését (vagy épp sehogy sem viszonzza azt). Ilyen esetekben beszélhetünk a kizsákmányolás jelenségéről, ahogy tette azt a marxi tradíció.

2.12. Döntés

A társadalmi cselekvéseink nem eleve meghatározottak. A legtöbb társadalmi helyzetben több lehetőség, több cselekvési alternatíva közül választhatunk. Ilyen esetekben döntenünk kell, hogy a többféle cselekvési opció közül melyiket válasszuk.

A cselekvések és a *döntések* elválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással, ezért a döntésekre vonatkozó tudásunk, vagyis a döntésemélet kiemelt szerepet játszik a társadalmi cselekvések magyarázata során. A kérdés tehát az, hogy milyen szabályszerűségei vannak a döntéseknek, döntési mechanizmusoknak.

Korábban kiderült, hogy a társadalmi cselekvések halmazát – a négyféle lehetséges motiváció alapján – cél- és értékracionális, érzelmi és rutinszerű cselekvések részhalmazaira bonthatjuk fel. A döntések elsődleges tipizálása ezeken a motivációkon alapul. A kétféle racionalitásfogalmat egyelőre még „összevonva” rutinszerű, érzelmi és racionális (vagy mérlegelő) döntésekről beszélhetünk. Ahol érvényesülnek a rutinszerű és az érzelmi cselekvések az életünkben, azokban a társadalmi helyzetekben azt állapíthatjuk meg, hogy a döntések vagy szokás- vagy érzelemvezéreltek. Akármekkora legyen is a súlyuk és gyakoriságuk az ilyen helyzeteknek, azaz a rutinszerű vagy érzelmi döntéseknek, a döntésemélet nem foglalkozik ezekkel. A döntések tudományos elemzéséhez a racionális, *mérlegelő* hozzáállás a kiindulópont. Léteznek tehát *érzelmi döntések* is, sok esetben fontosak, meghatározóak az életünkben, csak épp ezeket a döntésemélet nem vizsgálja.

A cselekvéseméletben először az egyéni döntéseket kell megvizsgálni. Ezek után lehet bevonni az elemzésbe a *közösségi döntések* problémáit. Ezzel foglalkozik a *társadalmi választások elmélete*, de ezt az elméletet ebben a könyvben nem tárgyalom.

Fontos megjegyezni, bár ennek jelentősége és igazi értelme csak később mutatkozik majd meg, hogy a döntést mindig szabad, kényszermentes választásként kell felfogni. A hatalomgyakorlás ténye befolyásolhatja, sőt sokszor önmagában eldöntheti, hogy a társadalmi kapcsolat valamelyik szereplője melyik cselekvési lehetőséget választja, de ezekben az esetekben nem a saját akaratának megfelelően cselekszik.

A rutinszerű és az érzelmi döntések során nem vizsgáljuk meg tudatosan az éppen adott társadalmi helyzetet, a lehetséges döntési alternatívákból nem kognitív munka, hanem a megszokásaink vagy az éppen adott érzelmi állapotunk alapján választunk. Ezekből a helyzetekből hiányzik a döntés kulcsmozzanata, a *mérlegelés*. Ezért sem tud mit kezdeni vele a racionális döntések elmélete.

A továbbiakban racionálisan motivált, tehát a döntéseik során mérlegelő cselekvőket feltételezve első lépésként azt kell megvizsgálunk, hogy a döntési helyzeteket hogyan modellezhetjük és a fogalmi modellt milyen összetevőkre bonthatjuk fel. A hagyományos döntésemélet az alábbi tényezőket különítette el [HR98]:

- 1) a cselekvők számára mindig adott külvilág releváns tényállásainak halmaza, azok a lehetséges *világállapotok*, amelyeket figyelembe kell venni a döntések során (s_j);
- 2) a megvalósítható cselekvési alternatívák halmaza (a_i);
- 3) a cselekvési lehetőségek és a lehetséges világállapotok összes kombinációjához rendelt következményfüggvény ($c_{ij} = c(a_i(s_j))$);
- 4) a döntéshozó szubjektív vélekedése a lehetséges világállapotok bekövetkezési valószínűségeiről ($p_j = p(s_j)$ valószínűségi függvény);

- 5) a döntéshozó rangsora a lehetséges következményekre vonatkozóan azok szubjektív kívánatossága alapján ($v(c_{ij})$ hasznossági függvény).

A kérdés az, hogy ezen elemek segítségével hogyan lehet meghatározni a cselekvési alternatívákra vonatkozó rendezési sorrendet, vagyis a cselekvések hasznosságát kifejező $U_i = U(a_i)$ függvényt. Ez a legfontosabb kérdés, hiszen ennek alapján fog dönteni a döntéshozó. A cselekvési lehetőségeket elrendező preferenciák az alábbi képlettel számolhatók ki:

$$U_i = \sum_{j=1}^n p_j v(c_{ij}) \quad (\text{vagy másként: } U_i = \sum_{j=1}^n p(s_j) v(c(a_i(s_j))))$$

A döntés ezek alapján úgy hozható meg, hogy a fenti szubjektív várható hasznosságfüggvény minden egyes cselekvési lehetőségre ad valamilyen értéket, amiket sorbarendezve a döntéshozó kiválasztja a legnagyobb értékű alternatívát. Ennek a megoldásnak van azonban egy-két gyenge pontja. A legnagyobb problémája az, hogy feltételezi a cselekvési alternatívák és a világállapotok közötti függetlenséget, ami természetesen sokszor igaz, hiszen nagyon sok természeti tényállás független a cselekvéseinktől, de azért vannak olyan helyzetek is, amikor a cselekvéseink és a lehetséges világállapotok között fennáll valamilyen hatás, valamilyen kapcsolat [Jef83] [Huo03]. Az ilyen összefüggések úgy ragadhatóak meg, ha a cselekvéseink következményeit feltételes valószínűségekként fejezzük ki, amikor is a feltételeket az egyes cselekvési alternatívák jelentik (mivel a következmények (c_{ij}) a cselekvések (a_i) és a világállapotok (s_j) együttes függvényeként értelmeztük, a cselekvéshasznosság módosított képletében is a világállapotokat szerepeltetjük):

$$U_i = \sum_{j=1}^n p(s_j|a_i) v(s_j \wedge a_i)$$

Ezzel a modellel már kezelni tudjuk azokat a helyzeteket, amelyekben a döntéshozó a mérlegelés során nem pusztán a cselekvésének következményeit, de magukat a cselekvési lehetőségeket is értékeli. Mindez azért fontos, mert ezáltal a modellben megragadható a normativitás jelensége is, hiszen a normák a cselekvési alternatívákra írnak elő valamilyen elvárást, és ez sokszor befolyásolja a döntéshozókat (és ez most már beemelhető a modellünkbe).

A döntéseméleti modell rövid bemutatása után fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a döntésemélet semmit sem mond arról, hogy hogyan alakul ki és konkrétan milyen a döntéshozó preferenciarendezése a következményeken (illetve cselekvési alternatívákon). A döntések végeredményét tekintve elsődleges szerepet kell tulajdonítani a cselekvők preferenciáinak. A preferenciák, az értékválasztások viszont nem a döntési helyzetekhez, hanem a cselekvőkhöz tartoznak, és cselekvőről cselekvőre változhatnak. Ugyanazt a döntési helyzetet (ugyanazon világállapotok, ugyanazon cselekvési alternatívák és ugyanazon következmények mellett) teljesen más preferenciák mentén ítélni meg két szereplő, és emiatt különböző döntéseket hozhatnak. Éppen ezért sosem szabad csak önmagában vizsgálnunk a társadalmi kapcsolatok, a döntési helyzetek tartalmát, szerkezetét. Mindig figyelniük kell arra, hogy a cselekvők számára „objektíve” adott feltételrendszert milyen módon értékelik „szubjektíve”. A két szempont csak együtt képes adekvát módon leírni a konkrét társadalmi, döntési helyzeteket.

A döntéseket többféleképpen tipizálhatjuk. Az egyik osztályozási lehetőség során az elsődleges szempont az lehet, hogy a cselekvők, döntéshozók befolyásolhatják-e a világállapotokat vagy sem. Ha a cselekvőnek nincs módja hatást gyakorolni a cselekvési lehetőségek feltételeit jelentő világállapotokra (úgy is mondják olykor: ha „természet elleni játszmát játszik”), akkor *parametrikus döntésekről*, parametrikus helyzetekről beszélhetünk. Előfordulhat azonban az is, hogy a cselekvések feltételeit más cselekvők lehetséges cselekvései jelentik. Ilyen esetekben *stratégiai döntésekről*, interakciós helyzetekről beszélünk, amelyekben a döntések kölcsönösen függenek egymástól. Ilyen esetekben a döntéshozónak mérlegelnie kell egyrészt azt, hogy a másik cselekvő milyen döntéseket hozhat, hogyan cselekedhet, másrészt meg kell becsülnie azt is, vajon a másik cselekvő mit gondolhat előzetesen az ő döntéseiről, és a másiknak ez a véleménye hogyan befolyásolja az ő saját döntését. Amíg a parametrikus helyzetekben csak az elsődleges, addig az interakciós helyzetekben már a másodlagos tudattartalmakat is figyelembe kell venni a döntések során (az elsődleges és másodlagos tudat fogalmáról lásd 43.o.).

A stratégiai döntésekkel foglalkozik a játékelmélet, amit külön fejezetben tárgyalok. Az interakció fogalmának eredeti – George Herbert Mead által kidolgozott – felfogása tágabb jelentésű, mint a stratégiai döntéshez kapcsolódó értelmezés. Mead interakciónak minősíti például a gyerek-szülő kapcsolatot is, amikor még nem feltétlenül beszélhetünk döntési helyzetéről (25.o.). A játékelmélet interakció-értelmezése a egymástól függő döntési helyzetekre vonatkozik, ez az interpretáció tehát szűkebb terjedelmű. És újra csak más jelentéstartományt fed le az interakció fogalmának azon értelmezése, amely a hálózati kommunikáció világában használatos (erről lásd: [syi07, 222–237])

A döntések tipizálásának fontos szempontja még az, hogy milyen a döntéshozók informáltsága, azaz mit tudnak a résztvevők a cselekvések feltételeit adó világállapotokról, illetve a cselekvések következményeiről. Az információ lehet tökéletes, teljes vagy hiányos, korlátozott. Mivel az információs tér soha nem lehet teljes egészében ismert, ezért ma már a legtöbben úgy gondolják, hogy minden döntési helyzet jellemezhető valamilyen *bizonytalansággal*, minden szituációban van valami *kockázat*.

Egy – olykor fontos – technikai szempont szerint elkülöníthetjük egymástól a *végős döntéseket* és a *tájékoztatósi döntéseket*. A végős döntések azok, amelyek során az egyének – ismereteik adott szintjén – kiválasztanak egyet a cselekvési lehetőségeik közül. A tájékoztatósi döntések ezzel szemben arra vonatkoznak, hogy bizonytalan (információhiányos) döntési helyzetekben a döntéshozók bővítsék-e ismereteiket a végős döntés előtt (és ha igen, hogyan).

Egy másik – technikai jellegű – tipizálás a mérlegelő döntéseket az alábbi típusokra osztja: konjunktív, diszjunktív, eliminatív, lexikografikus, kompenzatorikus döntési szabályok (ebből természetesen kimaradnak a nem mérlegelő döntések vagyis a rutinszerű és az érzelmi döntések).

- kompenzatorikus döntési szabály
A döntési dimenziókat fontosságuk vagy hasznosságuk alapján súlyozzák, és az alapján döntenek.
- konjunktív döntési szabály
Minden dimenzióhoz tartozik egy minimális küszöbérték, és ha valamely dimenzióban az alternatívák a küszöbérték alatt vannak, akkor azt a dimenziót elvetik.
- diszjunktív döntési szabály
A döntési szempontokhoz szinteket rendelnek. Ha egy alternatíva értékelése meghaladja a dimenzióhoz rendelt döntési szintet, akkor azt megtartják.
- lexikografikus döntési szabály
Az egyes dimenziók között sorrendet állítanak fel. Ha a legfontosabb szempont szerint létezik legjobb alternatíva, akkor azt választják. Ha a legfontosabb szempont szerint több alternatíva azonos értékelésű, akkor megvizsgálják, van-e legjobb alternatíva a második legfontosabb szempont szerint, és így mennek tovább egészen addig, amíg valamelyik szinten valamelyik alternatíva megfelelőbb, mint a többi.

- szekvenciális eliminációs döntési szabály
Ennek a döntési szabálynak van egy konjunktív összetevője. Mindegyik dimenzió kap egy küszöbértéket. Az elimináció úgy történik, hogy egyszerre egy dimenzió kap figyelmet. Egy-egy dimenziót a súlyával arányos valószínűség alapján választanak ki. Minden nem kielégítő értékű opciót kiküszöbölnek.
- különbségösszegző döntési szabály
Ez a döntési szabály lényegében páronkénti összehasonlítást jelent. Az opciók közötti különbségeket azonos vagy különböző súlyozással összeadják.

A döntési helyzetek szükségszerű bizonytalanságára és az alulinformátságára hivatkozva a kutatók egy része feladta a 'tökéletes és teljes racionalitáson alapuló döntés' elvi tézisének és a döntések tényleges minőségével kezdett el foglalkozni. *Herbert Simon* híressé vált fogalma a *korlátozott racionalitásról* is ezt a szemléletmódot tükrözi [Sim82b]. Simon szerint az optimális (teljesen racionális) döntések létezése csak elméleti fikció. Nem feltételezhetjük, hogy minden információ elérhető a döntéshozó számára, és az sem igaz, hogy a rendelkezésre álló információkat az egyének mindig megfelelően képesek értelmezni. Az optimális döntés meghozatalára való törekvés túl nehéz feladat, túl ambíciózus cél, amiért a cselekvők legtöbbször nem hajlandók vagy nem képesek a szükséges áldozatot meghozni. Simon a következőképpen írt erről:

„Az volt tehát a feladat, hogy a klasszikus modellt egy olyan modellel helyettesítsük, amely azt írja le, hogyan lehet döntéseket hozni, (illetve ténylegesen hogyan hoznak döntéseket) akkor, ha keresési alternatívák között kell választani, s ha az egyes alternatívák következményeit, korlátozott számítástechnikai képességei és a külvilág bizonytalanságai miatt, senki sem ismeri tökéletesen; és végül, ha a különböző természetű alternatívák összehasonlítására nem áll rendelkezésre valamilyen általános és konzisztens hasznossági függvény.” [Sim82b, 35]

A korlátozott racionalitás elméletében nem a teljes informáltság lehetőségének elutasítása az igazán lényeges, bár a döntéshozatal gyakorlata szempontjából már ez a tétel önmagában is alapvető. Simon elméletének igazán fontos hozadéknak tarthatjuk azoknak a mechanizmusoknak a leírását, amelyek a korlátozott racionalitáson alapuló döntéseket jellemzik.

„A racionalitás akkor korlátozott, ha nem beszélhetünk mindenre kiterjedő ismeretekről. Ez az eset pedig általában akkor áll fenn, ha nem ismerjük az összes alternatívát; bizonytalanok vagyunk fontos külső események bekövetkeztét illetően, s nem tudjuk kiszámítani döntéseink minden következményét.” [Sim82b, 39]

Ezekben a helyzetekben két mechanizmus segítheti a döntéshozót: a *keresés* és a *megelégedésre törekvés*. „Ha a választható alternatívák nem eleve adóttak, akkor

a döntéshozónak meg kell keresnie őket.” Emellett a döntéshozó már előzetesen kialakít magában *aspirációkat*, előzetes elvárási szinteket arra vonatkozóan, hogy mikor fogad majd el egy cselekvési alternatívát, majd amikor a keresés során olyan alternatívára bukkan, amely megfelel az aspirációs szintjének, akkor abbahagyja a keresést, azaz a megtalált alternatívát választja (meghozza a döntését). Ezt a mechanizmust nevezhetjük megelégedésre törekvésnek. Ebben az értelemben tehát a korlátozott racionalitás elmélete nem az optimális, hanem a *már elfogadható döntések* meghozataláról szól.

Mivel a korlátozott racionalitás elméletében a keresésnek kiemelt jelentősége van, ezért Simon megkülönböztetett két jelentésréteget a racionalitás általános kategóriáján belül, és bevezette a *procedurális racionalitás* és a *szubsztantív racionalitás* fogalmát [Sim82a]. A procedurális racionalitás esetében maga a döntési *folymat* a fontos. Ekkor az a kérdés, vajon mennyire hatékonyak a megoldáskeresés módszerei. A szubsztantív racionalitás során viszont az *eredményre* koncentrálunk, és azt vizsgáljuk, mennyire helyesek a választott megoldások.

A hasznosságfüggvény létezését feltételező döntésemélet másik nyilvánvaló korlátját a lexikografikus preferenciák dominanciájával jellemezhető helyzetek jelentik. A lexikografikus preferenciákat nem tárgyalja a döntésemélet, hiszen azokhoz nem rendelhető hasznosságfüggvény. Az utóbbi időkben új hasznosságfogalmak kidolgozásával próbálják meg áthidalni ezt a problémát.

A döntési helyzeteket vizsgáló empirikus kutatások kimutatták, hogy a döntéshozókat gyakran olyan „irracionális” tényezők is befolyásolják, mint a status quo-hatás (vagyis a már létező állapot fenntartásának vágya), a veszteségekkel szembeni ellenérzés, az akarategyengeség vagy a dinamikus inkonzisztencia (amikor a preferenciáink akár adott pillanatban is, de még inkább eltérő időpontokban ellentmondanak egymásnak).

A döntési helyzetek empirikus vizsgálatai alapján a – várható hasznosság elvén alapuló – klasszikus döntésemélettel szemben *Daniel Kahneman* és *Amos Tversky* megalkotta saját *kilátáseméletét* [KT98]. Több okra is hivatkoztak, hogy miért van szükség alternatív modellre. A kísérletek meggyőzően igazolták, hogy az emberek kockázatos helyzetekben nagyon gyakran alulbecsülik a valószínű következményeket a bizonyos alternatívákhoz képest. Ezt a jelenséget elnevezték *bizonyosságghatásnak*. Ennek köszönhetően az emberek kockázatkerülő magatartást tanúsítanak olyan helyzetekben, amelyekben biztos nyeremények is vannak (tehát a nagyobb várható nyereménnyel szemben a kisebb, de biztos nyereményt ígérő alternatívát választják), illetve könnyebben vállalnak kockázatokat biztosnak tűnő veszteségek esetén.

A döntési helyzetek másik tipikus „hibaforrása” az, hogy a döntéshozók gyakran nem vesznek tudomást azokról az összetevőktől, amelyek valamennyi helyzetben (kilátásban) jelen vannak, és emiatt gyakran következtelen preferenciamegoszlások alakulhatnak ki. Ezt a jelenséget Kahneman és Tversky *elszigetelésehatásnak* nevezte el. Ennek a hatásnak köszönhetően az emberek másként döntenek, ha a tartalmilag ugyanazon választási lehetőségeket más formában mutatják be nekik.

Tversky és Kahneman az egyik kísérletükben a kísérleti alanyokat két csoportba osztották, majd kétféle megfogalmazásban tettek fel tartalmilag teljesen azonos kérdéseket a résztvevők számára. Az alaphelyzet szerint egy 600 fős populációt veszélyeztető, fertőző betegség leküzdésére kétféle egészségügyi program közül lehetett választani. Ezt a kétfajta programot (melyeket jelöljük A-val és B-vel) különböző tálalásban mutatták be a két csoport számára:

1. csoport:

- 1.a) Ha az A programot valósítják meg, akkor 200 ember életét meg lehet menteni,
- 1.b) ha a B programot fogadják el, akkor egyharmadnyi eséllyel minden beteget megmenethetnek, de kétharmadnyi az esélye annak, hogy mind a 600 ember meghal.

2. csoport:

- 2.a) Ha az A programot fogadják el, akkor biztosan meghal 400 ember,
- 2.b) ha a B programot fogadják el, akkor egyharmad az esélye annak, hogy senki se hal meg, és kétharmadnyi esélye van annak, hogy mind a 600 ember meghal.

A résztvevőknek választaniuk kellett az A vagy a B programok közül valamelyiket. A két csoportnak bemutatott programok kimenetei (vagyis az 1.a) és a 2.a), illetve az 1.b) és a 2.b) pontok eredményei) megegyeztek egymással, csak a megfogalmazás módjuk különbözött. Ennek ellenére a kísérlet eredménye az volt, hogy az 1. csoportban a résztvevők közül 72% az A programot, a 2. csoportban 78% a B programot választotta, vagyis az eltérő tálalás gyökeresen más döntésre készítette a kísérleti alanyokat. A kísérlet tanulsága az, hogy a nyereséges alternatívák esetében a döntéshozók inkább kockázatkerülők, míg veszteséges alternatívák esetében inkább kockázatvállalók.

A döntési helyzetekben tehát sok esetben mérlegelünk, és ennek során megpróbáljuk kitalálni, mit gondolhat a társadalmi kapcsolat másik résztvevője, milyen döntéseket várhatunk tőle. Ilyen esetekben azonban nemcsak a partnerünkre figyelünk, hanem igyekszünk felismerni az éppen adott helyzetet is, mert olykor maga a helyzet sajátossága is nyújthat fogódzókat a partnerünk várható cselekvésére vonatkozóan. Ezért érdemes megvizsgálni, hogyan tipizálhatjuk a társadalmi helyzeteket.

2.13. Társadalmi helyzet

„A racionális megismerés álláspontjáról tekintve csak érdekek és érdekösszeütközések vannak, melyek megoldása az érdekek olyan rendje által következik be, amely az egyik érdeket a másikkal szemben, annak rovására elégíti ki, vagy pedig megegyezést, kompromisszumot hoz létre az ellentétes érdekek között. Az azonban, hogy csak az egyik vagy a másik ilyen rend lenne abszolút értékű, azaz 'igazságos', racionális megismeréssel nem igazolható.” [Kel01b, 8]

A társadalmi cselekvést végrehajtó emberek mindig valamilyen akarral mennek bele a társadalmi kapcsolatokba. Ezek az akaratok olykor egy irányba mutatnak, olykor semlegesek egymással szemben (vagyis nem egymás cselekvéseire vonatkoznak), de lehetnek egymással ellentétesek is. Ha ugyanazt a házat akarja két ember megvenni, akkor ők akaratkonfliktusba kerülnek egymással, hiszen csak az egyikük

akarata teljesülhet. Ha viszont ez a két ember el akarja adni a közös házukat, akkor nyilván mindketten a legmagasabb áron szeretnék azt értékesíteni, tehát ekkor akarategyezés (konszenzus) alakulhat ki közöttük.

A társadalmi kapcsolatok tipizálásának egyik elsődleges szempontja éppen annak vizsgálata, hogy vajon a résztvevő felek akaratai hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ha kiindulásképpen a kétszereplős társadalmi kapcsolatokat vesszük csak figyelembe, akkor két tiszta esetet feltételezhetünk: vagy egymással szembenáll a két ember akarata vagy nem, tehát vagy akaratkonfliktust, *konfliktust* vagy akarategyezést, akaratharmóniát, *konszenzust* tapasztalhatunk. (A „közömbös” akaratokkal jellemezhető társadalmi kapcsolatokat nem tárgyalom, mert a gondolatmenetem szempontjából érdektelenek.) A konfliktus áll tehát szemben a konszenzussal. Azt feltételezhetnénk, hogy ha a felek konszenzus alapján, azaz akaratkonfliktus nélkül mennek bele a társadalmi kapcsolatba, akkor nem lehet probléma a cselekvés céljának elérésével, a kapcsolat értelmének megvalósításával. Később majd kiderül, hogy ez sokszor nem így van, akarategyezés esetén is komoly problémák, dilemmák merülhetnek fel. De előtte nézzük meg, hogyan jellemezhetők az akaratkonfliktusos helyzetek.

A cselekvők akaratainak szembenállása azt jelenti, hogy csak az egyikük akarata valósulhat meg (vagy egyiküké sem, de ezt a lehetőséget, az egyszerűség kedvéért, figyelmen kívül hagyom). Ezt a társadalmi kapcsolatot jellemző állapotot többféleképpen, többféle kifejezéssel is le szokták írni. A konfliktus, versengés, verseny, konkurencia, dezertálás mind olyan fogalmak, amelyekben közös elem a felek azon *szándéka*, hogy saját akaratukat érvényesítsék a többiek akaratával szemben. Ezt a helyzetet Weber *harcnak* nevezte és az alábbi definíciót adta rá [Web87, 64]:

HARC

„Harcnak nevezünk egy társadalmi kapcsolatot, amennyiben a cselekvőt az a szándék vezeti, hogy saját akaratát a másik vagy a többi féllel szemben keresztülvigye.”

Fontos, hogy a harc fogalmának meghatározásakor Weber csak a résztvevők szándékáról beszél, de nem tételezi az akaratok érvényesítésének tényét. A saját akarat érvényesítésének szándéka a többiekkel szemben pedig azt jelenti, hogy a társadalmi kapcsolatot *akaratkonfliktus* jellemzi, a felek szemben állnak egymással. A harcnak sokféle formája, intenzitása lehet a piaci versenytől kezdve a lovagi tornákon, a sportversenyeken, a szerelmi rivalizálásokon és a munkaversenyeken át a véres háborúig bezárólag. Ha eltekintünk a harc fogalmához tapadó negatív érzéseinktől, akkor a dolgokat tárgyilagosan vizsgálva belátható, hogy rengeteg társadalmi helyzetben közös a harc mozzanata. A negatív jelentésrtegek távolító hatásainak kiszűrése miatt a későbbiekben harc szinonímájaként használom a *szembenállás*, a *versengés* – és játékelméleti kontextusban – a *dezertálás* terminusait.

Bármennyire is fontos jelenség a harc a társadalomban, az életünk mégsem csak örökös harcból áll. Van béke is, van szolidaritás, van együttműködés, van kooperáció, sokszor méltányosak vagyunk a másikkal szemben, önzetlenül ajándékokat

adunk egymásnak, gyakran együttműködünk a többiekkel. Meg kell tehát keresni a harc fogalmának ellentétét, amely nem a szembenállást, hanem az *együttműködést*, az *összetartozást* ragadja meg. Max Weber két fogalmat vezetett be az együttműködő emberi kapcsolatokra, a *közösség* és a *társulás* kategóriáit. Weber a közösség fogalmát így definiálta [Web87, 66]:

KÖZÖSSÉG

„'Közösségnek' nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést . . . a résztvevők szubjektíve *átértett* (érzelmi-indulati vagy tradicionális) *összetartozásán* alapuló beállítódás jellemzi.”

A közösség legjobb példája a család, bár hosszasan lehetne sorolni azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek kielégítik a fenti meghatározás feltételeit. De e definíció értelmezése előtt meg kell néznünk, hogyan határozta meg Weber a közösség kategóriájához szorosan kapcsolódó *társulás* fogalmát [Web87, 66]:

TÁRSULÁS

„'Társulásnak' nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált *érdekiegyenlítődesen* vagy ugyanígy motivált *érdekkapcsolódáson* alapuló beállítottság jellemzi.”

A társulás fogalmára példák lehetnek a vállalatok, a hivatalok, a társadalmi szervezetek, politikai pártok, kulturális társulatok – és még hosszasan lehetne sorolni. Van tehát két fogalom, a közösség és a társulás, amit a harc fogalmával szembeállítva kell értelmezni. Mind a közösség, mind a társulás fogalmában a kapcsolatban résztvevő felek összetartozásának mozzanata a legfontosabb. A két fogalom közötti különbség az összetartozás érzésének motivációjában rejlik. A rutinszerű vagy érzelmi motiváció, illetve az érték- vagy célracionális jellemzi a kétféle beállítódást. A kérdés tehát az, hogy miért is fontos a harc fogalmával szembeállítható fogalompár közös magja, az összetartozás motívuma.

Definíció szerint a harc fogalma a saját akarat érvényesítésének, és ezáltal egy másik akarat mellőzésének szándékával jellemezhető. Az összetartozás érzése szemben áll a harc minőségével: a közösségbe vagy társulásba tartozó személyekkel szemben (az adott kapcsolatot jellemző módon és mértékig) a felek nem töreksenek az egyoldalú akaratérvényesítésre. Másként fogalmazva: az ilyen esetekben nem az önző, önérdekkövető, hanem – legalább részben – az altruista irányultság jellemzi a cselekvőket (50.o.). Valamiféle összetartozásérzés (ideértve most a közösség és a társulás fogalmát egyaránt) mindig képes altruista beállítódást kiváltani a másikkal szemben.

Olykor szükségünk lehet arra, hogy a harc típusait is megnevezzük, elkülönülten kezeljük. Ahogy az altruizmuson belül Weber a közösség és a társulás fogalmaival megkülönböztette a nem-mérlegelő vagy mérlegelő altruista viszonyt, úgy elválaszthatjuk egymástól a harc két formáját is, amikor az egoista hozzáállás mérlegelő vagy nem-mérlegelő viszonyt fejez ki a másikkal, az *idegennel* szemben. Előbbi esetben az idegen *ellenfél*, utóbbi esetben *ellenség*.

ELLENFÉL

a mérlegelő, racionális beállítódáson alapuló HARC résztvevőit ellenfeleknek tekintjük

ELLENSÉG

a nem-mérlegelő, nem-racionális beállítódáson alapuló alapuló HARC résztvevőit ellenségeknek tekintjük

Ahogy Weber nem definiálta a harc alá rendelhető kategóriákat, úgy nem adta meg a közösség és társulás fölöttes fogalmát sem. A későbbiekben nem lesz mindig fontos, hogy megkülönböztessük egymástól ez utóbbi két kategóriát, ezért ezek általánosításaként bevezetjük a *kooperáció* fogalmát.

A közösség fogalmában használt weberi tradicionális motívum helyett pontosabb lenne a rutinszerű motíváció terminust használni.

A közösség és a társulás fogalmi között sokféle átmenet képzelhető el, a legtöbb társadalmi kapcsolatban egyaránt megjelenhet a kétféle motíváció, tehát a gyakorlatban ugyanazon társadalmi kapcsolaton belül keveredhet egymással a közösségi és társulási jelleg.

Ha a társulás definíciójában használt érdekiegyenlítődés és érdekkapcsolódás kifejezésekben az érdek helyett az akarat terminusát használnánk, a definíció tartalma nem változna, viszont megszabadulhatnánk az érdek fogalmától – annak minden homályosságával együtt.

A közösség, társulás, illetve a harc fogalmi sem zárják ki egymást teljes mértékben. Mind a közösségeken, mind a társulásokon belül kisebb-nagyobb mértékben felfedezhetjük a harc ilyen-olyan formáit. Gondoljunk csak a szülők vagy a testvérek között dúló, olykor igencsak intenzív viszályokra (harcokra).

A harc fogalmához tartozó akaratérvényesítési szándék egyben az önérdékkövető beállítódást is jelenti, vagyis „harc körülmények” között egoista cselekvőkre számíthatunk. A kooperációban mindig van rá esély, hogy a résztvevők altruista beállítódással vesznek részt a társadalmi kapcsolatban.

Mivel a harc fogalmához óhatatlanul valamiféle kellemetlen érzés tapad, a könyv játékelméleti részében a versengés, a verseny és a dezertálás terminusokat használok helyette.

A közösség fogalmának weberi értelmezése szokatlan (abban az értelemben mindenképpen, hogy a harc fogalmával van szembeállítva). Weber társadalmi kapcsolatként értelmezi a közösséget. Ez – legalábbis részben – eltér attól a széles körben elterjedt felfogástól, amely szerint a közösség fogalma emberek valamiféle halmazát, csoportját jelenti. A kétféle értelmezés között persze könnyen teremthető kapcsolat, hiszen az egyik megközelítés a közösség tagjaira, mint a halmaz elemeire, míg a másik felfogás a tagok közötti kapcsolatra fókuszál. A közösség jelenségének teljes megragadásához szükség van mindkét nézőpont figyelembevételére.

A közösség fogalma már etimológiailag is utal arra (nemcsak magyarul, de sok más nyelven is), hogy a közösség tagjainak van egy (több) közös vonása, vagy közösen birtokolnak valamit. Elméletileg bármi lehet a válasz arra a kérdésre, hogy 'mi a közös az adott közösségben'. Sok esetben nagyon erős összetartozást jelentő, a közösség tagjai és a külső megfigyelők számára is egyértelműen azonosítható, felismerhető közös vonások találhatók egy közösségen belül, máskor szinte definiálhatatlanok, nem vagy alig megragadhatók ezek a közös jellemzők. A közösség fogalma sokakban pozitív képzeteket hív elő, és sokan elkülönítik a közösséget a

társadalmi csoport általánosabb fogalmától (Ferdinand Tönnies a 'Közösség és társadalom' című klasszikus munkájának megjelenése óta mind a tudományos, mind a közéleti diskurzust időről-időre áthatja ez a kettősség [Tön04]). A társadalom, a „társadalmi csoport” fogalma, mint emberek valamilyen halmaza, nagyon általános, és sokféle jelentése lehet. Olyan fogalmakat foglalhat magába, mint csapat, közösség, osztály, rend, szervezet, társulat, társulás, egyesület, mozgalom, párt, gyülekezet stb. A közösség fogalmával szembeállítva hiányzik belőle a csoport tagjainak összetartozása, a „mi-tudat”.

A közösség mint társadalmi kapcsolat fogalmának definíciója a lényegét a kapcsolat résztvevőinek összetartozás-érzésének minőségével ragadja meg. Az összetartozás-érzés, a mi-tudat létezését a *szolidaritás* fogalma jelölheti. Amikor és amilyen mértékben szolidárisak emberek egymással, akkor és olyan mértékben alkotnak közösséget. Bár nem lehet definícióban rögzíteni, milyen tényező válthatja ki (és tarthatja fent) ezt a közösségi érzést, a jelenség, a fogalom fontos, mert ez váltja ki a mi-érzést, ez „biztosítja” az altruista motivációt. A szeretet, szerelem nagyon erős szolidaritást képes teremteni emberek között, de szolidaritásról beszélhetünk akkor is, amikor a társadalom széles rétegei támogatnak egy olyan sztrájkot, amely egyébként komoly nehézséget, fennakadásokat okoz a hétköznapi életükben.

Garret Hardin szerint az altruista motiváció többféle módon kialakulhat (és tartósan fentmaradhat) az emberekből, de ez mindenképpen csak szelektív módon valósulhat meg, vagyis az altruizmus csak diszkriminatív lehet [Har82]. Hardin az egoizmus és a 'promiszkuis altruizmus' végpontjai közé a diszkriminatív altruizmus öt típusát javasolja definiálni:

univerzalizmus („promiszkuis altruizmus”)
*
patriotizmus (hazafiság)
tribalizmus (törzsiség)
kronizmus („bajtársiság”)
familiarizmus („családiság”)
individualizmus („egyéni-ség”)
*
egoizmus

Hardin individualizmuson azt érti, hogy valaki egy másik egyénnel szemben (tehát 1:1-es viszonylatban) képes lehet altruista viselkedésre – erre a szerető, a szerelmes ember példáját hozza fel. A familiarizmus fogalmával a családon belül létező önzetlenséget, míg a kronizmus kategóriájával a nem rokoni kapcsolatban levő, de hosszabb időn át együtt élő, dolgozó, tanuló emberek közt kialakuló bizalmat, segítőkészséget, bajtársiasságot ragadja meg (például a játszótársak, iskolatársak, katonatársak, munkatársak akár az egész életen átívelő, egymás iránti

lojalitásáról van szó). A tribalizmus fogalmával tiszta formájában a törzsi társadalmakban megfigyelhető altruizmus jellemezhető, amikor hosszú ideig egymás környezetében, egymással szoros és sűrű interakcióban élő emberek között alakulnak ki egymás segítségét előíró, megvalósító cselekvési mintázatok, de vannak szerzők (és elméletek), akik (és amelyek) szerint a törzsiség vonásai a modern társadalmakban is megfigyelhetőek (például a szubkultúrák kialakulását, elkülönülését sorolják ide). A patriotizmus egy adott területen sokáig együtt élő emberek, általában egy nemzet, egymás iránt érzett segítőkészségét írja le, aminek tartalma és intenzitása persze nemzetről-nemzetre, időről-időre, helyzetről-helyzetre nagyon tág határok között változhat. Az univerzalizmust úgy definiálja, mint az az emberiség nagy álmát, a „mindenki testvériségét”, amikor az egész emberiség lehet az önzetlenség, önfeláldozás alanya – ugyanakkor Hardinnak is fenntartásai vannak e fogalommal kapcsolatban. Tulajdonképpen be sem sorolja a diszkriminatív altruizmus fogalma alá, sőt még csak megvalósíthatónak sem tartja, azzal érvelve ellene, hogy az emberiség egyetlen nagy közössége fogalmilag-elméletileg, de gyakorlatilag sem tenné lehetővé a csoportszintű versenyt az altruista mintázatok kiválasztódásában, ami az altruista motívumok sikeres fennmaradása ellenében hatna.

A hardini altruizmusfogalmak „egymásra épülése” összefügg a csoport méretével, hiszen a familiarizmus csoportlétszáma, vagyis a családtagjaink számossága általában kisebb, mint az életünk során megjelenő „bajtársaink”, munkatársaink száma, de mindkettő nagyságrendekkel kevesebb társat jelent a tribalizmus és – még inkább – a patriotizmus által egybefogott emberek számához képest. Ennek kettős következménye van. Az egyik oldalról a csoportlétszám növekedésével nő a csoportban, a csoport által kifejtendő, működtethető közösségi, politikai erő, a másik oldalról viszont egyre gyengül a csoport tagjai közti lojalitás, szolidaritás érzése.

Max Weber mellett a szociológia másik nagy alakja, *Émile Durkheim* szintén kiemelt fontosságot tulajdonított a szolidaritásnak, amely szerinte:

„... a társadalmi élet alapfeltétele. Valóban, egy olyan társadalom, amelynek a tagjait nem kapcsolná egymáshoz valamilyen tartós és szilárd kötelék, egy halom laza porhoz hasonlítana, amelyet a legkisebb szél is szétszórna a négy égtáj felé.” idézi: [Ném96, 52]

Durkheim úgy gondolta, hogy a társadalmi integráció alapja az emberek közti szolidaritás, és ezt a kohéziót kell mindenáron fenntartani. A közkeletű elképzelésekkel szemben Durkheim másként értékelte a büntetés funkcióját:

„Nem vagy csak másodlagosan akarja megjavítani a bűnöst vagy elriasztani esetleges utánczóit; e szempontokból a hatékonysága éppen-séggel kétséges és mindenesetre mérsékelt. Igazi funkciója az, hogy a közös tudat teljes vitalitásának megőrzése révén sértetlenül megőrizze a társadalmi kohéziót.” [Dur01, 120]

A kommunikáció jelenségének tárgyalásakor utaltam arra, hogy a közösség, a

kommunikáció és a kötelezőség (normativitás) nagyon erősen összefüggő fogalmak (30.o.). Hangsúlyoznom kell azt a mozzanatot, hogy a közösség létrejöttéhez és „fenntartásához” szükség van a folyamatos kommunikációra, amelynek talán legalapvetőbb funkciója a közösség mi-tudatát megteremtő közös értékek, normák folyamatos cseréje, kommunikálása.

Van két alapfogalmunk, a versengés és a kooperáció mint a társadalmi kapcsolatok két fő típusa, amelyekhez tipikus irányultságokat rendelhetünk hozzá (az egoista és az altruista magatartásmintát). Ezek mellett érdemes még röviden foglalkoznunk a kooperáció egyik különösen fontos fajtájával, a *koordinációval*.

Amikor a cselekvők között nincs érdek- és akaratkonfliktus, amikor nem versengenek egymással, hanem készek a kooperációra, akkor gyakran szembesülnek koordinációs problémával. A koordinációs helyzetekben „csak” annyi a résztvevők dolga, hogy valahogyan biztosítsák az egymáshoz igazodás feltételeit. Az ilyen helyzeteket az jellemzi, hogy *i)* a felek készek a kooperációra, de *ii)* többféle, gyakran egymással teljesen egyenértékűnek tekintett megoldás közül kell választaniuk, és ehhez *iii)* olyan mechanizmusokra van szükségük, amelyek kialakítják, illetve fenntartják az együttműködés feltételeit, vagyis segítséget adnak ahhoz, hogy a felek valamennyien ugyanazt az alternatívát válasszák ki maguknak – ezáltal biztosítva mindannyiuk érdekeinek érvényesítését [Ort04]. Az ilyen társadalmi probléma gyakran úgy oldható meg, hogy a résztvevők önkényes (és önkéntes) megállapodásokat, vagyis *konvenciókat* teremtenek, és azokhoz igazodnak.

A konvenció terminusát más értelemben használják a kérdéssel foglalkozó kutatók, mint ahogy azt Max Weber a normák egyik típusaként definiálta (72.o.). Sajnos nem lehet kiküszöbölni ezt a terminológiai zavaró homonimitási problémát, csak annyit tehetünk, hogy ha a kontextusból nem derül ki egyértelműen, hogy melyik fogalomra, melyik jelentésre vonatkozóan használjuk a terminust, akkor azt – az egyértelműség kedvéért – jelöljük valahogyan.

A konvenció egyik leggyakrabban hivatkozott példája a közúti közlekedés alapnormája, amely meghatározza, hogy az úttest melyik oldalán közlekedjenek a járművek (a jobb vagy a bal oldalon). Tudjuk, hogy mindegy, melyik megoldást választjuk, tudjuk, hogy mindkét rendszer működőképes, mindkét megoldást választották is a világ különböző pontjain, a feladat csak annyi, hogy választani kell valamelyik lehetőség közül. A döntés önkényes, hisz egyik alternatíva választását sem lehet végső, cáfolhatatlan érvekkel megtámogatni, de a választás, a döntés nélkül a közlekedés megbénulna. A pénzhasználat is ugyanígy működik. Kicsit odébb megyünk a földrajzi térben és azt láthatjuk, hogy az emberek különböző (euro, dollár, font, korona stb. feliratú) papírdarabokkal fizetnek a boltokban. Hasonlókat mondhatunk a nyelvek sokszínűségéről, a nyelvek mögötti konvenciók önkényességéről. Ha rámutatunk egy ugatós, négylábú háziállatra, akkor azt sokféle szóval illelhetjük ('kutya', 'hund', 'dog', 'eb'), a lényeg, hogy az adott kontextuson belül a használt nyelvi jeleknek egyértelmű legyen a jelentése, az éppen kommunikáló felek közül mindenki ugyanarra gondoljon, amikor kimondja, leírja valamelyik 'kutyát' jelző szót. Az is csak egy „előzetes döntés kérdése” és teljes mértékben önkényes, hogy a távolságot 'méter'-ben vagy 'láb'-ban adjuk-e meg, a

lényeg azon van, hogy döntsünk valamelyik mérési lehetőség mellett, és utána mindenki ugyanazt a módszert használja, értelmezze. Az időszámítás minden egysége szintén teljesen önkényes. Lehetne egy órányi időtartamot 100 percre felosztani a most elterjedt 60 helyett, egy napot 24 óra helyett felszabhatnánk 10 vagy 100 egységre, át lehet térni a nyári időszámításról a télire és fordítva, használhatjuk a gregorián, a muszlim vagy a zsidó kalendáriumot – mindegyik időkezelési megoldás működésképes. Választhatjuk bármelyiket, csak keverni nem szabad őket (a koordinációs helyzetek és a konvenciók elemzéséről lásd: [Sch80], [Lew69], [UM77], [Ort04]).

2.14. Kollektív cselekvés

A cselekvéelmélet alapvetése szerint a társadalmi jelenségeket a cselekvő egyének szemszögéből kell megmagyarázni. A módszertani individualizmus elvéből azonban korántsem következik, hogy a társadalomban az individuális cselekvés kizárólagosságát kéne feltételeznünk. Vannak olyan társadalmi helyzetek, amelyek kapcsán értelmes közösségek cselekvéseiről beszélni, amelyekben a kollektivitás, a közösségiség, az egymástól való függés mozzanata hangsúlyos. Gyakran előfordul, hogy valamely cselekvést nem lehet egyedül „megvalósítani”, az adott cselekvés értelme több ember csoportos részvételéhez kapcsolódik. Az ilyen társadalmi helyzetekhez köthető cselekvéseket nevezhetjük *kollektív cselekvéseknek*.

Sokféle példát lehetne felsorolni a kollektív cselekvés szemléltetésére. Az a társadalmi tény, hogy a tengerek halállománya nem személyké, nem országoké, hanem „mindenkié”, vagyis nem lehet senkihez sem kötni őket, nem lehet senkit kizárni a halászatukból, azt mutatja, hogy a tengeri halállomány halászatát kollektív fogyasztásnak kell tartanunk. Ha viszont mindenki halászhat, akkor felmerül a kérdés, hogy miként lehet biztosítani a halállomány biológiai reprodukciójának feltételeit, vagy másként: hogyan lehet megakadályozni azt, hogy egyesek annyit halásszanak, hogy ezáltal veszélybe sodorják a halállomány egészét.

A hagyományos tévéműsorok (a műsorsugárzási szolgáltatások) is hasonló vonást mutatnak, hiszen senkit sem lehet megakadályozni abban, hogy nézze a műsort a saját tévékészülékén, ezért a tévéműsorok fogyasztása kollektív tevékenységnek minősül. Ebben az esetben az a nagy kérdés, hogy ha mindenki ingyen foghatja a közszolgálati műsorokat, és senki sem fizet értük, akkor miből lehet fenntartani őket. A tiszta ivóvíz, a levegő vagy a közterek használata is a kollektív cselekvések közé sorolható. A közterek tisztaságát csak kollektíven tudjuk fenntartani, ha senki sem szemetel (vagy mindenki felszedi a szemetet a földről).

A kollektív cselekvések elemzése azért különösen fontos a szociológia számára, mert az ilyen helyzetek társadalmi konfliktusok, társadalmi dilemmák forrásai lehetnek. *Mancur Olson* volt az első társadalomtudós, aki elemezte a kollektív cselekvések logikáját [Ols97]. Könyve bevezetőjében megfogalmazta az ilyen helyzetek alapproblémáját:

„Sokan feltételezik, hogy a racionális, önértékből fakadó cselekvés ... általánosan elfogadott premisszájából logikailag következik: a csoportok csoportérdekeik realizálására törekszenek. ... Valójában azonban *nem* igaz, hogy az előbbi elképzelés, miszerint a csoportok érdekeik

realizálására törekszenek, logikailag következik a racionális, önérdékből eredő viselkedés premisszájából. . . . ha egy csoport meglehetősen nagy, s ha az egyéneket kényszer vagy valamilyen más sajátos eszköz alkalmazásával nem készítetik közös érdekeik megvalósítására, akkor a *racionálisan, önérdékből cselekvő individuumok nem törekszenek arra, hogy realizálják közös vagy csoportérdekeiket.*” [Ols97, 8]

A kollektív cselekvés fogalmát úgy kell meghatároznunk, hogy továbbra is csak egyéni cselekvőket (és ezáltal egyéni cselekvéseket) feltételezünk, vagyis a fogalom értelmezéséhez nincs szükség arra, hogy holisztikus megközelítésre váltsunk. A kollektív cselekvés fogalmának használata nem azt jelenti, hogy elismerjük és a modellünkbe emeljük valamilyen egyének feletti társadalmi entitás (közösség, szervezet stb.) cselekvését. A fogalommal az egymástól kölcsönösen függő individuális cselekvések speciális viszonyát ragadhatjuk meg. A kollektív cselekvési helyzeteket ugyanis az jellemezi, hogy a résztvevők bár egyénileg cselekszenek, önálló döntéseket hoznak, de ezek az individuális cselekvések, ezek az egyéni döntések nem függetlenek egymástól abban az értelemben, hogy együttesen határozzák meg a társadalmi kapcsolat végeredményét. Ez a *kölcsönös függőség*, ez az *interdependencia* a kollektív cselekvések (és egyben a stratégiai döntések, lásd 102.o.) legfontosabb jellemzője. A kollektív cselekvés interdependens individuális cselekvések együttes rendszere. Ennek az interdependenciának van egy fontos mozzanata, amit érdemes külön is kiemelni. A kölcsönös függőség lényeges eleme ugyanis a résztvevők közös tudása magáról a kölcsönösségről, a döntéseik egymásra utaltságáról (a kollektív tudatról: 44.o.). Ezek alapján a kollektív cselekvés fogalmát az alábbi módon lehet definiálni:

KOLLEKTÍV CSELEKVÉS

a kollektív tudatba került interdependens individuális cselekvések rendszere, amelyben az egyéni döntések együttesen, egymástól kölcsönösen függő módon határozzák meg a társadalmi kapcsolat végeredményét, és erről a résztvevőknek kölcsönös tudása van

A kollektív cselekvések egész jelenségét könnyen át lehet forgatni a *kollektív javak* problématerébe: a kollektív cselekvések értelmét nagyon gyakran (kellő absztrakció esetén mindig) valamilyen jószág előállításában vagy elosztásában találhatjuk meg. Az ilyen esetekben a kollektív javak termelési vagy elosztási kérdéseiről, vagy még egyszerűbben a kollektív javak problémáiról beszélhetünk.

Ekkor viszont szükséges tudnunk, milyen típusait különíthetjük el a társadalmi, illetve azokon belül a kollektív javaknak [Kol98]. A típusok megalkotásához két dimenziót használhatunk.

Egyfelől figyelhetünk arra, hogy a javak fogyasztása *versengő* vagy *nem-versengő* jellegű-e (a versengő fogyasztású javakat *exkluzív*, a nem-versengőeket *inkluzív javaknak* is nevezik). A nem-versengő fogyasztás esetében az egyik személy fogyasztása nem csökkenti a többiek hasznát, míg a versengő fogyasztásnál csökkenti. Ha például megeszem egy kiflit, akkor azt más már nem fogyaszthatja el. Ami tehát nekem hasznos volt, az másnak már nem lehet az. Ilyen esetben az egyik

ember előnye a másik ember kárát jelenti. Azzal viszont, hogy én meghallgatok egy zeneszámot, és valaki más mellettem is ugyanezt teszi, egyikünk sem szenved kárt, nem csökken a fogyasztási élményünk.

A másik típusalkotó szempont a *fogyasztásból való kizárás* lehetőségével kapcsolatos. A kollektív javak kapcsán azt a kérdést is mindig meg kell felelnünk, hogy lehet-e (érdemes-e, nem túl költséges-e) kizárni valakit (a többieket) a jószág fogyasztásából. Ezek alapján a jószágok négy lehetséges típusát definiálhatjuk:

	nem versengő a fogyasztása	versengő a fogyasztása
van, aki kizárható a fogyasztásból	klubjavak	privát javak
nem zárható ki senki a fogyasztásból	nyilvános javak	közjavak

A *privát javak* (vagy piaci javak) azok az áruk és szolgáltatások, amelyek fogyasztásából egyrészt ki lehet zárni embereket, másrészt versengő módon lehet őket fogyasztani. A ruhacikkektől kezdve az élelmen át a technikai eszközökig, a berendezésekig ide tartozik a javak döntő többsége. A *klubjavakat* (melyeket olykor csoportjavaknak is neveznek) valamely csoport, egy „klub” – exkluzív módon, tehát másokat, a csoporton kívüli embereket kizárva – birtokol. Példaként szolgálhat erre egy kábeltévét használó közösség vagy egy saját portaszolgálattal rendelkező társasház. Nem szenved csorbát egyik lakó érdeke sem attól, hogy a portás a ház összes lakását őrzi, nemcsak egyet (tehát a fogyasztás itt nem versengő jellegű), viszont a szolgáltatás hasznából mindenki mást kizárnak a lakóház tagjain kívül.

A kollektív javak fogyasztásából nem zárható ki senki. Két típusa a *közjószág* (angolul: commons) és a *nyilvános jószág* (szokták közös jószágként is fordítani, angolul: public good). A két típus közti különbség a javak rivalizáló jellegével ragadható meg. A közjavak fogyasztása versengő (ilyen javak a hal- és vadállomány, a közlegetők, a közterek, bizonyos területeken az ivóvíz), míg a nyilvános javak fogyasztása nem-versengő (ide tartozik a levegő, a nem-kódolt tévé- vagy rádióadás vagy egy ország légvédelme, határőrizete, nem kevés állami szolgáltatás). E két jószágtípus fontos lesz a könyv második részében, ezért a két fogalom meghatározását külön is megadom. Arra a mozzanatra figyelve, hogy ha egy jószág versengő, akkor annak elfogyasztása mások hasznát csökkenti, a kollektív javak két típusát a következőképpen definiálhatjuk:

NYILVÁNOS JÓSZÁG

olyan jószág, amelynek fogyasztásából nem zárható ki senki, és a jószág fogyasztása nem csökkenti a többiek hasznát

KÖZJÓSZÁG

olyan jószág, amelynek fogyasztásából nem zárható ki senki, de a jószág fogyasztása csökkenti a többiek hasznát

A társadalmi javaknak létezik másfajta – az általam bemutatottnál részletesebb – felosztása. Az itt ismertetett tipológiát egyes szerzők vitatják, és vannak, akik akik fontosnak tartják az átmeneti kategóriákat, amikor mennyiségtől függően minősíthetünk egy jószágot egyik vagy másik típusba tartozónak, de ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozom. A könyvem mondani-valója számára elégséges ez a tipológia.

Bemutattam, hogy a kollektív cselekvések és a kollektív javak fogalmi összekapcsolhatók egymással. Korábban azt is jeleztem, hogy a kollektív cselekvési helyzetek gyakran társadalmi dilemmákat rejtenek magukban. E hármas viszonyrendszerben már értelmezni lehet a kollektív cselekvésekkel (kollektív javakkal) kapcsolatos társadalmi dilemmák két nagy típusát. A két fogalmat aszerint határolhatjuk el egymástól, hogy a problémák a javak előállításával vagy fogyasztásával vannak-e kapcsolatban. Eszerint beszélhetünk *hozzájárulás*-, illetve *részesedésdilemmáról*.

A hozzájárulás-dilemma esetén az egyéneknek valamely nyilvános jószág előállítás költségeihez kell hozzájárulniuk, amelyből aztán – létrejötte után – mindenki részesülhet. Az ilyen helyzet sokakban erős késztetést válthat ki a hozzájárulás (költség-, munka-, időráfordítás) elkerülésére. A dilemma abból adódik, hogy ha mindenki így tesz (vagy sokan így tesznek), akkor a jószág előállítása meghiúsulhat, és ebben az esetben mindenki rosszul jár.

A részesedésdilemmában a közösség által előállított vagy a természetben található közjószágot mindenki szabadon fogyaszthatja, ám amennyiben az egyének nem hajlandók korlátozni saját fogyasztásukat, akkor hamar „túlfogyasztják” az adott jószágot, és ennek végeredménye az adott jószág elpusztulása, megszűnése lehet (éppen ezért ezt a dilemmát szokták még ’közlegelők tragédiájának’ is nevezni).

A nagy kérdés itt az, hogy mitől függ a kollektív cselekvések (vagyis a kollektív javak előállításának vagy fogyasztásának) várható kimenete, kik, mikor, miért teszik meg azt, amit a kollektív cselekvés „kényszere” elvárna tőlük, és kik próbálnak meg kibújni az effajta elvárások alól. A válasz egyszerű: „csak” azt kell figyelniünk, hogy „... a csoport egy vagy több tagjának cselekvése érezhetően befolyásolja-e a többiek cselekvését” [Ols97, 50]. Ez pedig nyilván kapcsolatban van a szóbanforgó csoport nagyságával. Kisebb csoportokban néhány szereplő (a „nagyok”) hozzájárulása elegendő lehet a kollektív jószág előállításához vagy fenntartásához. Ilyenkor a többiek (a „kicsik”) a nagyok „kizsákmányolására” törekszenek azáltal, hogy arra várnak, nélkülük valósuljon meg a jószág előállítása. A nagyok pedig azért hajlandóak az „áldozatra”, mert a helyzetet úgy értékelik, hogy elegendően nagy a várható egyéni hasznuk ahhoz, hogy magukban, kevesen, önérdüküket követve biztosítsák a kollektív javak megszerzésének vagy fenntartásának költségeit. Ám a csoport méretének növekedésével folyamatosan apad a nagyok hozzájárulásának mértéke (és jelentősége) a teljes költségigényhez képest, így egyre inkább csökken az az esély, hogy a csoport egyes tagjai (a nagyok) magukban is képesek legyenek a kollektív javak költségeinek előteremtésére. Minél nagyobb a csoport mérete, annál biztosabb, hogy az adott helyzet társadalmi dilemmához vezet.

A kollektív cselekvésekkel, kollektív javakkal kapcsolatos társadalmi dilemmák megoldására *szelektív társadalmi ösztönzők* alkalmazásával lehet próbálkozni [Ols97, 54-55]:

„Csoportcselekvésre ilyen körülmények közepette csupán olyan ösztönzők révén kerülhet sor, amelyek – a kollektív javaktól eltérően – nem megkülönböztetés nélkül a csoport egészére, hanem *szelektíve*, a csoporthoz tartozó egyes individuumokra hatnak. A szóban forgó ösztönzőknek 'szelektív ösztönzőknek' kell lenniük, mivel csak így nyílik mód arra, hogy másként kezeljék azokat, akik nem csatlakoznak a csoport érdekében tevékenykedő szervezethez, vagy nem működnek közre más módon a csoportérdek realizálásában, mint azokat, akik megteszik ezt.”

A szelektív ösztönzők lehetnek pozitívak vagy negatívak, azaz lehetnek jutalmak vagy büntetések. A pozitív ösztönzőket azok számára lehet juttatni, akik hozzájárulnak a kollektív javak termelési költségeihez vagy korlátozzák magukat azok fogyasztásában, míg a negatív ösztönzőkkel azokat lehet büntetni, akik ezt nem teszik meg. Pozitív ösztönzésre hozhatjuk fel példaként a jótékony célra adományozók nevének felsorolását egy újságban vagy a műalkotások beszerzéséhez nyújtott támogatás tényét rögzítő névtábla elhelyezését múzeumokban, képtárakban a műtárgyak mellett. Kisebb közösségekben az egyszerű szóbeli dicséret is sokszor ösztönzőleg hat. A negatív ösztönzőkből is többféle van. Minél kisebb a közösség, minél jobban ismerik egymást az emberek, annál erősebb hatással bírhat az egyszerű helytelenítés, a „kötelességmulasztó magatartás” szóvá tétele. De előfordulhat olyan eset is (a sztrájkok történetében könnyen lehet rá példát találni), amikor a „nem-közösségi” hozzáállást (a sztrájkötörő magatartást például) fizikai erőszakkal való fenyegetéssel próbálják meg megváltoztatni. Persze negatív ösztönző lehet az egyszerű pénzbírság is.

A kétféle ösztönző alkalmazásának eltérő következményei lehetnek. Pamela Oliver kimutatta [Oli80], hogy a kollektív cselekvések kimenetét befolyásolhatják a szelektív ösztönzők, és racionálissá tehetik az egyének számára a kollektív javakhoz való hozzájárulást (és ezáltal persze magát a kollektív cselekvést is), de a ösztönzők típusának nincs érdemi befolyása a végeredményre. Az fontos lehet, hogy szelektív ösztönzőket alkalmazzunk, de az már nem, hogy büntetünk vagy jutalmazunk. A szelektív ösztönzők különbségei máshogy, mert máshol hatnak.

A szelektív ösztönzők igénybevétele azt jelenti, hogy a kollektív cselekvésben résztvevők hozzáállását, motivációját valaki valamilyen ösztönzésre alkalmas privát jószág felhasználásával akarja megváltoztatni. Vegyük a legegyszerűbb szelektív ösztönzőt, valamely – dicsérő vagy elítélő – vélemény szóbeli kifejtését. Ezt végrehajtani ugyanúgy cselekvésnek minősül, mint az éppen adott kollektív cselekvési helyzetben elvárt tevékenységet megtenni vagy elmulasztani. Az ösztönző cselekvés azonban más szinten van az eredeti cselekvéshez képest. Az előző az utóbbira vonatkozik, amit úgy is mondhatunk, hogy a kollektív cselekvési helyzetben mindenkitől elvárt adott cselekvés *elsődrendű cselekvés*, az ennek ösztönzésére irányuló cselekvés pedig *másodrendű cselekvés*. A szelektív ösztönzők alkalmazásának min-

denképpen van valamilyen forrásigénye, költsége, amit az ösztönző félnek kell viselnie. Már az sem megy mindig könnyen, hogy megdicsérjünk valakit, de még nehezebb rászólni valakire. Az ösztönzésnek olyan "pszichológiai költsége" van, amit nem vállal fel mindenki. Sokan látják, de csak kevesen szólnak rá arra az emberre, aki egy köztéren eldob egy csikket.

A pozitív ösztönzők költségei olykor szinte elhanyagolhatóak, könnyen lehet adni belőlük. Amikor autóval közlekedünk, sokszor csak valamilyen kooperatív magatartással lehet egy konfliktusos helyzetből kikerülni, és ilyenkor illik megdicsérni a kooperatív felet. Ha a kereszteződésben az egyik autós elengedi a másikat vagy beenged a sorba maga elé valakit, akkor a „kedvezményezett” részéről egy köszönést jelző biccentés, karlendítés vagy lámpavillogás köszönetnek és egyben pozitív ösztönzésnek minősül. Ugyanakkor a könnyen osztható, ezért könnyen is megszerezhető pozitív ösztönzők elmaradását gyakran „büntetésként” élik meg az érintettek. Az előző példánál maradva: ha a biccentés, a megköszönés aktusa elmarad, akkor a kooperátor könnyen ingerültté válik, hiányolni fogja és „méltatlankodva szóvá teszi” az elmaradt gesztust.

A pozitív ösztönzőket a kooperálók, a negatív ösztönzőket a dezertálók kapják. Ha mindenki kooperál, akkor nincs szükség negatív ösztönzőkre, illetve mindenkinek pozitív ösztönzőt kell adni. Ha mindenki dezertálna, akkor minden fordítva lenne az ösztönzőkkel. A pozitív ösztönzők alkalmazásának költségei együtt nőnek a kooperálók számával, míg a negatív ösztönzők összköltsége csökken a kooperálási hajlandóság emelkedésével. Azokban a társadalmi helyzetekben, amelyekben a kollektív javak biztosításához elég pár ember hozzájárulása, ott megéri a pozitív ösztönzők alkalmazása. Ilyen helyzet lehet például a jótékony célú adományozás, a lobbizás, egy kisvárosi újság megjelenésének anyagi támogatása. Ha egy kisváros nagyvállalkozója ki tudja járni, hogy állami pénzekből épüljön bekötőtűt az országos főúttól a város szélén álló gyárához, akkor az az egész városnak előnyös lesz, és ezt a tevékenységét el lehet ismerni díszpolgári cím odaítélésével (pozitív ösztönző adásával). Vannak azonban olyan társadalmi szituációk is, amelyekben a kollektív cselekvés csak abban az esetben lehet sikeres, ha mindenki (vagy közel mindenki) megteszi a maga hozzájárulását. Ilyenek lehetnek például azok a sztrájkhelyzetek, amikor az egységben van az erő, és kevés sztrájkterő is keresztülhúzhatja a többiek szándékát. Amikor „egyöntetű”, „egyhangú” cselekvésre van szükség (és a dezertálók vannak kisebbségben), akkor a negatív ösztönzők lehetnek igazán hatásosak. A negatív ösztönzők alkalmazásának azonban kellemetlen mellékhatásai is lehetnek. A dezertálók egy része ugyanis nem tudja, nem akarja elfogadni, hogy büntetéseket alkalmazzanak velük szemben, így a negatív ösztönzők használata könnyen feszültségekhez vezethet a csoporton belül. Ez pedig lerombolhatja a kollektív cselekvésekhez szükséges pozitív közösségi beállítódást, csökkentheti a szolidaritást. Ezért fordul elő gyakran az, hogy nagylétszámú, egyöntetű cselekvést megkívánó kollektív cselekvési helyzetekben a csoport tagjai között megjelennek – a csoportra, a kollektív javakra, a kollektív cselekvésre vonatkozó – ideológiák, amelyek célja, funkciója a csoportszolidaritás érzésének felkeltése, illetve fenntartása, és ezáltal a kollektív cselekvés feltételeinek biztosítása [Oli80].

A kollektív cselekvési helyzetek jellemzésére, a kollektív javak előállításának modellezésére alkalmazható a termelési függvény fogalma, amelyet a könyv játékelméleti részében mutatok majd be (??o.).

Az ösztönzési szinthez köthető – másodrendű – cselekvések célja az alapszintű – elsőrendű – kollektív cselekvések befolyásolása, aminek végrehajtását ugyanúgy el lehet várni a közösség minden tagjától, mint az eredeti kollektív cselekvés végrehajtását (az elsőrendű cselekvések szintjén). Ez azt jelenti, hogy a második cselekvési szinten is egy kollektív cselekvési helyzettel állunk szemben, amikor ugyanúgy kérdéses, hogy a cselekvők megteszik-e azt, amit elvárnak tőlük (hogy ti. dicsérjék vagy kritizálják a többieket, ha azok végrehajtják vagy elmulasztják

megtenni a kollektív cselekvési helyzetben tőlük elvárt cselekvéseket). A másodrendű cselekvések kérdéseire a későbbiekben még visszatérek (??o.).

2.15. Kultúra

A kultúra fogalmát is ezerféleképpen lehet definiálni. Meg is tették ezt az idők során a különböző felkészültségű, különböző szakmai kompetenciával, meghatározott érdeklődéssel, célokkal, elemzési szempontokkal rendelkező kutatók. Mint minden túlhasznált fogalom esetében, itt sem látszik esély arra, hogy széleskörű konszenzus alakuljon ki a fogalom jelentésére vonatkozóan. A kultúra fogalmának meghatározásakor talán a legtöbbször hivatkozott szerzőpáros *A.L. Kroeber* és *C. Kluckhohn*. A két amerikai kultúranropológus már az ötvenes évek elején is száznál több kultúradefiníciót vett számba, ami alapján olyan meghatározást adtak, amit azóta sokan elfogadnak (és persze legalább annyian vitatnak):

„A kultúra olyan viselkedési és viselkedést szabályozó, explicit és implicit mintákból áll, amelyeket az emberek szimbólumok használata útján sajátítanak el és közölnek egymással. A kulturális minták az emberek csoportjainak sajátos teljesítményét, valamint e teljesítmények tárgyakban való megtestesüléseit hozzák létre. A kultúra lényegi magja tradicionális (történetileg származtatott és szelektált) gondolatokból és ... a hozzájuk rendelt értékekből áll. A kulturális rendszerek felfoghatók úgy is, mint cselekvések termékei, de úgy is, mint a további cselekvések alapjai.” idézi [Vör94, 258]

A definíció az ember szimbólumteremtő képességét, illetve szimbólumhasználó gyakorlatát teszi a középpontba, aminek alapján a kultúrát mint a társadalmi konstrukciók rendszerszerű összességét értelmezhetjük, amely egyszerre jelenti a társadalmi cselekvések eredményét is, feltételét is.

A társadalmi konstrukciók közé soroljuk:

- i)* a szimbólumokat, szimbólumrendszereket (alapvetően 'tudni mit' jellegű tudásokat), amelyeket az emberi kommunikáció során tudunk egymásnak átadni, átörökíteni (ide tartoznak az értékek, normák, hitek, tudások, elvek, nyelvek, jelentések, világmagyarázó sémák, világképbázisok, társadalmi szerepek, státusok, szimbolikus készségek, technikák);
- ii)* a társadalmi gyakorlat során elsajátított praktikus (alapvetően 'tudni hogyan' jellegű) tudásokat, amelyeket a cselekvéseink során az anyagi világgal való kölcsönhatásban hasznosítunk (készségek, módszerek, cselekvéstechnikák, cselekvési mintázatok, sémák);
- iii)* a társadalmi praxisban létrejövő artefaktumokat, a fizikai környezetünk azon részeit, amelyeket az emberek teremtettek az idők során, és amelyek a társadalmi cselekvések nélkül nem jöttek volna létre.

A kultúra meghatározásakor figyelembe kell még vennünk azt az összefüggést, miszerint

- iv)* minden kultúra valamilyen közösséghez van hozzákötve (a társadalmi konstrukciók létezése ezt fogalmilag előfeltételezi), illetve a definícióhoz hozzá kell vennünk azt a mozzanatot is, hogy
- v)* a kultúra elemeit az adott közösségnek nem pusztán létrehoznia kell, de fenn is kell tartania, vagyis a kultúra fennmaradása megköveteli saját összetevőinek folyamatosan újratermelését, átörökítését.

A fentiek alapján a kultúra fogalmára a következő meghatározást adhatjuk:

KULTÚRA

a szimbolikus társadalmi konstrukciónak, a társadalmi és az anyagi világgal való érintkezés technológiáinak és a társadalmilag konstruált artefaktumoknak adott térben és időben, adott közösség számára érvényes, egyedi módon egybeszerveződött, átörökítéssel fenntartott rendszere

Sok más fogalomhoz hasonlóan a kultúrával kapcsolatban is a legfontosabb állítások közé kell sorolnunk azt a tételt, amely szerint ahogy egy adott közösségre jellemző kultúra egységet, identitást teremt a közösség tagjai között, úgy hoz létre szükségszerűen egy másik tagoltságot más közösségek, más kultúrák között. A kultúra összetevői között lehetnek összetett, egymáshoz szorosabban, állandósult módon kapcsolódó részrendszerek, amelyeket társadalmi intézményeknek nevezhetünk (ezek típusaival, működésével nem foglalkozom).

Nem szokták mindig kellő súllyal, a dolgok igazi jelentősége szerint kezelni sem a tudni hogyan típusú tudások (46.o.), sem az épített környezetünk kultúrateremtő és -fenntartó funkcióját. Pedig a kultúrafogalom eredeti jelentése a földműveléshez kapcsolódott, a növénytermesztés módjait írták le vele, vagyis valamilyen tevékenység hogyanját, a technológiát, a módszert jelölték a fogalommal. Valamely kultúrkör minőségéről nagyon sokat elárul anyagi környezetének, artefaktumainak állapota.

3. FEJEZET

Kényszer és cselekvés

A cselekvéseméleti alapfogalmak tárgyalása során említettem, hogy a cselekvők különféle várakozásokkal lépnek be a társadalmi kapcsolatokba és eközben arra törekcsenek, hogy akaratukat megvalósítsák, vagy másként: szabad akaratuk szerint cselekedhcsenek. Ilyenkor előfordulhat, hogy a feleknek egymásnak ellentmondó szándékai vannak, és emiatt valamelyiküknek nem teljesülhet az akarata. Egy ember siet hazafelé az utcán, amikor egyszercsak egy rendőr eléje áll, hogy igazoltassa őt. Az ilyen helyzetekben azt látjuk, hogy az emberek – bármennyire sietnének – megállnak és odaadják az igazolványukat. Pedig ez nem természetes dolog, sőt, inkább kivételnek tekinthető. Ha belegondolunk, hány ember mellett megyünk el naponta az utcán, akik mind megállíthatnának és igazoltathatnának minket, akkor beláthatjuk, sokkal gyakoribb az az eset, amikor nem kérik el tőlünk az igazolványunkat. Ha valaki mégis megpróbálkozna ezzel, akkor talán értetlenkednénk, nevetnénk vagy mérgelődnnénk, de semmiképpen sem engedelmeskednénk az ilyen igazoltatási szándéknak. Vannak viszont olyan helyzetek, amelyekben mégiscsak végrehajtjuk mások felszólításait. A normák, az autoritás tárgyalásakor már volt szó erről, de akkor még nem neveztük meg külön az ilyen helyzeteket. A következőkben az effajta esetekre alkalmazzuk az *uralom* fogalmát. Sok olyan társadalmi kapcsolat van, amelyben megfigyelhetjük az uralom jelenségét. Ilyenkor mindig az történik, hogy egy ember végrehajtja valaki másnak a parancsát, ami azt jelenti, hogy a parancsadó akarata teljesül. Mégsem beszélhetünk igazi akaratkonfliktusról, mert az uralmi helyzetek háttérben meghúzóóó normák „elrendezik” ezeket. Az uralom nem fér össze a méltánytalansággal, a másik akaratának megtörésével.

Léteznek azonban olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a résztvevők akaratata „önmagában” áll egymással szemben, és az ilyen helyzetekben valakinek valahogyan „le kell győznie” a másikat ahhoz, hogy érvényesíteni tudja saját akaratát. Amikor például a rabló elveszi áldozata pénzét, akkor nyilvánvaló, hogy a pénz odaadására vonatkozóan mást gondol a társadalmi kapcsolat két szereplője, de a rabló fegyverét használva képes lehet megtörni a másik akaratát. Ha sikeres az

akaratérvényesítésben, akkor olyan társadalmi kapcsolatról beszélhetünk, amelyet a *hatalom* fogalmával ragadhatunk meg.

Bizonyos társadalmi helyzetekben egymással szembenálló akaratokat, *akarat-konfliktusokat* tapasztalhatunk. Ezeket a társadalmi jelenségeket a hatalom és az uralom fogalmaival írhatjuk le. A cselekvésemélet két alapvető fogalmáról van szó, amelyek pontos kibontására (explikálására) már csak azért is nagy szükség van, mert – fontosságuk miatt – rengeteg értelmezési lehetőség, emiatt gyakran félreértés tapasztalható használatukban. A két fogalom jelentése több szempontból hasonlít egymáshoz, de vannak közöttük lényegi különbségek is, emiatt úgy érdemes használatba venni őket, hogy előtte minél pontosabban kifejtjük és rögzítjük egymáshoz való viszonyukat, terjedelmük, jelentésük határait.

3.1. Cselekvésbefolyásolás

Ha valaki saját szabad akaratával szemben álló dolgot tesz meg, akkor az nem jelenthet mást, mint hogy valaki más, pontosabban egy másik ember akaratát hajtja végre (cselekvéseméletet írok, amelynek egyének és csak azok a szereplői). Ebben az esetben viszont a másik félnek olyan megnyilatkozásokat kell tulajdonítanunk, amelyek *cselekvésbefolyásolási* szándékkal születtek. Amikor mások cselekvését akarjuk befolyásolni, akkor is kommunikációs aktusokon keresztül cselekszünk, mint a véleménybefolyásolás esetén (33.o.). A két helyzet közti különbség abban nyilvánul meg, hogy a cselekvésbefolyásolás során nem csak a másik véleményének megváltoztatására, hanem valamilyen cselekvés végrehajtására akarjuk rávenni a másik felet. A következőkben bemutatom, hogy milyen alapon tudunk pontosabb különbséget tenni a kétfajta helyzet között.

Azt a mozzanatot kell megragadnunk, hogy a cselekvésbefolyásolás esetében a megnyilatkozást (vagyis a szándék kifejezését) és a címzettoldali érvényességvizsgálatot mindig követi a címzett valamilyen cselekvése (amit a megnyilatkozó elvár a címzettől). Mindez persze csak akkor történik meg, ha a megnyilatkozó meg tudja támogatni valamivel saját cselekvésbefolyásolási szándékát. Ha ez így van, akkor a címzett oldalán két cselekvésről beszélhetünk. Először megvizsgálja a vele szemben kibocsátott megnyilatkozás érvényességét, majd ha a megnyilatkozó érvényességigényét elfogadta, utána végrehajtja a megnyilatkozásban tőle elvárt cselekvést.

Van már egy példánk, vizsgáljuk meg azt alaposabban. Álljunk oda valaki elé, és figyeljük a reakcióját, miközben azt mondjuk neki:

(P30) Igazolja magát, adja át a személyi igazolványát!

Ezek után logikailag két eset lehetséges: vagy odaadja vagy nem. De az igazán fontos kérdés az, vajon mikor és miért adja oda. Egyszerűsítsük le a dolgot: ha rendőrként szólítjuk fel őt, akkor (és azért) odaadja, ha civilként, akkor nem adja oda (persze, ha kést szegeznenk neki, akkor odaadná, csak ez az eset nem igazán életszerű). Gondoljunk bele, mi zajlik le ilyenkor az emberben. Érzékeli, hogy kiadtak egy parancsot számára, de mielőtt végrehajtaná, megvizsgálja,

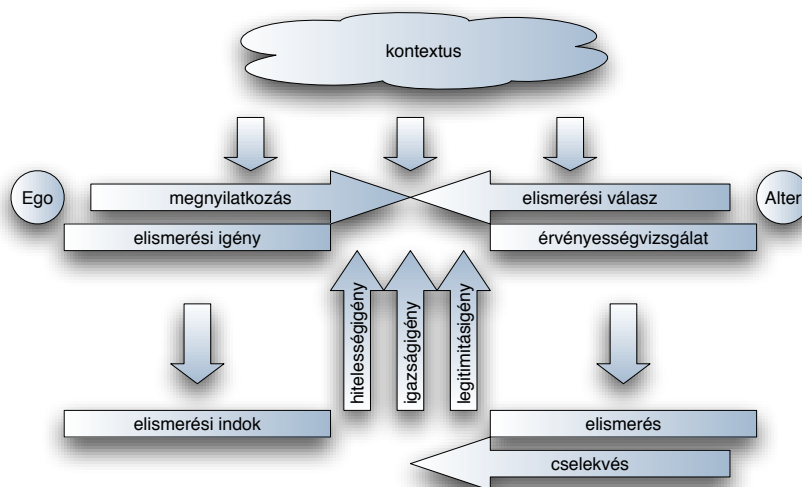
hogy érvényesnek tartja-e a vele szemben álló ember parancsadási igényét. Nehéz magunkban felfedezni ezt az érvényességvizsgálatot, pedig létezik. A bizonyosságot erre abban a mozzanatban találhatjuk meg, amikor érvénytelennek tartjuk a felszólítási igényt. Ha a másiknak nevetve azt mondjuk, 'ugyan már', ellépünk előre és megyünk tovább, e gesztusból kiderül, hogy egyfajta mérlegelés zajlott le bennünk, amelynek eredménye a másik igényének elutasítása. Ha viszont érvényesnek tartjuk a másik parancsadási igényét (ha például egy rendőr áll előttünk), akkor – ellenkezés és ellenérvés nélkül – végrehajtjuk a parancsot.

A cselekmény-, illetve véleménybefolyásolási szándékkal kibocsátott megnyilatkozások minősége, logikai státusa eltér egymástól, és általában különbözik a nyelvi formájuk is. A véleménybefolyásolási megnyilatkozásokat – tipikus módon, bár nem kizárólagosan – kijelentő mondatokban, míg a cselekménybefolyásolási megnyilatkozásokat – tipikus módon, bár nem kizárólagosan – felszólító mondatokban fejezzük ki, igaz, ezt nem szabad lényegi eltérésnek minősítenünk. A legfontosabb logikai különbség abban van, hogy a cselekménybefolyásolási szándékkal született megnyilatkozások olyan jövőbeni eseményekre vonatkoznak, amelyek egyáltalán nem biztos, hogy megvalósulnak. Ebből következően nem tudunk (mert nem lehet) ugyanolyan minőségű és erősségű állításokat megfogalmazni velük kapcsolatban, mint a véleménybefolyásolási szándékkal megfogalmazott mondataink esetében (37.o.).

Az ilyen megnyilatkozások logikai reprezentálására a D modális séma alkalmas, amelynek a (D) modális formula a minősítő feltétele. A D kalkulust a normák formális elemzésekor már bemutatam (66.o.). A (D) modális formula azért alkalmas a cselekvésbefolyásolási szándékkal tett megnyilatkozások leírására, mert logikai jelentését tekintve teljesen adekvát az ilyen társadalmi kapcsolatok szerkezetével, hiszen a (D) formula csak a kijelentések igazságának lehetőségét állítja, és a cselekvésbefolyásolási szándékú mondatokkal is csak mint lehetőségekkel szabad számolnunk (még ha gyakran nagyon nagy valószínűséggel teljesülnek is). Ennek tudatában azonban fel kell tenni a kérdést, hogy ha a modális formulának megfelelően nem lehet garantálni a szükségszerűséget/kötelezőséget, akkor van-e, és ha van, milyen más eszköz van arra, hogy biztosítani lehessen az cselekvésbefolyásolási szándékkal megfogalmazott mondatokba foglalt esemény megvalósulását.

A választ nyilván a logikán kívül kell keresnünk, hisz a (D) formula csak a tartalmát adó mondat igazságának lehetőségét, nem pedig annak tényleges fennállását biztosítja. Az egyetlen lehetőség az marad, ha valamilyen társadalmi eszköz alkalmazásával érjük el a megnyilatkozásban előírt esemény létrejöttét (vagyis a cselekvésbefolyásolási szándékkal megfogalmazott mondat igazságának teljesülését). A kérdés már csak az, hogy mik lehetnek azok a társadalmi eszközök, amelyek a lehetőséget tényleges megvalósulásra képesek változtatni.

Ha valaki egy másik embert arra akar rábírní, hogy hajtson végre valamely cselekvést, akkor először egy megnyilatkozásban ki kell fejeznie ezt a szándékát, amelyhez csatolnia kell az elismerési igényét, hogy a címzett engedelmeskedjen a megnyilatkozó felszólításának, majd valamilyen *elismerési indokot* kell „szállítania” annak érdekében, hogy a címzett valóban végre is hajtsa a tőle elvárt cselekedetet. Ezt a helyzetet a következőképpen ábrázolhatjuk:

A cselekvésbefolyásolási szándék akkor valósulhat meg, ha a parancsot kiadó személy valamivel meg tudja támogatni azt az igényét, hogy a másik engedelmeskedjen neki. Van úgy, hogy az engedelmesre bírás kommunikációval, kizárólag érvekre támaszkodva, kényszermentesen valósul meg. Ekkor azt mondhatjuk, hogy a hivatkozott elismerési érvek önmagukban elegendőek a cselekvésbefolyásolási szándék megvalósításához. Ilyen esetekben az elismerési indok mindig valamilyen *elismerési érv*. Ezt a helyzetet nevezzük uralomnak.

Előfordulnak azonban olyan hatalmi helyzetek is, amelyekben a cselekvésre felszólított személy nem ismeri el a szembenálló fél parancsadási jogát, nem fogadja el a másik által „szállított” elismerési érveket. Ilyenkor a parancsadónak másfajta támogatásra van szüksége. Az elismerési indok jellege megváltozik. Ekkor már nem az érvekre való hivatkozást, nem a szabad kommunikációt, hanem valamilyen *kényszer* alkalmazását jelenti.

Az elismerési igény támogatásának eszköze, az indoklás jellege annyira más a hatalom és az uralom esetében, hogy leginkább ezzel az eltéréssel magyarázhatjuk meg a két cselekvésbefolyásolási helyzet különbségét.

A kérdés az, hogy mit kell értenünk az elismerési indok jelentésén. Mielőtt kifejteném, hogy miként értelmezem ezt a fogalmat, egy új összetevőt még be kell emelnem a modellbe, hogy pontosabbá tehessem megnyilatkozásaink formális leírását. A feladat az, hogy összetevőkre bontsuk a megnyilatkozásokat. Erkölcsezőfűsok [Har70], [Har89], nyelvészek [Fer00], a beszédaktus-elmélet képviselői [Sea00]; [Sea01a]; [Sea01b], Habermas a kommunikatív cselekvés elméletében [Hab85]; [Hab01] olykor más szavakkal ugyan, de hasonló módon írták le a megnyilatkozásaink belső szerkezetét, amit érdemesnek tartok követni (a kérdésről bővebben: [syi07]).

Mivel a különböző megnyilatkozásaink gyakran ugyanazzal a tartalommal írhatók le, csak a tartalomhoz kapcsolt cselekvési módban térnek el egymástól, ezért érdemes ezt a kettősséget

megragadni és leírni minden megnyilatkozásra vonatkozóan. Először vegyünk néhány példát.

(P31)	Kérlek, add ide a pénzt.	kérés
(P32)	Felszólítom, hogy fizesse be az adóhátralékát!	legitim uralmi parancs
(P33)	Add ide a pénzt, különben lelőlek!	hatalomgyakorlás
(P34)	Ideadhatod a pénzt.	megengedés
(P35)	Ideadta a pénzt.	megállapítás
(P36)	Bárcsak ideadná a pénzt!	óhajtás
(P37)	Tanácsolom, hogy add ide a pénzt.	tanács
(P38)	Javaslom, hogy add ide a pénzt.	javaslat
(P39)	Ideadod a pénzt?	kérdés
(P40)	Add vissza a pénzt, amit kölcsönkértél!	számonkérés
(P41)	Ígérem, hogy odaadom a pénzt.	ígéret
(P42)	Kibocsátom ezt a pénzt.	deklaráció

Elő megközelítésben azt mondhatjuk, hogy ezek a megnyilatkozások mind ugyanazzal a tartalommal írhatók le, vagy másként: a megnyilatkozásoknak ugyanaz a *propozicionális tartalmuk*. Nevezzük ez utóbbit *dictumnak*. Példamondataink közös dictumát az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(P43) A címzett odaadja a pénzt a megnyilatkozónak.

A (P31–P42) mondatokban a dictum megegyezik, a megnyilatkozások közti különbség cselekvésértékükben, a cselekvés módozatában érhető tetten, hiszen ugyanazt a tartalmat egyszer kérik, másszor óhajtják, parancsolják vagy épp ígérik. A megnyilatkozások cselekvésértékét, módját a továbbiakban nevezzük *modusnak* (a beszédaktus-elméletben ezt nevezik illokúciós erőnek). A fenti példák szépen mutatják, hogy az eltérő módon megjelenő tartalmat, a dictumot egységesen, a modustól függetlenül kezelhetjük. Az eltérő típusú megnyilatkozások tartalma olykor teljesen megegyezhet, de a hozzájuk csatolt elismerési igények a megnyilatkozások modusától függően eltérhetnek. Ez azt is jelenti, hogy a megnyilatkozásokat a tartalmuk alapján nem lehet, vagy legalábbis számunkra most nem érdemes osztályozni, a típusformálási lehetőséget inkább a megnyilatkozások módjának, modusának különbségei teremtik meg. Az elismerési igényeket is a modusban megjelenő szándékhoz kell igazítani, ezért ez a mozzanat most különösen fontos számunkra.

Lehetnek tehát teljesen azonos dictummal, de eltérő modussal rendelkező megnyilatkozások, amelyek közül némelyek a véleménybefolyásolási, mások a cselekvésbefolyásolási szándékokhoz kötődnek szorosabban. Számunkra itt az utóbbiak a fontosak, vagyis azok a modusok, amelyek a címzett adott tartalmú cselekvésével kapcsolatos viszonyokat fejezik ki: kérést, óhajtást, javaslatot, tanácsot, parancsot stb. Ezek között a modusok között vannak olyanok, amelyek „nem tudnak” semmilyen addicionális indokot felhozni önmagukon túl: a kérést, óhajtást, javaslatot, tanácsot kifejező modusok ilyenek. Ezekben az esetekben azt mondhatjuk, hogy a modellünkben szereplő elismerési indok üres. Ha valaki kér, óhajt, javasol, tanácsol valamit valakinek, akkor a megnyilatkozás kibocsátásán túl nincs semmi eszköze arra, hogy a címzett személy az elvárt (kért, óhajtott, javasolt, tanácsolt) cselekvést valóban végrehajtsa.

Vannak olyan társadalmi helyzetek, amikor a megnyilatkozó képes valamilyen eszközt, valamilyen érvet alkalmazni elismerési igényének alátámasztására. Két, egymástól lényegesen eltérő társadalmi jelenségről, a hatalomról és az uralomról van szó. A különbség aszerint mutatható ki köztük, hogy a társadalmi kapcsolatba került, eltérő akaratokkal rendelkező emberek hogyan kezelik az ellentétet, vagyis miként próbálják feloldani a köztük levő akaratkonfliktust.

A hatalom- és uralomelméletek tárgyalását általában a hatalom fogalmával szokták kezdeni, én mégis az uralmat veszem előre. Azért, mert az eddig felépített modellbe ez a fogalom illeszthető be könnyebben, új szempontok figyelembevételével, a már használt fogalmakra támaszkodva. A hatalom meghatározásához és elemzéséhez viszont bővítenem kell majd az eddig felépített modellünket.

3.2. Uralom

Az előző fejezetben bemutattam, hogy a cselekvésbefolyásolási szándék megvalósításához elismerési indokra van szükség. Az elismerési indok lehet kényszermentes, amikor csak érvekre támaszkodnak a befolyásolási igény megindoklásakor, de előfordulhat az is, hogy az elismerési indok kényszer alkalmazását jelenti.

Vannak olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a megkívánt cselekvés elvégzése érdekében elismerési érvekre hivatkoznak az érvényességvizsgálatok során, és a kapcsolat résztvevői szabad akaratukból, kényszermentesen hajtják végre mások parancsait. Nézzünk néhány példát, vegyük az alábbi felszólításokat:

- (P44) Kérem a személyi igazolványát, jogosítványát, forgalmi engedélyét!
- (P45) Tisztelt kollégák, hagyják abba a beszélgetést!
- (P46) Fizessen 20 forintot az elfogyasztott zömléért!
- (P47) Tilos a dohányzás!

Ezek a példamondatok olyan helyzeteket jellemeznek, amelyekben a társadalmi kapcsolat domináns résztvevői kiadnak valamilyen parancsot, amit a címzettek jó eséllyel végre is hajtanak. E társadalmi kapcsolat fontos minősége az a tény, hogy mindkét cselekvő fejében van egy elképzelés, egy rend, egy érvényes társadalmi norma arra vonatkozóan, hogy egyfelől a megnyilatkozóknak „joga” volt kiadni az adott megnyilatkozásba foglalt *parancsot* a címzett számára, másfelől az utóbbinak engedelmeskednie kell a kiadott parancs tartalmának, vagyis végre kell hajtania az elvárt cselekvést. Az ilyen társadalmi szituációkat – Max Weber után – *uralmi helyzeteknek* nevezhetjük, amelyek különös minőségét a parancsadás (és parancsvégrehajtás) mozzanata mellett a *társadalmi normák* központi szerepe adja. Nézzük meg, hogyan definiálhatjuk az uralom fogalmát [Web87, 77 és 221]:

URALOM

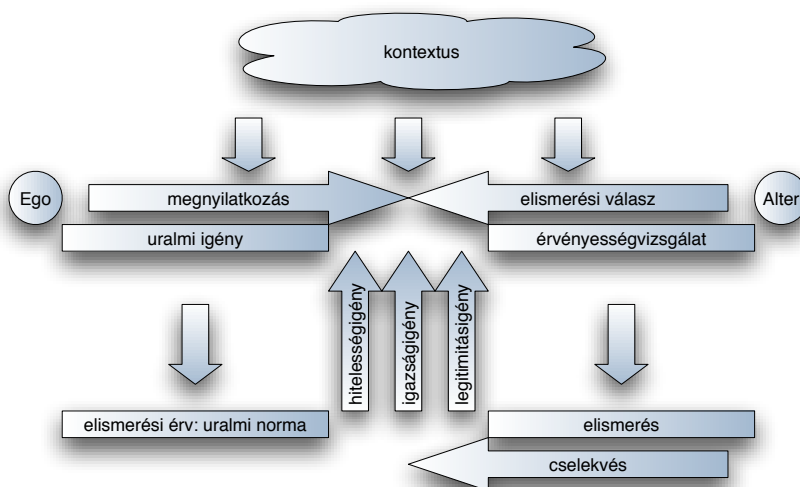
„Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.”

Az uralom jelenségéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik egyfajta engedelmeskedni akarás. Az előző fejezet elején bemutatott példa az uralomról szólt: amikor az utcán leállít minket a rendőr, és elkéri tőlünk az iratainkat, akkor ezt általában megteesszük, vagyis végrehajtjuk a nekünk kiadott parancsot. Az uralmi viszonyok ezer szálon átszövik az életünket, még ha ez nem is igazán tudatosul bennünk. Ez a kapcsolattípus jellemzi a tanár-diák, a főnök-beosztott, a szülő-gyerek, a rendőr-sofőr, a politikus-állampolgár, az edző-sportoló, a mester-tanítvány vagy az elöljáró-közlegény viszonyt.

Többször leszögeztem már, hogy az uralom esetében az elismerési indok valamilyen elismerési érvet jelent. A cselekvésbefolyásolási szándékot a továbbiakban *uralmi igénynek* nevezve azt elemzem, hogy hogyan is működik az érvényességvizsgálat az uralmi igények esetében. Ilyenkor is van (vagy lehet) hitelesség-, illetve igazságvizsgálat csakúgy, mint minden cselekvés esetében, de ezeken túl létezik

valami más is. Ott van még az elismerési indok vizsgálata. Egyszerűsítsünk kicsit a dolgokon és tételezzük fel, hogy a cselekvésbefolyásoláshoz mindig valamilyen felszólítás társul. Az uralmi helyzetek megnyilatkozásait nevezhetjük *parancsoknak*, amelyeket azzal különböztethetünk meg a hatalmi helyzetek – grammatikailag ugyanolyan minőségű – felszólításaitól, hogy a parancsok háttérben mindig kell találnunk (vagy másként: elvárunk) valamilyen normát, amely a felszólítást megtámoogatja. Ezeket *uralmi normáknak* nevezhetjük.

Uralom esetében a megnyilatkozó a parancs kiadásával párhuzamosan „megfogalmazza” azt az igényét is, hogy a saját parancsadási jogosultságára vonatkozó uralmi normát ismerje el a társadalmi kapcsolat másik szereplője. Mivel a normák jogosultságának, elfogadásának jelzésére korábban a legitimitás fogalmát alkalmaztuk, ennek segítségével azt mondhatjuk, hogy a parancs végrehajtása azon múlik, hogy a parancsot kibocsátó személy által bejelentett *legitimitásigényt* érvényesnek tartja-e a címzett személy. Ezek alapján az uralmi helyzetek modelljét a következőképpen rajzolhatjuk fel:

Az uralmi jelenség specifikuma a legitimitásigény megfogalmazása, amely az érvényességi igény egy különös fajtája, és amely mozzanat teljesen hiányzik a hatalom jelenségéből. Ha fennáll egy uralmi kapcsolat, ha legitim egy norma, amelyre hivatkozva az uralmat gyakorló fél kiadja a parancsát, akkor – a háromszoros érvényességvizsgálat „sikeressége” esetén – a címzett fél „önszántából”, ellenkezés és ellenzés nélkül végrehajtja a felszólítás tartalmát. Még egyszer hangsúlyozom: ha sikeres volt mindhárom érvényességvizsgálat. Ha a címzett hitelesnek találta a parancs megfogalmazását, igaznak a parancs tartalmát és legitimnek az uralmi normát.

Az uralmi helyzetekben is lehetséges *hitelességvizsgálat*, hiszen ekkor is ugyanúgy meg kell győződni arról, vajon a kiadott parancsot komolyan gondolja-e a megnyilatkozó, mint ahogy megtesszük minden más társadalmi kapcsolaton belül is. Ha egy tanár azt kéri a hallgatótól, hogy vegye le a kalapját a tanteremben, akkor ezt a hallgató megtenné. Ha a tanár ezek után a hallgató lábbelijét is le akarná vetetni, akkor a diák már nagyon furcsán nézne rá, de talán még azt is levinné, viszont biztosan viccnek, komolytalannak és ezért nem végrehajtandónak ítélné azt a tanári igényt, hogy bújjon ki a nadrágjából is. Utóbbi parancs elbukna a hitelességvizsgálaton.

Lehetséges azonban egy teljesen másfajta értelemben is vizsgálni a megnyilatkozó hitelességét az uralmi helyzeteken belül. Ekkor ugyanis a parancsadás jogát – az éppen érvényes, „használatban levő” normák részeként – személyekhez vagy társadalmi szerepekhez rögzítik, és utóbbi esetekben mindig ellenőrizni (s olykor vitatni) lehet, hogy vajon a megnyilatkozót ténylegesen megilletik-e a parancsadási jogosultságok vagy sem.

A kiadott parancsokra vonatkozóan megint csak ugyanúgy lehetséges az *igazságvizsgálat*, mint bármely más társadalmi kapcsolatban, és ahogy a hatalmi kapcsolatokban, úgy az uralmi igények esetén is vissza lehet utasítani a parancs végrehajtását azzal, hogy az valamilyen – objektív – ok miatt nem lehetséges. Az előző tanár-diák példasort folytatva a hallgató azzal utasíthatná vissza a tanár parancsát, amely szerint mindenkinek ki kell tennie a tollát a pad tetejére, hogy neki nincs tolla, csak ceruzája.

A megnyilatkozásban foglalt parancs érvényességvizsgálata során a címzett meggyőződhet arról, hogy a megnyilatkozó komolyan gondolta-e a parancsot, illetve valóban jogosult-e a parancs kiadására. A címzett kritizálhatja, visszautasíthatja az uralmi igényt azon az alapon is, hogy a kiadott parancs objektív okok miatt nem hajtható végre. De mindezen túl a parancs visszautasítható azzal is, hogy a felek között nincs olyan – az adott társadalmi kapcsolatra vonatkozó – érvényes norma, amely *legitim* módon szabályozná a résztvevők közti parancsadási és engedelmisségi viszonyokat. Amikor ugyanis a megnyilatkozó kiadja a parancsát, azzal együtt kinyilvánít egy, a parancsot támogató normára irányuló legitimitásigényt is, vagyis – általában – azzal a hittel megy bele a társadalmi kapcsolatba, hogy parancsát a címzett végre fogja hajtani, mert elfogadja a kiadott parancs „mögötti” norma érvényességét. Amennyiben a címzett sikeresen visszautasítja ezt a legitimitásigényt, akkor, túl azon, hogy nem jön létre az elvárt viselkedés, nem beszélhetünk tényleges uralmi helyzetről sem.

A hitelességgel és az igazsággal kapcsolatos igények és az ezekre irányuló vizsgálatok mindegyik társadalmi kapcsolattípusban előfordulnak, előfordulhatnak. Az uralmi helyzetek különlegességét az érvényességvizsgálatai lehetőség adja. Ezt Habermas a helyességre vonatkozó igénynek, illetve vizsgálatnak nevezi, amire én legitimitásigényként, illetve legitimitásvizsgálatként hivatkozom. Legfőképpen azért, mert a legitimitásigény fogalma teremti majd meg az uralom tipizálási lehetőségét. Megint csak Weberre kell hivatkoznom, aki az uralom tipizálását az igényelt legitimitás szerint végezte el, amiből én az *igény* mozzanatát emelném ki, ahogy ezt tette egyébként maga Weber is:

„... célszerű az uralom fajtáit a rájuk jellemző legitimitásigény szerint megkülönböztetni. ... Itt az a mérvadó, hogy maga az uralom milyen fajta legitimitásra tart igényt, és saját legitimitásigénye releváns mértékben érvényesül-e ...” [Web87, 222]

Ez a mozzanat – megítélésem szerint – nem kevés Weber-interpretációban elsikkad. Hogy miért fontos ez? Az uralmat – Weber szerint – a ’parancsolni akaró’ személy(ek) felől kell (és lehet) magyarázni, nem pedig fordítva, az engedelmeskedők felől. Az olyan legitimitásértelmezések tehát, melyek az ’alávetetteknek’, a ’társadalom tagjainak’ elismerésére, a rend(szer) *elismerésreméltóságára* hivatkoznak, – megítélésünk szerint – nem tekinthetők sem korrekt Weber-interpretációnak, sem valóság-hű felfogásnak. Ha viszont az uralom megszilárdulásában az ’úr’ (azaz a parancsot kiadó személy) által támasztott legitimitásigény érvényesülése a döntő mozzanat, akkor legitim uralmi rend(szer)ről (kicsit szűkítve: egy politikai uralmi rendszer legitimitásáról) beszélhetünk akkor is, ha az adott rendet egy kisebbség erőlteti rá a többségre:

„Előfordulhat továbbá – és a gyakorlatban sokszor elő is fordul –, hogy az úrnak és az igazgatási csoportnak (testőrségnek, praetoriánusnak, illetve 'vörös' vagy 'fehér' gárdáknak) az alávetettekkel szembeni feltűnő érdekközössége, és az utóbbiaknak védtelensége folytán olyan abszolút mértékben biztosított az uralma, hogy nem is támaszt igényt 'legitimitásra'. De ekkor még mindig nagyon különböző jellegű lehet az uralom legitimitása az úr és az ügyeit igazgató csoport kapcsolatában, attól függően, hogy milyen alapjai vannak az úr autoritásának, és ez ... nagymértékben mérvadó lehet az uralom struktúrájára nézve.” [Web87, 223]

Csak akkor lehetünk képesek megmagyarázni, hogy a kommunista uralmi rend miként alakult ki és aztán hogyan működött több, mint 40 éven át Magyarországon, ha látjuk, hogy ez az uralom pontosan a fenti idézetben leírt helyzetet valósította meg.

Az uralom – a specifikumát adó legitimitásigényen „keresztül” – elválaszthatatlanul összekapcsolódik a norma (61.o.), valamint a társadalmi szerep, a komplementaritás (81.o.) fogalmaival. A család, a munkahely, az iskola, a hadsereg, a politikai pártok és mozgalmak, az összes társadalmi és gazdasági szervezet – mind-mind uralmi helyzetnek, kisebb-nagyobb, ilyen-olyan uralomnak minősül, melyben vannak „urak” vagyis a parancsokat kiadó és alávetettek vagyis parancsokat végrehajtó személyek. Az uralom mindig komplementer társadalmi szerepekből áll, melyek nem létezhetnek egymás nélkül.

És ami még nagyon fontos: ha egyszer érvényes az uralom, legitim az uralmat támogató norma, akkor abban a társadalmi kapcsolatban biztosan megtalálhatjuk az engedelmeskedni akarás mozzanatát. Az igazi, az ideáltipikus uralom kényszermentes.

* * *

Az uralom típusait a rájuk jellemző, különböző *legitimitásigények* alapján különíthetjük el. Ehhez azt kell megvizsgálni, hogy az uralmat gyakorló személyek hogyan próbálják megvédeni, indokolni saját parancsaik végrehajtására vonatkozó igényeiket.

Ha mi egy állófogadáson odalépnénk egy miniszter elé és azt mondanánk neki: 'Az elmúlt napokban történtek miatt Ön máától fogva nem bírja bizalmamat, ezért felmentem a miniszteri tisztségéből.', kis esélye lenne annak, hogy ez a felszólítás engedelmessegre találjon. Ez majd mindenkire igaz. Csak egy ember lehetne sikeres ebben a helyzetben, a tényleges miniszterelnök. Ő ugyanis hivatkozhatna a jogszabályokban rögzített jogosítványaira, míg mi nem tehetnénk meg ugyanezt.

Egy modernkori pártpolitikus vagy egy ókori próféta esetében más igényeket ismerhetünk fel. Ők nem hivatkoznak jogszabályokra, követőik engedelmeskedése a személyük iránti elköteleződésből származik. Valamiért hisznek bennük az emberek, és ezen a személyes hiten alapul az engedelmeség, a parancsok végrehajtása. A modern politikai pártok vezéreit is azért követik a párt hívei, mert hisznek a vezérek személyében.

Megint más az uralmi viszony két ember között akkor, amikor a tradicionális családban a feleség engedelmeskedik a férje parancsainak. Egy anakronisztikus „miért teszi?” kérdésre nem kaphatnánk más választ, mint hogy „mindig is ez volt

a rend, ami öröklődött generációról generációra” (azt csak halkán jegyezzük meg, hogy a családban a gyerek engedelmeskedése is ilyen alapon működik a mai napig).

Akárhogy is áll a dolog az engedelmisséggel, a sikeres uralmi igények egyik közös vonása, hogy az érintett felek *közös viláértelmezésekre*, azonos világmagyarázó sémákra támaszkodnak. Ezekben a sémákban mindig van olyan elem, amely a parancsadási jogosultságot bizonyos személyekhez rendeli – minden korban, minden helyzetben, csak eltérő módokon. Kétféle hivatkozási séma lehetséges. Egyfelől hivatkozhatunk az érintett közösség egészét alkotó emberek akarására. Ekkor mindig az a kérdés, hogy milyen módon lehet kideríteni, mi is a közösség akarata. Másfelől viszont hivatkozni lehet valamilyen szempont szerint kiválasztott emberek, tehát egy kisebbség (olykor csak egyetlen ember) akarására is. Mivel ilyen esetekben kevesek akarására hivatkoznak, és ezt a tényt csupán az emberek egymás közti viszonyából nehezen lehetne levezetni, a kiválasztottság tényét valamilyen földöntúli erőre való hivatkozással indokolják.

Ha az érintett *közösség* a legitimitásigény igazolásának *forrása*, akkor az érvelés lényege az, hogy közös szabályokban kell megegyezni ahhoz, hogy intézni lehessen a közös ügyeket. Ennek megvalósításához szükség van arra, hogy – a közösen lefektetett, vagyis *tételezett szabályok* alapján – uralmi pozíciókat hozzunk létre, és az ilyen pozíciókhoz rendelt személyek parancsait a többség végrehajtsa. Ekkor nem a személyeknek, hanem az általuk betöltött szerepeknek, illetve a szerepeket kiformáló szabályoknak, normáknak engedelmeskedünk. Mind az uralmat gyakorló személyek, mind az uralmi szabályok folyamatosan változhatnak, hiszen ha a jelenlegi szabályokat emberek tételezték a múltban, akkor azokat a jelenben (és a jövőben is) ugyanúgy meg lehet változtatni. Éppen ezért ez a helyzet feltételezi a folyamatos és racionális diskurzust, melyben a tételezett szabályokat folyamatosan bírálni, vitatni, javítani, változtatni lehet.

Ha a legitimitásigény igazolása nem a közösségre, hanem *földöntúli erők*re hivatkozik, akkor nincs helye a szabályok vitatásának és változtatásának, hiszen ha a szabályok forrása valamely földöntúli, transzcendens lény, akkor az ilyen szabályokról azt lehet (kell) feltételezni, hogy azok örökérvényűek. Az ilyen helyzetek fontos következménye még, hogy ha a szabály nem emberi akaratból ered, akkor nem is változtatható emberi akarat által. A próféták, hadvezérek, királyok legitimitásigényét legelőször még bizonyítani kell (megfelelő születéssel, a kiválasztottság tényét igazoló tettekkel), de ha elfogadták, később már nem lehet vitatni semmilyen formában, mert a legitimitásigény elismerése a transzcendenciához köthető, nem a szabályokhoz vagy a személyekhez.

Az uralmak, a legitimitásigények tipologizálásánál az igazi kérdés így az, hogy milyen kozmológia, milyen *világképbázis* (*szakrális* vagy *profán*) dominál az elismerési igények és érvelések hátterében (39.o.). A viláértelmezési sémákat használhatjuk arra, hogy velük meghatározzuk az uralom különböző típusait.

Ha a népszuverenitás elvére hivatkozó racionális világbázison fogalmazzák meg a legitimitásigényt, akkor azt *racionális uralomnak* lehet nevezni. Racionális azért, mert a parancsnak történő engedelmeskedés, az uralmi szabályok kiformálása mindig az érintettek megegyezésén, az általuk tételezett szabályokon múlik, amely szabályok folyamatosan vitathatóak, változtathatóak.

RACIONÁLIS (LEGÁLIS) URALOM

elsődlegesen a legalitásba – a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába – vetett hiten alapul [Web87, 224]

Mivel a legitimitás, a normák, az uralom alapja itt a jogszabályoknak való megfelelés, ezért ezt az uralmat szokás még *legális uralomnak* hívni. Ennek megfelelően a legitimitás egyik típusának a *legalitást* tarthatjuk (erről bővebben: 79.o.). Racionális világbázióra támaszkodva definiálhatunk még egy másik uralomtípust is, de erre később térek vissza.

Amikor a világbázió szakrális, és a legitimitásigényeket transzcendens szent-ségek létével indokolják, akkor az uralom kétféle lehet. Beszélhetünk *karizmatikus* és *tradicionális uralomról*. Ami közös bennük, az a transzcendens hivatkozási alap, amiben különböznek, az a fennálló uralmi rendhez, uralmi pozíciókat betöltő személyekhez való viszony.

Gyakran előfordul, hogy a közösség engedelmeskedő tagjai földöntúli (kegyelmi ajándékként kapott) képességeket tulajdoníthatnak a közülük származó, kiválasztott, karizmatikus személyeknek (a *karizma* kegyelmi ajándékot jelent). Ebben az esetben karizmatikus uralomról beszélhetünk. Ha az emberek hisznek valaki karizmájában (kiválasztottságában), akkor a karizmatikus vezér parancsainak engedelmeskednek és közben nagyon gyakran azt hiszik, hogy ezzel a földöntúli lény akaratát hajtják végre. Mivel az engedelmesség itt egyetlen emberhez, a kiválasztott személyhez kapcsolódik, ebben a helyzetben a karizmával rendelkező *vezért* nem köti semmi a fennálló, a régi uralmi rendhez, ezért ez az uralmi forma mindig lehetőséget ad a változtatásokra. Ez a vonás testesül meg szimbolikus formában a jólismert 'írva vagyok, de én mondom néktek' szöveggel. A vezér felboríthatja a régi rendet és új parancsokat adhat, teljesen új uralmi berendezkedést formálhat ki.

KARIZMATIKUS URALOM

elsődlegesen nem mindennapi odaadáson alapul egy szent, hősies vagy példamutató személy, illetve az általa kinyilatkoztatott vagy megteremtett rend iránt [Web87, 224]

Bár a vezérbe vetett hitet – a karizmáján keresztül – mindig valamilyen földöntúli kapcsolat képzele támogatja, azt a történelmi tapasztalatot semmilyen hit nem képes „fölkülni”, hogy a karizmatikus vezérek is meghalnak valamikor. Ami után nem lehet folytatni az uralmat a megszokott keretek között, ha egyszer a kiválasztott személy már nem él. Ez a karizmatikus uralom legnagyobb „történelmi deficitje”. Ennek „feloldására” a történelemben leggyakrabban az uralmi helyzetek, uralmi pozíciók átörökítésének különféle technikáival próbálkoztak. Minél inkább sikeres volt az effajta igyekezet, annál biztosabban „csúszott át” a karizmatikus uralom egy másik uralmi formába, amit *tradicionális uralomnak* nevezhetünk.

Gyakoriságát, időbeliségét, „kiterjedtségét” tekintve a tradicionális uralom terjedt el leginkább a történelemben. Az ilyen uralmi helyzetekben az uralmi igénnyel fellépő személyek visszamutatnak a távoli múltba, ahol egy korabeli kinyilatkoztatás eredményeként rögzültek azok a szabályok, jogosítványok, szerepek, melyek

aztán – mint szent *tradíciók* – időtlen időkig meghatározzák az engedelmességet a jelenben. A törzsi társadalmak sámánjai, törzsfőnökei, a fáraók és királyok, a vallási előljárók legtöbbször a tradíciókra hivatkozva gyakorolták uralmukat. A legitimitás forrása itt is a transzcendencia, ám az uralmi rend itt nem a jelenben formálódik ki, hanem a múltból ered, ami régtől fogva adott, s a tradícióból olvasható ki. Az új rendhez karizmatikus vezérek kellenek, a tradíció fenntartásához hagyományörzők szükségesek. A képlet itt egyszerű: minden meg van írva a tradíciókban, a szent iratokban, tehát azok szerint kell élni.

TRADICIONÁLIS URALOM

elsődlegesen az emberemlékezet óta érvényes tradíciók szentségébe és a tradíciók által autoritással felruházott személyek uralmának legitim voltaiba vetett mindennapi hiten alapul [Web87, 224]

Az uralmi rend megváltoztatása ilyen körülmények között nyilván nehezebb, de nem lehetetlen. Ha az élet úgy kívánja, és a befolyásos szereplők közül néhányan úgy gondolják, akkor lehetséges változtatni a tradíció előírásain azzal a „trükkal”, hogy azt mondják, ’elődeink eddig félreértették az írást, de mi most felismertük, hogyan kell helyesen értelmezni a szent iratokat’. Van mód arra, hogy változtatni lehessen a tradicionális uralom szabályain, ám ezt az uralmi formát sokkal inkább jellemzi a változatlanság, mint az előzőekben tárgyalt másik két típus.

Nincs hely bővebben kitérni rá, de annyit azért érdemesnek tartok megjegyezni, hogy a kommunista politikai uralom is – legalább részben – hasonló elven működött. Ennek szemléltetésére idézném azt a szellemes és találó mondást, amit a jelentősebb politikai irányváltások időszakában – a rendszer kritikusan – hangoztattak: ’Mától kezdve minden másként volt’. Mivel a kommunista uralom is az egyetlen szent rend, a marxizmus képzetéhez kötődött, ugyanazok a változtatási mechanizmusok álltak rendelkezésére, mint a tradicionális uralom esetében. A „szektás” elődök mindig „elhajoltak a marxizmus-leninizmus eredeti tanításaitól . . .”, és a megoldás mindig az volt, hogy „vissza kell térni a gyökerekhez” – vagyis újra kellett értelmezni az – egyetlen kommunista – tradíciót.

Mivel a tradicionális uralom nehezen változik, az életfeltételek változásaihoz nem mindig képes megfelelő módon alkalmazkodni. Ez gyakran társadalmi feszültségek halmozódásához vezetett a történelemben, amire sokáig az egyetlen lehetséges válasz egy új karizmatikus vezér felbukkanása és ezzel egy új uralmi rend kialakulása (gyakran csak ígérete) volt. A racionális világnézet megerősödése jelentette azt a döntő fordulatot, amely lehetővé tette a racionális uralom megjelenését és a tradicionális uralom meghaladását.

A kép teljessé tétele érdekében vissza kell még térnem a másik racionális világnépbázison alapuló uralomtípus bemutatására. A modern korban is beszélhetünk karizmatikus uralomról, hiszen a pártvezérek ugyanúgy kiválasztottak az őket követők szemében, mint a korabeli karizmatikus uralkodók, vallásalapítók. A jelenben azonban már nem tulajdonítanak emberfeletti képességeket és transzcendens felhatalmazást a pártvezéreknek. A személyes elköteleződés és alárendelődés persze megmarad, de a transzcendens kiválasztottság hite elpárolog, ezért ezt a

létező uralomtípust érdemes *átértelmezett karizmatikus uralomnak* nevezni. Ez az uralmi forma is racionális világbázisra támaszkodik, mint a racionális uralom, de itt nem az uralmi szabályokon, hanem az uralmat gyakorló személyeken van a hangsúly. Ez az uralomtípus ugyanúgy „kiegészíti” a racionális uralmat, mint ahogy a karizmatikus uralom is összetartozó párt alkot a tradicionális uralommal.

ÁTÉRTELMEZETT KARIZMATIKUS URALOM

elsődlegesen odaadáson alapul egy példamutató személy, illetve az általa ígért, választható, nem kizárólagosnak hitt rend iránt [Web87, 271–72]

A kétféle – az „eredeti” és az átértelmezett – karizmatikus uralom között az a legfontosabb különbség, hogy a kiválasztott személyben való hitnek más az alapja. Az eredeti karizma, a transzcendenciához kötöttség, a szakrális világbázis mind kapcsolódik valahogyan a kizárólagossághoz, míg az átértelmezett karizma a racionális uralomhoz kötöttsége révén feltételezi a választhatóságot és ezzel nem engedi meg a kizárólagosság érvényesülését (és érvényesítését).

Bár a történelemben sokáig csak tradicionális és karizmatikus uralmak léteztek és csak jóval később jelent meg a két racionális uralomtípus, a felvilágosodás óta már inkább az utóbbiak terjedése figyelhető meg. Ez a tendencia nyilván szorosan összefügg a világ profanizálódásával. Ennek ellenére fontosnak tartom jelezni, hogy jelenünkben mindegyik uralomtípus létezik, és nagy valószínűséggel ez a jövőben is még sokáig így marad.

A racionális/legális uralom fogalmának tárgyalásakor megjegyeztem, hogy a hozzá tartozó legitimitástípust szokás legálisnak nevezni. Utána bemutattam még az uralom további fajtáit, ám ezekhez nem kapcsoltam legitimitástípusokat. Kicsit talán meglepő, de – jelen tudásom szerint – sem Weber, sem bárki más szerző nem használt további legitimitástípus-fogalmat a 'legalitás' mellett. Mivel Weber az uralomtípusokat a legitimitásigény (de mondhatjuk azt is, hogy a legitimitás) szerint különítette el, ebből az következik, hogy az általa definiált – és fentebb bemutatott – uralomtípusokhoz tartoznia kellene egy-egy legitimitástípusnak is, de ezeket nem nevezte meg. Én sem teszem.

* * *

Ha az uralomtípusokat együttesen szeretnénk jellemezni, akkor két dimenzió mentén osztályozhatjuk azokat. Egyfelől figyelhetünk arra, hogy milyen világbázison alapul az uralom, amit azzal is jellemezhetünk egyben, hogy a legitimitásigény megfogalmazásakor milyen (földöntúli, transzcendens vagy földi, emberi) akaratra hivatkoznak. Másfelől aszerint is elkülöníthetjük egymástól az egyes típusokat, hogy milyen módon lehet az uralom addigi menetén (a szabályokon és személyeken) változtatni. A két dimenzió alapján az alábbi módon rendezhetjük el a tárgyalt uralomtípusainkat:

<i>mire hivatkozik a legitimitásigény?</i>	<i>milyen az uralmi szabályok változtatásának módja?</i>	
	szabálycserélő	személycserélő
transzcendens akaratra	tradicionális uralom	karizmatikus uralom
emberi akaratra	racionális uralom	átértelmezett karizmatikus uralom

Különböző korokban, kultúrákban eltérő világmagyarázó sémákra támaszkodva más és más uralmak jellemzőek. Azok az uralmak, melyek hosszabb távon fenn tudtak maradni, mindig legitimnek tekinthetők. Ezért – ebből a szempontból – értelmetlen azt kérdezni, vajon van-e valamilyen egyenes vonalú fejlődés az uralmak történetében. Az európai kultúrkör polgáraiként bármennyire is elfogadhatatlannak érezzük más korok és kultúrák – önkényesnek, zsarnokinak tűnő – uralmi helyzetét, nem gondolhatjuk, hogy ezek érvénytelenek, illegitimékné lennének. A tartósságot az elfogadottság elég pontos jelzőjének tarthatjuk.

Bár e könyvben nem foglalkozom a politika fogalmával, azért még felhívhatom a figyelmet arra, hogy nem csak politikai uralom létezik. Az élet minden területén beszélhetünk uralomról, hiszen ahol emberek szervezetbe tömörülnek saját dolgaik, közös cselekvéseik hatékonyabbá tétele érdekében, ott a közös, összehangolt munka irányításához mindig szükség van vezetőkre, ami parancsadási lehetőséget és annak való engedelmességet kíván meg (feltételez). Minden szervezet belső rendje egyfajta uralmi rendnek is felfogható. Emiatt beszélhetünk *gazdasági uralomról*, amikor gazdasági szervezeteken belül adnak egymásnak parancsot az emberek. Minden munkahely, minden vállalat, ahol valamiféle munkamegosztásban és alárendeltségben dolgoznak az emberek, a gazdasági uralom példájaként fogható fel.

3.3. Hatalom

„Hogy királyok filozofáljanak, vagy pedig filozófusok királyok legyenek, azt nem várhatjuk, de nem is kívánhatjuk: mert a hatalom birtoka az ész szabad ítéletét kikerülhetetlenül megrontja.” [Kan85, 51]

Vannak olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a felek ellentétes akaratokkal állnak egymással szemben, és a konfliktushelyzet végül is úgy oldódik meg, hogy a résztvevők egyike nem veszi figyelembe a másik fél akaratát. Az akaratkonfliktust valamilyen *kényszer* alkalmazásával próbálja feloldani, saját akaratát egyoldalúan érvényesíti a másik fél ellenkezése, ellentétes akarata ellenére. Ezt a helyzetet írta le Max Weber a *hatalom* fogalmával [Web87, 77]:

HATALOM

„Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.”

Ez a definíció egy, a társadalmi cselekvők között létező, egyenlőtlen, aszimmetrikus viszonyra vonatkozik. Nem teljesen kibontva ugyan, de tartalmazza az akaratkonfliktus létezését a felek között és valamilyen kényszer alkalmazásának feltételezését. Aszimmetrikus helyzetet ír le, mert az a cselekvő, aki engedelmeskedik, alávetett helyzetben van a domináns féllel szemben, aki a hatalmat gyakorolja. Az ellentétes akaratok feltételezése fontos része a definíciónak, enélkül nem beszélhetünk hatalomról. Ha valakit felszólítok, aki éppen ki akar menni egy teremből, hogy 'Hagyja el a termet!', akkor érvényesül ugyan az én akaratom, hiszen a másik fél kimegy a szobából, de mivel ő is épp ezt akarta csinálni, értelmetlen lenne ezt a helyzetet hatalomgyakorlásnak minősíteni. Akaratkonfliktus nélkül nincs hatalom.

A hatalom fogalmának értelmezéséhez először azt kell tisztázni, mit jelent az, hogy *i*) valaki saját akaratát keresztülviszi mások ellenszegülése ellenére; *ii*) a társadalmi kapcsolaton belül ellentétes akaratok vannak jelen, valamint *iii*) mire vonatkozhatnak itt az akaratok. Cselekvéseméletet kifejtve nem mondhatunk mást, mint hogy az akaratok itt cselekvésekre vonatkoznak. Első körben és elméletileg mindkét cselekvő cselekvésére. Ha tehát a társadalmi kapcsolat két szereplője, Ego és Alter akar valamit, akkor ezek az akaratok vagy Ego vagy Alter cselekvésére irányulhatnak. Mindkét cselekvés esetében lehet azt akarni, hogy Ego vagy Alter végrehajtsa vagy ne hajtsa végre az adott cselekvést. Ezen akaratok egymásra vetítéséből a következő lehetőségek adódnak (a táblázatban helytakarékosági okokból a 'cselekedje' helyett a rövidebb 'tegye' terminust használom azzal a jelentéssel, ami egyaránt magába foglalja a 'megcsinálás' és a 'tartózkodás' cselekvéstípusait, erről lásd: 21.o.):

	Alter akarja, hogy Ego tegye	Alter nem akarja, hogy Ego tegye	Alter akarja, hogy Alter tegye	Alter nem akarja, hogy Alter tegye
Ego akarja, hogy Ego tegye	1) egyet akarnak, konszenzus van	2) mást akarnak, konfliktus van	3) mást akarnak, nincs kapcsolat	4) mást akarnak, nincs kapcsolat
Ego nem akarja, hogy Ego tegye	5) mást akarnak, konfliktus van	6) egyet akarnak, konszenzus van	7) mást akarnak, nincs kapcsolat	8) mást akarnak, nincs kapcsolat
Ego akarja, hogy Alter tegye	9) mást akarnak, nincs kapcsolat	10) mást akarnak, nincs kapcsolat	11) egyet akarnak, konszenzus van	12) mást akarnak, konfliktus van
Ego nem akarja, hogy Alter tegye	13) mást akarnak, nincs kapcsolat	14) mást akarnak, nincs kapcsolat	15) mást akarnak, konfliktus van	16) egyet akarnak, konszenzus van

A 3–4), 7–8), 9–10) és 13–14) helyzetekben a két szereplő nem ugyanarra a cselekvésre vonatkoztatja az akaratát, vagyis nincs közöttük társadalmi kapcsolat, ezért az akarataik nem is kerülhetnek konfliktusba egymással. Ezek az esetek érdektelenek számunkra.

Az 1), 6), 11) és 16) helyzetekben már van kapcsolat a felek között, mivel azonban mindkét szereplő ugyanazt akarja valamelyikük cselekvésére vonatkozóan, vagyis egyetértés van közöttük, nem beszélhetünk konfliktusról (és így hatalomról sem).

Marad a 2), 5), 12) és 15) helyzet, amelyekben a felek eltérő akaratokkal lépnek a társadalmi kapcsolatba – a 2) és 5) esetben Ego, a 12) és 15) esetben Alter cselekvésére vonatkozóan. A kérdés az, hogy érvényesül-e valamelyikük akarata. Ha igen, akkor hatalomról beszélhetünk, ha nem, akkor csak annyit mondhatunk, hogy egyik félnek sincs hatalma a másik felett (mint ahogy az összes többi konfliktusmentes esetben sincs). Ha Egónak van hatalma Alter fölött,

akkor a 12) és a 15) eset valamelyike állhat fent, ha Alter képes az akaratérvényesítésre Egóval szemben, akkor ezt a 2) és az 5) esetek írhatják le.

Ha csak az egyik szereplő szemszögéből tekintjük a társadalmi kapcsolatokat, akkor kétféle hatalmi helyzetről beszélhetünk. Ha az egyik fél nem akar megtenni valamit, miközben a másik fél azt akarja, hogy tegye, és erre valamilyen eszközzel kényszeríteni tudja, akkor *pozitív hatalomról* beszélhetünk. A másik esetben pedig, amikor valaki meg akarna tenni valamit, de a másik fél ezt képes megakadályozni, akkor ezt *negatív hatalomnak* minősíthetjük.

Tovább pontosíthatjuk a hatalmi helyzetek leírását, ha a társadalmi cselekvések kétfajta típusát, a tevékenység (megcsinálás), illetve tartózkodás fogalomkettőjét is használatba vesszük. Ebben az esetben a kétféle hatalmi helyzetből (a pozitív és a negatív hatalomból) négyféle lesz, hiszen Alter kétféle cselekvésére (valaminek a megcsinálására és valamitől való tartózkodására) vonatkozhatnak a felek ellentétes akaratai. De a négyféle esetet újra csak kettőre redukálhatjuk, ha figyelembe vesszünk bizonyos összefüggéseket. Ha ugyanis az egyik fél nem akarja azt, hogy a másik megcsináljon valamit, akkor ez egyet jelent azzal, hogy azt akarja, hogy a másik tartózkodjon a megcsinálástól, illetve fordítva, tehát az alábbi egyenlőségek miatt egyszerűsíthetünk a hatalom modelljén:

Ego akarja, hogy Alter megcsinálja	=	Ego nem akarja, hogy Alter tartózkodjon
Ego nem akarja, hogy Alter megcsinálja	=	Ego akarja, hogy Alter tartózkodjon
Ego akarja, hogy Alter tartózkodjon	=	Ego nem akarja, hogy Alter megcsinálja
Ego nem akarja, hogy Alter tartózkodjon	=	Ego akarja, hogy Alter megcsinálja

A fenti kapcsolatok miatt a pozitív és negatív hatalmi helyzeteket a hatalmat gyakorló fél szemszögéből tekinthetjük úgy is, mint hogy képes a másik felet rábírni arra, hogy vagy tegyen valamit vagy tartózkodjon valamitől. Ezt a következő táblázattal reprezentálhatjuk (azt feltételezve, hogy Egónak van hatalma Alter felett):

	Alter meg akarja csinálni	Alter tartózkodni akar
Ego akarja, hogy Alter megcsinálja	i) nincs konfliktus	ii) tevőleges hatalom
Ego akarja, hogy Alter tartózkodjon	iii) korlátozó hatalom	iv) nincs konfliktus

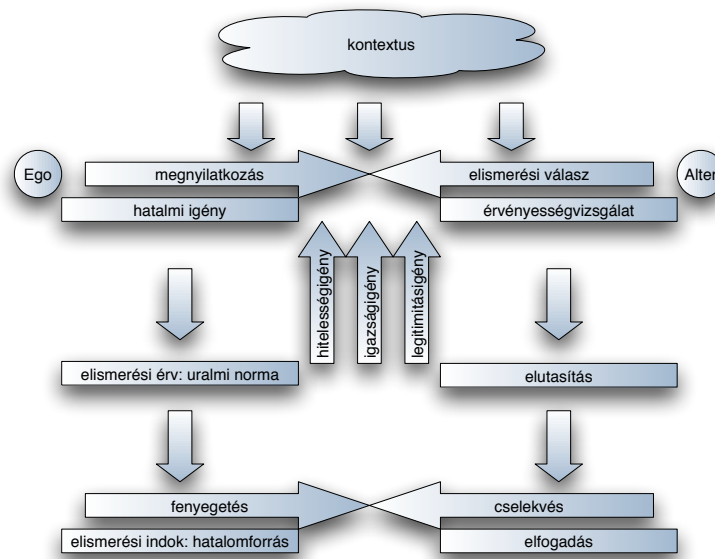
A pozitív/tevőleges hatalom példája minden olyan helyzet, amelyben erőszakot alkalmaznak, amikor az egyik fél (például a rabló vagy az erősebb gyerek) erővel arra kényszeríti a másik felet (az áldozatot vagy a gyengébb gyereket), hogy olyat tegyen meg, amit nem akarna (a pénzt vagy a játékát odaadja a másíknak). Negatív/korlátozó hatalmat gyakorol valaki, amikor erővel tart vissza valakit attól, hogy oda menjen, ahová akar (az emberrabló egy lakásban tartja fogva az áldozatát, az erősebb gyerek nem engedi el a gyengébbet a bunkerből, ahol játszanak, egy politikus megakadályozza, hogy egy számára nemkívánatos téma bekerüljön a politikai viták napirendjébe).

A hatalmi helyzet vizsgálatakor fel kell tárnunk azt is, hogy miért és hogyan képes az egyik fél a másik akaratának megtörésére, milyen elismerési érvet szolgáltat saját akaratának érvényesítéséhez. A hatalom olyan társadalmi kapcsolat, amelyet cselekvésbefolyásolási szándék vezérel, és az elismerési érv valamilyen erőforrás. A hatalom érvényesülésekor mindig kell találnunk valamilyen *hatalomforrást*, amelyre támaszkodva valaki érvényesíteni tudja saját akaratát a másik fél ellenében. Noha a hatalom fogalma amorf, sokféleképpen megragadható, hiszen sokféle hatalmi

helyzetet elképzelhetünk, a hatalomforrás kategóriájára építkezve esélyt látok arra, hogy egy másodlagos hatalomtípológiát építsünk fel (az elsődleges felosztást a pozitív/negatív hatalom elkülönítése jelentette).

A rablónak a pusztán testi, fizikai erőfölény elég lehet ahhoz, hogy elvegye a pénzünket. Amikor az egyik személy kompromittáló fényképekkel zsarol valaki mást, akkor az akaratérvényesítési képessége az információra mint hatalomforrásra támaszkodik. A tudás/információ visszatartásával, nyilvánosságra hozásával történő fenyegetés gyakran támogat hatalmi igényeket. A gazdasági cselekvések világában kiemelt szerepe van a pénznek mint hatalomforrásnak. Hatalmi helyzetek adódhatnak a privát emberi kapcsolatokban is, amikor az egyik fél (például a fiatal feleség az öreg, gazdag férjével szemben vagy épp fordítva) érzelmi zsarolással éri el célját. Fontos hatalomforrás a szervezetek világában az uralmi pozíciók jogosítványaival történő hatalmi visszaélés.

A hatalmi helyzetekben a 'hatalmi igény' megvalósításának alapja mindig valamilyen hatalomforrás, amelyre támaszkodva a másik fél akaratát figyelmen kívül lehet hagyni, és olyan cselekvés végrehajtására lehet őt kényszeríteni, amelyet önszántából nem végezne el. Látnunk kell azonban, hogy még a hatalmi helyzetekben is lehet – bizonyos korlátok között – a domináns fél által „bejelentett” hatalmi igényt vitatni. A címzett mindig megpróbálkozhat a megnyilatkozás hitelességének, igazságtartalmának, valamint helyességének (a kiadott parancs legitimitásának) kritizálásával.

Noha a hatalmi helyzetekben is szerepe van, szerepe lehet mindhárom érvényesség-

vizsgálatnak, az ilyen helyzetek sajátos minősége az érvényességvizsgálatokat követő mozzanatban van. Miután ugyanis kiderül, hogy a domináns fél hiteles („nem viccel”) és amit kér, a résztvevők tudása szerint megvalósítható, viszont a címzett nem fogadja el (nem tartja helyesnek, legitimnek) a másik igényét, akkor felmerül a kérdés, hogy a domináns fél milyen hatalomforrást vesz igénybe saját akarata érvényesítésére.

A hatalmi helyzetek érvényességének vitatása során a hitelesség, őszinteség vizsgálata – bizonyos szempontból – a „normális” kontextusokban szokásossal ellentétes irányú. A „normális”, nem hatalmi helyzetekben ugyanis azt várjuk el, és azt reméljük, hogy a másik fél őszinte, míg a hatalmi helyzetben először azt vizsgáljuk (és reméljük), hogy a megnyilatkozás nem őszinte, „csak vicc, játék, nem komoly az egész”. Ha a hitelességvizsgálat azt hozza ki, hogy a megnyilatkozás nem őszinte, akkor az derül ki egyben, hogy nem „igazi” hatalmi igényről van szó. Ez a másság természetesen nem változtatja meg sem a hitelességvizsgálat lehetőségét, sem annak a hatalmi helyzet eseményszerkezetén belül elfoglalt helyét.

A hitelességvizsgálat mellett lehetséges még a hatalmi igények igazságvizsgálata is. Bizonyos esetekben vissza lehet utasítani a hatalmi igényt azon az alapon, hogy fizikai, biológiai vagy más okok miatt lehetetlen megcsinálni azt, amit a hatalmi megnyilatkozásban követelnek a címzettől (gondoljunk csak az időzárás védelemre való hivatkozás „ellenérvére” a bankrablás során). Ilyen esetekben – bár a hatalmi igényt továbbra is komolynak kell tartani – „objektív okok” miatt nem valósulhat meg a címzettől megkívánt cselekvés.

Ha a hatalmi igény kinyilatkoztatása után következő érvényességvizsgálat mind a hitelesség, mind az igazság szempontjából elfogadja a hatalmi igény létjogosultságát (vagyis hogy komoly hatalmi igényről van szó, illetve megvalósítható cselekedetet várnak el a címzettől), akkor már „csak” egy akadályt kell legyőzni ahhoz, hogy a címzett elvégezze azt a cselekvést, amelyet a megnyilatkozó elvár tőle. Mivel azt feltételeztük, hogy olyan társadalmi kapcsolatokról beszélünk, amelyekben a felek ellentétes akaratokkal vesznek részt, ebből következik, hogy a címzettnek az akaratával ellentétes cselekedetet kell végrehajtania. Ezt pedig csak akkor teszi meg, ha valamilyen kényszert alkalmaznak vele szemben. És épp ez a mozzanat a hatalmi helyzetek minősítő vonása: a kezdeményező fél saját akaratának érvényesítésére valamilyen kényszert alkalmaz. Sok esetben persze a kényszer alkalmazása helyett elegendő a kényszerrel való fenyegetés is, de ez a hatalmi helyzet eseményszerkezetén, „működési logikáján” nem változtat.

A társadalmi cselekvések nem elhanyagolható része sorolható be a hatalmi cselekvések kategóriájába, azonban az ilyen helyzetek semmiféle társadalmi helyeslésre nem számíthatnak, hanem épp ellenkezőleg, a kényszer alkalmazását – legalább tendenciaszerűen – minden kultúrában igyekeznek kirekeszteni a társadalmi kapcsolatok világából.

Terminológiai szempontból egy kicsit furcsa ’elismerési érvnek’ nevezni a kényszer alkalmazását, de nem igazán találtunk ennél jobb kifejezést a jelenség megnevezésére. Lehetséges lenne még az ’elismerési indok’ vagy az ’elismeréstámogatás’ kifejezések használata, de ezekkel sem lehet jól kifejezni a hatalmi jelenségben megbúvó, az akaratmegtöréshez tapadó, negatív minősítést.

A hatalmi helyzetekben gyakran nem alkalmaznak ténylegesen erőszakot, kényszert, hiszen a legtöbb esetben elég a kényszerrel való hihető fenyegetés, hogy a másik embert saját akaratával ellentétes cselekvésre lehessen rábírn.

A hatalmi helyzetek megnyilatkozásai tipikus módon felszólító mondatokban, imperatívuszokban valósulnak meg, bár ezt az összefüggést nem lehet sem kizárólagosnak, sem szükségyszerűnek tekinteni.

A hatalmi jelenségek talán legnyilvánvalóbb terepe a politika világa. A politikai cselekvések szabályszerűségeit keresve sok szerző foglalkozott a hatalom (és uralom) fogalmával. Elég széles körben elfogadottá vált a hatalom különböző tí-

pusairól mint a *hatalom különböző arcairól* beszélni. A hatalom könyvemben bemutatott értelmezése alapján a hatalom két típusa, a pozitív hatalom, illetve a negatív hatalom megfeleltethető a 'hatalom első arca', illetve a 'hatalom második arca' fogalmának, de a hatalom további arcairól már nem értelmes beszélni. Vannak olyan jelenségek, amelyeket a politológiai szakirodalomban sokan a 'hatalom harmadik arca' kifejezéssel illetnek, de ezek – szerintem – sokkal inkább az uralom fogalma alá sorolhatók be.

Bár a hatalom fogalma a politikai jelenségekkel foglalkozó szakirodalomban mindig fontos szerepet játszott, kiemelt figyelmet akkor kapott, amikor C. Wright Millsnek az amerikai 'uralkodó elitéről' szóló könyve kapcsán éles vita bontakozott ki [Mil72]. C. Wright Mills azt állította, hogy az amerikai társadalomban a hatalom eloszlása rendkívül egyenlőtlen, és egy kicsiny uralkodó/hatalmi elit kezében összpontosul a hatalom jelentős része. Az amerikai társadalom már nem plurális társadalom többé – hangzott az erőteljes állítás Mills részéről. C. W. Mills nézetét Robert Dahl egy rövid cikkben bírálta először [Dah58], aztán egy kisváros hatalmi szerkezetét leíró – azóta klasszikussá vált – esettanulmányában is vitatkozott a mills-i nézetekkel [Dah65], végül egy 1957-es tanulmányában megadta a hatalom definícióját is [Dah57]:

„A-nak olyan mértékben van hatalma B felett, amilyen mértékben rá tudja venni B-t, hogy olyat tegyen, amelyet egyébként nem tenne meg.”

A hatalmi elit létezéséről szóló mills-i állítással kapcsolatban az volt a kérdés Dahl számára, hogy milyen módszerrel lehet megállapítani, van-e hatalma egy társadalmi csoportnak a többi felett. Dahl válasza egyszerű volt: meg kell vizsgálni az adott közösség, esetleg az egész társadalom döntéshozatali mechanizmusát, elemezni kell a konkrét döntések lefolyását, kimenetét [Dah58].

„Ha így teszünk – mondja Dahl –, akkor megláthatjuk, hogy az amerikai társadalomban nem lehet olyan csoportot találni, amelynek minden vizsgált kérdésben teljesült volna az akarata. Az amerikai társadalom tehát plurális.”

Az elitista szociológusok (mint pl. C.W. Mill) és a pluralista politológusok (mint pl. Robert Dahl) hatalomfelfogását egyaránt kritizálva Peter Bachrach és Morton S. Baratz egy szemléletes metaforát emelt át a köznyelvből a tudományos diskurzusba [BB85]. A dahl-i hatalomértelmezés által leírt jelenségeket a *hatalom első arcaként* fogva fel Bachrach és Baratz rámutatott a *hatalom második arcára*. Szerintük Dahl csak azokat a jelenségeket vette figyelembe, amelyek során az egymással döntési szituációba kerülő emberek gyakorolnak befolyást a másokra. A döntésekre koncentrálnak viszont Dahl nem vette észre azt a hatalmi jelenséget (a hatalom másik arcát), amelynek az a lényege, hogy a hatalmat gyakorló emberek megakadályozzák a számukra veszélyes, hátrányos ügyek napirendre kerülését. A számukra kellemetlen kérdéseket egyszerűen kizárják a döntési helyzetből, így dönteni sem lehet róluk. Bachrach és Baratz összegzése: a döntés mellett hatalom lehet a *nem-döntés* is. Mivel minden egyéni cselekvő, minden közösség, minden politikai szereplő – értékválasztásai és érdekei mentén – *elfogult*, ezért a lehetséges politikai ügyekből, témákból a maga beállítódásainak megfelelően válogat, kiemel lényegesnek tartott kérdéseket, háttérbe szorít kevésbé fontosnak ítélt témákat. A hatalom *második arcáról* akkor beszélhetünk, amikor az egymással versengő, lehetséges témák nagy halmazából a hatalommal rendelkező politikai szereplők a saját elfogultságaiknak megfelelően tudják alakítani a *politika napirendjét*. Amikor a politikai elemzők azt fejtetik, hogy adott politikai helyzetben melyik párt, melyik politikus hogyan, mivel *tematizálta* a politika napirendjét, akkor a hatalomnak épp erről a megnyilvánulási formájáról beszélnek.

A 'hatalom első és második arca' rendkívül szemléletes (és egyébként pontos, tartalmas) fogalom párnak bizonyult. A két terminus önmagában „sugallta a folytatást”, azt, hogy a hatalom további arcairól értekezzenek. Steven Lukes volt az, aki javasolta a hatalom egy

következő formáját, 'harmadik arcát' elkülöníteni [Luk74]. Lukes szerint a döntésben és a nem-döntésben nem csak az a közös, hogy mindkettő mögött ott lehet a hatalom, hanem az is, hogy mindkettő nyílt konfliktust „feltételező” esemény. Márpedig a hatalom megnyilvánulhat a *nem-eseményben* is – állította Lukes –, és a hatalom talán legfontosabb, leghatékonyabb formája az, amikor valaki képes megakadályozni a másikat abban, hogy utóbbi egyáltalán kifejezhesse a sérelmeit, érdekeit, kifejezhesse, felismerhesse, s ezáltal konfliktusossá, tehát – legalább elvileg – vitathatóvá, változtathatóvá tegye hátrányos helyzetét. Sokszor van úgy, hogy a társadalom tagjai között feszülő ellentétek, s ezáltal az egymással szemben álló akaratok nem válnak igazán tudatossá. Bizonyos kérdésekben gyakran kialakul egyfajta felszíni konszenzus emberek, társadalmi csoportok között, holott a felszíni egyetértés mögött, azok alatt súlyos érdek- és értékkonfliktusok feszülnek. A társadalmi normákba, intézményekbe, struktúrákba rejtett konfliktusok ezáltal hatalmi helyzeteket tartanak fent és konzerválnak hosszú időre. Gyakran hivatkoznak példaként a nők vagy más elnyomott kisebbségek szerepére, melyet a nők maguk vagy a kisebbség tagjai is sokáig és sok helyütt elfogadtak. A hamis konszenzusban megnyilvánuló hatalom eltakarhatja a helyzetben benne rejlő – esetleges – alternatívitást. Lukes az ilyen helyzetekre javasolta alkalmazni a *hatalom harmadik arca* kifejezést. Ez az értelmezés azonban számomra nem elfogadható, nem helytálló. A hatalom definíciójának kifejtésekor hangsúlyoztam, hogy ha a társadalmi kapcsolat résztvevői között „nem találunk” ellentétes akaratokat, akkor nem beszélhetünk hatalomról. Az alávetettek által elfogadott aszimmetrikus helyzeteket az uralom fogalma alá sorolhatjuk be. Lukes – szerintem – helytelenül beszélt a hatalom harmadik arcáról, ami nem jelenti azt, hogy megállapításai ne lennének elfogadhatók, sőt. Nagyon is pontos, nagyon is lényeges az, amit a hatalom harmadik arca fogalom kapcsán írt – csak épp azok a jelenségek mind az uralom fogalma alá tartoznak.

A hatalom és uralom fogalmai közel vannak egymáshoz, de mégsem ugyanazt írja le a két kategória. A hasonlóság abban áll, hogy mindkét esetben a domináns (a hatalmat vagy uralmat gyakorló) fél akaratát érvényesül a társadalmi kapcsolatban. Ez a mozzanat nagyon hasonlóvá teszi a két jelenséget, a hatalmi és uralmi cselekvés konkrét tartalma sok esetben teljes mértékben megegyezhet. Amikor a rabló elveszi a pénzünket, illetve az adóhivatalnak befizetjük az adónkat, akkor – az események kimenetét tekintve – mindkét esetben ugyanaz történik: a pénzünk egy részét (esetleg egészét) odaadjuk valaki másnak. A példából azt is érezzük, hogy jelentős különbségnek is kell lenni a két eset között, amit bizonyíthat az a puszta tény is, hogy más lehet a reakciónk a két hivatkozott eset után. A rablás után ugyanis futunk a rendőrségre, hogy panaszt tegyünk, míg a csekk feladása után nem teszünk feljelentést.

A két fogalom közti különbség az, hogy az uralom esetében mindig van egy társadalmi norma, amely támogatja a „feljebbvaló” parancsadási jogosultságát, ami hiányzik a hatalomgyakorlás esetében. Amikor odaadjuk a rendőrnek az iratainkat, akkor magunkban érvényesnek tartjuk az igazoltatási igényét. Mindkettőnk fejében ott a norma, amely ezt szabályozza. Ha egy tanár szólítana fel egy diákot arra, hogy adja át a jogosítványát s a forgalmi engedélyét, mielőtt vizsgázni kezdene, vélhetőleg mosolyt, esetleg megdöbbenést csalna a diák arcára. A felszólítást nem támogatná semmilyen norma, s nem is követné engedelmeskedés. A hatalmi helyzetekből viszont teljesen hiányzik a normára való hivatkozás, sőt, ott még a szándék sincs jelen, nem találunk semmiféle elismerési igényt. Valamilyen hatalomforrásra, valamilyen „kényszerítő eszközre” támaszkodva figyelmen kívül hagyják az „alávetettek” akaratát. A hatalmat gyakorlók akaratuk érvényesítéséhez sosem

kérik a többiek elismerését. Az uralom kapcsán az igazi kérdés mindig az, hogy miként alakulnak ki és maradnak fent azok a helyzetek, melyekben a domináns fél sikerrel igényelheti magának az „alávetettek” engedelmeskedését, miért tartják érvényesnek, legitimnek a kapcsolatban résztvevők az uralmi normákat, az uralmat gyakorlók milyen legitimitásigényekkel lépnek fel az uralmi helyzetekben.

3.4. Szervezet

Az uralom fogalmának ismeretében könnyű meghatározni a szervezet fogalmát. Nem egy alaposan kibontott, hagyományos szervezetszociológia felvázolása itt a célom, csak a szervezeti jelenség lényegét szeretném érzékeltetni. A szervezet egyfelől valamilyen uralmi tevékenységhez kapcsolódik, másfelől valamiféle társulásként foghatjuk fel (107.o.). Nagyon sok esetben azért hozunk létre szervezeteket, mert az emberek közötti munkamegosztást így lehet megteremteni, és csak így lehet a munkamegosztás előnyeit hatékonyan kihasználni. A munkamegosztás érdekében létrehozott szervezetek lényege a közös, „egyirányú” cselekvések biztosítása.

SZERVEZET

„*Szervezetnek* nevezünk egy kifelé szabályokkal korlátozott vagy zárt társadalmi kapcsolatot akkor, ha a kapcsolat rendjének betartását az biztosítja, hogy bizonyos emberek – egy vezető, esetleg az *igazgatásban résztvevők csoportja*, s az utóbbiaknak normális körülmények között esetleg képviseleti hatalmuk is van – arra specializálták a viselkedésüket, hogy érvényt szerezzenek a rendnek.” [Web87, 72-73]

A meghatározásból kiderül, hogy a szervezetet nem elégséges úgy elképzelniünk, amelyben a szervezet tagjai „egységesen”, „egy irányban”, a szervezet rendjének megfelelően cselekszenek, szükséges a szervezeti rend érvényesítésének mozzanatát is a definícióba foglalni. Ez pedig szükségképpen megkívánja azt, hogy a meghatározásban hivatkozzunk a *vezetés*, az irányítás jelenségére.

A szervezet lényege szerint uralmi jelenség, de természetesen a hatalom jelensége (és fogalma) is szorosan kapcsolódik hozzá. A szervezeten belüli uralom jelensége a szervezeti pozíciókhoz rendelt parancsadási jogosítványokon alapul, amelyek sok esetben hatalomforrásként is használhatók, amelyekre támaszkodva az adott szervezet uralmi normái által biztosított, legitim akaratérvényesítési lehetőségeken túl sokféle – normával már nem támogatott – lehetőség adódik a magasabb beosztású emberek számára saját akaratuk keresztülvitelére vagyis a pusztá hatalomgyakorlásra.

A szervezetek között különösen fontosak az ún. igazgatási szervezetek, és ezek közül is a legfontosabb az állam, amely a joghoz és az erőszak-alkalmazáshoz elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik. A fogalom meghatározása a következő:

ÁLLAM

a legitim erőszak-alkalmazás monopóliumával rendelkező igazgatási szervezet

Ahogy a jogot a normasértéshez rendelt erőszak-alkalmazás szankciójával lehetett definiálni (73.o.), úgy az állam fogalmának meghatározásában is fontos szerepet kap ez a minőség, ami önmagában jelzi a három fogalom (az állam, a jog és az erőszak-alkalmazás) szoros kapcsolatát. Negyedikként ide vehetném még a *politika* fogalmát is, azonban a politika jelenségével nem foglalkozom ebben a könyvben. Ezért csak jelzem, hogy a politikai cselekvések valahogyan mindig összeköthetők a joggal, valamint az állami eszközök használatával.

A szervezetekben megtestesülő uralom a szervezeti rend által kiszabott, a szervezeti pozíciókhoz kötött társadalmi szerepeken keresztül valósul meg. A szervezeti rend pedig nem más, mint az uralmi normák összessége. Ha a szervezet uralmi normáit legitimeknek tekintik a szervezet tagjai, akkor igazodnak a szervezeti rendhez. A cselekvés ezáltal válik szabályszerűvé. A szervezeti létnek ezt a végeredményét nevezhetjük *fegyelemnek*. A szervezeteknek ez az értelme. Emberek szabad akaratukból, kényszermentesen cselekedjenek mások irányítása alatt. Ez persze minden uralmi jelenségnek sajátja, a fegyelem fogalma nemcsak a szervezethez köthető (gondoljunk csak a család vagy az iskola fegyelemteremtő és -fenntartó funkciójára), de ekkor lehet a legnyilvánvalóbb módon látni és láttatni a fegyelem és uralom szoros kapcsolatát.

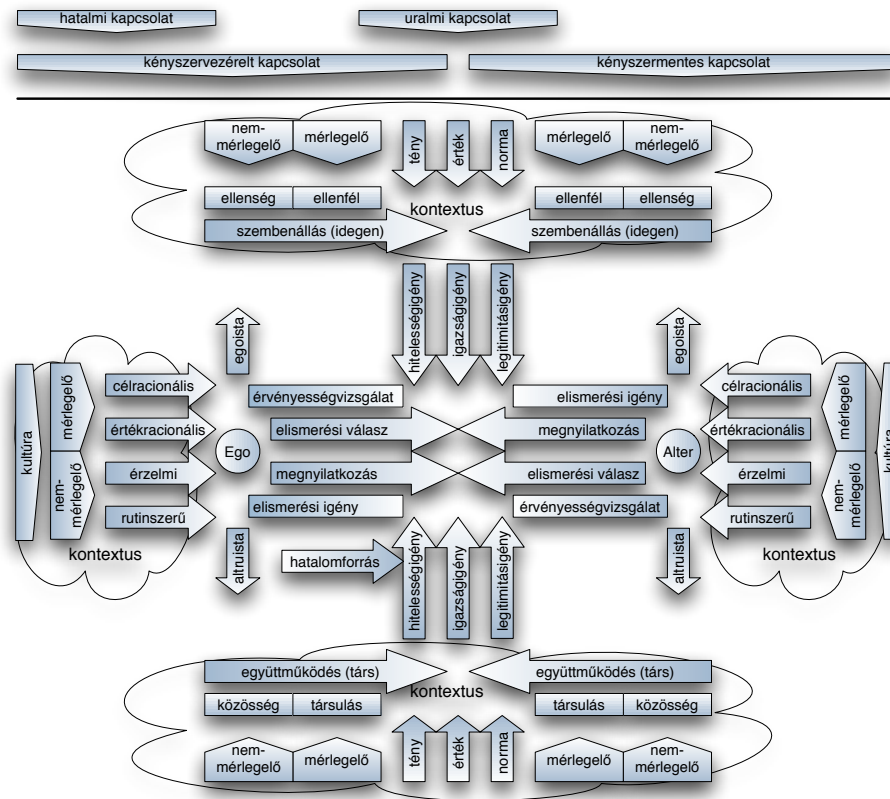
4. FEJEZET

A társadalmi cselekvés modellje

Könyvemben eddig a szabályszerű társadalmi cselekvések értelmezéséhez szükséges alapfogalmakkal foglalkoztam. A fogalmak és fejezetek egymásra épülésének logikáját, értelmét az adta, hogy miként tudom a legjobban érzékeltetni a társadalmi konstrukciók meghatározó szerepét a társadalmi életünkben, akár a leghétköznapibb cselekvéseinkben is. Nyilván nem lehetséges (vagy inkább nem érdemes) az összes eddig tárgyalt fogalmat egyetlen ábrába belezsúfolni, de a legfontosabb kategóriák egymáshoz való viszonyát megmutathatom.

Az alapfogalmakból felépíthető cselekvéseméleti modell középpontjában a legkisebb társadalmi egység, a kétszemélyes társadalmi kapcsolat két szereplője áll, akik között csak az elemzési szempontok egyértelművé tétele miatt kell különbséget tenni azért, hogy külön névvel illettjük őket. A modell két „főszereplője” Ego és Alter. A cselekvéseiket úgy vizsgáljuk, hogy legtöbbször Ego szemszögéből elemezzük a kapcsolatok tartalmát. Mivel a társadalmi kapcsolatok értelmét akarjuk felfedni és leírni, kiemelten kell foglalkoznunk a cselekvők által saját cselekvéseikhez kapcsolt értelmezésekkel. Ebből következik, hogy mindig vizsgálnunk kell a résztvevők nyelvi megnyilatkozásait is – bármilyen formában is valósuljanak meg azok. Ez a kommunikáció vizsgálatát jelenti, ami viszont megkívánja a megnyilatkozásokba foglalt tartalom és a megnyilatkozásokhoz rendelt elismerési igény elemzésének elválasztását. A cselekvésekhez kapcsolt szubjektív értelem feltárásához ismernünk kell a cselekvők motivációit, és ebben a dimenzióban fontos tudnunk azt is, hogy mennyire mérlegelő típusú hozzáállás jellemzi a résztvevőket. A kommunikáció során leíró és előíró megnyilatkozásaink lehetnek, miközben tény- és értékítéleteket, valamint – normával vagy hatalomforrással támogatott – felszólításokat fogalmazhatunk meg. A társadalmi cselekvések kimenetét befolyásolja az a tény, hogy milyen a kapcsolat résztvevőinek irányultsága, beállítódása. Attól függően lesz kooperatív vagy versengő jellegű a felek hozzáállása, hogy a cselekvők mennyire egoista vagy altruista módon viszonyulnak saját magukhoz, illetve a többiekhez.: más és más végeredményt várhatunk attól függően, hogy a társadalmi kapcsolatok szereplői hol helyezkednek el a 'barát vagy ellenség', 'közösség vagy harc', 'együttműködés vagy szembenállás' skálán. No és persze, van még egy

további fontos szempont, amire figyelniük kell a társadalmi cselekvések elemzésekor. Tudnunk kell, hogy kényszermentes vagy kényszervezérelt helyzetről van-e szó, vagyis a résztvevők szabad akaratukból cselekszenek vagy egyikük – valamilyen kényszer alkalmazásával – képes a többiekre erőltetni saját akaratát. Alig találunk olyan társadalmi kapcsolatot, amely teljesen mentes lenne a hatalom és az uralom jelenségétől. A felsorolt fogalmak, elemzési szempontok mindegyike fontos, noha a lista nyilván nem teljes. Végtelenségig folytathatnánk a sort, de ehelyett egyetlen fogalmat emelnénk már csak ki. Talán a kultúra fogalma az, amellyel összekapcsolhatjuk a társadalmi cselekvések értelmezéséhez szükséges összes fontos fogalmat. A társadalmi cselekvéseket mindig meghatározza, de legalábbis erősen befolyásolja az éppen vizsgált szereplők kulturális mintázata. Adott kultúra adja a cselekvések kontextusát, amelynek ismerete nélkül nehéz (olykor lehetetlen) megérteni, mi és miért történik a különféle társadalmi helyzetekben.

Az ábrán feltüntetett fogalmak cselekvéseink értelmének feltárásához, leírásához

szükségesek. Bármilyen helyzet leírására alkalmazhatjuk őket. Persze más és más fogalmak és összefüggések válnak fontossá attól függően, hogy éppen milyen társadalmi helyzet vizsgálatáról van szó. Viszont fordítva is igaz: ha ugyanazon társadalmi helyzetbe eltérő kulturális készlettel, más motivációkkal rendelkező emberek kerülnek bele, akkor más és más lesz a társadalmi kapcsolat várható végeredménye. Nem szabad sem a társadalmi helyzeteket, sem a cselekvők kulturális mintázatait önmagukban vizsgálni, ezek szövevényes egymásrahatását és ezzel a társadalmi tényeket csak úgy ragadhatjuk meg, ha mindkét szempontot egyszerre vesszük figyelembe.

Az a tény, hogy a társadalmi életünk, a kultúránk lényegét tekintve konstruált, teremtett, azt is jelenti, hogy a társadalom, a kultúra folyamatos változásban van (lehet). A konstruáltság ténye miatt a társadalmi változásokat nem szabad „objektívnek” tartanunk, és mindig meg kell engedni, el kell fogadni azt is, hogy valamely társadalmi, kulturális jelenség nem egyenes vonalú változást mutat, és a társadalmi változások értékelésében, értelmezésében az objektivitás helyett sokkal inkább a szubjektív szempontok a meghatározóak:

„... a társadalmi változás a várakozások beteljesületlensége. A társadalmi változást a szubjektív meglepetés, nem pedig az objektív újdonság fémjelzi.” [Els97]

A kultúrák, szubkultúrák folyamatosan fenntartják adott közösség kulturális mintázatait, társadalmi konstrukcióit. Ezekben a konstrukciókban természetesen mindig vannak eltérések, a kultúrák eltérnek egymástól. Azok a minták, konstrukciók, amelyek adott feltételrendszer mentén sikeresebben járulnak hozzá a közösség gazdasági, kulturális reprodukciójához, előnyösebbnek mondhatók. Ez azonban nem jelent magasabb fejlettségi szintet, a kultúrákat nem tudjuk, nem lehet teljes egészükben egyetlen fejlődési vonalba rendezni. Bizonyos szempontok szerint természetesen egyes kultúrák sikeresebben adaptálódhatnak a külső feltételekhez, mint mások. Ebben az értelemben a társadalmi változásokat felfoghatjuk társadalmi fejlődésnek, akár evolúciónak is. Persze, ez az evolúciófogalom teljesen eltér a biológia evolúcióértelmezésétől. A biológiai felfogás determinizmusa ugyanis teljesen hiányzik a kulturális változások tételezéséből. Ez utóbbiak meghatározó mozzanata, kiváltó oka a tanulás, az imitálás, a teremtett konstrukciókhoz történő igazodás szándéka.

II. RÉSZ

Racionális döntések

„A skorpió arra kéri a békát, vigye át a vizen.
– Hogyisne, majd a hátamba marsz.
– Dehogymarok. Akkor mindketten elsüllyednénk.
Elindulnak. Félúton a skorpió belemar a békába.
– Ugye mondtam?
– Bocsánat, de van valami, ami erősebb nálam.
Nem tehetek róla, ilyen a természetem.” (angol mese)

A társadalmi cselekvők sosem cselekszenek teljesen szabad belátásuk szerint. Legalább kétfajta kényszerhez kell igazodniuk. Egyfelől a résztvevők fejében társadalmi normák működnek, amelyek befolyásolják a cselekvők magatartását. Hogy milyen mértékben teszik ezt, az azoktól a társadalmi szankcióktól függ, amelyek akkor lépnek működésbe, amikor a társadalmi normákban foglalt előírásokat megsértik a cselekvők. Máskor viszont előfordul, hogy egyesek a többiekre tudják erőltetni saját akaratukat. Ilyenkor hatalmat gyakorolnak mások felett, ami az alárendelt felek számára akaratuk feladását, megtörését jelenti. Ezekről a „külső ráhatásoktól”, kényszerektől azonban a könyv második részben eltekintek, és azt feltételezem, hogy a cselekvő felek akaratát ilyen külső kényszerek nem korlátozzák. A továbbiakban olyan helyzeteket vizsgálok, amelyekben a cselekvők akaratának megvalósulását egyetlen „tényező” akadályozhatja csak: a társadalmi kapcsolat másik résztvevője. Ez azonban nem egyirányú, nem egyoldalú befolyásolást jelent. Nem az egyik vagy a másik résztvevő akaratára érvényesül, hanem inkább egyiküké sem (vagy mindannyiuké). A lényeg: a cselekvők kölcsönösen függenek egymástól.

A társadalmi cselekvések szereplői mindig valamilyen szándékkal (akarattal, intencióval) lépnek kapcsolatba egymással. Előfordulhatnak olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a szereplők konfliktusba kerülnek egymással, de léteznek konfliktusmentes társadalmi szituációk is. Olyan eset is elképzelhető, amikor nincs igazi konfliktus a felek között, de a cselekvők közti bizalomhiány mégis zavart okozhat az ilyen – problémamentesnek tűnő – helyzetekben. A kényszermentes társadalmi helyzetekben a cselekvők saját akaratuknak megfelelően döntenek. Az ilyen helyzetek leírására a *játékelmélet* tűnik a legalkalmasabb elméletnek (a *játékelméletről* szól magyarul: [Més05a]). Ez az elmélet a haszonmaximalizálásra törekvő ember paradigmáján alapul (korábban már jeleztem, hogy próbálok elkerülni az érdeke fogalmának alkalmazását, itt is ezt teszem, de azért az jelezném, hogy mondhattam volna azt is, hogy a *játékelmélet* a – kényszermentes – érdekevezérelt cselekvések leíró elmélete). A haszonmaximalizálás, az érdekkövetés, az önzés fogalma egyfelől, a racionalitás fogalma másfelől jelentik azokat a cövekeket, amelyekhez az elméletet többi fogalmát hozzá lehet kötni.

A *játékelmélet* nagyon sikeres. Egyre több tudományterületen (a szociológiában, az antropológiában, a biológiában és persze – mindenekeelőtt – a közgazdaságtanban) alkalmazzák a *játékelmélet* fogalmait, módszereit, megközelítésmódját.

Beszélnék a közgazdaságtan (s benne a játékelmélet) imperializmusáról is, arról a jelenségről, hogy a közgazdaságtan sikerességének köszönhetően az elmélet módszertanának, fogalmainak, alapvetéseinek egyre nagyobb részét ültetik át más tudományterületekre. Azzal, hogy a társadalmi kapcsolatok játékelméleti elemzésének külön fejezetet szentelek, magam is elismerem az elmélet értékét, sokszor kiváló magyarázó erejét, ám az sem véletlen, hogy ezt a fejezetet két másik előzi meg, amelyekben a játékelmélet környezetét adó feltételrendszert mutatom be. A játékelmélet önmagában nem elégséges a társadalmi cselekvések magyarázatára, de megfelelő kontextusba ágyazva kiváló eszköz a kényszermentes cselekvések leírására.

Bár csak egyszer-kétszer hivatkozom majd rá, de azért megemlítem itt azt a másik elméletet is, amely többféle értelemben is szorosan kapcsolódik a játékelmélethez. A *racionális döntések elmélete* a 'racionalitás' vagy még inkább a 'racionálisan cselekvő ember' fogalmát teszi meg központi kategóriának. Vannak, akik a racionális döntések elméletét (az RDE-t) tekintik a társadalmi cselekvések legáltalánosabb leíró elméletének. Könyvem második részének címében is szerepel a 'racionális döntés' fogalma, ami önmagában jelzi, hogy fontosnak tartom én magam is a racionális döntések vizsgálatát, de nem érzem szükségét egy újabb elmélet zászlaját felemelni. Maradok a cselekvéselméletnél.

5. FEJEZET

Alapjátékok

A játékelméletnek nem minden ágát és nem minden fontos fogalmát mutatom be. A társadalmi cselekvések szabályszerűségeinek elemzése a céлом, a játékelméletet is e cél érdekében használom. Leginkább arra, hogy bemutassam, miként lehet ezzel a szemléletmóddal, ezzel a fogalmi apparátussal értelmezni a cselekvésemélet számára fontos társadalmi helyzeteket, társadalmi dilemmákat. A tipikus, szabályszerű vonásokat mutató társadalmi helyzeteket innentől fogva *játékoknak* hívjuk. Sokféle társadalmi helyzet létezik, sokféle játékkal foglalkozhatunk a játékelméleten belül. Érdekes itt is az egyszerűbb helyzetek vizsgálatától a bonyolultabbak elemzése felé haladni. Először tehát az *egyszer játszott, kétszereplős, kétalternatívás játékokat* veszem sorba, amelyeket a könyvemben *alapjátékoknak* nevezek. Az ilyen helyzetek a maguk ideáltipikus minőségében nem túl gyakran fordulnak elő a tényleges társadalmi gyakorlatban, ám ezek elemzése nem kevés tanulsággal szolgál a társadalmi cselekvések szabályszerűségeinek feltárásában. Miután számba vettem az elméletileg legfontosabb helyzeteket (játékokat), több lépésben kiterjesztem az alapmodellt. Megpróbálom minél pontosabban megragadni, leírni a társadalmi gyakorlat valós helyzeteit. Megvizsgálom, mi történik akkor, ha többszereplős helyzeteket feltételezünk, vagy ha megengedjük, hogy bizonyos társadalmi helyzetek (játékok) ismétlődjenek, és ezáltal a szereplők emlékezessenek partnereik és saját maguk múltbeli döntéseire, tanulhassanak ezekből a múltbeli eseményekből, tanulhassanak egymástól és igazodhassanak ahhoz az elképzeléshez is, hogy a jelen döntéseinek lehetnek következményei a jövőbeni játékokban is, végül elemezni fogom azt is, számít-e, hogy a szereplők ismerik egymást vagy nem. Az általánosítás irányába tett lépések során olyan társadalmi jelenségeket tudunk modellezni, amelyek a szociológia számára mindig is kiemelten fontosak voltak (reciprocitás, reputáció, szolidaritás, ideológia, norma, szankcionálás stb.).

A játékelmélet olyan társadalmi szituációkat elemez, amelyekben a résztvevő felek saját döntési alternatíváik közül kiválasztanak egyet úgy, hogy eközben figyelembe veszik a többi szereplő lehetséges döntéseit, valamint e kölcsönös függőség várható következményeit. Ez egy döntési szituáció, amelynek során mérlegelni kell a lehetséges alternatívákat. Gondolhatnánk, hogy ennek elemzésére

a döntésemélet lenne alkalmas. A hasonlóság ellenére azonban a játékelmélet mégsem tekintik a klasszikus döntésemélet részének. Ennek legfőbb oka az, hogy a játékelmélet olyan döntési helyzeteket feltételez és elemel, amelyekben nem a „természet által adott” világhallapotokat, hanem emberek számára adott döntési alternatívákat kell a döntéshozónak mérlegelnie saját döntése külső feltételrendszereként. Ez stratégiai döntéseket követel meg a döntéshozóktól, és az ilyen szituációkat – a játékelméleten belül – interakciós helyzeteknek (vagy egyszerűen csak *interakciónak*) nevezzük. Ilyenkor nem elegendő a világról, a természetről való tudásunk, mert ezek mellett a döntéseket legalább olyan erős mértékben meghatározzák a társadalmi kapcsolat szereplőinek tudása, hite, értékei, döntései, akarata.

5.1. Az alapmodell

Mielőtt elemezném a legfontosabb játéktípusokat, röviden bemutatom az elmélet alapfogalmait. Első lépésként megvizsgálom egy példajátékot. Ennek segítségével áttekintő képet adok a játékelmélet megközelítésmódjáról, alkalmazott módszereiről, terminológiájáról. Nézzük meg azt az egyszerű játékot, amelyben a játékvezető érdekes ajánlatot tesz a játék két szereplőjének [Kol98]:

százdolláros játék

Két ember 100–100 dollárt és egy-egy borítékot kap a játékvezetőtől. El kell dönteniük, hogy mit tegyenek a kapott pénzzel: betehetik a borítékba vagy a zsebükbe. Nem láthatják, mit tett a partnerük a saját pénzével. Ezután a játékvezető mindkét borítékban megduplázza az ott talált pénz mennyiségét és a játékosok így kapják meg egymás borítékait.

A kérdés, vajon a játékosok a borítékba vagy a saját zsebükbe teszik-e a pénzüket. Nézzük meg, hogyan gondolkozhatnak. Ha a borítékba teszik a pénzt, akkor ezzel lemondanak róla a másik személy javára, ha a zsebükbe dugják, akkor maguknak tartják meg a pénzt. Első ránézésre nincs semmi különös a játékban, hiszen úgy tűnhet, a játékosoknak megéri maguknak tartani meg a pénzt. Ha így tesznek, akkor mindketten 100–100 dollárt nyernek a játékban. Ám észre kell vennünk azt, hogy van egy másik lehetőség is, amellyel mindketten jobban járhatnának. Ha ugyanis mindketten a borítékba tennék a pénzüket, ahhoz a játékvezető adna még 100–100 dollárt, és a játékosok a partnerük borítékjából már 200–200 dollárhoz juthatnának. Ez az opció nyilván kívánatosabb mindegyik résztvevő számára, a kérdés csak az, miért nem lehetünk biztosak abban, hogy így döntenek a szereplők.

A válaszhoz elég csak belegondolnunk abba, mit, hogyan vennének fontolórra a játékosok ebben a helyzetben. Bármennyire is nyilvánvaló számukra, hogy ha mindketten a borítékba tennék a pénzüket, akkor mindketten kétszer annyi pénzhez jutnának, a másik iránti bizalmatlanság könnyen megakadályozhatja őket abban, hogy így tegyenek. Attól félhetnek ugyanis, hogy ők ugyan beteszik a pénzt a borítékba, ám a partnerük mégsem teszi ugyanezt. Azért nem, mert ha

az egyikük a borítékba rakja a pénzt, akkor a partnere megkapja a játékvezető által megduplázott összeget, ám ha a partner a saját 100 dollárját is megtartja, úgy ő 300 dollár nyerhetne, míg a másik semmit. Aki bizalommal van a másik iránt és beteszi a pénzt a borítékba, mindent elveszít, pénz nélkül marad. Ezt végiggondolva, a felek könnyen bizalmatlanná válhatnak egymással szemben. A másik iránti bizalom hiánya pedig arra sarkall(hat)ja a résztvevőket, hogy inkább a biztosabb, bár kevesebb előnnyel járó megoldást válasszák.

Ha ezt a társadalmi helyzetet, ezt a játékot le akarjuk valahogy írni, akkor először egy *döntési táblát* (*kimenetmátrixot*) kell elkészítenünk, amelyben rögzítjük a cselekvési lehetőségeket és a döntések várható következményeit, a játék lehetséges *kimeneteit*. A játékosokat nevezzük Ego-nak és Alternak. Ekkor ők a következőképpen látják a helyzetüket:

		Alter borítékba teszi a pénzt	Alter zsebre teszi a pénzt
Ego	borítékba teszi a pénzt	Ego 200 dollárt kap, Alter 200 dollárt kap	Ego 0 dollárt kap, Alter 300 dollárt kap
Ego	zsebre teszi a pénzt	Ego 300 dollárt kap, Alter 0 dollárt kap	Ego 100 dollárt kap, Alter 100 dollárt kap

A játékosok két-két lehetőség közül választhatnak és aszerint kell dönteniük, hogy a döntéseik együttes következményeit (a kimeneteket) hogyan preferálják. Ez a fenti kimenetmátrixból nem derül ki, ezért a döntések előrejelzéséhez tudnunk kell még azt is, hogy a résztvevők hogyan rangsorolják döntéseik lehetséges következményeit. A preferenciák kifejezése egy rendezési művelet, a *preferenciarendezés* révén valósítható meg, amit többféle alakban is felírhatunk. A sorbarendezést kifejezhetjük például az 1, 2, 3, 4 számsor segítségével, ahol a legmagasabb preferenciaérték (itt a 4) valamely kimenethez rendelése a legjobban vágyott következményt jelenti, míg a legkisebb számmal (itt az 1-gyel) a legkevésbé kívánatos helyzetet illethetjük. A százdolláros játékban mind Ego, mind Alter számára a következő preferenciarendezést feltételezhetjük:

Ego rendezése:		Alter rendezése:	
Ego 300 dollárt kap	4	Alter 300 dollárt kap	4
Ego 200 dollárt kap	3	Alter 200 dollárt kap	3
Ego 100 dollárt kap	2	Alter 100 dollárt kap	2
Ego 0 dollárt kap	1	Alter 0 dollárt kap	1

Ezt a kettős rendezést egy *preferenciamátrixba* írhatjuk úgy, hogy a két játékos kimenetekre vonatkozó értékelését a számok egymás mellé írásával fejezzük ki – elől a vizsgált játékos (Ego), utána a partnerjátékos (Alter) preferenciáit tüntetve fel.

3,3	1,4
4,1	2,2

A preferenciamátrix azt mutatja, hogy a két játékos külön-külön hogyan rangsorolja a játék négy lehetséges kimenetét. A táblázat jobb-felső sarkában levő (1,4) számpár azt jelzi, hogy a döntéshozó (Ego) játékos a legkevésbé pártolja azt a kimenetet, amely szerint ő semmit sem kap, viszont a partnere 300 dollárhoz jut, ezzel szemben a partnere (Alter) éppen ezt a lehetőséget szeretné leginkább elérni. A táblázat bal-alsó cellája a fordított helyzet kölcsönös értékelését mutatja, míg a bal-felső, valamint a jobb-alsó sarkok értékpárjai – (3,3), illetve (2,2) – azt mutatják, hogy mindketten a második legjobb alternatívának tartanák, ha egyszerre mindketten borítékba tennék a pénzüket, és csak ezután rangsorolnák azt a kimenetet, amikor mindketten saját zsebükből raknák el a pénzt.

A játékosok preferenciáit kifejezhetjük úgy is, hogy a preferenciaértékek jelzésére az alábbi számokat adjuk meg: -2, -1, 1, 2. Ennek a megoldásnak az lehet az előnye, hogy a negatív számokkal érzékeltethetjük azt a tényt, hogy egyes állapotokat a játékosok veszteségként élethetnek meg. Ekkor a preferenciamátrix az alábbi módon nézne ki:

1,1	-2,2
2,-2	-1,-1

Használják még azt a harmadik reprezentációs rendszert is, amikor a preferenciákat 0,1,2,3 értékekkel fejezik ki:

2,2	0,3
3,0	1,1

A preferenciák fenti háromféle reprezentálási lehetősége teljesen ekvivalens egymással. Mivel igen széles körben használják mindegyik megoldást, és mindenki a már megszokott jelölési rendszere szerint tudja a legkönnyebben értelmezni az interakciós helyzetek leírását, ezentúl – ahol csak lehetséges – mindhárom jelzési rendszer szerint feltüntetem a játékosok preferenciaértékeit (amennyiben csak egy jelölési módot alkalmazhatok, akkor az 1-2-3-4-rendszert használom).

3,3	1,4	1,1	-2,2	2,2	0,3
4,1	2,2	2,-2	-1,-1	3,0	1,1

A preferenciák jelzésére használt számértékek csak az alternatívák ordinális elrendezését mutatják, de nem fejeznek ki semmilyen mértéket, tehát nem mondhatjuk, hogy a legjobban preferált következmény (4) annival jobb az utána következő kimenetnél (3), mint amennyi különbség van a (3) és a (2), vagy a (2) és az (1) alternatívák között. A könyvemben túlnyomórészt olyan példákat mutatok be, amelyekben a preferenciákhoz nincs kardinális érték rendelve. Ha – kivételes esetekben – ez mégis előfordul, akkor azt mindig jelezni fogom.

A preferenciamátrix mint elemzési eszköz használatával már számszerűen is alátámaszthatom azt a – korábban már bemutatott – értelmezést, hogyan milyen logika mentén döntenek a játékosok. Ezt az *esetszétválasztás* módszerével teszem meg. A játékosok döntési logikáját két lépésre bontva úgy „rekonstruálok”, hogy külön-külön vizsgálom meg, hogyan döntene, ha a partnere az egyik, illetve a másik döntési alternatívát választaná. Példánkban az Ego játékos a következőképpen gondolkozhat. Ha a másik fél (Alter) a borítékba teszi a pénzt, az azt jelenti, hogy a táblázat bal oszlopának értékeit vehetjük figyelembe. Ilyenkor a Ego játékos számára adott két lehetőség közül az alsó sorban szereplő alternatíva (a zsebretétel) a magasabb preferenciaértékű (4 a 3-mal szemben), tehát ezt az opciót fogja választani. Amennyiben az Alter játékos úgy döntene, hogy zsebre teszi a pénzt (vagyis a Ego játékosnak a táblázat jobb oldali oszlopának két celláját kell figyelembe vennie), akkor Egónak megint csak az alsó sorban levő cella, vagyis a zsebretétel alternatívája kínál magasabb hozadékot (2 az 1 ellenében). Tehát az Ego játékosnak a másik (Alter) döntésétől függetlenül mindenképpen a zsebretétel lehetősége tűnik kívánatosabbnak.

A játék preferenciamegoszlása szimmetrikus, ami annyit jelent, hogy Ego és Alter a maga szemszögéből tekintve a másikkal teljesen azonos módon látja a helyzetet. Ebből következően Alter döntése is ugyanaz lehet (a fent bemutatott megfontolások mentén), mint Ego döntése volt.

A játék preferenciamátrixa alapján tehát már érteni és értelmezni lehet, hogy a játékosok miért úgy döntenek a játékban, hogy nem a legkedvezőbb végeredmény érik el a végén. A helyzet fonákja az, hogy bár egyéni szinten ez a döntés racionálisnak tűnhet, de tudjuk, hogy lenne ennél jobb megoldás. Ha mindketten borítékolnának, akkor a 2 preferenciaérték helyett mindketten a 3-as értékkel jelölt kimenetet érhetnék el (200–200 dollárt nyernének). Az egyéni szinten racionálisnak tűnő döntést tehát végeredményét tekintve mégiscsak irracionálisnak kell ítélnünk. Azt mondhatjuk erre, hogy ez egy *társadalmi dilemma*, mert az egyéni döntéshozatal szintjén racionálisnak tűnő döntés mégsem a legoptimálisabb eredményt adja.

A bemutatott játék még csak egyetlen példaként szemléltette, amit a későbbiekben sok más eset bemutatásával fogok bizonyítani: a társadalmi gyakorlatban gyakran előfordulnak ilyen esetek. Persze vannak olyan társadalmi helyzetek is, amelyekben másfajta problémákkal szembesülhetünk. Azért, hogy a különféle társadalmi konfliktusokat egységes módon tudjuk értelmezni, fel kell állítani egy olyan értelmezési keretrendszert, amelyben a legfontosabb társadalmi helyzeteket, az azokat reprezentáló játékokat egységesen lehet leírni, megmagyarázni.

A kétszereplős játékok legfontosabb eleme a két *játékos* (ezeket a továbbiakban is Ego és Alter terminusokkal jelölöm). Feltételezhetjük, hogy a játékosok (a játék, a társadalmi kapcsolat résztvevői, szereplői) előtt mindig tényleges döntési lehetőségek, *alternatívák* léteznek. Mivel a kétalternatívás játékokat minősítetem alapjátékoknak, ezért mindkét játékos számára két-két döntési lehetőséggel számolhatunk. A játékban a szereplőknek *döntést* kell hozniuk, vagyis mindkettjüknek ki kell választania egyet a számukra adott, két lehetséges alternatívából.

A két játékos két-két döntési lehetőségét „egymásra vetítve” adódik, hogy az ilyen játékoknak mindig négyféle *kimenete* lehetséges. Mivel a döntési alternatívák által meghatározott kimeneteket a döntéselmélet bemutatásakor *következményeknek* neveztem (99.o.), a továbbiakban mindkét terminust használni fogom. A játékok leírásakor először mindig a döntési alternatívákat és a belőlük származtatható következményeket kell rögzíteni. Ehhez minden esetben az alábbi táblázat célját kell konkrét értékekkel feltölteni:

	Alter 1. döntési lehetősége	Alter 2. döntési lehetősége
Ego 1. döntési lehetősége	a) következmény	b) következmény
Ego 2. döntési lehetősége	c) következmény	d) következmény

Attól azonban, hogy ismerjük a játékok lehetséges alternatíváit, kimeneteit, még nem tudjuk megmondani, hogy a játékosok milyen lépésre szánják magukat. Szükség van még arra a tudásra is, hogy a játékosok hogyan értékelik saját lehetőségeiket. Amikor a játékosok a számukra adott döntési lehetőségek közül választanak, akkor azt mondjuk, hogy az értékeiknek megfelelően döntenek, vagy másként: a *preferenciáik* szerint sorba állítják a lehetséges kimeneteket a kívánatosságuk mértékében. Még tudományosabban: preferenciarendezést hajtanak végre a lehetséges következmények halmazán. Amikor a játékosok döntenek, akkor a döntéseik eredőjeként a játék *végeredménye* a játék valamelyik következménye lesz. A kérdés itt az, hogy mi határozza meg ezt a végeredményt.

Nagyon fontos látnunk azt, hogy a játékok szereplői számára mindig adott egy kimenetmátrix, amely a különböző együttes döntések következményeit mutatja, és ebből még nem következik semmi a játékosok preferenciarendezéseire, a játék preferenciamátrixára vonatkozóan. Az a tény, hogy az eredménymátrixból milyen preferenciértékek állnak elő, az mindig a két adott szereplő cselekvési maximáitól, kulturális háttérétől, aktuális beállítódásaitól függ. Ez azt is jelenti egyben, hogy ugyanazon eredménymátrixból, tehát a világ ugyanazon állapotait feltételezve, különböző szereplők eltérő preferenciarendezéseket hajthatnak végre, és ezáltal ezek a játékok eltérő preferenciatáblákkal reprezentálhatók. Az egyes játékokat alapvetően nem az eredmények, a világállapotok különbségei, hanem a preferenciarendezések eltérő szubjektív mintázatai határozzák meg [Kol98]. A tény- és értékítéletek különbsége érhető tetten ebben a kettősségben.

Nem lehet eléggé hangsúlyoznom, hogy a preferenciamátrixok értékei mindig szubjektív minőségek, nem szabad sosem valamiféle objektivitást tulajdonítanunk nekik (58.o.). A játékok döntési alternatíváit, kimeneteit mindig objektív módon írhatjuk le, a kimenetmátrixban rögzített következmények mindenki számára ugyanazt jelenthetik. A százdolláros játékunkban mindenki ugyanúgy elfogadhatja a borítékok, a zsebek, a játékosok, a megszerezhető dollárok, a játék szabályainak létezését és ugyanúgy is értelmezheti ezeket. A kimenetek anyagi tartalmának leírásában megegyezhetnek a résztvevők. Az egyes kimenetek értékelésében azonban mindig szubjektivitással találkozhatunk. Mindezt szemléltethetem, ha meg-

mutatom, hogy a százdolláros játék más módon is interpretálható.

A százdolláros játékot először úgy értelmezhetjük újra, hogy feltételezzük: a játékot egy anya játsza a fiával. Nyilvánvaló, hogy emiatt semmiben sem változik a játék tartalma, szabályrendszere, kimenetmátrixa. Változik azonban a játék preferenciamátrixa! Pontosabban: akkor változik, amikor az anya nem úgy rangsorolja a játék kimeneteit, mint a fia. Az anya pedig azért tehet így, mert kedvezni akar a gyermekének. Azt akarja, hogy a gyereke megkapja a lehető legtöbb pénzt a játékban (hogy örülhessen neki), és emiatt az anya vállalja azt is, hogy ő nem kap semmit. Ezt a megváltozott hozzáállást az alábbi preferenciamátrix írja le:

3,3	4,4
1,1	2,2

A helyzetet értékelve azt is mondhatjuk, hogy az anya teljes mértékben átveszi a gyereke preferenciarendezését (ezt fejezi ki az az egyszerű adat, hogy a preferenciamátrix egy cellájában levő értékek megegyeznek mindkét játékosra nézve). Nézzük meg, milyen végeredménnyel zárulhat ebben az esetben a játék. Nos, könnyen belátható, hogy mindkét játékos a mátrix jobb-felső cellájában levő kimenetet tartja a legjobbnak (a másik választásától függetlenül), tehát ez lesz a játék végeredménye (amikor a gyerek 3 dollárhoz jut, míg az anya egyet sem kap). Azt láthatjuk, hogy az anya „önfeláldozó” magatartása megváltoztatja a játék végeredményét. A kapcsolat tartalma ugyanaz, ám az egyik szereplő eltérő beállítódása (megváltozott preferenciái) miatt mégis minden másként alakul.

De tehetünk még egy lépést a játék átértelmezésében. Feltehetjük azt is, hogy az anya a nagylányával játszik, és ebben az esetben nemcsak az anya, de a lánya is önzetlen módon viszonyul a másikhoz. Mindkét játékos azt akarja, hogy a másik számára legyen kedvezőbb a játék végeredménye. Ha így állnak a játékhöz, akkor ez a következő változást generálja a preferenciamátrixban:

3,3	4,1
1,4	2,2

Ebben az esetben a játéknak az lesz a végeredménye, hogy mindkét játékos a bal-felső cellával reprezentált kimenetet választja, ami azt jelenti, hogy mindketten 2-2 dollárhoz jutnak. Ez a végeredmény azért érdekes, mert ebben az esetben mindketten több pénz kapnak, mint a játék eredeti változatában (amikor 1-1 dollárhoz jutottak). Pedig a játék lényege itt sem változik, csak a játékosok preferenciarendezése lett más. A kölcsönös önfeláldozás itt „meghozza a gyümölcsét”: mindketten többet kapnak.

Láttuk, hogy ha ugyanazt a játékot eltérő beállítódású emberek játsszák, akkor más végeredményre számíthatunk. Ez azt jelenti, hogy a játékok belső logikáját, a játékok várható végeredményét elsősorban a játékosok tényleges preferenciarendezései vagyis a játékok preferenciamátrixainak mintázatai határozzák meg. A

játékosok – saját preferenciáiknak megfelelő *stratégiát* követve – döntenek (a szakirodalomban ezt úgy is mondják: lépnek), és a két *döntés* (lépés) eredőjeként valamelyik lehetséges kimenet a játék tényleges *végeredményévé* válik. A különböző döntési lehetőségekre mondhatjuk azt, hogy azok *egyensúlyi helyzetet* jelentenek, vagy állíthatjuk az ellenkezőjét, a végeredményt minősíthetjük *optimálisnak* vagy épp, hogy *nem-optimálisnak* (szuboptimálisnak), megállapíthatjuk, hogy a végeredmény racionális vagy – épp fordítva – irracionális volt, és olykor valamely játékhelyzet társadalmi dilemmát hordozhat magában. Ám, hogy ezek a fogalmak (stratégia, egyensúly, optimális, dilemma) mit jelentenek pontosan, később fejtem ki, miután már áttekintettük a legfontosabb játéktípusokat.

A fentebb bemutatott fogalmak nélkülözhetetlenek a játékok leírásához. A továbbiakban azt mutatom meg, hogy hány fajta játék létezik, és milyen játékokat különíthetünk el egymástól. Kétszereplős, kétalternatívás helyzetekben négyféle kimenet létezik. Mivel a játékok „logikáját”, végeredményét a játékosok egymásra vetített preferenciarendezései határozzák meg, ezért azt kell figyelembe vennünk, hogy hány fajta, egymástól lényegileg különböző preferenciaeloszlás létezhet. Rövid számolás alapján levezethető, hogy 78 különböző játék különíthető el egymástól, melyek közül 12 szimmetrikus. A későbbiekben megvizsgálók ugyan néhány fontosabb aszimmetrikus játékot is, de a vizsgálódás fókuszát inkább a szimmetrikus játékokra irányítom, mert ezekkel gyakran előforduló társadalmi helyzeteket, fontos társadalmi dilemmákat lehet modellezni.

A kétszemélyes, kétalternatívás játékokat úgy írhatjuk le, hogy egy táblázatban megadjuk a két játékos preferenciarendezését. Az egyszerűség kedvéért nem engedjük meg, hogy a játékosok két kimenetet ugyanúgy preferáljanak (vagyis teljes preferenciarendezést követelünk meg). Az ilyen játékokból összesen: $4! \times 4! = 576$ különböző mintázat lehetséges. Ezek között persze vannak olyan játékok, amelyek tartalmilag, funkcionálisan teljesen azonosnak mondhatók, ami annyit jelent, hogy belőlük ekvivalenciaosztályokat képezhetünk. A példa kedvéért vegyük az alábbi játékot:

3,4	1,2
2,3	4,1

Ezzel a játékkal tartalmilag megegyeznek azok, amelyek táblázatában csak a sorok, oszlopok sorrendje más:

2,3	4,1	1,2	3,4	4,1	2,3
3,4	1,2	4,1	2,3	1,2	3,4

Sőt, akkor is ugyanazt a játékot kapjuk, ha a játékosok preferenciaértékeinek sorrendjét cseréljük fel. Ekkor a következő négy – az eredetivel ekvivalens – játékleíráshoz jutunk:

4,3	3,2	2,1	1,4	3,2	4,3	1,4	2,1
2,1	1,4	4,3	3,2	1,4	2,1	3,2	4,3

A bemutatott példa azt szemlélteti, hogy a játékokat általában nyolcféle, egymással ekvivalens formában írhatjuk fel. Ez alól csak a szimmetrikus játszmák jelentenek kivételt, amelyekből

csak négy-négy felirati forma tartozik egy ekvivalenciaosztályba (szimmetrikus az a játék, amelyben egymással teljesen megegyező preferenciarendezést lehet a játékosokhoz rendelni). Rövid számolás után kideríthető [RG66], hogy 78 tartalmilag különböző játék létezik, amelyből 66 *aszimmetrikus* és 12 *szimmetrikus*. Ezeket érdemes elemezni.

A szimmetrikus játékok azért fontosak, mert nincs kitüntetett szereplőjük, nincsenek minőségi különbségek a társadalmi kapcsolat szereplőinek helyzetében. Ilyen esetekben a két játékos helyzete felcserélhető egymással, mindketten teljesen azonos preferenciaeloszlás mentén „éljük meg” saját helyzetüket.

Ha eltekintünk a szigorú rendezés kritériumától, vagyis attól a feltételtől, hogy a játékosok egyértelműen sorba rendezzék a játék négy kimenetét, akkor más számossághoz jutnánk. Ha ugyanis megengednénk, hogy két (vagy több) kimenetet azonosan értékeljenek, akkor 726-ra nőne a stratégiailag különböző játékososztályok száma, míg az összes lehetséges játék száma 5625 lenne [MG68], [DMK88]. Ha pedig elhagynánk még a tranzitivitás feltételét is, vagyis megengednénk, hogy valaki a-t preferálja b-vel, b-t c-vel és c-t a-val szemben, akkor 66645 játékososztályt és 531441 különböző játékot kapnánk [PCF90]. Ezekkel a lehetőségekkel azonban nem foglalkozom ebben a könyvben.

A szimmetrikus játékokat *alapjátékoknak* nevezem. A szimmetrikus preferenciamátrixoknak sajátos szerkezetük van. A szimmetricitás követelménye miatt a bal-felső és a jobb-alsó cellában azonos számoknak kell szerepelniük mindkét játékos esetében, és csak a másik két cella értékei térhetnek el egymástól. A 12 szimmetrikus játék preferenciamátrixa az alábbi módon néz ki (a játékok mintázatának bemutatásához Rapoport és Guyer klasszikus cikkét vettem alapul, ezért zárójelben megadom azt a számot, amellyel ők azonosították a játékokat [RG66]):

1.)		2.)		3.)		4.)		5.)		6.)	
4,4	2,3	4,4	1,3	4,4	2,1	2,2	4,1	3,3	2,4	2,2	3,4
3,2	1,1	3,1	2,2	1,2	3,3	1,4	3,3	4,2	1,1	4,3	1,1
	(6)		(61)		(60)		(12)		(66)		(68)
7.)		8.)		9.)		10.)		11.)		12.)	
4,4	3,2	4,4	3,1	4,4	1,2	3,3	4,1	3,3	4,2	2,2	4,3
2,3	1,1	1,3	2,2	2,1	3,3	1,4	2,2	2,4	1,1	3,4	1,1
	(3)		(5)		(63)		(9)		(7)		(69)

A szimmetrikus játékokat úgy rendezem egymás mellé, egymás alá, hogy könnyen felfedezhessünk közöttük egy fontos kapcsolatot. Az egymás alatt levő játékokat – egy kivétellel – párba rendezhetjük azon az alapon, hogy csak egyetlen mozzanatban térnek el a mintázataik (a kivételt a 4. és 10. játékok jelentik). Az összetartozó játékokban a jobb-felső és a bal-alsó cellákban levő preferenciaértékek megegyeznek, csak épp fordítva vannak a játékosokhoz rendelve. Teljessé tehető a játékok párba rendezése akkor, ha „kihasználjuk” azt a tényt, hogy a szimmetrikus játékok preferenciamátrixait négyféle – egymással teljesen ekvivalens – alakban is felírhatjuk. Ezt figyelembe véve a 4. játék mintázatát átformálhatjuk:

Ha tehát a 4. játékot ezzel az alakkal reprezentáljuk, akkor mindegyik felső sorban levő játékhoz egy olyan másik játék rendelhető hozzá, amely csak egyetlen mozzanatban, a fent említett módon különbözik a párjától.

3,3	1,4
4,1	2,2

Nézzük meg a 4. játék (átalakított) példáját, amelynek a preferenciamátrixát már ismerjük, és hasonlítsuk össze azt a 10. játékkal. A jobb-felső sarokban a 4. játékban (1,4), a 10. játékban (4,1), míg a bal-alsó cellában pont az ellenkezője – (4,1) és (1,4) – szerepel. A 10. játék mintázatát is ismerjük, hiszen a százdolláros játék második átértelmezése után ilyen alakzatot kaptunk. Akkor azt mondtuk, hogy a két játék csak annyiban különbözik egymástól, hogy a játékosok saját preferenciáikat úgy alakítják át, hogy a partnerük rangsorát fogadják el maguk számára. A preferenciáknak ez az irányváltása, mások érdekeinek a figyelembevétele nem annyira ritka, mint ahogy azt sokan gondolják. A közösség és a társulás fogalmainak korábban megadott definíciói (107.o.) értelmében vannak olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a résztvevő felek a másik elvárásainak, akaratának, értekeinek megfelelően vagyis – legalább bizonyos fokig – altruista módon cselekszenek.

Később látni fogjuk, hogy bizonyos játékoknál valóban helyénvaló, életszerű lehet ez az értelmezés. A nevezetes fogolydilemma, amely a fenti táblázat 4. játékanak felel meg, átértelmezhető azáltal, hogy nem egoista, hanem altruista játékosokat feltételezünk, akik a másik játékos számára kedvező preferenciarendezést fogadják el a magukénak, amelynek a preferenciamátrixa a 10. játék táblázatával egyezik meg. De a 'hős', illetve a 'vezér' elnevezésű játékok esetében is életszerűnek minősítjük majd ezt a fajta kapcsolatot (ezeket a táblázatunkban a 6. és a 12. játékok jelzik).

Az ilyen módon összetartozó játékokat egymás „tükörképének”, komplementerének tekintem. Amikor majd bemutatom, milyen tényleges társadalmi helyzeteket írnak le a különböző szimmetrikus játékok, akkor külön kitérek arra a kérdésre, vajon milyen értelmezést lehet adni a komplementer módon összetartozó játékok közti kapcsolatnak.

* * *

Bár egyes játékok esetében nem lehet majd értelmesen alkalmazni, a játékok magyarázatai során mégis érdemes lesz mindvégig figyelembe vennünk azt az általánosítási lehetőséget, amit a játékosok viselkedésére vonatkozóan tehetünk meg. Akármilyen legyen is a játék tartalma, a benne foglalt kétfajta cselekvési lehetőséget általánosíthatjuk úgy, hogy az egyik cselekvés a *kooperálás*, együttműködés (*C* mint cooperation), a másik a *versengés*, *dezertálás* (*D* mint defection) lehet. Mivel a játékos vagy kooperál (*C*) vagy dezertál (*D*), az ilyen módon általánosított játékoknak négyfajta *általánosított kimenete* lehetséges:

A négyféle általánosított kimenetnek a játékok értelmezése szempontjából kiemelt jelentősége van, ezért a szakirodalomban már régóta önálló névvel illetik ezeket. A továbbiakban ezeket a fogalmakat az angol szakirodalomban elterjedt rövidítésekkel jelöljük.

		C	D
C		CC	CD
D		DC	DD

R	CC	jutalmazás	Reward
S	CD	szívás	Sucker
T	DC	kísértés	Temptation
P	DD	büntetés	Punishment

Az általánosított kimenetmátrixunk négy cellájának megnevezése sok szempontból találó, bár ezek olykor félrevezető értelmezéseket is sugallhatnak. A kölcsönös kooperációhoz kapcsolt jutalmazás, illetve a kölcsönös dezertáláshoz rendelt büntetés minden játék esetében konzisztens értelmezésre ad lehetőséget, hiszen minden játék esetében magasabbak a jutalmazás, mint a büntetés preferenciaértékei. A kooperáció és a jutalmazás kategóriái kicsit azt sugallják, hogy minden társadalmi kapcsolaton belül ezt az állapotot lenne jó elérni, ami nem minden esetben igaz. Vannak olyan társadalmi helyzetek, amelyekben a kooperációt nem kívánatosnak minősíthetjük: például a versenyjogi szabályokkal az oligopol meg egyezések, kartellalkuk létrejöttét vagyis a résztvevők kooperációját szeretnénk megakadályozni (és ebben az esetben a dezertálás, a versengés a játékok kívánatosabb végeredménye). De az általánosított kimenetek másik két esetével (a 'kísértés' és a 'szívás' állapotaival) is lehetnek értelmezési problémák. A mártírdilemmában (azaz a 10. játékban) kicsit furcsán hangzik, amikor a 'kísértés' esetét tartja valaki a legkevésbé kívánatosnak, és fordítva, a 'szívás' lehetőségét akarja a leginkább (az általánosított kimenetek döntési táblában elfoglalt helyét mutatja az alábbi táblázat – az Ego játékos szemszögéből tekintve).

	Alter kooperál	Alter nem kooperál
Ego kooperál	jutalmazás	szívás
Ego nem kooperál	kísértés	büntetés

A kimenet- és preferenciamátrix celláinak megnevezése az egyes kimenetek azonosíthatósága, könnyű meghivatkozása miatt fontos. Az RSTP-címkéssel történő azonosítás messze a legelterjedtebb megoldás a játékelméleti szakirodalomban, bár vannak alternatív elnevezési javaslatok is. Van tisztán technikai („jelentés nélküli”) megoldás, amely az égtájak szerint azonosítja be a négy cellát (ÉK-DK-ÉNy-DNy), de a nemzetközi politika világában előforduló játékok elemzéséhez „tartalmas” neveket használnak [SD77].

	Alter kooperál, enged	Alter nem kooperál, kitart, harcol
Ego kooperál, enged	a felek kompromisszumot kötnek, egyezmény	Ego megadja magát, kapitulál, Alter győz
Ego nem kooperál, kitart, harcol	Ego győz, Alter megadja magát, kapitulál	holtpont, nincs egyezmény, a konfliktus eszkalálódik, háború

Bármennyire is léteznek másfajta megoldások a kimenetek (cellák) azonosítására, a játékelmélet művelői szinte kizárólag az RSTP-címkéket használják. Mivel a 12 szimmetrikus játék abban tér el egymástól, hogy a preferenciamátrix négy cellájában levő számok mások, ez annyit jelent, hogy a felcímkézett cellák értékei másként állíthatók sorrendbe az egyes játékok esetében (újra csak emlékeztetünk rá, hogy mivel az alapjátékokban szimmetrikus helyzetekről van szó, a négyfajta kimenet mindkét játékos számára ugyanolyan módon rendezett). Az egyszoros játékokra ez a rendezés az alábbi címkesor adja: $T > R > P > S$. A játék második átértelmezésének preferenciasorához más címkék tartoznak: $S > R > P > T$. Az RSTP-egyenlőtlenségeket ilyen módon a szimmetrikus játékokhoz rendelve olyan „azonosítási rendszerhez” juthatunk, amelynek segítségével egyértelműen beazonosítható minden szimmetrikus játék.

Ennek a módszernek azonban van egy nagy „hibája”. Amíg ugyanis a szimmetrikus játékokból 12 darab van, addig az RSTP-címkék 24-féle módon rendezhetők sorba, vagyis egy játékhoz nem egy, hanem kettő rendezést rendelhetünk hozzá. Ettől még igaz marad az az állítás, hogy egy-egy címkesor csak egyetlen játékhoz tartozik, de a fordított kapcsolat nem áll fent: minden játéknak két-két RSTP-rendezése lehetséges. Az eltérés abból adódik, hogy abban a pillanatban, amikor minősítjük a játékosok döntési lehetőségeit aszerint, hogy azokat kooperatív vagy dezertáló jellegűnek tartjuk, ezzel egy új dimenziót viszünk bele az értékelési (címkézési) rendszerbe, amit viszont a szimmetricitás megállapításakor nem veszünk figyelembe. Márpedig a játékok belső logikájának különbségeit alapvetően az a tény határozza meg, hogy milyen az egyes cellák preferenciaértékeinek egymáshoz való viszonya, és ebből a szempontból lényegtelen kérdés, hogy az egyes döntési alternatívákat hogyan minősítjük, azaz együttműködőnek vagy versengőnek tartjuk-e. Az új minősítési dimenzió figyelembe vétele miatt két-két játék-reprezentációs formát meg kell különböztetni egymástól (amelyeket a játékok számosságának kiszámításakor azonosaknak tekintetem).

Az alapjátékok jellemzéséhez tehát két RSTP-rendezést lehet megadnunk (még akkor is, ha a szakirodalomban tipikus módon egy-egy címkesorral kapcsolják össze a szimmetrikus játékokat). Az alábbi táblázatban minden alapjátékot úgy mutatok be, hogy megadom a játékok mindkét reprezentációs formáját és az így hozzájuk rendelhető egyenlőtlenségeket.

1.)	2.)	3.)	4.)	5.)	6.)
4,4 2,3	4,4 1,3	4,4 2,1	2,2 4,1	3,3 2,4	2,2 3,4
3,2 1,1	3,1 2,2	1,2 3,3	1,4 3,3	4,2 1,1	4,3 1,1
R>T>S>P	R>T>P>S	R>P>S>T	S>P>R>T	T>R>S>P	T>S>R>P
1,1 3,2	2,2 3,1	3,3 1,2	3,3 1,4	1,1 4,2	1,1 4,3
2,3 4,4	1,3 4,4	2,1 4,4	4,1 2,2	2,4 3,3	3,4 2,2
P>S>T>R	P>S>R>T	P>R>T>S	T>R>P>S	S>P>T>R	S>T>P>R
7.)	8.)	9.)	10.)	11.)	12.)
4,4 3,2	4,4 3,1	4,4 1,2	3,3 4,1	3,3 4,2	2,2 4,3
2,3 1,1	1,3 2,2	2,1 3,3	1,4 2,2	2,4 1,1	3,4 1,1
R>S>T>P	R>S>P>T	R>P>T>S	S>R>P>T	S>R>T>P	S>T>R>P
1,1 2,3	2,2 1,3	3,3 2,1	2,2 1,4	1,1 2,4	1,1 3,4
3,2 4,4	3,1 4,4	1,2 4,4	4,1 3,3	4,2 3,3	4,3 2,2
P>T>S>R	P>T>R>S	P>R>S>T	T>P>R>S	T>P>S>R	T>S>P>R

Bár a kép a fent bemutatott módon teljes, a továbbiakban a 12 alapjátékhoz mindig csak a szakirodalomban széles körben elterjedt adatokat rendeztem hozzá. Általában egy preferenciamátrixot és egy RSTP-rendezést adok meg. Két ponton viszont eltértek Rapoporték reprezentációs megoldásától. A 4-es és 12-es sorszámmal jelölt (a fogolydilemmát és a nemek harcát leíró) játékok esetében a második reprezentációs formát fogom inkább használni (ezzel megint csak igazodom a játékelméleti szakirodalom gyakorlatához).

Rapoport és Guyer azt a preferenciamátrixot (és RSTP-egyenlőtlenséget) rendelte a játékokhoz, amelyekben a játékok természetes kimenete mindig a preferenciamátrix bal-felső sarkába került (természetes kimeneten a maximin stratégia alkalmazásával adódó végeredményt szokás érteni – lásd ??o.). Ezért van az, hogy a fogolydilemma és a nemek harca játék esetében a preferenciamátrix eltér a szokásostól. E két játék széles körben elterjedt reprezentációja a bal-alsó sarokba teszi a természetes kimenetet.

Az általánosított kimenetek rendezésére vonatkozóan megfogalmazhatunk bizonyos feltételeket, amelyekkel egyes játékokat, illetve a velük modellezhető társadalmi dilemmákat jellemezhetünk. Az egyik ilyen feltevés lehet, hogy ha az egyik játékos kooperál, akkor rosszabbnak tartja, ha a másik dezertál kooperálás helyett. Ezt az alábbi feltétel fejezi ki: $R > S$. Ennek párja lehet az a tétel, miszerint ha az egyik játékos dezertál, akkor rosszabbnak tartja, ha a másik dezertál kooperálás helyett, amit az alábbi rendezés ír le: $T > D$. E két feltétel érvényesítése megjelöl (vagy épp kizár) bizonyos játékokat. Ezen feltételek mellett még további elvárásokat is megfogalmazhatunk (például a következőket: $T > R$ vagy $D > S$, sőt, később majd látni fogjuk, a fogolydilemma esetében ezeknél „bonyolultabb” feltevésekkel is élhetünk), de ezeket már csak az egyes játékok elemzése során fogom bemutatni, értelmezni.

* * *

A játékelmélet a stratégiai (vagy másként: interdependens) döntéseket vizsgálja. A játékosok a döntési alternatívákra, pontosabban a játék kimeneteire vonatkozó preferenciáik alapján *döntenek* (olykor mondják azt is: a játékosok *lépnek*). A játékelméletben az egyszeri döntést és a döntések valamely sorozatát egyaránt *stratégiának* nevezik. A fogalom túlhasználtságán nem tudok segíteni, így csak annyit tehetek, hogy felhívom a figyelmet a problémára. Azért is olyan sokjelentésű a stratégia fogalma, mert központi helyet foglal el az elmélet modelljében, sok játékelméleti könyv kezeli kiemelten a fogalmat.

Bármennyire is fontos kategóriáról van szó, könyvemben a szokásosnál ritkábban alkalmazom majd a stratégia fogalmát. A játékelmélet használatának célja itt a társadalmi kapcsolatok szerkezetében, felépítésében rejlő hatások, kényszerek, kölcsönös függések érzékeltetése. Első lépésben a társadalmi viszonyok belső szerkezetét, a társadalmi cselekvések meghatározottságát kell észre vennünk és megértenünk. Ehhez először a társadalmi statikát kell megírnom. És csak ezután jöhet a társadalmi dinamika kibontása, annak tárgyalása, hogy milyen módon viselkednek a szereplők a társadalmi statika által feltárt konszenzusok és konfliktusok meghatározottságai közepette. A stratégia fogalmának ekkor van igazán nagy jelentősége. A társadalmi dinamika elemzése azonban kívül esik könyvem fókuszán. Ez persze nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyom a stratégia fogalmát, a későbbiekben olykor használni fogom.

A *maximin stratégia* a játékelmélet egyik fontos fogalma, amit a játékok osztályozásakor én is használni fogok (létezik minimax, maximax stratégia is, de ezekkel nem foglalkozom a könyvemben). A maximin stratégia azt jelenti, hogy a döntéshozó a legrosszabb kimenetek közül a legjobbat választja ki.

A maximin stratégia lényegét a sütszeletelés példáján keresztül mutathatom be a legszemléletesebben. Ha egy testvérpárnak egy szelet sütit kell elfeleznie egymással, akkor úgy is megoldhatják a feladatot, hogy az egyik felezi el a sütit, és a másik választja ki, hogy a két sütidarabból melyiket kéri magának. Ha a „felező” testvér egy kisebb és egy nagyobb darabra vágja fel a sütit, akkor a „választó” testvér a nagyobbat fogja magának kérni, tehát a felezőnek a kisebb rész marad. A maximin elv azt jelenti, hogy a vágást úgy kell megoldani, hogy minél nagyobb legyen az a kisebb rész, ami a vágást végző testvérnek marad, vagyis maximalizálni kell a kisebbik darabot, a minimumot.

A társadalmi helyzetek gyakran meghatározzák (de legalábbis befolyásolják), hogy milyen stratégiákat követnek a játékosok. Hogy a játékok és a stratégiák között milyen kapcsolat lehetséges, azt a fontosabb játékok elemzése során mutatom be. Gyakran használt fogalom még a *domináns stratégia*, amely alatt azt a lépést értik, amely egy játékos számára minden más lépésnél jobb attól függetlenül, hogy a többi játékos hogyan dönt.

A stratégiákat megkülönböztethetjük aszerint is, hogy determinisztikusak-e vagy sem. Vannak olyan stratégiák, amelyek biztos (determinisztikus) állításokra alapoznak. Ezeket *tiszta stratégiáknak* nevezik. Elképzelhető azonban olyan stratégia is, amely az egyes lehetséges lépésekből különböző valószínűségek szerint

választva többféle stratégiát ötvöz egybe. Ezek a *kevert stratégiák* (ezekkel egyáltalán nem foglalkozom ebben a könyvben).

A játékok leírásában fontos szerepe van még a végeredmény minősítésének is. A játékosok döntéseinek eredményeként előáll valamilyen végeredmény. Ezt a tényleges végeredményt össze lehet hasonlítani a játékosok preferenciáival és eszerint lehet értékelni a játékot. Ilyenkor olyanokat mondhatunk, hogy a játék egyensúlyi állapotba került vagy nem, hogy a játék stabil, hogy a játékosoknak van domináns stratégiája stb. Az ilyen értékelésekhez szükségünk van néhány fogalomra.

A *Nash-egyensúly* a játéknak az a kimenete, amelyhez képest minden más kimenet rosszabb lenne valamelyik játékos számára, ami miatt a játékosok nincsenek arra ösztönözve, hogy egyoldalúan eltérjenek az egyensúlyi állapottól. A *Pareto-optimum* (vagy *Pareto-egyensúly*) a játéknak az a kimenete, amihez viszonyítva nincs olyan másik kimenet, amely mindenkinek legalább olyan jó, és van egy játékos, akinek jobb. A Pareto-javítás (Pareto-javulás, Pareto-optimalizálás) olyan lépés, amely után senkinek sem lett rosszabb, de legalább egy játékosnak javult a helyzete. A Pareto-optimum vagy Pareto-hatékony helyzet az, amelyből már nem lehet Pareto-javulást elérni. A Pareto-optimumhoz képest bárki helyzete csak valaki más kárára javítható tovább.

A Pareto-hatékony fogalmával szemben komoly fenntartásokat fogalmaztak meg. Az a fogalom definíciójában szereplő kitétel, miszerint az adott kimenetből elmozdulva nem lehet senkinek sem rosszabb a helyzete, az a status quo, a létező állapot fenntartásának kedvez – a helyzetben megtalálható egyenlőtlenségekkel, „igazságtalanságokkal” együtt. A klasszikus példa erre az a helyzet, amelyben egy torta úgy van felosztva három ember között, hogy kettő személynek van fél-fél tortája, a harmadiknak semmije sincs. Ez a helyzet – a definíció szerint – Pareto-optimális állapot, mert az ettől való bármilyen elmozdulás valamelyik „feles tulajdonos” ellenében lenne csak lehetséges, amikor is az ő helyzete romlana. *Amartya Sen*, Nobel-díjas közgazdász, a Pareto-optimum fogalmának egyik fő kritikusa szerint az egyéni szabadság és a Pareto-hatékony fogalmi egymással kibékíthetetlen viszonyban vannak:

„A status quo védelmezői ugyan megnyugvást és igazolást találhatnak az utilitárius kalkulus valamelyik változatában, ám ez az igazolás védhetetlen, ha az egyéni szabadságot valóban társadalmi elkötelezettségnek tekintjük.” [Sen90, 35]

A Sen által felvetett kérdést nagyon fontosnak tartom, ám annak kibontása nem illeszkedne jól a könyv gondolatmenetébe, ezért elhagyom a probléma tárgyalását.

A Pareto-egyensúlyi állapot mellett előfordulnak nem stabil, elégtelen, deficiens egyensúlyi állapotok is. Ezekre az jellemző, hogy a játékosok készletét érzik az innen történő elmozdulásra.

* * *

A következő fejezetben bemutatom a játékelmélet legfontosabb alapjátékait úgy, hogy igyekszem minél több valós, gyakorlati példát hozni rájuk, és röviden azt is elemzem, hogy a játékokkal milyen társadalmi dilemmákat modellezhetünk.

5.2. Az egoizmus irracionálisága: fogolydilemma-játék

A játékelmélet legismertebb (sokak szerint legfontosabb) játéka a *fogolydilemma*. Ez a szimmetrikus játszma elsősorban arra szolgál például, hogy az egyéni szintű haszonkövető magatartás (mondhatni: az egyéni racionalitás) olykor irracionális végeredményt képes produkálni. Az eredeti fogolydilemma játék tartalma röviden a következő:

Fogolydilemma

Egy bankrablás két gyanúsítottját külön hallgatják ki. A vizsgálótiszt mindkettőjüknek vádalkut ajánl arra az esetre, ha bevallják, hogy ők követték el a bűncselekményt. Ha csak az egyikük „beszél”, de a másik nem, úgy a vallomást tevő fél szabadon távozhat, míg a társát 10 évre lecsukják. Ha mindketten vallanak, akkor 5–5 évre ítélik őket, végül, ha mindketten hallgatnak, akkor egy mondva-csinált ügy miatt kapnak 1–1 évet.

A fogolydilemma-játék leírható egy olyan táblázatban, amely a két szereplő (Ego és Alter) számára adott döntési lehetőségeket, döntési alternatívákat, illetve a két fél egyéni döntései eredőjeként létrejövő kimeneteket tartalmazza. Jelen esetben ez a kifizetési mátrix a következőképpen néz ki:

	Alter hallgat	Alter Egora keni
Ego hallgat	Ego 1 évet kap, Alter 1 évet kap	Ego 10 évet kap, Altert felmentik
Ego Alterre keni	Egót felmentik, Alter 10 évet kap	Ego 5 évet kap, Alter 5 évet kap

Az adott helyzetben a szereplők számára választható döntési lehetőségeket, illetve a döntések egymásra hatásából kialakuló végeredményt a játékosok preferenciáinak ismeretében érthetjük meg igazán. A fogolydilemma preferenciamátrixa a következő értékeket tartalmazza:

3,3	1,4	1,1	-2,2	2,2	0,3
4,1	2,2	2,-2	-1,-1	3,0	1,1

A fenti példánkban azt feltételeztük, hogy mindkét fél a saját kimenetét akarja maximalizálni, ezért adódott a fenti preferenciaérték-eloszlás (később majd látni fogjuk, hogy lehetséges másfajta rendezés is ezeken a kimeneteken). A klasszikus fogolydilemma-játék értékeléséhez azt kell megértenünk, hogy milyen logika mentén, milyen kimeneteket választanak, választhatnak maguknak a résztvevő felek. Ha az Ego helyzetébe képzeljük magunkat, akkor azt kell végiggondolnunk, hogy Ego vajon melyiket választja a két döntési lehetőségből (a hallgatás és a vallomástétel közül). Ehhez azt kell megnézni, vajon mi történhet akkor, amikor a másik

játékos (az Alter) a számára adott két lehetőségből valamelyiket kiválasztja magának.

Jelen helyzetben: ha Alter a hallgatást választaná, akkor az Egónak a preferenciamátrix első oszlopának két értéke alapján a vallomást kellene választania, hiszen az ő rangsorában ennek van nagyobb értéke (4 a 3-mal szemben). Ha az Alterről azt feltételeznénk, hogy beszélni fog, akkor Ego számára a második oszlop preferenciaértékei a mérvadóak, amikor újra csak a vallomás alternatívája lenne számára fontosabb (2 az 1-gyel szemben). Bármelyik döntést is hozza meg Alter, Ego számára mindkét esetben a vallomás a kifizetődőbb, tehát neki ezt az alternatívát érdemes választania. Ugyanez a gondolatmenet Alter esetében is elvégezhető lenne. Levonhatjuk tehát a következtetést a játék egészére vonatkozóan: a fogolydilemma játékban mindkét szereplő számára a vallomás a kívánatos alternatíva. Amiért 5–5 év büntetést kapnak. Igen ám, de a preferenciatáblázatból azt is láthatjuk, hogy a játékosok elérhetnének ennél jobb eredményt is abban az esetben, ha mindketten hallgatnának, hiszen akkor csak 1–1 év börtönt szabnának ki rájuk. Ha tehát nem a saját egyéni érdekeik alapján döntenek a felek, ahogy az előbb ezt bemutattam, hanem kooperálnak egymással, akkor mindketten jobban járnak. Ez az ellentmondás adja a fogolydilemma lényegét, és ezért nevezik ezt a helyzetet *társadalmi dilemmának*.

Itt kell megértenünk azt, hogy a fogolydilemma szereplői miért nem választják a számukra jobb alternatívát, vagyis a játék egésze miért ad irracionális végeredményt. Ezen a ponton válik fontossá az a feltétel, miszerint a két játékos nem kommunikálhat egymással, tehát nincs esélyük megegyezni egy közös hallgatási stratégiában. Ennek hiányában viszont bármelyiküknek kockázatos egyedül a hallgatást választania, mert mindketten attól félhetnek, hogy ha a másik mégis beszél, akkor a vallomást tevő azonnal szabadulhat, viszont a partnere, aki hallgatott, a legkomolyabb büntetést kaphatja. A szituáció legfontosabb kérdése az, hogy bíznak-e annyira egymásban a játékosok, hogy ha az egyik hallgat, a másik nem fogja elárulni őt a vallomásával, merjék-e mindketten választani a kölcsönös hallgatást, a játék kooperatív megoldását.

Van-e bizalom és lesz-e kooperáció – ez a fogolydilemma fő kérdése. Ez a kérdés függetleníthető a fogolydilemma konkrét tartalmától. Ha már tudjuk, mit kell keresnünk a fogolydilemmához hasonló szituációkban (a bizalom, a kooperálás lehetőségét), akkor vegyünk szemügyre néhány olyan társadalmi helyzetet, amelyben a konfliktus megegyezik a fogolydilemmáéval.

A gazdaság területén a legegyszerűbb (és egyben az egyik legfontosabb) jelenség az azonos terméket, szolgáltatást kínáló piaci szereplők közti árverseny, ami teljesen analóg a fogolydilemma helyzetével.

Csökkenő árspirál

Két eladó versenyez egy adott termék piacán. Ha csak az egyikük csökkentené a termék árát, akkor tőle többet vennének a vásárlók, ő tehát ebben az esetben járna a legjobban (míg a másik félnek ekkor lenne a legrosszabb). Viszont, ha mindketten csökkentik az árat, vagyis versengő magatartást követnek, ár-

versenybe kezdenek, akkor egy csökkenő árspirálba kerülnek. Ez egyre kisebb profitot eredményez mindkettejük számára, ami nyilván előnytelen. Ennél jobb a kölcsönös kooperáció, amikor mégsem kezdik el csökkenteni az áraikat.

Az árverseny-játékban a preferenciamátrix ugyanaz, mint az eredeti fogolydilemma esetében, de a szereplők döntési és kifizetési lehetőségei mások:

	Alter nem csökkent árát	Alter árát csökkent
Ego nem csökkent árát	Ego és Alter megmarad a piacon	Ego gyorsan tönkremegy, Alter prosperál
Ego árát csökkent	Ego prosperál, Alter gyorsan tönkremegy	Ego és Alter lassan tönkre megy

Az árverseny „belső logikája” kölcsönös versengésre készítheti a szereplőket, mint a fogolydilemma esetében, bár talán itt nagyobb készíthetést lehet feltételezni az együttműködésre vagyis a mohó árversenytől való tartózkodásra. Ha a cégek világában az árverseny helyett a reklámversenyre fókuszálnánk, akkor lényegét tekintve megintcsak a fogolydilemmához hasonló helyzetet találhatnánk. Ha – az adószabályokat megállapító – országok, önkormányzatok szabályozó tevékenységét vizsgáljuk, akkor is találhatunk a fogolydilemmához hasonló szituációkat. Amikor például önkormányzatok adókedvezményekkel próbálják meg a gazdasági szereplőket magukhoz csábítani, akkor ugyanúgy „beleszaladhatnak” egy mindannyiuk számára káros adókedvezmény-versenybe [Kread].

Még mindig a gazdaság területén maradván bemutatok egy olyan társadalmi helyzetet, amelyben a kölcsönös versengés okozta károk talán még nagyobbak, még „látványosabbak” az eddigieknél.

Légszennyező cégek

Egy városban két – egymással versengő – gyár üzemel. Mindketten szennyező anyagokat bocsátanak ki. A termelés növekedésével a légszennyezettség nagysága egyre közelít a kritikus, nem megengedett értékhez, tehát szükség lenne légszűrő berendezés felszerelésére. Ha az egyik gyárban felszerelik, akkor javul a helyzet, akkor is, ha a másikban nem végzik el ezt a költséges műveletet. A dezertáló fél számára nyilván ez a legjobb alternatíva, míg a másik félnek ez a legrosszabb, hiszen nagy költségei lennének (míg a vetélytársának ez elmaradna). A saját érdekeit követve tehát egyikük sem ruház be, ami miatt viszont nagyon megnő a légszennyezettség. Ennél kedvezőbb lenne, ha mindketten kooperálnának, vagyis mindegyikük telepítené a szűrőberendezést.

A játék preferenciamátrixa megegyezik az eredetivel, a döntési táblája pedig a következő:

	Alter felszereli a szűrőt	Alter nem szereli fel a szűrőt
Ego felszereli a szűrőt	Egónak is, Alternek is költségei lesznek, de tiszta marad a levegő	Egónak költségei lesznek, a levegő szennyezettebb lesz
Ego nem szereli fel a szűrőt	Alternek költségei lesznek, a levegő szennyezettebb lesz	egyiküknek sem lesznek költségei, a levegő nagyon szennyezett lesz

A fenti környezetszennyezési példát könnyen általánosíthatjuk, és ennek mintájára nagyon sok hasonló logikájú, káros következményekkel járó helyzetet ismerhetünk fel a gazdasági cselekvések világában.

A nemzetközi politikában is találkozhatunk fogolydilemma-helyzetekkel. Példaként hivatkozhatunk az 1911-es marokkói német-francia konfliktusra vagy az 1958–62-es időszakban az amerikaiak és szovjetek között Berlin státusáért folytatott harcra, amely végül a berlini fal felhúzásához és a város kettészakításához vezetett [SD77, 90–93].

A játék nyilvánvalóan konfliktusos, hiszen csak egymás rovására érhetik el a legjobb eredményt a játékosok. Mindkét szereplő rendelkezik domináns stratégiával, a játéknak pedig van egyensúlyi helyzete. A fogolydilemma mintázata:

$T > R > P > S$. Ahhoz, hogy a fogolydilemma-helyzetben benne rejlő ellentmondás ténylegesen érvényesüljön, sokan megfogalmazznak még egy másik feltételt is. Ezzel ugyanis ki lehet zárni annak lehetőségét, hogy a játékosok megegyezzenek abban, hogy egymást váltva hol a legnagyobb, hol a legkisebb kifizetést kapják meg, ezáltal maximálva egyéni és közösségi hasznukat egyaránt. Ez a feltétel az alábbi egyenlőtlenséggel fogalmazható meg: $R > \frac{(S+T)}{2}$. Ez a feltétel azonban nem tartalmaz akkor, ha nem-kooperatív játékokat elemzünk, hiszen ilyen esetekben nincs lehetőség kommunikációra a felek között. Éppen ezért a továbbiakban nem is tételezem a feltétel érvényesülését. A fogolydilemma másik – nem használt, nem hivatkozott – címkerendezése: $S > P > R > T$.

5.3. Az erős altruizmus racionalitása: mártírajáték

A fogolydilemma-játékkal korábban összekapcsolt, annak komplementer párjaként minősített társadalmi kapcsolatot 'mártírajátéknak' nevezem. A szakirodalomban erre a játékre más néven is hivatkoznak. Gyakrabban fordul elő az, hogy 'holtponthoz' ('deadlock') névvel illetik [SD77], [Pou92], de vannak szerzők, akiknél ugyanez a játék 'altruistadilemmaként' bukkan fel [Hec91]. A keveredés oka a már említett – a kooperatív minősítések többértelműségéből adódó – „túlcímkezés”. Érthetőbbé válik mindez, ha megvizsgálunk néhány olyan társadalmi helyzetet, amelyek reprezentálására alkalmas a játék preferenciamintázata. Látni fogjuk, hogy több ilyen is van, de ezek „tartalmilag” meglepő különbségeket mutatnak. Az egyik lehetőség a fogolydilemma sajátos – altruista – átértelmezése [Mér96]. Nézzük meg először ezt a játékot!

Szerelmes bankrablók

Ez a játék tartalmilag megegyezik a fogolydilemmával. A különbség csak az, hogy ebben az esetben mindkét játékos elsődlegesen a másik (nem pedig a maga) javát akarja. Példa lehet erre egy bankrabló szerelmespár, akik fel akarják áldozni magukat a másik helyett. Ebben a játékban ugyanaz a kifizetési mátrix, mint a fogolydilemma esetében, de a preferenciamátrix értékei megváltoznak, hiszen a játékosok nem a saját, hanem a másik fél számára jobb kimeneteket helyezik előbbre a preferenciaskálájukon.

A játék leírásakor tehát abból kell kiindulnunk, hogy ennek a társadalmi helyzetnek ugyanaz a kimenetmátrixa, mint ami a fogolydilemma esetében volt. A játék feltételeiben, kifizetéseiben nincs semmi változás a fogolydilemmához képest:

	Alter hallgat	Alter Egóra keni
Ego hallgat	Ego 1 évet kap, Alter 1 évet kap	Ego 10 évet kap, Altert felmentik
Ego Alterre keni	Egót felmentik, Alter 10 évet kap	Ego 5 évet kap, Alter 5 évet kap

A különbség a szereplők értékeléseiben, vagyis a két játék preferenciamátrixában van. A fogolydilemma mintázatát már ismerjük, nézzük most meg azt, hogyan rendezi az új játék a kimeneteket.

3,3	4,1	1,1	2,-2	2,2	3,0
1,4	2,2	-2,2	-1,-1	0,3	1,1

Ezt a rendezést már ismerjük, hiszen a százdolláros játék második átértelmezésekor is ezt a mátrixot kaptuk. A játék mintázata láthatóan eltér a fogolydilemmáétól: $S > R > P > T$. Ha megvizsgáljuk a játékosok lehetséges döntéseit, akkor kiderülhet, hogy a játék konfliktusmentes és erősen stabil egyensúlya van. Mindkét fél az (R,R) cellát választja, ez a játék végeredménye, ami mindkét játékos számára jobb kifizetést biztosít, mint a fogolydilemma esetében. Azt mondhatjuk, hogy az altruizmus ebben az esetben – mind egyéni, mind közösségi szinten – kifizető, racionális magatartásnak bizonyul.

Azért nevezem ezt a játékot mártírjátéknak, mert mindkét játékos a lehető legerősebb altruista beállítódással lép a társadalmi kapcsolatba (hiszen a lehető legnagyobb áldozatot is hajlandók vállalni a partnerük kedvéért). Vannak olyan játékok, amelyekben gyengébb altruista magatartást tanúsítanak ugyan a szereplők, de még mindig altruizmus jellemzi a hozzáállásukat (például az önkéntes- vagy a hősjáték esetében, lásd: ?? és ??o.). Érdeemes arra törekedni, hogy az egyes játékok megnevezésével kifejezzük az altruizmus különböző formáit (fokozatait). Ezért nem tartom megfelelőnek D. Heckathorn megoldását, aki a most elemzett játékot altruistadilemmának nevezte el [Hec91].

Ezt a komplementer játékpárt úgy is lehet értelmezni, hogy ha ugyanazt a társadalmi helyzetet más maximához igazodó preferenciák mentén értékelik a szereplők, akkor ebből fakadóan más lesz (más lehet) a játék végeredménye. A vizsgált preferenciamintázatra azonban van egy másik értelmezési lehetőség is. Amikor a játékosok döntési alternatíváit az előzőekhez képest pont fordítva minősítjük a kooperáció-versengés dimenzió mentén, akkor más történetet, másfajta értelmezést rendelhetünk hozzá [SD77].

Leszerelési tárgyalások

Két állam tárgyalásán egyik fél sem igazán akarja aláírni a leszerelési egyezményt. Mindkettejük számára az lenne a legjobb, ha csak a másik kötelező fél a számára legrosszabb helyzetbe kerülne. Ha egyikük sem írja alá az egyezményt, az mindkettejük számára kívánatosabb kimenet, mint ha kölcsönösen aláírják azt.

Ezt a játékot 'holtpont'-játéknak nevezték [SD77], [Pou92], [Mál06], amelynek a kimenetmátrixa az alábbi módon írható le:

	Alter aláírja	Alter nem írja alá
Ego aláírja	Ego is, Alter is leszerel	Ego leszerel, Alter nem szerel le (Alter fenyegetheti Egot)
Ego nem írja alá	Ego nem szerel le, Alter leszerel (Ego fenyegetheti Altert)	Ego sem, Alter sem szerel le (patthelyzet)

A történethez rendelhető preferenciamátrix értékei a következők:

2,2	1,4	-1,-1	-2,2	1,1	0,3
4,1	3,3	2,-2	1,1	3,0	2,2

A játékot pont ugyanolyan logika mentén értelmezhetjük, mint a mártírajátékot, csak a stratégiák minősítései térnek el egymástól. Ebben a társadalmi kapcsolatban is van egyensúlyi helyzet (egyik fél sem írja alá az egyezményt), amit ebben a játékban kölcsönös versengésnek minősíthetünk. Mindenesetre a szereplők preferenciái szerint itt a kölcsönös dezertálás jobb eredményt ad, mint a kölcsönös kooperálás esetén várható kimenet (amikor mindketten aláírnak). Ez pont fordítva van, mint a szerelmes bankrablók-játék esetében volt. Ott is van optimális egyensúlyi helyzet (a kölcsönös kooperálás), ami jobb eredményt ad, mint a kölcsönös dezertálás kimenete. A holtpontjáték mintázata: $T > P > R > S$.

A bemutatott két játék, a mártírajáték és a holtpontjáték a helyzetben rejlt kényszereket, késztetéseket tekintve megegyezik egymással. Egymás melletti bemutatásukkal azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a kooperálás, dezertálás minősítések erősen helyzetfüggőek lehetnek, általánosításuk olykor félrevezető lehet, ezért megfontoltan kell kezelni őket. Nem ajánlom, nem is igazán fogom ezt a dimenziót figyelembe venni a preferenciamátrixok értelmezésekor.

5.4. Csak egy maradhat: gyáva nyúl játék

A játékelmélet másik gyakran elemzett és hivatkozott játéka a 'gyáva nyúl' játék, amit olykor 'csibefutamnak' is neveznek. Ide sorolják még a 'héja-galamb' játékot is. A gyáva nyúl példameséje egy híres amerikai filmre utal ('Rebel Without a Cause', 1955), amelyben a fiatalok az alábbi játékot játszották:

Ki a gyáva nyúl?

Két játékos egymással szemben vezeti az autóját. Kérdés: ki fogja előbb elrántani a kormányt, ki fog előbb kitérni? Aki ezt teszi, az lesz a gyáva nyúl, míg a másik a bátor, a fenegyerek. A legrosszabb kimenet persze az, amikor egyikük sem rántja el a kormányt, mert ekkor összeütköznek. Ennél még mindig kívánatosabb állapot, ha egyszerre (kölcsonösen) kitérnek egymás elől, mert akkor életben maradnak, és egyikükre sem lehet igazán a gyáva nyúl jelzőt aggatni.

A játékban a fenegyerek minősítés megszerzéséért, a gyáva nyúl címke elkerüléséért folyik a verseny. Ezt a szituációt az alábbi döntési alternatívák és kimenetek jellemzik:

	Alter kitér	Alter nem tér ki
Ego kitér	nem ütköznek össze, egyikük sem gyáva nyúl	nem ütköznek össze, Ego a gyáva nyúl, Alter a fenegyerek
Ego nem tér ki	nem ütköznek össze, Alter a gyáva nyúl, Ego a fenegyerek	összeütköznek, egyik sem gyáva nyúl

A társadalmi helyzet meghatározó vonása, hogy ha a gyáva nyúl a kitérést választja, akkor a másik fél (a fenegyerek) a legnagyobb kifizetést kapja meg, így a fenegyerek a játék igazi haszonélvezője. A játék preferenciamátrixa a következőképpen néz ki:

3,3	2,4	1,1	-1,2	2,2	1,3
4,2	1,1	2,-1	-2,-2	3,1	0,0

A játéknak fontos tulajdonsága, hogy két egyensúlyi állapota van. Ilyen esetekben mindig az a nagy kérdés, hogy a felek miként „döntik el”, melyik kimenet legyen a játék végeredménye. Mivel – első megközelítésben – mindkét egyensúlyi kimenet megfelel a játékosoknak, ezért ezt a döntési problémát koordinációs feladatnak minősíthetjük, hiszen az a partnerek dolga, hogy a két „egyenrangú” állapot közül mindketten ugyanazt a kimenetet válasszák. Pontosabban ez a játék a koordinációs helyzetek azon típusához kapcsolódik igazán, amelyekben a felek között érdekellentét van. Az ilyen helyzeteket leíró játékokat *anti-koordinációs játékoknak* nevezzük (??o.). Azért így, mert a koordináció akkor lehet sikeres, ha mindkét fél mást csinál: az egyik kooperál, a másik verseng. Csak akkor lehet sikeres a konfliktuskezelési kísérlet, ha a felek ellentétes minősítésű cselekvéseket tudnak összehangolni. A gyáva nyúl játékban a koordináció azért nehezebb, mert a felek között erős érdekellentét van.

Ez a társadalmi kapcsolat nyilvánvalóan konfliktusos, hiszen a legnagyobb nyereséget egymás rovására érhetik el a szereplők. A játék nagy kérdése az, hogy ki lesz a

gyáva nyúl, vagy a másik szereplőtípus szemszögéből nézve, ki lesz a *haszonleső*, aki elviszi a legnagyobb nyeresémet úgy, hogy a másiktól sokat elvesz közben, bár nem a legtöbbet, hisz a játékosok kifizetései közötti legnagyobb különbség nem itt, hanem a fogolydilemmában van.

Rapoport a gyáva nyúl játékhoz a 'kizsákmányoló' (exploiter) szerepkörét rendeli hozzá [Rap98], de érvelése alapján minősítését sokkal inkább kapcsolhatnánk a fogolydilemmához, mint a gyáva nyúl játékhoz, ezért az utóbbihoz valamivel „gyengébb” szerepminősítést érdemes keresnünk. A 'haszonélvező' kategóriája kifejezi azt, hogy ennek a szereplőnek nagyobb haszna van a játékból, mint a másik játékosnak, de ez a szereplő már nem zsákmányolja ki teljesen a partnerét (ahogy a fogolydilemmában ez megtörténik).

Arra a játék keretein belül nincs megoldás, hogy miként lehet annak esélyét növelni, hogy a másik fél előbb rántsa félre a kormányt. Akkor érthetnénk meg igazán, hogy mit lehet ilyen helyzetekben tenni, ha a konfliktusok feloldásának lehetőségeivel, az alkudozás mechanizmusaival, az alkuelmélet, tárgyalástechnika legfontosabb megállapításaival tisztában lennénk. Mivel a könyvben nem esik szó ezekről a kérdésekről, itt csak annyit jelzek, hogy olyasféle előstratégiákkal, befolyásolási technikákkal lehet sikeresen szerepelni az ilyen helyzetekben, mint a blöff, a végleges elköteleződés látszatának kialakítása, fenntartása (ilyenkor például ki kell szerelni és látványosan el kell dobni a kormányt a kocsiból). Ezen technikák alkalmazása, alkalmazhatósága azt szemlélteti, hogy a látszatteremtés, a hazugság társadalmilag hasznos lehet, ha segítségével társadalmi konfliktusokat lehet feloldani.

Jobban megérthetjük ezt a szempontot, ha megvizsgálunk egy másik olyan társadalmi helyzetet, amely a gyáva nyúl játékhoz hasonló preferenciaeloszlással rendelkezik. Nézzük meg először magát a történetet!

Kölcsönös elrettentés politikája

Két ország fegyverkezési versenybe kezd és a háború megindításával fenyegetik a másikat. Akinek a fenyegetése hatásosabb, aki tovább kitart, az nyeri meg a versenyt, míg a másik szimbolikus vereséget szenved. A legrosszabb kimenet nyilván az, ha a fenyegetést valóra kell váltaniuk és háborúba kezdenek, mert mindketten komoly veszteségeket szenvedhetnek. Ha bele sem kezdenének a fegyverkezési és fenyegetési versenybe, akkor ugyan egyikük sem győzne le a másikat, de a fegyverek költségeivel nem is merítenék ki gazdasági erőforrásaikat.

A játszma kimenetmátrixába a következőket írhatjuk:

	Alter visszalép a fenyegetéstől	Alter katonai csapással fenyeget
Ego visszalép a fenyegetéstől	Ego is, Alter is visszalép a fenyegetéstől (enyhülés)	Ego behódol, Alter fölénybe kerül
Ego katonai csapással fenyeget	Ego fölénybe kerül, Alter behódol	Ego és Alter háborúba kezd

A játék preferenciamátrixa megegyezik a gyáva nyúl játékéval. Azért is érdekes ez a példamese, mert a gyáva nyúl játék lehetőségét Bertrand Russel pont a fegyverkezési

verseny elemzése során vetette föl először [Pou92]. A fegyverkezési versenyek történetét, logikáját ismerve már jobban lehet érteni a konfliktus feloldásának lehetőségét támogató technikák értelmét, logikáját. Az ilyen helyzetekben rejlő konfliktusok megértését talán azzal is segíthetem, ha jelzem, hogy pontosabb lenne fegyverkezési verseny helyett fenyegetési versenynek nevezni ezt a játékot. A kölcsönös elrettentés politikájának az a lényege, hogy a felhalmozott fegyverpotenciál használatának fenyegetésével el kell menni a végletekig, egészen addig a pontig, amíg a másikat meghátrálásra nem lehet kényszeríteni (vagyis ameddig gyáva nyulat nem lehet az ellenfélből csinálni). Ahogy fentebb ezt már jeleztem, ez nem döntési stratégia, hanem a döntést megelőző stratégiabefolyásolás, amely az *alkujátszmák* logikája szerint folytatható.

A nemzetközi politika történetében gyáva nyúl játékként írható le a második világháború „felvezetését” jelentő müncheni egyezmény körüli konfliktus Németország, Franciaország és Nagy Britannia között 1938-ban, az 1948-as berlini blokád krízishelyzete az USA és Szovjetunió között vagy az 1958-as szovjet-amerikai ellentét Libanonban [SD77, 108–114].

Érdemes megjegyezni, hogy a „fenyegetés folyamatos” fenntartása hosszabb távon kimerítheti a szereplőket, és ezt a folyamatot külön meg is nevezik: *elkopási, elhasználódási harcként* (war of attrition) hivatkoznak rá. Ez persze nem csak a fegyverkezési versenyre húzható rá, hiszen a sport világból származó példa szerint a boxolóknak is ugyanilyen döntéseket kell nap mint nap hozniuk, amikor arról döntenek, hogy menjenek tovább a végső bajnoki cím megszerzéséért, újra és újra kockáztatva egészségüket, testük teljes elhasználódását vagy egy ponton szálljanak ki az egészségből.

A gyáva nyúl játékhoz nemcsak a kölcsönös elrettentés politikája hasonlít, de találhatunk analógiát a evolúciós játékelmélet területéről is. Ez az agresszivitás játékként is minősített 'héja-galamb harc'. Lássuk először a történet leírását:

héja-galamb harc

A galamb ténylegesen nem harcol, csak fenyegető pózt vesz fel, ha egy másik madárral kell harcolnia az élelemért. A héja azonban addig támad a másik madárra, amíg el nem kergeti. Ha két galamb kerül egymással szembe, akkor nem lesz harc, csak kölcsönös fenyegetés, egészen addig, amíg bele nem fáradnak a pózolásba (és akkor megosztják egymással az élelmet). Két héja viszont életre-halálra menő harcot vív egymással, miközben komoly sérüléseket szenvednek (a legrosszabb kimenetet produkálva ezzel). Ha a héja egy galambbal kerül szembe, akkor a héja pillanatok alatt elkergeti a galambot, és övé lesz az élelem, tehát ő jár a legjobban, a galambnak ugyan nem jut élelem, de legalább súlyos sérülés nélkül megússza a csatát.

Bár a példa az evolúcióbiológia területéről származik, a játékot interpretálhatjuk úgy is, hogy a két állattal voltaképpen egy-egy stratégiát szimbolizálunk, és így mondhatjuk, hogy a játékosok héjaként vagy galambként viselkedhetnek. Ebben az esetben az alábbi kimenetek fordulhatnak elő:

A játék preferenciamátrixát a biológusok úgy írják fel, hogy számszerűsítik, mennyi az élelem értéke (V), mennyi a véres harc költsége (C), és ebből már kiszámolható, hogy az egyes kimenetekhez milyen „kifizetések” rendelhetők (ha héja találkozik galambbal, akkor a héja V -t, a galamb semmit sem kap, ha két héja kerül össze, akkor mindkettőjük kifizetése $\frac{V-C}{2}$ lesz, a két galamb pedig megfelezi V -t). A preferenciák értékei így

	Alter galambként játszik	Alter héjaként játszik
Ego galambként	Ego és Alter kifáradásig fenyegeti egymást	Ego meghátrál, Alter megszerzi, amit akar
Ego héjaként játszik	Ego megszerzi, amit akar, Alter meghátrál	Ego és Alter agresszív csatát vív egymással

számszerűen nem feltétlen azonosak a gyáva nyúl játék értéksorával, de a preferenciák mintázata megegyezik a két játék esetében, ezért nyugodtan mondhatjuk azt, hogy a két játéknak azonos a „belső szerkezete” és ezért egy típusba sorolhatóak.

A későbbiekben még visszatérek a gyáva nyúl játék többszereplős változatára, amit a szakirodalomban az *önkéntes dilemmájának* neveztek el. Ennek a játéknak hasonló a logikája, mint a kétszereplős játékoké. Az önkéntesek dilemmájára adott példák azonban másfajta társadalmi helyzeteket mutatnak be az eddigiekhez képest. A kollektív cselekvések bemutatásakor (112.o.) jeleztem, hogy a kollektív javak előállításával kapcsolatban gyakran szembesülünk a hozzájárulás dilemmával. Ha egy közjóság előállításához két ember közül elegendő csak az egyik hozzájárulása, akkor a másiknak az az érdeke, hogy ne járuljon hozzá a közjóság előállítási költségeihez, ebben az esetben ugyanis ingyen hozzájuthat a jószághoz. Ha mindketten hozzájárulnak a költségekhez, akkor kevesebb lesz az egy főre jutó teher, de több, mint a semmi. Viszont ha egyikük sem járul hozzá a költségekhez, akkor nem lesz meg a jószág. Az ilyen helyzetek a gyáva nyúl játék logikáját tükrözik. Nézzük meg a következő példát.

Ki kapcsolja fel a lámpát – 1

Két ember olvas egy szobában, amikor beesteledik. Valamelyiküknek fel kéne kapcsolnia a lámpát, hogy tovább olvashassanak. Ha mindketten felállnak, és valamelyikük felkapcsolja a lámpát, akkor tovább folytathatják az olvasást. Ha csak az egyikük megy oda a kapcsolóhoz, akkor neki ezzel munkája van, míg a másiknak nincs, viszont mindkettejüknek világítani fog a lámpa. Ha egyikük sem áll fel, akkor sötét marad, nem tudnak olvasni.

A játék kimenetmátrixának celláit a következőképpen tölthetjük ki.

	Alter felkapcsolja a lámpát	Alter nem kapcsolja fel a lámpát
Ego felkapcsolja a lámpát	ég a lámpa + Egónak, Alternak munkája volt vele	ég a lámpa + Egónak munkája volt vele
Ego nem kapcsolja fel a lámpát	ég a lámpa + Alternak munkája volt vele	nem ég a lámpa + senkinek sem volt munkája

A hozzájárulás dilemmák igazából a többszereplős játékokhoz tartoznak, mivel akkor lehet könnyen „elbújni” a tömegben és a többiekre hagyni a munkát. A kétszemélyes játékok esetében nem igazán életszerű hozzájárulás dilemmáról beszélni. Én is csak azért mutattam be a fenti történetet, mert az önkéntesek dilemmájában rejlt belső ellentmondást még a kétszereplős változattal is jól lehet szemléltetni.

A gyáva nyúl konfliktusos játszma, hiszen nincs benne hely két fenegyerek számára, a játékosok csak egymás rovására szerezhetik meg a maximális nyereményt. A játéknak két egyensúlyi helyzete van, és anti-koordinációs játéknak minősíthető, mivel ellentétes cselekvések esetén érhető el egyensúly. A játék mintázata: $T > R > S > P$ (illetve: $S > P > T > R$).

5.5. A gyenge altruizmus racionalitása: önkéntesjáték

A gyáva nyúl játék komplementerével önmagában nem nagyon foglalkoztak a kutatók, de amikor a gyáva nyúl játék sokszereplős kiterjesztéséből „adódó” társadalmi problémát az ’önkéntesek dilemmájának’ nevezték el, önkéntelenül is „útmutatást” adtak arra vonatkozóan, hogyan lehetne ezt a játékot értelmezni (és megnevezni). A kétszemélyes gyáva nyúl játék komplementerét ezért a továbbiakban ’önkéntesjátéknak’ fogom hívni. Azokat a helyzeteket minősítem így, amelyekben a játékosok felvállalják az önkéntes szerepét, tehát mindketten altruista módon viselkednek a társadalmi kapcsolatban. A játék szemléltetéséhez csak annyit kell tenni, hogy kicsit „átrjúj” az egyik előző történetünket.

Ki kapcsolja fel a lámpát – 2

Két ember ül egy-egy fotelban és olvas, amikor beesteledik. Valamelyiküknek fel kéne állnia és fel kéne kapcsolnia a lámpát, hogy tovább olvashassanak. Ha mindketten felállnak, akkor világos lesz, de mindkettejüknek „fáradnia” kell. Ha csak az egyikük megy oda a kapcsolóhoz, akkor neki ezzel munkája van, míg a másiknak nincs, viszont a lámpa így is égni fog. Ha egyikük sem áll fel, akkor nem lesz világos. Mivel a játékosok altruista irányultságúak, mindkettejük számára az a leginkább kívánt kimenet, amikor világos lesz, és ehhez a partnerüknek nem kell fáradnia, ezért inkább maguk kapcsolják fel a lámpát.

A játék kimenetmátrixának cellái teljesen megegyeznek a gyáva nyúl játék elemzése során bemutatott, hasonló című játék kifizetési értékeivel (lásd kicsivel fentebb). A különbség a játékosok helyzetértékelésében van. Korábban már kifejtettem (??o.), hogy ha azt feltételezzük, hogy az egoista irányultság helyett a játékosok altruista módon viszonyulnak egymáshoz, akkor a játék maga a komplementerébe vált. Itt is erről van szó: az önkéntesjáték és a gyáva nyúl játék egymás komplementerei. Ez tükröződik az önkéntesjáték preferenciamátrixában is, amely az alábbi módon néz ki:

3,3	4,2	1,1	2,-1	2,2	3,1
2,4	1,1	-1,2	-2,-2	1,3	0,0

Az önkéntesjátékban két altruista játékos van egymással szemben, és láthatjuk, hogy – a mártírjátékhoz hasonlóan – ebben a helyzetben is a kölcsönös kooperálás (3,3) lesz a játék egyensúlyi végeredménye. Csakhogy az altruista hozzáállás itt nem a legrosszabb kifizetést jelentő kölcsönös dezertálástól menti meg a szereplőket (mint a fogolydilemmát feloldó mártírjáték esetében), hanem a gyáva nyúl játék helyzetében rejülő koordinációs problémát oldja fel. Az önkéntesjáték példajaként felhozhatnám a gyáva nyúl játék szemléltetésére adott összes történetet annyi különbséggel, hogy azt feltételezzük, hogy

a játékosok nem a maguk, hanem a partnerük hasznát figyelik elsősorban a preferencia-rendezés során.

Az önkéntesjáték nem konfliktusos, van egyensúlyi kimenete, és az alábbi mintázattal írható le: $S > R > T > P$ (illetve: $T > P > S > R$).

5.6. A könnyű altruizmus: nemek harca, hősjáték

A játékelméletben elég gyakran hivatkoznak még a *nemek harca* játékra, bár egyes szerzők a 'ki legyen a hős?' nevet adják neki. Én 'hősjátéknak' fogom nevezni, és arra is rámutatok majd, hogy az a játszma, amit a 'ki legyen a vezér' (vagy 'vezérürü') néven külön szoktak elemezni, voltaképpen a hősjáték (a nemek harca játék) komplementer párja. A hősjáték lényege a következő mesével szemléltethető.

Hova menjünk este?

Egy házaspár együtt szeretné tölteni az estét. A nő színházba, a férfi sportmérkőzésre szeretne menni. Amikor reggel elválnak egymástól, nem egyeztek meg, így magukban kell eldönteniük, hová menjenek. Ha mindketten oda mennek, ahová maguk szeretnék (versengés), vagy oda, ahová a másik szeretne menni (kooperálás), akkor nem találkoznak egymással. Ez a két legrosszabb alternatíva, bár az egy sokkal jobb, ha úgy vannak külön, hogy közben azt nézhetik, amit szeretnek. Csak akkor tölthetik egymással az estét, ha valamelyikük verseng, míg a másik kooperál, azaz az egyikük odamegy, amit szeret, a másik pedig oda, amit nem szeret. Ez utóbbi két eset közül nyilván az a jobb mindkettőjük számára, amelyik a kedvenc tevékenységük színhelyén valósul meg.

A játék kimeneteit az alábbi módon rendezhetjük össze:

	Alter meccsre megy	Alter színházba megy (ezt szereti)
Ego színházba megy	mindketten külön nézik azt, amit nem szeretnek	azt nézik meg együtt, amit Alter szeret
Ego meccsre megy (ezt szereti)	azt nézik meg együtt, amit Ego szeret	mindketten külön nézik azt, amit szeretnek

Fel kell hívnom itt a figyelmet arra, hogy a kimenetmátrix felírása egy szempontból más az eddig megszokotthoz képest. Ego és Alter döntési lehetőségeit kezdettől fogva úgy rendeztük táblázatba, hogy a kölcsönös kooperáció kerüljön a bal-felső cellába. Ez most is így van. Csakhogy eddig a kooperatív irányultság tételezése azt jelentette, hogy a két játékos azonos cselekvést hajt végre a kölcsönös kooperáció esetén. Ebben az esetben viszont ez megváltozott. Ebben a kapcsolatban a kooperáció – tartalmát tekintve – mást jelent a két szereplő esetében (az egyik meccsre, a másik színházba megy, amikor kooperál). Az elrendezésnek persze nincs jelentősége a játék értelmezésében, inkább csak a többi alapjátékkal való összehasonlítás megkönnyítésére szolgál. A játék preferencia-mátrixa:

1,1	3,4	-2,-2	1,2	0,0	2,3
4,3	2,2	2,1	-1,-1	3,2	1,1

A játéknak két – teljesen egyenrangú – egyensúlyi állapota van: az (S,T) és (T,S) kimenetek vagyis a (3,4) és a (4,3) értékpárt tartalmazó cella. A gyáva nyúl játékhoz hasonlóan ez is anti-koordinációs játék. Annyiban persze eltér a két helyzet egymástól, hogy a hősjátékban a két koordinációs egyensúly mindkét fél számára a két legkívánatosabb alternatívát tartalmazza, míg a gyáva nyúl játék egyensúlyi helyzeteiben a két játékos nyereményei között nagyobb a különbség. Mindez azt jelenti, hogy a hősjátékban könnyebben lehet elérni a koordináció megvalósulását, mert jóval kisebb a felek közti érdekellentét, mint a gyáva nyúl játék esetében. Úgy is mondhatjuk, hogy a felek érdeke közös abban, hogy elkerüljék a főatlóban elhelyezkedő két kimenet (a kölcsönös kooperáció vagy a kölcsönös dezertálás) bekövetkeztét.

Bármelyik koordinációs egyensúlyi kimenetet csak úgy lehet elérni, ha valamelyik szereplő képes „kimozdítani” ebből a kettős egyensúlyi helyzetből a feleket. Ebből a célból valamelyik játékosnak *megelőzőses stratégiát* kell folytatnia. A hősjáték kérdése az, hogy ki áldozza fel magát a másikért, vagyis ki lesz a *hős*. Azért nevezhetjük hősnek azt a játékoszt, aki erre az „önfeláldozó” lépésre szánja el magát, mert ő az, aki felvállalja azt a döntést, amelynek következtében mindkét játékosnak előnyös lesz a végeredmény, miközben mindez a hős partnerének több haszonnal jár, mint a hősnek magának. Ezt az állapotot a hős valamilyen megelőzőses gesztus kinyilvánításával érheti el, ami alapján a felek már egyértelműen kiválaszthatják a mindkettejük számára kedvező (bár nem egyenrangú) kimenetet.

A hősjáték logikáját megtalálhatjuk a gazdasági életben is, például akkor, amikor egymást kiegészítő termékeket előállító cégeknek kell valamilyen szabványban megegyezniük. Nézzük meg az alábbi példát:

Szabványosítás

Két vállalat olyan termékeket állít elő, amelyek kiegészítik egymást. Mindketten saját szabvány alapján gyártanak. A piaci terjeszkedés miatt jó lenne közös szabvány szerint folytatniuk a termelést, ezért erősebb az a közös érdek, hogy megegyezzenek és valamelyikük szabványát a másik átvegye, mint hogy ne legyen közös szabvány. Ha valamelyik vállalat átveszi a másik szabványát, azzal rövid távon többletmunkája adódik, de hosszú távon még így is jobban jár, mintha sehogysem egyeznének meg. A legkívánatosabb kimenet mindkettejük számára az, ha a partnerük veszi át az ő szabványukat. A legrosszabb eset az lenne, ha mindketten átvennék a másik megoldását (mert akkor megint csak nem lenne közös szabvány), aminél egy fokkal jobb, ha egyik sem vesz át semmit a másiktól, és minden marad a régiben.

A játék kimenetmátrixát a következőképpen tölthetjük ki (a preferenciamátrix nem változik).

	Alter átveszi Ego szabványát	Alter nem veszi át Ego szabványát
Ego átveszi Alter szabványát	mindkettejüknek többletmunkája lesz, közös szabvány nélkül	Egónak többletmunkája lesz, de hosszútávon ő is jól jár
Ego nem veszi át Alter szabványát	Alternek többletmunkája lesz, de hosszútávon ő is jól jár	minden marad a régi

A szabványosítási harc történetében fontos észre vennünk azt a – helyzetben magában rejlő – sajátosságot, hogy a két vállalat között azért erősebb a szándék a megegyezésre vagyis a köztük levő természetes érdekellentétek leküzdésére, mert ezáltal a jövőben reményeik szerint sikeresebben tudják érdekeiket érvényesíteni más szereplők ellen (a szabványosítás révén megnyíló új piaci lehetőséget más vállalatokkal szemben lehet kihasználni).

A nemek harca játék másik gazdasági példaként említhető az a helyzet, amikor rivális cégek „közösen” osztják fel a piacot egymás között – természetesen az egymással szemben megmaradó érdekellentétek közepette [Kread].

A nemzetek közti politikai egyezkedések világát elemezve a Snyder-Diesing szerzőpáros a hősjátékot – a vezérjátékkal együtt – a politikai partnerek közt zajló *szövetséges játékok* közé sorolta, és arra a következtetésre jutott, hogy mivel mind a hősjátékban, mind a vezérjátékban rejlő tárgyalási potenciál olyan, hogy a gyakorlatban szinte kizárja a kölcsönös kooperáció vagyis a kompromisszumkötés, illetve a kölcsönös dezertálás vagyis az egymástól független cselekvés lehetőségét, ezért a két játék lényegében azonosnak mondható – legalább is tárgyalástechnikai szempontból [SD77, 145]. Ezért a hősjátékra ugyanazokat a példákat lehet felsorolni a nemzetközi politika területéről, mint a vezérjáték esetében (lásd ??o.).

A hősjáték gyengén konfliktusos, anti-koordinációs játék, amelyhez az alábbi mintázat tartozik: $T > S > P > R$ (illetve: $S > T > R > P$). Korábban már jeleztem, de itt érdemes újra megjegyezni, hogy a hősjáték preferenciamátrixa esetében eltértem a szimmetrikus játékokra vonatkozó klasszikus – Rapoport–Guyer-féle – normálalaktól, amely az $S > T > R > P$ egyenlőtlenséget kifejező mátrix segítségével azonosítja a hősjátékot. Ennek – legalább részben – az volt az oka, hogy a szakirodalomban a nemek harca játékról szóló összes gyakorlati példa a $T > S > P > R$ mintázat szerinti preferenciamátrixra hivatkozik.

5.7. A dominancia íze: nemek harca, vezérjáték

Bár a szakirodalomban viszonylag ritkán kötik össze a 'vezérjátékot' és a hősjátékot (a kivételek között említhetem a Snyder–Diesing szerzőpárt [SD77, 145]), a két játék között erős a kapcsolat: az egyik a másik komplementerének tekinthető. A vezérjátékot szokták még a 'vezérüri', az 'apológia' vagy a 'miért éppen én' névvel is illetni. Először nézzünk meg egy példát erre a játszámára is.

keresztvezetésben

Két autós érkezik egymással szemben egy keresztvezetésbe, ahol mindketten balra (nagy ívben) akarnak kanyarodni. Az utak egyenrangúak, a jobbkez-szabály nem ad támpontot, kettejüknek kell eldönteni, ki kanyarodjon előbb. Ha mindketten elsőként fordulnának (tehát versengenének), akkor összeütköznenek, káruk

keletkezne. Mindkettejüknek ez a legrosszabb kimenet. Ennél jobb, ha egymásra várnak, mert akkor nem lesz baleset, csak ekkor nem tudhatják, mikor és hogyan lesz vége az várakozásnak. A helyzet feloldható azzal, ha valamelyikük – a másikat megelőzve – hirtelen bekanyarodik. A legjobb neki lesz, hiszen elősőre kanyarodik, de a másik autós is jobban jár ezzel a megoldással, mert – kis késéssel – ő is hajthat tovább.

A történet kimeneti mátrixát az alábbi formában írhatjuk fel.

	Alter másodiknak fordul	Alter elsőnek fordul
Ego másodiknak fordul	ott állnak a kereszteződésben, sokára mehetnek tovább	Alter megelőzi Egót, de utána Ego is mehet tovább
Ego elsőnek fordul	Ego megelőzi Altert, de utána Alter is mehet tovább	összeütköznek, nem mehetnek tovább

A játék preferenciamátrixa:

2,2	3,4	-1,-1	1,2	1,1	2,3
4,3	1,1	2,1	-2,-2	3,2	0,0

Ez is egy olyan anti-koordinációs játék, amelynek két egyensúlya van, és a játék kérdése, hogy – egy megelőzéses stratégia alkalmazása révén – kiderüljön, ki lehet a *vezér* a játszmában. Azért nevezhetjük vezérjátéknak, mert az a személy, aki képes feloldani a konfliktust, aki koordinálni tudja a játékot, az azt úgy teszi meg, hogy a másik fél is jobban jár, mintha a koordinálatlan kimeneteket választanák, de persze a vezér magának a másiknál is több előnyt hoz ki a szituációból (övé lesz a legnagyobb nyereség).

A nemzetközi politikatörténet eseményei közül vezérjátékként értelmezhető a német-osztrák viszony 1914-ben [SD77, 133-34]. A korabeli események a következőképpen foglalhatók össze:

Német-osztrák szövetség, 1914

A német-osztrák szövetség három fronton kezdhet háborúba: a keletin Oroszországgal, a nyugatin Franciaországgal, a délin Szerbiával szemben. A németek vagy a keleti frontra koncentrálnak a haderejüket, hogy fenyegezzék vele az oroszokat vagy előbb megtámadják a franciákat a nyugati fronton, majd a várható győzelem után a keleti fronton indítanak háborút Oroszország ellen. Ausztria vagy a keleti frontra megy, ahol föltartja az oroszokat, vagy megtámadja és legyőzi délen a szerbeket. Ha mindketten a keleti frontra koncentrálnak, akkor semmi lényeges nem történik, ha mindketten „kivonulnak” a keleti frontról, az katasztrófával fenyeget.

Ha az Ego szerepébe Németországot, Alter szerepébe Ausztriát helyettesítjük, akkor a játék kimeneteit a következő formában írhatjuk fel.

	Alter a keleti fronton feltartja az oroszokat	Alter délen megtámadja Szerbiát
Ego a keleti fronton elretenti az oroszokat	minden marad a régiben, senki sem nyer	Szerbiát legyőzik
Ego a nyugati fronton megtámadja a franciákat, majd a keletin az oroszokat	a franciák elvesztik a háborút, majd az oroszok is	katasztrófa a keleti fronton

A szövetségesek helyzete a vezérjátékkal modellezhető, amelyben a két legkívánatosabb kimenet az, amikor valamelyik fél enged ugyan a másiknak, de még mindketten nyernek azzal, hogy egymáshoz igazodnak és összehangolják a hadműveleteiket az ellenséges országokkal szemben.

A politikatörténet idetartozó példáiként említik még az osztrák-orosz, illetve angol-orosz viszonyt 1908-ból, a szovjet-amerikai kapcsolatot 1945–47 között vagy a francia-angol viszonyt 1922–24 között [SD77, 133–144].

A játék enyhén konfliktusos és anti-koordinációs jellegű. Belső logikáját az alábbi mintázat írja le: $T > S > R > P$ (illetve: $S > T > P > R$). Ahogy megtettem a hősjáték esetében, itt is jelzem, hogy a két játék szorosan kapcsolódik egymáshoz. A vezérjátéknak példája lehetne a nemek harca játék alapsztorija is, hiszen csak a megelőzéses szerep tartalmában különbözik a két játék egymástól (attól, hogy a kimeneti mátrixuk megegyezik, a preferenciaeloszlásuk természetesen eltérő lehet).

5.8. A bizalmatlanság kára: bizalmi játék

A fogolydilemma elemzése során már kiderült, hogy ha bizalmat éreznek a cselekvő felek egymás iránt, akkor a kölcsönös kooperálás esetén mindkettejük számára jobb végeredmény érhető el. A fogolydilema helyzetében a másik iránti bizalmatlanságot alapvetően azzal magyaráztam meg, hogy rámutattam arra a tényre, miszerint a szembenálló felek ellenérdekeltek voltak: az egyénileg legjobb eredményt a másik rovására tudták csak elérni. A bizalomra ott azért lett volna szükség, mert a kölcsönös bizalmatlanság esetén rosszabb eredményt érhettek el, mintha mindketten bíztak volna egymásban.

Vannak azonban olyan társadalmi helyzetek, amelyekben nem, hogy ellenérdekeltség, hanem épp teljes érdekazonosság van, mégis felmerülhet a bizalom hiányának kérdése a felek között. *Jean-Jacques Rousseau* adta meg a játék első ismert leírását.

„Ha például szarvast akartak ejteni, valamennyien jól tudták, hogy híven ki kell tartaniuk a leshelyükön. De ha egy nyúl haladt el valamelyikük közelében, semmi kétség, tétoválás nélkül a nyomába szegődött, s ha zsákmányát megszerezte, nemigen törődött vele, hogy társai őmiatta elszalasztották a magukét.” [Rou78, 135]

Nevezzük ezentúl ezt a helyzetet *bizalmi játéknak*, és a fenti idézetet írjuk át a társadalmi játékok szokásos formájába.

Szarvasvadászat

Kétféle állatra lehet vadászni, szarvasra és nyúlra. Szarvast lőni csak két vadász együttműködésével lehet, nyulat egyedül is el lehet ejteni. A legértékesebb kimenet

mindkét fél részére a szarvas elejtése, de ez csak kooperációval lehetséges, ami többletköltséggel és némi kockázattal jár. A nyúl vadászat nem kockázatos, egyedül is lehet végezni. Előnyösebb, ha úgy lehet nyúlra vadászni, hogy közben a másik szarvasra megy, mert egyedül könnyebben lehet nyulat fogni (nem zavar a másik vadász, miközben ő is nyulat akar elejteni). Ebben az esetben természetesen a szarvasra vadászó játékos nem ejt el semmit, tehát neki ez a legrosszabb kimenet. Ennél egy fokkal jobb, ha mindketten nyulat akarnak fogni, bár ez egy kicsit nehezebb, mivel külön-külön, de ketten vannak ugyanazon a terepen.

A játék döntési mátrixa a következő.

	Alter szarvasra vadászik	Alter nyúlra vadászik
Ego szarvasra vadászik	Ego és Alter együtt szarvast ejt	Ego semmit sem ejt, Alter nyulat ejt
Ego nyúlra vadászik	Ego nyulat ejt, Alter semmit sem ejt	Ego és Alter külön egy-egy nyulat ejt

A játék preferenciamátrixa a következő táblázat.

4,4	1,3	2,2	-2,1	3,3	0,2
3,1	2,2	1,-2	-1,-1	2,0	1,1

A táblázat azt mutatja, hogy a kölcsönös kooperációt jelentő kimenetet tartja a legkívánatosabbnak mindkét játékos, ám a játékosok mégis habozhatnak ennek megfelelően dönteni, mivel a játéknak két egyensúlyi helyzete van. Emiatt nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a partnerük a dezertálást választja. Hogy miért tenné ezt, amikor számára is a kölcsönös kooperáció a legjobb opció, arra többféle válasz is adható. A szarvas vadászat azt a társadalmi helyzetet írja le, amikor nem vagyunk biztosak abban, hogy a partnerünk megteszi azt, amit egyébként a saját értékei, érdekei alapján meg kellene tennie. Ebben a konkrét esetben lehet arról szó, hogy az egyik vadász nem tud kitartó lenni, és egy hirtelen felbukkanó nyúl után kezd futni, miközben elfeledkezik a számára is kívánatosabb szarvas vadászatról, az ahhoz kapcsolódó „kötelméről”. De más szituációban elképzelhető más magyarázat is.

A szarvas vadászat történeti példa – egyrészt a tartalma miatt, másrészt a forrása miatt. A bizalmi játék problémaköre azonban szinte minden társadalmi szintéren, ezer és ezer formában újratermelődik. Ezek közül bemutatok párat, hogy érzékeltessem velük, milyen széles körben jelennek meg a szarvas vadászathoz hasonló társadalmi dilemmák. Kezdjük a középiskolai diákélet – talán nem annyira lényeges, de jellemző – eseményével.

Bolondballagás

A bolondballagás előtt ketten elhatározzák, hogy vörösrre festik a hajukat. Ha reggelre mindketten valóban meg is teszik, akkor kellő sikert érnek el. Ez a közösen legkívánatosabb kimenet. Ha viszont csak az egyikük festi be a haját, akkor őt mindenki kiröhögi, még a dezertáló is, ami a kooperáló számára nyilván

kellemetlen élmény, tehát neki ez a legrosszabb alternatíva. Ha egyikük sem tesz semmit (kölcsonös dezertálás), akkor nincs se pozitív, se negatív élmény.

Ezt a társadalmi helyzetet ugyanaz a preferenciamátrix jellemzi, mint a szarvasvadászatot, miközben a tartalma teljesen más:

	Alter befesti a haját	Alter nem festi be a haját
Ego befesti a haját	mindketten befestik a hajukat, jó buli	Ego befesti a haját, mindenki kiröhögi, kínos neki
Ego nem festi be a haját	Alter befesti a haját, mindenki kiröhögi, kínos neki	nem festik be a hajukat, nincs buli, de nem is kínos nekik

Ebben a társadalmi szituációban nincs mélység, nincs igazi konfliktus, bár az életszerűsége vitathatatlan. De találhatunk olyan játzmákat is, amelyek már komolyabbaknak, konfliktusosabbaknak minősíthetők. A munkahelyek világa számtalanszor szolgáltat olyan helyzeteket, amelyekben a vezetővel szemben az alárendelt emberek közös kooperációjával lehetne a legnagyobb sikert elérni, ám ez nem mindig sikerül. Ennek paradigmatis példája a matrózlázadás szereplőinek dilemmája.

Matrózlázadás

Egy hajón a matrózok elégedetlenek a kapitányukkal, és titokban lázadást szerveznek ellene. Ha mindenki lázad, az mindenkinek a legjobb kimenet lehet, mert akkor el tudják kergetni a kaptányt. Ha senki sem lázad, akkor minden marad a régiben, de legalább senkinek sem lesz rosszabb a helyzete. Ha az egyik matróz lázad, a másik nem, akkor a lázadó büntetést kap, a másik nem, a kapitány és az uralmi rend nem változik.

A matrózlázadások szokásos koreográfiáját leíró történet döntési lehetőségeit írjuk le úgy, hogy elfogadjuk azt az életszerűtlen feltételt, hogy csak két matróz van a hajón. Ekkor a játék kimeneti mátrixát az alábbi formában írhatjuk föl.

	Alter lázad	Alter nem lázad
Ego lázad	sikeressé lesz a lázadás	sikertelen lesz a lázadás, Ego büntetést kap, Alter nem
Ego nem lázad	sikertelen lesz a lázadás, Alter büntetést kap, Ego nem	nem lesz lázadás

A legkedvezőbb kimenet a kölcsönös kooperációval érhető el, amihez semmi más nem kell, csak az, hogy a játékosok bízzanak egymásban. Ennek hiányában mindketten csak rosszabb eredményt érhetnek el. A példa kapcsán visszatérek arra a kérdésre, hogy az ilyen logikájú helyzetekben miért nem teszik meg az emberek azt, amit a legjobban szeretnének. Előfordulhatnak olyan helyzetek is, amelyekben bár a kölcsönös kooperáció ígéri a legtöbb hasznot, de az egyoldalú dezertálással meg lehet szerezni a második legjobb kifizetést, ami elég nagy csábítást jelenthet akkor, ha a kooperációhoz több erőfeszítést

kell tenni, mint a dezertáláshoz. Márpedig a matrólázadással reprezentálható konfliktushelyzetek, amelyekből a munkahelyek világában nagyon sok van, azt mutatják, hogy a konfliktusok feloldásának sokszor igen komoly pszichológiai költségei lehetnek (sokak számára nehéz másokkal konfrontálódni). Sokan ezért nem mernek, nem akarnak lázadni és ezért választják oly gyakran a kényelmes hallgatást és a – kevésbé kívánatos – korábbi állapot fennmaradását.

A bizalmi játék szemléltetésére bemutatok még egy utolsó, a politikai élet területéről származó példát. A parlamentek munkájában olykor előfordul, hogy képviselők szeretnének valamely törvényt megszavazni, mégis haboznak a döntésükkel, mert nem akarnak a vesztes kisebbséghez tartozni, ezért csak akkor szavaznak saját meggyőződésük szerint, ha biztosak lehetnek a szavazás számukra kedvező kimenetében [Pou92, 220].

Nyílt szavazás

Az amerikai szenátusban „1989-ben Bush elnök alkotmánymódosítást kért arra vonatkozóan, hogy bűnténynek nyilvánítsák az amerikai zászló elégetését. A tervezet ellenzői azzal érveltek, hogy ez sértené a szólásszabadság elvét. Ugyanakkor féltek attól, hogy ha a törvénytervezet ellen szavaznának, és azt a szenátus mégis elfogadná, politikai ellenfeleik a következő kampány során felhasználnák ellenük a 'hazafiatlanság' vagy 'a zászlóégetés támogatója' vádját. Joseph R. Biden, Jr. szenátor, a tervezet ellenzője tette azt az becslést, hogy több, mint 45 szenátor szavazott volna nemmel, ha tudták volna, hogy övék a döntő szavazat.”

A valós történet megint csak a felek közti bizalomról szól: a szenátorok csak akkor merik vállalni saját meggyőződésüket, ha bíznak abban, hogy a többiek is ezt teszik. Ebben az esetben megszerezhetik a szavazattöbbséget (vagyis elérhetik a számukra legkedvezőbb kimenetet). Amennyiben azonban nincs meg a kellő bizalom a többiek irányában, akkor könnyen belesodródhatnak egy sokkal kedvezőtlenebb megoldásba, amikor a törvény ellenzői mind „lapítanak” és nem a meggyőződésük szerint szavaznak (de legalább nem vádolhatják őket ellenfeleik), vagy amikor lesznek ugyan páran, akik „lelkiismeretük” szerint nyilvánítanak véleményt (miközben persze bíznak a többiekben is), de lesznek olyanok is, akik meghátrálnak.

Mivel a bizalmi játéknak két egyensúlyi helyzete van, ezért nincs egyértelmű megoldása. A játék mintázata: $R > T > P > S$, illetve $(P > S > R > T)$. Szokták még biztosítási játéknak is nevezni. Vannak szerzők, akik szerint a társadalmi szerződések alapját jelenti ez a játék, és ezért ezt minősítik a legfontosabb játéknak.

* * *

A bizalmi játék párjára, a 'komplementer bizalmi játékra' nehéz életszerű példát találni, ezért nem is elemzem itt önállóan. A játék preferenciamátrixa az alábbi:

4,4	3,1	2,2	1,-2	3,3	2,0
1,3	2,2	-2,-1	-1,-1	0,2	1,1

A játéknak egyetlen egyensúlyi helyzete van (a kölcsönös kooperáció), nincs benne konfliktuspotenciál és mintázata a következő: $R > S > P > T$, illetve $(P > T > R > S)$.

5.9. Két út van előttem: koordinációs játék

A fogolydilemma helyzetében a felek közt ellenérdekeltség van, hiszen az egyénileg legjobb végeredményt a másik rovására érhetik csak el. Bár a második legjobb kimenetet a kölcsönös kooperáció biztosíthatná, de hogy ezt az opciót válasszák a felek, könnyen megakadályozhatja a köztük levő bizalom hiánya. A 'bizalmi játék' másként „működik”. Bár ott a résztvevők érdekei azonosak, a legjobb kimenet egyéni és játékszinten egyaránt a kölcsönös kooperációval lenne megvalósítható, mégis előállhat bizalomhiányos állapot, aminek következtében a felek nem képesek elérni a mindkettejük számára legjobb végeredményt.

Vannak azonban olyan társadalmi helyzetek is, amelyekben nem a bizalom, hanem inkább a szükséges információ hiánya akadályozza a kölcsönösen legjobb kifizetés elérését. Előfordulhat ugyanis, hogy a felek számára több, teljesen vagy közel azonos kimenet választható, amikor szinte mindegy, hogy melyik kimenet valósul meg, csak az a lényeg, hogy az egyenlő vagy közel egyenlő mértékben kívánatos alternatívák közül válasszanak a felek egyet. Természetesen ugyanazt az egyet. Mivel az ilyen játékokban az a legfontosabb, hogy a felek eltalálják, hogy az egyenértékűnek gondolt állapotok közül melyiket válasszák közösen és együttesen, ezt a játéktípust *koordinációs játéknak* szokás nevezni.

A koordinációs játék a koordinációs helyzetek közé tartozik, de utóbbi általánosabb kategória. Az anti-koordinációs helyzetek (mint a gyáva nyúl, a hős- vagy vezérajáték esetei) szintén koordinációs problémákat rejtenek magukban, de ezekben a játékokban a felek között – valamilyen szintű – érdekellentét lapul. Ezekhez képest a koordinációs játékok meghatározó sajátossága a felek érdekazonossága, az ilyen helyzetekben gyakran teljesen hiányzik a konfliktus.

A koordinációs játékban meghúzódó problémát a mindennapi életből vett példa segítségével mutatom be. Az egyszerű történet azt is sejteti, hogy a hétköznapi világban elég sokszor kerülhetünk effajta helyzetekbe.

Hol találkozunk?

Két ember együtt szeretne moziba menni. Két helyen is játszik azt a filmet, amit meg akarnak nézni. Nem egyeztek meg előzetesen, melyik moziba menjenek és egyedül kell dönteni mindkettőjüknek. Jobban szeretik az egyik mozit a másiknál, de ennél fontosabb, hogy együtt legyenek. A legjobb kimenet az, ha mindketten a kedvenc mozijukba mennek, de majdnem olyan jó, ha a másikba. Nem kívánatos a másik két kimenet (mindketten a másik moziba mennek), de ha már elkerülik egymást, akkor nyilván az a jobb, ha a kedvenc mozijukba mehetnek.

A helyzetet jellemző kifizetési mátrix a következő módon írható fel (azt feltételezve, hogy mindketten az M mozit szeretik jobban).

	Alter az M moziba megy	Alter az N moziba megy
Ego az M moziba megy	Ego és Alter együtt vannak a kedvenc moziban	Ego és Alter külön vannak, Ego a kedvenc moziban, Alter nem
Ego az N moziba megy	Ego és Alter külön vannak, Alter a kedvenc moziban, Ego nem	Ego és Alter együtt vannak, de nem a kedvenc moziban

A koordinációs játék preferenciaértékeit a következő táblázat mutatja.

Azért, hogy igazodjunk ahhoz a kiinduló feltételünkhöz, miszerint a választható állapotokat egyértelműen sorba állítják a játékosok (vagyis mindegyikük preferenciarendezése

4,4	2,1	2,2	-1,-2	3,3	1,0
1,2	3,3	-2,-1	1,1	0,1	2,2

teljes rendezés), a fenti példánkban minden kimenethez tartozó preferenciaérték különbözött egymástól. Ezáltal viszont igazából csak egy „gyenge koordinációs helyzetet” ragadhattunk meg. Az igazi koordinációs helyzetekben a kívánatos alternatívák teljesen azonos értékkel bírnak a felek számára, amit úgy fejezhetünk ki, hogy ezeket az állapotokat a játékosok azonos mértékben preferálják.

A koordinációs játékok klasszikus példaként a közlekedés legalapvetőbb problémáját szokás felhozni, mert itt két teljesen egyenrangú döntési lehetőség közül kell választani: a közúti közlekedés legelemibb és legfontosabb koordinációs feladata annak eldöntése, hogy az úttest melyik oldalán közlekedjünk.

Melyik oldalon közlekedjünk?

Két autós indulna el egymással szemben egy úton. Mindketten mehetnek az útbal, illetve jobb oldalán. Ha mindketten ugyanazt az oldalt választják, akkor nem kerülnek egymás útjába, ha ellentétes döntést hoznak, akkor összeütközhetnek. A feladat: eldönteni, melyik oldalon menjenek a két irányban az autók.

Tapasztalatból tudjuk, hogy mind a baloldali, mind a jobboldali közlekedés „működőképes” – persze csak akkor, ha minden résztvevő ugyanazt az alternatívát választja. Enélkül nincs közlekedés, csak káosz. Ez a példa azonban, bármennyire is jól mutatja a koordinációs helyzetek alapvonásait, nem igazán része a hétköznapi életünknek, hiszen ezt a „játékot” egyszer (esetleg kétszer) játszik el országonként és évszázadonként.

Vannak azonban sokkal gyakoribban előforduló koordinációs helyzetek. Gondoljunk csak a csapatportokra, vegyük a labdarúgás példáját. Amikor a középpályás indítani akarja a csatárt egy hosszú passzal, akkor mindegy, hogy a bal vagy a jobb oldalon fut fel a szélső. A lényeg csak annyi, hogy a középpályás arrafele rúgja a labdát, amerre a csatár elindult. Azt nem szokták szeretni a nézők, ha más irányban megy a csatár, mint a labda. Ez is egy koordinációs probléma. A példára hivatkozva vég nélkül sorolhatnánk azokat a koordinációs helyzeteket, amelyekben a munkamegosztás logikája az együttműködő felek cselekvéseinek összehangolását követeli meg. Sokszor kerülünk kapcsolatba másokkal úgy, hogy nincs érdeklentét közöttünk, és a több, egyenrangú döntési lehetőség közül úgy kell választani, hogy mindegyikünk ugyanazt az alternatívát válassza, vagyis létrejőjön az együttműködés.

Utolsó, nagyon hétköznapi példaként a vonalszakadás esetét említeném telefonálás közben. Beszélgetünk valakivel telefonon, amikor megszakad köztünk a kapcsolat. A kérdés itt az, hogy mit tehetünk, ha folytatni szeretnénk a beszélgetést. Ki hívja vissza a másikat? Ha mindketten azonnal tárcsázzuk a másik számát, foglalt jelzést kapunk, ha kölcsönösen egymásra várunk, abból nem lesz egyhamar beszélgetés. Valamelyikünknek várni kell, míg a másik telefonál. A végeredményt tekintve mindegy, ki hív és ki vár. Csak együttesen eltaláljuk az egymást kiegészítő szerepeket. Miért nehéz? Mert mindezt kétféleképpen tehetjük meg. Tipikus koordinációs feladat.

A tiszta koordinációs helyzetekben több tiszta Nash-egyensúly létezik, amelyek közül valamelyiket a játékosoknak közösen ki kell választani. A koordinációs problémáknak kétszereplős, kétalternatívás játékokban mindig kettő egyensúlyi állapota lehetséges. Mivel

az alternatívák teljesen egyenrangúak, azonos (vagy közel azonos) mértékben kívánatosak a játékosok számára, egyrészt azt mondhatjuk, hogy az ilyen játékok konfliktusmentesek, hiszen a felek értékei és érdekei teljesen egybeesnek, másrészt pont azért, mert az egyensúlyi alternatívák egyenrangúak, mindig kell valami – a játékhoz képest – külső információ, külső segítség, külső motívum, aminek alapján a játékosok mégiscsak dönteni tudnak.

Bármennyire is nyilvánvaló, hogy a klasszikus koordinációs játék legjobb eredménye az R-kimenet, az ezt eredményező döntést nem lehet a játékelmélet alapján levezetni. Ego csak akkor választhatná a két – majdnem – ekvivalens egyensúlyi helyzet közül R-t, ha tudná, hogy Alter is azt választja. Alter is ugyanígy mérlegelhet magában, vagyis mindkettőn a másik választásától tehetnének függővé saját döntésüket, ami végtelen regresszióhoz vezetne. A másod-, harmad-, sokadrendű közös tudások egymásra vonatkoztatását, a végtelen regresszus feloldásának lehetőségeit, technikáit azonban itt nem tárgyaljuk.

A játék mintázata: $R > P > S > T$ (illetve $P > R > T > S$). A koordinációs játékok megoldását gyakran valamilyen megállapodás, valamilyen konvenció kifejezése és elfogadása teremtheti meg. Mivel a koordinációs helyzetek egyensúlyi kimeneteit egymással azonos értékűnek tekintik, nem a választás tartalma, mint inkább a választás mechanizmusa az igazán lényeges. Mindegy, melyik alternatívát választják, csak egyértelmű legyen a döntés valamelyik állapot mellett. A koordinációs problémák egyik nyilvánvaló megoldása valamilyen norma, pontosabban valamilyen konvenció létrehozása, amely gyakorlatilag egy, a lehetséges alternatívák közti előzetes választás eredményét tartalmazza (és írja elő).

* * *

A komplementer koordinációs játék voltaképpen ugyanarról a társadalmi helyzetről „szól”, mint maga a koordinációs játék, hiszen csak a két nem-egyensúlyi helyzet (T és S) preferenciáértékei vannak felcserélve, de a két legkívánatosabb alternatíva továbbra is a két egymással konform viselkedés, amikor a két szereplő ugyanazt teszi, mint a másik (R és P). Az ilyen játékok preferenciamátrixa:

4,4	1,2	2,2	-2,-1	3,3	0,1
2,1	3,3	-1,-2	1,1	1,0	2,2

A játék mintázata: $R > P > T > S$ (illetve $P > R > S > T$). Ennek a játéknak az alapproblémája ugyanaz, mint ami az „eredeti” koordinációs játékban volt, ezért ezt a két játékot úgy értelmezem, hogy azok voltaképpen egyetlen koordinációs helyzetet írnak le.

5.10. Miénk itt az út: privilégiumjáték

Mancur Olson a kollektív cselekvés és a csoportok méretei közti kapcsolat elemzésekor vezette be a 'privilegizált csoport' fogalmát, ami alatt olyan csoportokat értett, „amelyekben legalább néhány csoporttagnak még akkor is érdeke fűződik a kollektív jószág biztosításához, ha neki magának kell viselnie az ezzel járó terheket.” [Ols97, 53] Ebben

a privilegizált csoportban – hacsak nem dezertálnak egyszerre valamennyien – mindenki jól jár. Olson nyomán Douglas D. Heckathorn ezért nevezte el 'privilegizáltak játéknak' ezt a társadalmi helyzetet [Hec96]. Ezt a nevet viszem tovább én is, csak egy kicsit módosítok rajta és 'privilegiumjátéknak' fogom hívni (csak a könnyebb hivatkozás kedvéért teszem ezt). Először nézzünk egy példát!

Ki tisztítja a járdát?

Egy társasház előtti járdát meg kell tisztítani a hótól. Ha mindkét játékos letakarítja a saját részét, akkor a munkát megosztják egymás közt, és meg is dicsérik egymást. Ha valamelyikük nem menne ki reggel havat lapátolni, akkor a másik elvégzi a munkát helyette, tehát a járda ugyanúgy tiszta lesz, de ezután a kooperáló fél éles kritikával illeti a másikat, ami részben átalakítja az alternatívák preferenciarendezését. Ha egyikük sem megy ki takarítani, akkor a járda havas, csúszós marad, ami balesetet okozhat, ráadásul még meg is büntethetik őket emiatt.

A játék kimenetmátrixát az alábbi formában írhatjuk fel.

	Alter letakarítja a járdát	Alter nem takarítja le a járdát
Ego letakarítja a járdát	a járda tiszta, Ego és Alter megdicséri egymást	a járda tiszta, Ego megszólja Altert
Ego nem takarítja le a járdát	a járda tiszta, Alter megszólja Egót	a járda havas marad

A játék belső logikája szerint mindegyik félnek a kölcsönös kooperálás a leginkább kívánatos alternatíva. Azért lehet ez így, mert a hozzájárulás költsége kisebb, mint a dezertálóra kiszabott büntetés nagysága, így bár a dezertáló megspórolja a hozzájárulás költségeit, de a negatív ösztönzők okozta kára miatt a haszna kisebb lesz, mint a kölcsönös kooperálás esetén (vagyis $R > T$). A másik oldalon pedig, mivel a kooperáló félnek a partnere dezertálása miatt egyrészt megnövekednek a hozzájárulási költségei (hiszen neki kell a másik játékos helyett is elvégeznie a munkát), másrészt a szankcionálás költsége is csökkenti a hasznát, ezért ez az alternatíva már kisebb haszonnal járhat, mint a kísértés helyzete (tehát $T > S$). Ha egyikük sem végezné el a szükséges munkát, akkor nem jutnának hozzá a kollektív jószághoz, ami nyilván a legkevésbé kívánatos alternatíva mindkettejük számára. A játék preferenciaértékei így az alábbiak:

4,4	2,3	2,2	-1,1	3,3	1,2
3,2	1,1	1,-1	-2,-2	2,1	0,0

A bemutatott játék természetesen másként is értelmezhető lenne, ha a kooperálás (hólapátolás), illetve az ösztönzők által okozott károk és az ösztönzők alkalmazási költségei másként viszonyulnak egymáshoz. Ez a preferenciamintázat erős kohézióval rendelkező csoportokban fordulhat elő. Ebben a hétköznapi helyzetben azonban nehezen észrevehető a privilegizáltság mozzanata, aminek alapján könnyebben értelmezhető lenne az

ilyen mintázatú szituáció. Ezért bemutatok egy olyan történetet is, amelyben a nagyhatalmi pozíció privilegizált minőségére utalva már könnyebben lehet megmagyarázni a cselekvők preferenciáit.

Nagyhatalmi vétó

Két nagyhatalomnak szavaznia kell egy olyan javaslatról, ami egyiküknek sem áll érdekében (mondjuk a haderő önkényes alkalmazásának tiltásáról más államok területén). Tegyük fel, hogy a szavazótestületben a két nagyhatalomnak vétójoga van. A legkívánatosabb mindkettejük számára az lenne, ha együttesen utasítanák el az előterjesztést. Ekkor ugyan presztízsveszteséget szenvednének a nemzetközösség előtt, de az együttes fellépésükkel deklarálnák azt is, hogy képesek megvédeni nagyhatalmi érdekeiket. Ha valamelyik fél mégsem vétózná meg a javaslatot, a másik nagyhatalom ellenszavazata miatt az előterjesztés elbukna. Még mindig az érdeküknek megfelelő döntés születne, de ez a kimenet kevesebb haszonnal járna mindkettejük számára. A dezertáló félnek az egyik oldalon ugyan még nőne is a haszna a presztízsveszteség elmaradásával, de jelentősen csökkentené e kimenet értékét az, hogy emiatt a másik nagyhatalommal fagyossá válna a viszony. Ennél is többet „veszítene” ezzel a kimenettel a kooperáló fél, mert az egyedüli vétójával a megítélése sokat romlana a többi nemzet szemében. A legrosszabb mégis az lenne mindkettejük számára, ha egyikük sem vállalná a vétót, mert akkor a közös nagyhatalmi érdekeikkel szembenálló döntés születne.

Ha Egót és Altert tekintjük a két nagyhatalom képviselőjének, akkor a helyzet az alábbi döntési lehetőségekkel és kifizetésekkel jellemezhető:

	Alter megvétózza	Alter nem vétózza meg
Ego megvétózza	a határozat érvénytelen, Egónak, Alternek presztízsveszteség	a határozat érvénytelen, Egónak presztízsveszteség, Altert Ego megbünteti
Ego nem vétózza meg	a határozat érvénytelen, Egót Alter megbünteti, Alternek presztízsveszteség	a határozat érvénybe lép

Ez a példa szemlélteti azt is, hogy privilegizált helyzetben levők sok esetben képesek kooperációra, mégha a helyzetek nagy részében egyébként inkább ellenfelei is egymásnak.

A privilégiumjáték preferenciamegoszlásában az a különleges, hogy minden a kölcsönös kooperálás irányába tolja a szereplőket. Az egyéni és a csoportszinten is ez a kívánatos és egyben egyensúlyi kimenet. A játék így természetesen nem konfliktusos. A játék mintázata: $R > T > S > P$ (illetve: $P > S > T > R$).

* * *

A privilégiumjáték komplementerét megint csak nem kezelem külön játékként. A játék preferenciaeloszlása csak annyiban tér el az eredeti privilégiumjátéktól, hogy a kísértés (T) és a szívás (S) értékei fel vannak cserélve. A mátrixa így néz ki:

Ezt a helyzetet pont ugyanúgy lehet értelmezni, mint az „eredeti” privilégiumjátékot, csak azt kell feltételeznünk, hogy a negatív ösztönzők alkalmazása másként rendezzi a

4,4	3,2	2,2	1,-1	3,3	2,1
2,3	1,1	-1,1	-2,-2	1,2	0,0

döntési alternatívákat. Mondhatjuk, hogy a dezertáló magatartás elítélése nem emészt fel túl sok erőforrást az „ösztröncz” oldalán, viszont a címzettnek nagyon sok pszichológiai terhet jelent, ami miatt a kooperálónak még akkor is több haszna származik saját kooperálásából, ha a másik fél dezertál, mintha ez fordítva lenne. A dezertáló fél pedig érezheti úgy, hogy bár a dezertálással megspórolhatja a hozzájárulás költségeit, de a partnere őt elítélő gesztusa olyan pszichológiai költséget jelent számára, hogy ez a T-kimenet értékét a S-érték alá viszi. A előző nagyhatalmi példa ebben az esetben is alkalmazható tehát, csak azt kell feltételezzük, hogy a presztízsveszteség kára kisebb, mint a másik nagyhatalom haragja által okozott haszoncsökkenés. A játék mintázata: $R > S > T > P$ (illetve: $P > T > S > R$).

6. FEJEZET

A modell kiterjesztése

6.1. A játékok jellemzése

Korábban rögzítettem és bemutattam, hogy a játékokat milyen dimenziókban, milyen ismertetőjegyek alapján lehet osztályozni. Az előző fejezetben az alapjátékokkal foglalkoztam. Ezek a játékok többféle társadalmi helyzet leírására alkalmasak, de persze nem lehet az összes fontos társadalmi problémát modellezni velük. Abból a célból, hogy további társadalmi helyzetekre is alkalmazhassuk a játékelmélet fogalmi apparátusát, módosítani kell az alapjátékok esetében kikötött feltételeken.

A játékok egyik ismertetőjegye a döntéshozók számosságát írja le. Lehetnek két- vagy többszemélyes játékok. Az alapjátékokat kétszereplős játszmákként minősítettem. Sok olyan helyzet van, amikor igaz az az állítás, hogy azért nem érdemes a többszemélyes játékokkal foglalkozni, mert vissza lehet vezetni őket a kétszereplős játékokra, de vannak olyan esetek, amikor ez nem áll. Ezért a következő fejezetben megmutatom, hogy bizonyos társadalmi helyzetekben az a tény, hogy a játéknak sok szereplője van, a kollektív cselekvésekkel, a közös javakkal kapcsolatban társadalmi dilemmákhoz vezethet. Az ilyen helyzeteket éppen ezért illetik a *közjavak* vagy *közlegelő* tragédiája megnevezéssel.

A játékok másik fontos jellemzője az, hogy milyen számosságú a döntési tér, vagyis hány döntési alternatíva áll a játékosok előtt. Ebben a dimenzióban két- vagy többalternatívás játékokról beszélhetünk. Az alapjátékokat kétalternatívás játékokként kezeltem, és azt mondtam, hogy nem foglalkozunk a többalternatívás játékokkal, mert visszavezethetőek a kétalternatívás játékokra. Ezen a feltételen a továbbiakban sem változtatok.

További fontos kérdés a játékokkal kapcsolatban, hogy hányszor játszáuk őket. E szempont szerint lehet *egyszeri játék* (egyszer játszott, diszkrét játék), illetve *ismételt játék* (ismétlődő, többször játszott, folyamatos játék). Az egyszer játszott játékokban a szereplőknek nincs előzetes tapasztalata, nincs tudása, emlékezete a másik játékosról, a múlttól, míg az ismételt játékokban már feltételezhetünk emlékezetet is. A jövőt tekintve is van különbség a kétfajta játék között: ismételt játék esetében a játékosok igazodhatnak a többiek várható jövőbeni lépéséhez, illetve figyelhetnek arra is, hogy mások mit gondolnak majd a következő játékban róluk, ha így vagy úgy döntenek az éppen aktuális játékban.

Az egyszeri játékokat olykor *szimultán* játéknak is nevezik, ami nem szerencsés szóhasználat, mert a szimultán játékokat – egy másik szempont szerint – szembe szokás állítani a *szekvenciális* játékokkal is. Ilyenkor a szimultán játékon azt értik, hogy a felek egyszerre, a másik

döntését nem ismerve választanak a döntési alternatíváik közül, míg a szekvenciális (vagy alternáló) játékokban egymás után döntenek. Ez a kettős értelmezés zavaró, ezért nagyon kell figyelni arra, hogy mindig a megfelelő jelentés mentén használjuk ezeket a fogalmakat.

További osztályzási lehetőség lehet annak a szempontnak a figyelembevétele, hogy a játék során van-e lehetőség kooperációra vagy sem. A kooperáció fogalmán ilyenkor azt a lehetőséget értik, hogy a felek tárgyalhatnak-e (és esetleg megegyezhetnek-e előzetesen) egymással. Ez az értelmezés teljesen független attól, amikor a játékosok 'nem-versengő' jellegű magatartására utalunk a 'kooperáció' terminusával. Ebben a dimenzióban lehet kooperatív vagy nem-kooperatív játékokról beszélni.

A játékok elemzése (osztályozása) során sokszor fontos lehet az a kérdés, hogy mennyire informáltak a játékosok. A társasjátékok példáin keresztül szemléltetem ezt a problémát. Póker vagy ulti játéka során minden játékos ismeri a saját lapjait, de nem ismeri a többiekét, ezért az ilyen helyzetet *nem teljes információs játéknak* nevezik. Ezzel szembe állítható a *teljes információs játékok* klasszikus példája, a sakk, amikor mindenkinek minden információ rendelkezésére áll (hiszen a sakkozók látják az összes bábut, és azt is tudják, hogy milyen lépések lehetségesek).

A játékokat minősíthetjük aszerint is, hogy a játékosok, illetve a döntési lehetőségek száma véges vagy végtelen-e. Ha mind a játékosok, mind a döntési alternatívák száma véges, akkor *véges játékokról*, ellenkező esetben *végtelen játékokról* beszélhetünk.

A játékelméletben legtöbbször adótnak veszik azt, hogy a játékok szabályai nem változnak. A valós társadalmi gyakorlatban azonban könnyen előfordulhat, hogy egyes szereplők megpróbálják módosítani az adott szabályokat – nyilván a saját érdekeiknek, értékeiknek leginkább megfelelő (vagy megfelelőnek tűnő) módon.

Bár ezek az elemzési szempontok bizonyos társadalmi helyzetek leírásakor kiemelten fontossá válhatnak, e dimenziókat ebben a könyvben mégsem vesszük figyelembe.

A társadalmi helyzetek jellemzésére további lehetőségeink is vannak. Osztályozhatjuk a játékokat a szereplők döntéseit, a játékok kimenetét, döntéshelyzet-mintázatát figyelve [RG66].

Mindig fontos kérdés, vajon a játék konfliktusmentes vagy konfliktusos jellegű. Vannak szerzők, akik a játék fogalmát úgy definiálják, hogy az mindig konfliktushelyzetet rejt magában. Ezt a nézetet nyilván nem osztom, ha egyszer bemutattam konfliktusmentes játékokat is. Ezek közé tartoznak – legalább részben – a koordinációs játékok (??o.), de még nyilvánvalóbban konfliktusmentes helyzetet ír le a privilégiumjáték (??o.). A konfliktusmentes játékok esetében vagy több, egymással azonos (vagy közel azonos) értékű cselekvési lehetőség közül kell választani, vagy adott egy természetes kimenet, amit mindkét fél által egyszerre és egyértelműen preferál. A konfliktusos játékokban előfordulhat több egyensúlyi helyzet is, sőt az is lehetséges, hogy a természetes kimenet nem elégséges, nem optimális végeredményt hoz (lásd fogolydilemma, ??o.).

A játékosok közti konfliktusok természete különféle játékokat eredményezhet. Ha a játék kifizetései olyanok, hogy amit az egyik fél nyer, azt a másik elveszíti, akkor *zérusösszegű játékról* beszélhetünk. A sakk, a kártyajátékok zöme ilyen. Ez azonban nincs mindig így. A *konstansösszegű játékokban* valamely – előre meghatározott – nyereményt oszthatnak fel egymás között a játékosok (még az is elképzelhető, hogy mindenki nyereséggel száll ki a játékból), vagy, ha a „nyeremény” negatív, akkor mindenki egyaránt veszteséggel válik (a *negatívösszegű játékokban*). De olyan társadalmi helyzetek is előfordulhatnak, amelyben a nyeremény nagyságát befolyásolja a játékosok viselkedése.

A döntéseméletből származó dominancia fogalmával azt jelezhetjük, hogy a játékosok stratégiái között van olyan, amely jobb a többinél – a másik játékos döntésétől függetlenül. Ezt a szempontot szem előtt tartva a kétszereplős játékokat három osztályba sorolhatjuk:

mindkét játékosnak van domináns stratégiája
csak egy játékosnak van domináns stratégiája
egyik játékosnak sincs domináns stratégiája

A játékokat tipizálhatjuk a végeredményeik szerint is. A játéknak lehet egy vagy két egyensúlyi kimenete. Utóbbi esetben mindig koordinációs problémáról beszélhetünk. Ennek tipikus példája a koordinációs játék (??-o.), de láthattuk, hogy a bizalmi játéknak is ugyanilyen a belső szerkezete (??-o.). A tiszta koordinációs játékokat mindig olyan formában írhatjuk fel, hogy a két egyensúlyi kimenet a mátrix diagonális átlójában helyezkedik el (ami azt jelenti, hogy a játékosok azonos minősítésű cselekvéseit kell koordinálni).

a,a	b,c
c,b	d,d

Koordinációs helyzetnek minősíthetjük az anti-koordinációs játékokkal modellezhető társadalmi szituációkat is, hiszen ilyen esetekben is két egyensúlyi kimenete van a játékoknak, csak ekkor a két lehetséges végeredményt a preferenciamátrix antidiagonális átlójában találjuk (ez annyit tesz, hogy azok a kimenetek lehetnek egyensúlyok, amelyekben a játékosok eltérő minősítésű cselekvései között kell a koordinációt megvalósítani).

a,a	b,c
c,b	d,d

A koordinációs helyzeteknek az a közös sajátossága, hogy a játéknak nincs egyértelmű végeredménye, és a többértelműség feloldásához csak a „játékon kívüli” eszközök, technikák (alku, blöff, hatalom stb.) alkalmazásával lehet megoldást találni.

Könnyen össze lehet keverni a *koordinációs játék*, a *tiszta koordinációs helyzetek* és a *koordinációs helyzetek* fogalmát. Koordinációs játék az a konkrét társadalmi kapcsolat, amit a könyvemben az egyik alapjátékként azonosítottam. A tiszta koordinációs helyzetek közé sorolhatjuk a koordinációs játékot vagy a bizalmi játékot, míg a koordinációs helyzetek egyaránt magukba foglalják a tiszta koordinációs játékokat és az anti-koordinációs játékokat. A fogalmakat a megfelelő jelzős szerkezetekkel egyértelműen el lehetne határolni egymástól, de a túlbonyolítás helyett amikor csak lehet, inkább a kontextus értelmező erejére fogok hagyatkozni.

Mást mutatnak azok a játékok, amelyek egyetlen egyensúlyi állapottal rendelkeznek. Ezek lehetnek konfliktusos vagy konfliktusmentes játékok, és az egyensúlyi kimenetet minősíthetjük kölcsönös kooperálásnak vagy kölcsönös dezertálásnak. Az ilyen játékok belső szerkezete, a kimenetek közti viszonyok, a játékok végeredménye mindig ugyanaz marad: a főátló valamelyik cellájával reprezentált kimenet jelenti a végeredményt.

a,a	b,c	a,a	b,c
c,b	d,d	c,b	d,d

Újra kell hangsúlyoznom, hogy a játékok szerkezetéből adódó belső logika „érzéketlen” arra a kérdésre, hogy hogyan minősítjük a szereplők döntéseit a kooperálás-dezertálás dimenzióban. A játék strukturális meghatározottsága ugyanolyan módon érvényesül – akár kooperálásnak, akár dezertálásnak minősítünk valamely cselekvést.

Nem szabad elkövetnünk azt a hibát sem, hogy a kooperációt feltétlen pozitív erkölcsi minősítéssel lássuk el. Vannak olyan társadalmi kapcsolatok, amelyekben a fogolydilemma helyzet fenntartása társadalmilag kívánatos lehet [Cse04]:

„Érdemes megjegyezni, hogy a jogtól gyakran azt várjuk, hogy gátolja meg a kooperációt, segítsen fenntartani a fogolydilemma-helyzeteket, például kartellek vagy a korrupció bizonyos fajtái esetén. Vagyis hamis az a beállítás, amely a fogolydilemma-helyzetekben játszott kooperatív stratégiát kritikátlanul azonosítja az erkölcsi vagy erkölcsös cselekvéssel. Vannak ugyanis olyan normák (pl. versenyjogi szabályok), amelyeknek éppen az a célja, hogy az embereket fogolydilemma-helyzetben tartsák.”

A játékelmélet a szereplők közti viszonyok szerkezetében megnyilvánuló meghatározottságokkal foglalkozik, és – ebből a szempontból – érzéketlen a társadalmi értékekre, a kooperativitás, erkölcsösség jelzőiben rejlő minőségekre.

A társadalmi helyzeteket – többnyire a most bemutatott vonások alapján – azzal is jellemezhetjük, hogy társadalmi dilemmáknak minősülnek-e, ha igen, milyen társadalmi problémákat okozhatnak (kooperációhiány, túlkooperálás, koordinációs vagy bizalmi problémák), illetve milyen további cselekvésre van szükség a konfliktusok feloldására (blöff, alku, szankcionálás). Ezek a társadalmi technológiák azonban inkább a társadalmi dinamika területére tartoznak, ezért ezekkel nem foglalkozom ebben a könyvben.

Mielőtt továbblépnék a játékelmélet segítségével modellezhető társadalmi jelenségek vizsgálatában, érdemes összefoglalni az alapjátékok jellemzőit (??o.). A táblázatban feltüntettem az alapjátékok nevét, a játékokhoz rendelhető kétféle preferenciamátrixot, illetve RSTP-rendezést, azokat a sorszámokat (zárójelben), amelyekkel Rapoport és Guyer jelölték meg a 78 különböző játéktípust a játékok osztályozásáról szóló cikkükben [RG66], valamint a játékok konfliktusosságára és egyensúlyi szerkezetére vonatkozó információkat.

1.) privilégium	2.) bizalmi	3.) koordinációs
$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 2,3 \\ 3,2 & 1,1 \\ R > T > S > P \\ (6) \\ 1,1 & 3,2 \\ 2,3 & \boxed{4,4} \\ (P > S > T > R) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{kooperáció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 1,3 \\ 3,1 & \boxed{2,2} \\ R > T > P > S \\ (61) \\ \boxed{2,2} & 3,1 \\ 1,3 & \boxed{4,4} \\ (P > S > R > T) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{koordináció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 2,1 \\ 1,2 & \boxed{3,3} \\ R > P > S > T \\ (60) \\ \boxed{3,3} & 1,2 \\ 2,1 & \boxed{4,4} \\ (P > R > T > S) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{koordináció} \end{matrix}$
4.) fogolydilemma	5.) gyáva nyúl	6.) vezér
$\begin{matrix} \boxed{2,2} & 4,1 \\ 1,4 & 3,3 \\ (S > P > R > T) \\ (12) \\ 3,3 & 1,4 \\ 4,1 & \boxed{2,2} \\ T > R > P > S \\ \text{erősen konfliktusos} \\ \text{alulkooperálás} \end{matrix}$	$\begin{matrix} 3,3 & \boxed{2,4} \\ \boxed{4,2} & 1,1 \\ T > R > S > P \\ (66) \\ 1,1 & \boxed{4,2} \\ \boxed{2,4} & 3,3 \\ (S > P > T > R) \\ \text{erősen konfliktusos} \\ \text{anti-koordináció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} 2,2 & \boxed{3,4} \\ \boxed{4,3} & 1,1 \\ T > S > R > P \\ (68) \\ 1,1 & \boxed{4,3} \\ \boxed{3,4} & 2,2 \\ (S > T > P > R) \\ \text{gyengén konfliktusos} \\ \text{anti-koordináció} \end{matrix}$
7.) kompl. privilégium	8.) komplementer bizalmi	9.) kompl. koordinációs
$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 3,2 \\ 2,3 & 1,1 \\ R > S > T > P \\ (3) \\ 1,1 & 3,2 \\ 3,2 & \boxed{4,4} \\ (P > T > S > R) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{kooperáció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 3,1 \\ 1,3 & 2,2 \\ R > S > P > T \\ (5) \\ 2,2 & 1,3 \\ 3,1 & \boxed{4,4} \\ (P > T > R > S) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{kooperáció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} \boxed{4,4} & 1,2 \\ 2,1 & \boxed{3,3} \\ R > P > T > S \\ (63) \\ \boxed{3,3} & 2,1 \\ 1,2 & \boxed{3,3} \\ (P > R > S > T) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{koordináció} \end{matrix}$
10.) mártír	11.) önkéntes	12.) hős
$\begin{matrix} \boxed{3,3} & 4,1 \\ 1,4 & 2,2 \\ S > R > P > T \\ (9) \\ 2,2 & 1,4 \\ 4,1 & \boxed{3,3} \\ (T > P > R > S) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{(túl)kooperálás} \end{matrix}$	$\begin{matrix} \boxed{3,3} & 4,2 \\ 2,4 & 1,1 \\ S > R > T > P \\ (7) \\ 1,1 & 2,4 \\ 4,2 & \boxed{3,3} \\ (T > P > S > R) \\ \text{konfliktusmentes} \\ \text{kooperáció} \end{matrix}$	$\begin{matrix} 2,2 & \boxed{4,3} \\ \boxed{3,4} & 1,1 \\ (S > T > R > P) \\ (69) \\ 1,1 & \boxed{3,4} \\ \boxed{4,3} & 2,2 \\ T > S > P > R \\ \text{gyengén konfliktusos} \\ \text{anti-koordináció} \end{matrix}$

A 12 alapjáték áttekintő táblázatából érdekes összefüggéseket olvashatunk ki. Akár 12, akár 24 preferenciamátrixot (és kimenetrendezést) veszünk figyelembe, 6 (vagy 12) egy-egyensúlyi és 6 (vagy 12) két-egyensúlyi játékot (mátrixot) láthatunk. Ezen belül 3 (vagy 6) tiszta koordinációs és 3 (vagy 6) anti-koordinációs játékot (mátrixot) találhatunk. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az egy egyensúlyi állapottal rendelkező játékok közül egyedül a fogolydilemma az, amelyben a természetes kimenethez képest van Pareto-hatékonyabb megoldása a játéknak. Jelentős részben pont ezzel a mozzanattal magyarázhatjuk meg a fogolydilemma kitüntetett szerepét a játékelmélet egészén belül.

Az alapjátékok (és persze az egész játékelmélet) egyik fontos feladata a kooperáció, az altruizmus különböző lehetőségeinek leírása – még akkor is, ha ezt sok szerző nem fogadja el vagy nem tudatosítja magában. A játékok bemutatásakor különböző altruizmus-címkéket ragasztottam bizonyos játékosztályokhoz, amiből nyilvánvalóan következik az az igény, hogy az altruizmus fogalmát pontosabb kell kezelniünk, sőt arra is szükségünk van, hogy típusokra bontsuk ezt a fogalmat.

Az altruista megnyilvánulások első szintje a játékosok preferenciarendezéseiben érhető tetten. A játékelmélet adottságnak veszi azt a tényt, hogy különböző helyzetekben mások a játékosok értékválasztásai, illetve ugyanazokat a helyzeteket másként értékelhetik a játékosok. Most az utóbbi mozzanat a fontos. Még ha a játékelmélet nem is tud mit kezdeni vele, attól még társadalmi tény marad, hogy a különböző kultúrák, szubkultúrák eltérő viselkedési mintákat alakítanak ki, és ugyanolyan belső struktúrájú társadalmi kapcsolatokba különböző értékkelkötelezettségű, inkább egoista vagy inkább altruista beállítódású emberek lépnek be, és e különbségekből fakadóan más lesz a felek helyzetértékelése és ezáltal az általuk játszott játékok logikája, kimenete. Rögzítsük tehát: az altruizmus megjelenését először a játékosok kulturális beállítódásából vezethetjük le. Ez az elemzési szint nem tárgya a játékelméletnek, de attól még létező társadalmi jelenség.

Az altruizmus megjelenik a játékosok preferenciáiban. Nem mindegy azonban, hogy milyen játékot játszanak a játékosok, mert az altruizmusnak eltérő fokozatai lehetnek attól függően, hogy milyen a társadalmi kapcsolat, az adott játék belső szerkezete, milyenek az egyes kimenetek értékelései. Ezt a különbséget fejeztem ki három játék megnevezésével, amikor *erős*, *gyenge* és *könnyű altruizmusként* hivatkoztam a fogolydilemma, a gyáva nyúl játékok komplementereire, valamint a hősjátékra (nemek harca játékra). Mindhárom esetben azt tapasztalhattuk, hogy ha a játékosok figyelembe veszik a partnerük preferenciáit (tehát altruista módon viselkednek), akkor az eredeti játékhoz képest más végeredményt kapunk. Az persze, hogy más lesz a végeredmény, még nem meglepő, hiszen eltérő játékoknak nyilván eltérő lehet a végeredménye. Itt azonban ennél többről van szó. A fogolydilemma esetében a játék megoldása elmozdul a Pareto-optimális állapotba, míg a gyáva nyúl játékban a koordinációs probléma feloldódik, és a játéknak Pareto-optimális egy-egyensúlyi végeredménye lesz. Csak a hősjáték az, amelyben nem változik a játék jellege, hiszen ez a játék a vezérjáték komplementereként anti-koordinációs játék marad. Mindhárom altruista játékban közös az altruizmus jelenléte, de más és más „áldozatot követel meg” a három játék a játékosoktól. A mártírnak mindent fel kell áldoznia a partneréért, hiszen a maga számára legrosszabb kimenetet kell vállalnia azért, hogy a másik a legjobb kimenetet érhesse el. Az önkéntesnek kisebb áldozatot kell hoznia, hiszen számára a második legrosszabb kimenet áll szemben a partner legjobb kimenetével, míg a hősnak a legkönnyebb a helyzete amiatt, hogy a két legjobb alternatíva közül választhatja ki magának a rosszabb (de még neki is nagyon jó) kimenetet. A mártír, az önkéntes és a hős ezzel az altruista három típusát testesíti meg. E három altruista szerepnek (szereplőtípusnak) megfeleltethető három egoista szerep (szereplőtípus): a *kizsákmányoló*, a *haszonleső* és a *vezér* típusa.

Amikor mártír-, önkéntes- vagy hősjátékról – tehát az altruizmus megnyilvánulásának különböző fokozatait megvalósító játékokról – beszélünk, akkor azt feltételezzük, hogy két altruista beállítódású személy áll egymással szemben. A mártírjáték két mártír játéka egymás ellen. Itt nem arról van szó, amiről Rapoport beszél akkor, amikor egyes játékok feloldásának lehetőségeként megemlíti, hogy megelőzőes stratégiával egy-egy játékos más végeredményt

adhat a játékoknak. Rapoport mártírnak minősíti azt a játékost, aki a fogolydilemmában „önként” vállalja a kooperációt és ezáltal a legrosszabb kimenetet. Ez persze helyénvaló minősítés, csak ez egy aszimmetrikus fogolydilemma helyzetet ír le, amelynek valóban van egyensúlyi megoldása (lásd ??o.), de ez a játék nem sorolható a szimmetrikus alapjátékok közé.

Konzisztensebbé lehetne tenni a játékok megnevezéseit, ha a széles körben elterjedt, különböző logika mentén megszületett nevek továbbvitele helyett egy elvre koncentrálva adnák új neveket a játékoknak. Ilyen megoldás lehetne a játéokra jellemző szereptípus kiemelése és hozzárendelése a játékokhoz. Ekkor a fogolydilemma kizsákmányolójáték, míg a komplementer párja a mártírjáték lehetne. A gyáva nyúl játékot nevezhetnénk haszonlesőjátéknak, míg a komplementer párját önkéntesjátéknak. A vezérjátékot pedig a hősjátékkal állíthatnánk párba.

A fenti névadási lehetőséget azonban csak mint elméleti lehetőséget vetettem fel, a szakmai diskurzus tehetetlenségi erejével szemben nyilvánvalóan nem érdemes, nem lehetséges és talán nem is szabad ilyen alternatívákat keresni.

A későbbiekben bemutatok majd egy-két olyan elméletet is, amely az altruizmus, a kooperáció megjelenésének, fennmaradásának másféle magyarázatát adja. A sokszor ismételt fogolydilemma játékok elemzését végzem majd el, amelynek középpontjában az önző ember hipotézisén alapuló, konfliktusos társadalmi dilemmát modellező játék áll ugyan, mégis azt fogjuk látni, hogy ilyen feltételek mellett is létrejöhet, fennmaradhat a társadalmi kooperáció, az altruizmus, a reciprocitás.

* * *

A társadalmi kapcsolatok játékelméleti modellezése folytatható, ha túllépünk az alapjátékok körén. Az eddigi elemzéseket a következő feltevések mentén végeztem: az alapjátékok mind nem-kooperatív, egyszer játszott, kétszereplős, kétalternatívás, szimmetrikus játékok voltak. A továbblépés során ezen a feltevésen érdemes enyhíteni, hiszen a lehetséges 78 játékból eddig még csak 12-t vizsgáltunk meg, és feltételezhető, hogy az aszimmetrikus játékok között is találhatunk olyanokat, amelyekkel fontos, érdekes társadalmi helyzeteket modellezhetünk. Meg lehet nézni, mit kezdhetünk – továbbra is két szereplőt és két döntési alternatívát feltételezve – az aszimmetrikus játékokkal. De enyhíthetünk a szereplők számára vonatkozó feltételünkön is, és megvizsgálhatjuk a többszereplős társadalmi helyzeteket is. Előtte azonban egy ponton bővítenem kell az eddig felépített modell fogalomkészletét.

6.2. Normák és magasabbrendű játékok

A játékok eddigi leírásakor nem vettem figyelembe azt a tényt, hogy a társadalmi kapcsolatok kimenetét nemcsak a cselekvők értékein, érdekein, érzelmein alapuló motivációk, ezekből származtatható, magyarázható intenciók, hanem sokszor a – cselekvők számára „külsőleg adott” – társadalmi normák is befolyásolják. Nem akarok itt elmélyedni a játékok és a normák kapcsolatrendszerének tárgyalásában (a normák keletkezési mechanizmusainak tárgyalására azért még a későbbiekben röviden kitérek), de néhány fogalom (például a reciprocitás, a reputáció) megalapozásához szükség van arra, hogy az eddig használt fogalmi modellt kibővítsen a norma fogalmának beemelésével.

A normákról bővebben szót ejtettem a könyv első részében (2.9 fejezet). Ezen a ponton csak arra a jelenségre akarok rávilágítani, amely minden társadalmi dilemmát

reprezentáló játékban előbb-utóbb felbukkan. A dilemmát okozó cselekvések szabályozására ugyanis gyakran normákat hoznak létre a résztvevők, a cselekvések környezetét adó közösségek. Ezek a normák azokat a cselekvésmintákat írják elő, amelyekhez igazodva el lehet kerülni a társadalmi csapdákat. Ha már ennyit tudunk (feltételezünk), akkor két szempont szerint értékelhetjük a cselekvők magatartását, motivációit.

Természetesen értékelési szempontként mindig adott az eredeti játékelméleti megközelítés, azaz a preferenciaeloszlások és az ebből levezethető cselekvési/döntési beállítódások figyelembe vétele. Emellett azonban figyelembe vehetjük azokat a – normatív – elvárásokat is, amelyek a játékosok cselekvési lehetőségeire irányulnak. A fogolydilemma példájában a következőket mondhatjuk. A játékosok számára kétféle cselekvési lehetőség adott: vagy kooperálnak (*C*) vagy dezertálnak (*D*). Emellett mindketten azt várnák el a másiktól, hogy ő feltétlen kooperáljon. Ha ez így van, akkor ezt a kooperációra vonatkozó elvárást meg lehet fogalmazni egy normában. Amit a felek vagy betartanak vagy nem. Vagyis még mindig ugyanott vagyunk, mint eddig. Mindegy, hogy miért teszik (érdekből vagy normakövetésből), így is, úgy is két lehetőség van a játékosok előtt: vagy kooperálnak vagy versengenek. A modellünknek nem ezért van szüksége a norma fogalmára.

A normativitás figyelembevétele azzal változtatja meg érdemben az elemzési lehetőségeinket, hogy módunk nyílik egy *újfajta cselekvés*, a *normasértés szankcionálásának* vizsgálatára. Korábban bemutattam, hogy a normasértést különféle szankciókkal lehet büntetni (70.o.). Akkor háromféle normatípust különítettem el: az erkölcsöt, a konvenciót és a jogot. A játékelmélet keretei között konvencionális helyzetről, konvencionális normáról beszélhetünk, amely esetben a szankció a normasértő viselkedés helytelenítése, elítélése vagyis negatív társadalmi ösztönzők alkalmazása.

A játékosok előtt álló cselekvési alternatívákat így két szinten írhatjuk le. Az első szinten az adott játék „logikája” szerint viselkedhetnek. Ezeket a cselekvéseket (játékokat) nevezhetjük *elsőrendű* (elsőfokú, elsőfajú, elsőszintű) cselekvéseknek (játékoknak). Az ilyen cselekvéseket (játékokat) elemeztem a korábbi fejezetekben.

Ha feltételezzük, hogy a játékosok normákhoz is igazodnak, és a modellünkbe is beemeljük a norma fogalmát, akkor a cselekvések (játékok) elemzése már egy második szinten is lehetővé válik számunkra. Amikor valamelyik játékos megsérti az adott játék releváns normáját, akkor a partnere számára új döntési/cselekvési helyzet áll elő: reagálhat a normasértés tényére és szankcionálhatja a normasértő játékost. Ezt hívhatjuk *másodrendű* (másodfokú, másodfajú, másodsztintű) cselekvésnek (játéknak). A másodrendű cselekvési szinten a kooperáló fél „fő kérdése” az első szinten dezertáló felé az, hogy „Miért nem kooperálsz?”. A két szint cselekvési/döntési alternatíváit természetesen teljesen el kell választanunk egymástól.

A játékok különböző rendű minősítéséhez hasonlóan beszélhetünk első- és másodrendű problémákról, első- és másodrendű dilemmákról, első- és másodrendű helyzetekről is.

A másodrendű cselekvések kérdése felmerült a kollektív cselekvések elemzésekor is, amikor megvizsgáltam a másodrendű kollektív cselekvések, a szelektív ösztönzők alkalmazásának jelenségét (115.o.), bár ott nem tettem említést a normákról. Viszont a normákról szóló fejezetben bővebben foglalkoztam a másodrendű (azaz a normasértést szankcionáló) cselekvések kérdéseivel (75.o.).

A másodrendű játékokban adott cselekvési lehetőségeket többféleképpen értelmezhetjük. Az első megközelítés szerint ugyanúgy két alternatívát különíthetünk el, mint első szinten (lásd például: [PB04]). Azt mondhatjuk, hogy a játékosok vagy szankcionálnak (azaz

elvégzik a második szintnek megfelelő kooperációs tevékenységet), vagy nem szankcionálnak (azaz a második szinten dezertálnak). A másodfajú dezertálásnak az lehet az oka, hogy a szankcionálás olyan pszichológiai költségekkel jár, amelyet sokan nem szívesen vállalnak (ha valaki esetleg nem értené, mit jelent itt a pszichológiai költség fogalma, az gondoljon bele abba, miért nem szólunk rá könnyen arra az emberre, aki eldob egy csikket az utcán vagy nem adja át a helyét az idősebbeknek a buszon). A lényeg: a cselekvők egy adott játékban mindkét cselekvési/elemzési szinten kooperálhatnak vagy dezertálhatnak.

Egy másik megközelítés szerint a másodrendű játékban több cselekvési lehetőség is létezik a játékosok számára [Hec96], [Axe86]. A cselekvési alternatívák számbavételéhez természetesen figyelembe kell venni az első szinten végrehajtott cselekvéseket, melyek vagy kooperációt (C) vagy versengést (D) jelenthetnek. A második szinten, azaz a szankcionálás, a szelektív ösztönzők alkalmazásának szintjén a cselekvők újracsak kooperálhatnak (vagyis ösztönözhetik az első szint dezertórait) vagy dezertálhatnak (vagyis tartózkodhatnak az első szint dezertálóinak szankcionálásától). A különböző szintű cselekvések egyértelmű megkülönböztetése miatt itt már érdemes indexeket alkalmazni: inentől kezdve az elsőrendű cselekvéseket C_1 és D_1 , a másodrendűeket pedig C_2 és D_2 szimbólumokkal jelölöm. Ekkor – a két cselekvési szint egymásra vetítéséből – négyféle lehetséges magatartás jön ki.

	másodrendű kooperálás (C_2)	másodrendű dezertálás (D_2)
elsőrendű kooperálás (C_1)	teljes kooperálás (C_1C_2)	privát kooperálás (C_1D_2)
elsőrendű dezertálás (D_1)	hipokrita kooperálás (D_1C_2)	teljes dezertálás (D_1D_2)

A *privát kooperálás* 'privát' jelzőjével arra utalhatunk, hogy a cselekvő kooperál ugyan, de csak magára figyel, nem törődik mások cselekvésével, ami a másodrendű játékban dezertálásnak felel meg. A *teljes kooperálás* és a *teljes dezertálás* azt jelenti, hogy a felek mindkét szinten vagy együttműködnek vagy versengenek egymással, míg a *hipokrita kooperáció* fogalma annak a személynek a magatartására utal, aki „vizet prédikál, de bort iszik”, vagyis aki az alapjátékban ugyan dezertál, ennek ellenére – a második cselekvési szinten – másokat ösztönözni próbál a „helyes” viselkedésre, vagyis ezen a szinten kooperál.

Ezzel azonban még nem mutattam meg a magasabbrendű játékok összes cselekvési lehetőségét. Két okból sem. Egyrészt azért nem, mert a másodrendű játékok szintjén figyelembe kell vennünk még egy új dimenziót, amely mentén különféle – eddig még nem tárgyalt – cselekvésekre van mód. A másodrendű játékban ugyanis magát a megfogalmazott normatív igényt nem kell feltétlen elfogadni, azt meg lehet támadni. Ha ezt az új cselekvési lehetőséget is figyelembe akarjuk venni (és miért ne akarnánk?), akkor ki kell bővítenünk a cselekvési alternatívák halmazát. Másrészt a normák hosszútávú fennmaradása, fenntartása céljából szükség van arra, hogy a cselekvők olykor azzal is foglalkozzanak, hogy ki dezertál a másodrendű játékban, vagyis ki nem ösztönzi, ki nem fejelemzi az első szinten dezertálókat. Ez pedig már egy *harmadrendű cselekvésnek* (*harmadrendű játéknak*) felel meg. A harmadrendű játék szintjén a másodrendű játék dezertálójával szemben az a „fő kérdés”, hogy 'Miért nem szóltál rá az első szinten dezertáló személyre, miért nem szankcionáltál?'. Később majd látni fogjuk, hogy a harmadrendű

cselekvések hiányában nehezen lehet tartósan fenntartani a normákat egy csoporton belül (??o.).

Nézzük meg először, miért, hogyan, milyen cselekvési lehetőségekkel kell kiegészítenünk a másodrendű játékok modelljét [Hec91]. Az első szinten vannak az elsődleges, elemi *belső készletések*, amelyek a különböző játékokban más és más preferenciamintázatot adnak ki. Minden játékban felmerülhetnek *regulációs készletések* a játékosokban, amelyek a „kívánatos” cselekvések betartására készítetnék a többieket – különféle ösztönzők segítségével. Ebben az esetben már másodrendű cselekvésekről beszélhetünk. Ezen a szinten akkor kooperál valaki, ha valahogyan ösztönözni próbálja a másik felet valamely cselekvés megtételére. Ezt az elvárását kifejezve azonban kinyilvánítja azt az igényét is egyben, hogy a megcímzett fél ismerje el a regulatív szándék helyességét is. Ez az érvényességigény azonban vitatható. Egy ilyen igény bejelentésével a többiekben ki lehet váltani olyan *oppozíciós készletéseket*, amelyek nem az elvárt cselekvést magát, hanem a regulációs igényt utasítják vissza. A második cselekvési szinten az ösztönző személy által kinyilvánított – cselekvésbefolyásolási szándékhoz kapcsolt – elismerési igényt mindig lehet vitatni (az érvényességvizsgálati problémával alaposabban foglalkozom: 33, 76. és 122.o.).

A másodrendű játékokban ott van még az *oppozíció* (opponálás, oppozíciós cselekvés) lehetősége. Ha valaki nem helyesli, opponálja a társadalmi ösztönzők alkalmazását az adott helyzetben, akkor azt O_2 szimbólummal jelölöm. Fontos látnunk, hogy ez az oppozíció csak a regulációs készletések, a normatív igények helyességével áll szemben, és nem vonatkozik az első szint cselekvési alternatíváira. Az opponáló személy ugyanúgy kooperálhat vagy dezertálhat az elsőrendű játék szintjén. Mindezek alapján a másodrendű játékok szintjén még további két cselekvési mintát elkülöníthetünk: a *szankcióoppozíciót* (C_1O_2), amikor első szinten kooperál, a másodikon opponál valaki, illetve a *teljes oppozíciót* (D_1O_2), amikor első szinten dezertálnak, a másodikon opponálnak a játékosok. A másodrendű cselekvések világában tehát összesen hatféle cselekvési lehetőségből lehet választani.

teljes kooperáció	C_1C_2
privát kooperáció	C_1D_2
hipokrita kooperáció	D_1C_2
teljes dezertálás	D_1D_2
szankcióoppozíció	C_1O_2
teljes oppozíció	D_1O_2

A másodrendű játékok cselekvési alternatíváit bemutattam, ám ezzel még nincs vége. Szükség van arra, hogy még egy elemzési szintet beépítsünk a modellünkbe, mert csak a harmadrendű cselekvési lehetőségek figyelembevételével érthetjük meg igazán a regulatív készletéseket is magába foglaló társadalmi helyzetek belső logikáját.

A regulációs készletések elfogadása, fennmaradása, megszilárdulása a normák szituáción belüli megjelenését jelenti. *Robert Axelrod* a normák keletkezéséről szóló cikkében három cselekvési szintet különít el [Axe86]:

- 1) az eredeti társadalmi cselekvések szintje, ahol az elsőrendű cselekvések zajlanak, ahol vagy kooperálnak vagy versengenek a játékosok;
- 2) az elsőszintű dezertálást megtorló cselekvések szintje, ami egy másodrendű cselekvésnek felel meg, ahol a dezertálásnak a büntetés elmaradását tekinthetjük, míg kooperálásnak a büntetés végrehajtását;

- 3) a másodsztintű dezertálást büntető, vagyis a megtorló cselekvések elhagyását megtorló cselekvések szintje, amit harmadrendű cselekvésnek minősíthetünk.

A fenti cselekvési modell alapján Axelrod olyan számítógépes programot készített, amelynek segítségével szimulálni tudta, hogy egy fogolydilemmaszerű helyzetben milyen feltételek között, milyen eséllyel alakulnak ki és maradnak fent a normák (a normakövető viselkedések) a csoporton belül. A szimuláció eredménye az volt, hogy minél biztosabban tették szavá (torolták meg) a harmadik szintű cselekvések révén a normasértés szankcionálását elmulasztó másodsztintű dezertálásokat a játékban, annál biztosabban intézményesedtek a normák. A normák fennmaradásához tehát az szükséges, hogy elegendő számban legyenek olyanok a közösségen belül, akik szankcionálják a dezertálók normasértő viselkedését, ezt a helyzetet viszont csak azáltal lehet elérni és fenntartani, ha elegendően vannak a csoporton belül azok az „őrzők”, azok a „kapuőrök”, akik a szankcionálók tevékenységét figyelik és ha kell, büntetik (a szankcionálástól tartózkodó személyeket).

A gondolatmenet szempontjából itt nincs különösebb jelentősége, de azért fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Yamagishi-Takahashi szerzőpár a harmadik cselekvési szint bevonása nélkül is megmagyarázhatónak véli a normák kialakulását. A szerzők szerint a megoldás (az alternatív magyarázati lehetőség) az első és második szint cselekvési lehetőségeinek összekapcsolása [YT94].

A cselekvéseket tehát három szinten vizsgálhatjuk. A könnyebb áttekintés kedvéért bemutatom a három szint cselekvéseinek egymáshoz való viszonyát:

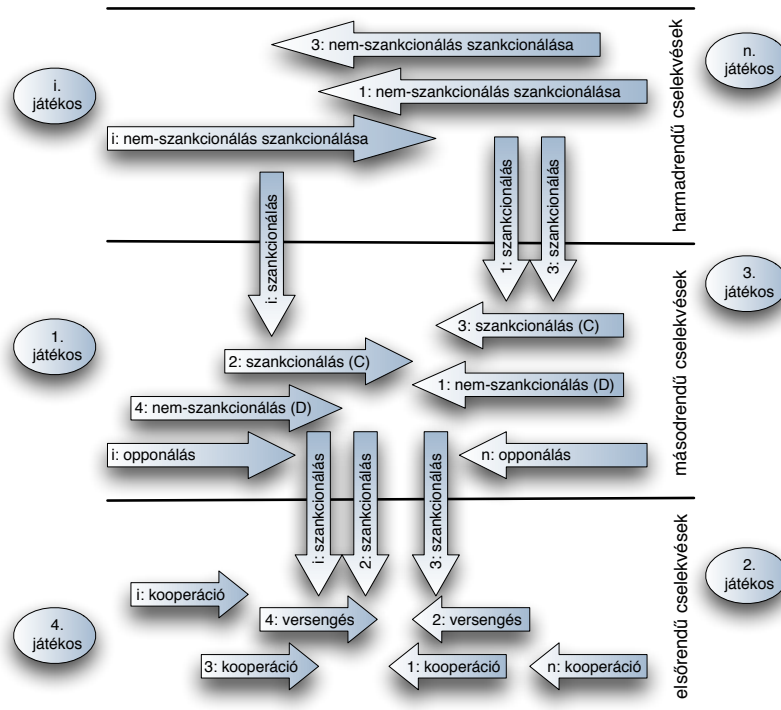
Az ábrán az adott játék (társadalmi helyzet) számokkal jelölt szereplői (a játékosok) mindhárom cselekvési szinten részt vehetnek. Az első két szinten értelmes kooperálásról és dezertálásról beszélni, a harmadik szinten már nem annyira, ezért ott már csak azt tüntettem fel, hogy a harmadik szinten vannak, akik kooperálnak, ami itt azt jelenti, hogy a második szintű dezertálást szankcionálják. A második cselekvési szinten lehet megragadni az érvényességvizsgálat problémáját. A másodrendű játékokban a játékosok vagy szankcionálják az első szintű dezertálásokat vagy nem, de ezen a szinten előfordulhatnak olyan cselekvők is, akik a szankcionálás elvégzése vagy elutasítása helyett magát a szankcionálási szándékot, regulációs igényt ellenzik (opponálják).

* * *

Az eddig bemutatott magatartásminták, stratégiák mind feltétel nélküliek voltak, amelyek nem vesznek figyelembe külső tényezőket (például azt, hogy a partnerük mit lépett az előző játékban). Tudni kell azonban, hogy a feltétel nélküli stratégiák mellett vannak feltételes stratégiák, amelyek a partner korábbi viselkedéséhez kötik az aktuális döntést. A későbbiekben több ilyen stratégiát fogok elemezni.

6.3. Az elemzési apparátus bővítése

Bár a játékelmélet emberi játszmák modellezésére jött létre, sokáig társadalmi helyzetek leírására alkalmazták, egy ponton – mint egy modellezési-elemzési technikát – felfedezték maguknak a biológusok, és biológiai jelenségek evolúciós magyarázatára is alkalmazni kezdték. Az evolúció és a játékelmélet összekapcsolásának sikere után azt eredményezte, hogy önálló megközelítésmódként megjelent az *evolúciós játékelmélet*, amely a biológiai evolúció mintájára vizsgálja a társadalmi helyzeteket, a kooperáció kialakulásának, fennmaradásának lehetőségeit.

Az evolúció fogalmának megjelenése a játékelmélet fogalomkészletében egy fontos kérdés megválaszolására készlet. Tisztázni kell azt, hogy elfogadhatónak, alkalmazhatónak tartom-e az evolúciós megközelítést mint módszertani apparátust a társadalmi jelenségek magyarázatában, ha nem, miért nem, ha igen, miért igen. Először azt mutatom be, hogy – felfogásom szerint – mi is e módszertan lényege a játékelmélet felől tekintve.

A társadalmi cselekvések modellezésében majd úgy lépünk tovább, hogy a döntési stratégiákat számítógépes szimuláció segítségével hasonlítjuk össze. Az ismételt játékokban alkalmazható stratégiákat számítógépes programokkal reprezentáljuk, és ezeket a programokat egymás ellen játszadjuk. Az ismételt játékok sorozatát így szimulálva az eredmények értékeléséhez az evolúciós játékelmélet egyik központi fogalmát az 'evolúciós értelemben stabil stratégia' (ESS – evolutionary stabil strategy) fogalmát használjuk. Az ESS minősítés azt jelenti, hogy a szimulált közösségen belül, a játékok sorozatos ismétlése során valamely stratégia (magatartásminta) más stratégiákkal történő folyamatos összehasonlításban „győztesként” kerül ki, „kiválasztódik”, azaz a játéksorozatban idővel a legtöbb cselekvő (esetleg mindenki) ezt a mintát választja.

Ezt a mozzanatot lehet determinisztikusan is értelmezni, amikor a szabályszerűség kialakulása, fentmaradása elkerülhetetlen, a szabályszerűség léte egyértelműen meghatározott. Ahogy az evolúció gondolatát a biológia alkalmazza. De lehet úgy is értelmezni, hogy kulturális újratermelés során egy közösségen belül szétterjed valamilyen magatartásminta. Ez az interpretáció érvényes lehet társadalomtudományi megközelítésből is. Akkor

tartom elfogadhatónak az evolúciós játékelmélet, az evolúciós dinamika módszertanának használatát, ha azt lehet feltételezni, hogy a vizsgált magatartásminták, stratégiák kiválasztódása nem determinisztikus, hanem csak tendenciaszerű. Ha így értelmezzük a társadalmi kiválasztódás fogalmát, akkor nem a teljesen meghatározott – pontosabban a véletlen által generált mutációkon át változó – egyedek kiválasztódását modellezzük ezzel a szimulációs technológiával, hanem sokkal inkább az egyedek (csoportok, kultúrák) egymásmellettségéből, egymásra hatásából vagy másként: a tanulásból, a kulturális reprodukcióból következő társadalmi változásokat érthetjük meg ilyen módon.

A játékokban használt stratégiák, magatartásminták tanuláson keresztüli kiválasztódásának mechanizmusát mutatta be szépen Douglas D. Heckathorn [Hec96], aki szerint a racionális döntések elméletén alapuló modellekben a döntés mindig *előrenéző* (forward-looking). A döntéshozó a várható hasznosságot maximalizálva, tehát a jövőbe nézve választ a lehetséges alternatívákból. Ezzel szemben a kísérleti pszichológia tanulási modelljei *hátranéző* döntéseket feltételeznek, amelyek során az egyének a mindenkori döntéseket a múltbeli játékok eredményei alapján hozzák meg. A felmérések tanulságai szerint sok esetben a kétfajta döntési módszer ugyanazokat az eredményeket hozta, vagyis a múltbeli tapasztalatok előrevetítésével is el lehet érni ugyanazt az eredményt, amit a racionális mérlegelésen alapuló döntésekkel lehet produkálni.

Van azonban egy harmadik lehetőség is, amely ugyan az evolúciós játékelméletől kölcsönzi az alkalmazott technikát, ám máshogy értelmezi az eredményeket, ezért megszabadítható az evolúciós elméletek – társadalomtudományok számára elfogadhatatlan – determinizmusától. Az ismételt játékok sokszoros lefuttatása során az egymás ellen „játszó” (játszatott) stratégiák evolúcióját lehet úgy is értelmezni, hogy amikor valamelyik sikeres stratégiát elkezdik sokan követni, akkor arról van szó, hogy az eredményességet figyelve a többiek egyszerűen megtanulják sikeres stratégiákat. Az eltanulás eredményeként aztán a sikeres stratégiák egyre gyakoribbá válnak, mert a játszók számának előrehaladtával egyre többen választják azokat. Ezt a helyzetet (pontosabban ezt a helyzetértékelést) Heckathorn elnevezte *megfigyelő tanulásnak*, míg az ilyen módon értelmezett döntésekre bevezette a *oldalranéző döntés* (sideways-looking decision) fogalmát. Ez az interpretáció az emberi tanulás (a mások cselekvéseiből történő tanulás) jelenségét ragadja meg, nincs már benne az emberi cselekvések teljes meghatározottsága, mentes a determinizmustól.

A három döntési modell közül az első kettő az egyéneken belüli döntésekkel foglalkozik csak, míg az utóbb bemutatott modell mások döntéseit is „be tudja húzni” a modellbe. Az oldalranéző döntésnek megvan az az előnye a másik kettővel szemben, hogy itt egyetlen ember okos döntése, „felfedezése” sokak javára szolgálhat, hiszen sikeressége esetén a többiek is követni fogják azt a stratégiát.

A továbbiakban tehát – a fenti érvekre hivatkozva – beszélni fogok magatartásminták, evolúciósan stabil stratégiák kiválasztódásáról, terjedéséről, elfogadhatónak tartom az ismételt játékok számítógépes szimulációjának eszközét alkalmazni az ismétlődő társadalmi helyzetek modellezésére, gyakran hivatkozom olyan cikkekre, amelyek ilyen módszertan alapján értek el jelentős elméleti eredményeket.

7. FEJEZET

További játékok

Az eddigiekben az alapjátékokat mutattam be. A könyv hátralevő részében másfajta játékokat fogok elemezni. Megvizsgálom, hogy mi történik akkor, ha változtatunk az alapjátékokat definiáló feltételeken, ha megengedjük az asszimmetrikus preferenciarendezéseket, a többszereplős játékokat, a játékok ismétlődését, a játékosok cserélődését vagy ha emlékezettel „látjuk el” a játékosokat. Minden egyes változtatáshoz új fogalmakkal kell majd bővítenem az elméleti modellt, egyre több fogalmat, egyre bonyolultabb modellt kell majd kezelnem, de cserébe egyre több – fontos – társadalmi jelenség leírására alkalmas elméletet kapunk.

7.1. Aszimmetrikus játékok

A szimmetrikus játékok azért különösen hasznosak a társadalmi kapcsolatok elemzésekor, mert mindkét résztvevő ugyanúgy viszonyul a másikhoz, a döntési helyzetéhez. Az ilyen játékoknak nincs kitüntetett szereplője. Láthattuk, hogy nagyon fontos társadalmi kapcsolatok modellezhetők a szimmetrikus játékokkal. Természetesen vannak olyan szituációk, amelyek aszimmetrikus preferenciaeloszlással jellemezhetők (sőt, ahogy azt korábban jeleztük, sokkal több ilyen viszonyrendszer létezik, hiszen a 78 kétszemélyes, kétalternatívás játékból csak 12 szimmetrikus).

Az aszimmetrikus játékokat úgy fogom modellezni, hogy azt feltételezem, a résztvevők más alapjáték szerint értelmezik saját helyzetüket. Ezt azt jelenti, hogy a felek a közösen játszott aszimmetrikus játékot kétféle szimmetrikus játék logikája szerint interpretálják. Ezt a helyzetet úgy lehet leírni az eddig alkalmazott elemzési apparátus segítségével, hogy a játék preferenciamátrixát két szimmetrikus játék preferenciaeloszlásából tesszük össze (ami természetesen ezáltal aszimmetrikussá válik). Nem fogom itt az összes aszimmetrikus játékot elemezni (talán nem is szükséges), de párat közülük azért megvizsgálok.

A fogolydilemmát (??-o.) és a mártírjátékot (??-o.) egymás komplementereinek minősítettem. Mindkét játékban azonos preferenciamegoszlás mentén cselekedtek a játékosok, vagyis mindkét játék szimmetrikus volt. Érdeemes megnézni, mi történik akkor, ha csak a két szereplő egyikének cseréljük ki a preferenciaértékeit, vagyis amikor az egyik fél a fogolydilemma, a másik fél a mártírjáték mintázata szerint (vagyis egoista, illetve altruista beállítódást feltételezve) játszik. Ezt az esetet példázhatja a fogolydilemma alaptörténetének következő módosítása:

Anya és fia, a két bankrabló

Ha azt feltételezzük, hogy a fogolydilemma két bankrablója egy anya és a fia, akkor teljesen új helyzettel állhatunk szemben. Feltételezhetjük ugyanis azt (még ha nem is minden esetben), hogy az anya azt szeretné elérni, hogy mielőbb szabaduljon a fia, még azon az áron is, hogy ő (az anya) a legsúlyosabb büntetést kapja.

Ennek a társadalmi helyzetnek a döntési mátrixa teljesen megegyezik a fogolydilemmával, a preferenciamátrixaik azonban már eltérnek egymástól. Az új játéké így néz ki:

3,3	4,4	1,1	2,2	2,2	3,3
1,1	2,2	-2,-2	-1,-1	0,0	1,1

A preferenciaértékek alapján megállapítható, hogy a játéknak van egyensúlyi kimenete, hiszen mindkét játékos a jobb-felső cellába írt kimenetet preferálja leginkább. A játékot úgy interpretálhatjuk, hogy az altruista személy hagyja, hogy a partnere kizsákmányolja őt, aki ezt meg is teszi.

* * *

Az „aszimmetrikus fogolydilemma” után érdemes megvizsgálni azt a játékot is, amely a gyáva nyúl játék (??o.) és komplementer párja, az önkéntesjáték (??o.) összegyűréséből adódik. Ha megnézzük, mi történik akkor, ha egy haszonleső és egy önkéntes kerül szembe egymással, érdekes megállapításra juthatunk.

Folt a zsákját?

Bármelyik gyáva nyúl játék vagy önkéntesjáték kimeneteit alapul vehetjük a játék szemléltetésére. Azokhoz képest csak annyi változtatást kell a játékba belevinnünk, hogy egy egoista és egy altruista szereplő játszmáját feltételezzük, amitől aszimmetrikussá válik a szereplők helyzete.

A játék döntési mátrixa megegyezik a kiválasztott játékkal, míg a játék preferenciamátrixa úgy tehető össze, mintha Ego önkéntes játékot, Alter gyáva nyúl játékot játszana.

3,3	4,4	1,1	2,2	2,2	3,3
2,2	1,1	-1,-1	-2,-2	1,1	0,0

Meglepő következtetésre juthatunk, ha megvizsgáljuk a játékosok döntési lehetőségeit. A játék Ego szempontjából a kooperatív kimenetet eredményezné, de érdekes módon Alter „nem tudja kihasználni” egyértelműen Ego felajánlkozását, mert számára – az általa játszott gyáva nyúl játék anti-koordinációs jellege miatt – a játék megmarad két egyensúlyi kimenetűnek. A játék megoldásához tehát ugyanúgy szükség van „játékon kívüli” eszközök alkalmazására. Ez azt is jelenti, hogy a haszonleső számára nem jelent olyan sokat, hogy milyen beállítódású játékos van vele szemben (egy másik haszonleső vagy egy

önkéntes), a játék nem értelmeződik át számára (lehet, hogy a zsák hamar megtalálja a foltját, de a folt nehezebben találja meg a zsákját). Annyiban azért különbözik ez a helyzet a gyáva nyúl játéktól, hogy itt Alter jóval könnyebben ki tudja használni partnere altruizmusát, hiszen tudhatja, hogy Ego feltétel nélküli kooperálni fog. De akkor is, fontos hangsúlyoznom újra: a játéknak nincs egyértelmű végeredménye.

* * *

Ha egyszer megvizsgáltuk a kizsákmányoló-mártír és a haszonleső-önkéntes párok közötti játékokat, akkor érdemes megnéznünk azt az esetet, amikor egy vezér és egy hős kerül szembe egymással.

„Megkevert” nemek harca

A játék tartalmi leírásához a hősjáték vagy a vezérsjáték bármelyik példáját választjuk, csak azt kell feltételeznünk, hogy az egyik játékos a hősjáték, a másik a vezérsjáték logikája szerint játszik.

A játék preferenciamátrixát a hősjáték (?.?.o.) és vezérsjáték (?.?.o.) összekeverésével kaphatjuk meg úgy, hogy Ego hősjátékként, míg Alter vezérsjátékként értelmezi a szituációt.

2,2	4,4	1,1	2,2	2,2	3,3
3,3	1,1	-2,-2	-1,-1	0,0	1,1

Bár a játék preferenciamátrixa különbözik mind a hősjáték, mind a vezérsjáték mintázatától, de mégis ugyanazt a logikát tartalmazza, ugyanazt a végeredményt adja, mint a két alapjáték. Akárhogy is tesszük össze a szereptípusokat (vezért a vezérrel, hőst a hőssel, vezért a hőssel vagy hőst a vezérrel), a játék struktúrája, várható végeredménye nem változik, a játék mindig egy anti-koordinációs helyzet feloldásáról szól (amit az alapjátékon belül sosem lehet megtenni).

* * *

Az aszimmetrikus játékok három eddig bemutatott példája két-két komplementer játék egybegyűrése révén jött létre. Vannak olyan aszimmetrikus játékok is, amelyek két nem-komplementer játék összetételével modellezhetők. Tanulságos példaként idézhetjük fel erre Salamon király jólismert bibliai történetét.

Ki az igazi anya?

A bibliai bölcs Salamon királynak egyszer olyan helyzetben kellett döntenie, amelyben két nő is azt állította magáról, hogy egy gyereknek ő az anyja. Az egyik az igazi anya, a másik család álnyja volt. Salamon király – miután végighallgatta a két anya beszédét – felemelte a kardját és közölte, hogy mivel a hallottak alapján nem tud döntené, igazságosan elosztja a gyereket a két nő között és kettévágja őt. Az egyik nő erre azonnal lemondott az igényéről felkiáltva, hogy nem ő a gyerek anyja. Salamon király erre neki ítélte a gyereket azzal az indoklással, hogy csak az igazi anya képes lemondani a gyerekről, ha annak élete a tét.

	Alter lemond az anyaságról	Alter nem mond le az anyaságról
Ego lemond az anyaságról	egyiküké sem lesz a gyerek	Alteré lesz a gyerek
Ego nem mond le az anyaságról	Egoé lesz a gyerek	a gyerek meghal

Megint csak az a helyzet, hogy a mesebeli két „anya” előtt azonos döntési alternatívák vannak, csak azokat más játék logikája szerint élik meg. A döntési lehetőségeiket (a játék kimenetmátrixát) az alábbi táblázat mutatja.

A történetet többféleképpen is lehet interpretálni, vagyis ezt az aszimmetrikus játékot többféle alapjátékból is össze lehet tenni. Mindegyik értelmezésben közös, hogy az Alter (a csaló anya) a fogolydilemmának „megfelelően” viselkedik, ám az Ego (az igazi anya) preferenciaeloszlása egyszer a komplementer gyáva nyúl játéknak, másszor a komplementer privilegiumjátéknak felel meg. A preferenciáik emiatt – értelemszerűen – nem azonos mintázatúak, tehát kétféle összetételről, kétféle interpretációról kell beszélnünk.

Az első interpretációs lehetőség szerint az igazi anyának mindig el kell kerülnie a legrosszabb kimenet bekövetkeztét, amikor is a gyereke meghalna (ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy itt egy lexikografikus preferenciáról van szó). Ebből következik, hogy ő sosem választhatja a versengést (vagyis nem állíthatja, hogy ő az igazi anya), mert így előfordulhat az is – ha a csaló anya verseng –, hogy saját választása a gyermeke halálához vezetne. Az igazi anya ezt semmilyen körülmények között sem kockáztathatja, ezért minden áron a kooperálást kell választania, mert csak ezzel kerülheti el biztosan a gyereke halálát. Ezért ki kell zárnia a versengési opció választását (ezért van arra szükség, hogy az igazi anya beállítódását lexikografikus preferenciával írjuk le). Ettől még persze meg lehet engedni, hogy Ego – elméletben – rendezhesse a versengő magatartáshoz tartozó két kimenetet: ekkor számára nyilván a gyerek halála lenne a legrosszabb, aminél sokkal jobb lenne, ha Alter mondana le az anyaságról, és ő (Ego) kapná meg a gyereket (de újra csak hangsúlyozzuk: a versengő magatartást Egónak nem szabad választania). A két kooperációs kimenetet azonban kétféleképpen rendezheti az igazi anya (ami a körülményektől, Ego egyéb értékeitől függ). Ha Ego úgy gondolja, hogy jobb, ha anyához kerül a gyerek ahelyett, hogy árván nevelkedjék tovább, akkor inkább preferálja azt, hogy Alter kapja meg a gyereket. Ebben az esetben Ego preferenciaeloszlása a komplementer gyáva nyúl játék mintázatának felel meg. Ezek alapján a játék preferenciamátrixát az alábbi módon írhatjuk fel:

3,3	4,4	1,1	2,2	2,2	3,3
2,1	1,2	-1,-2	-2,-1	1,0	0,1

A preferenciamátrix azt mutatja, hogy a játéknak van egyensúlyi megoldása, mégpedig a jobb-felső cellához tartozó kimenet. Ez a végeredmény nem egyezik a bibliai történet végével, de ennek az az oka, hogy azt a mesét nem a szereplők, hanem Salamon király döntése fejezte be. Nekünk csak azt kellett itt bemutatnunk, hogy miként lehet a játékelmélet segítségével interpretálni ezt a történetet. Ezt sikeresen meg is tettük, hiszen meg tudtuk mutatni, milyen logika mentén döntött a két anya a mesében.

Az alternatív interpretáció szerint az igazi anya értékelheti úgy a helyzetet, hogy Alter nem lehet jó anya, ha egyszer a versengő hozzáállásával veszélyeztetni volt képes a gyerek életét, ezért inkább a bizonytalanabb, de némi reményt még meghagyó első alternatívát teszi a harmadik helyre (a bal-alsó cellát). Ego még remélheti, hogy találni lehet a gyerekének Alternél jobb nevelőszülőt. Ekkor Ego preferenciái a komplementer privilégiumjáték eloszlásával egyeznek meg, míg a csaló anya mintázata ugyanúgy a foglyidilemmáét követi. Ebben az esetben a játék preferenciamátrixa a következő:

4,3	3,4	2,1	1,2	3,2	2,3
2,1	1,2	-1,-2	-2,-1	1,0	0,1

A mese (játék) mindkét interpretációjában eltérő mintázatú a két szereplő preferenciaeloszlása, a játék mindkétyszer aszimmetrikus. (Ezt a mesét más szerzők másként értelmezik [Pou92], [Mér96], [Mál06].)

* * *

A nemzetközi politikai krízisek osztályozásakor *Glenn H. Snyder* és *Paul Diesing* vezette be a 'a blöff elfogása' ('called bluff') nevű játékot [SD77]. A szerzők által a játék szemléltetésére adott konkrét történelmi példák közül az 1962-es kubai rakétaválság esetét mutatom be [SD77, 114-116].

A blöff elfogása

1962-ben a Szovjetunió nukleáris töltetekkel felszerelt rakétákat telepített Kuba szigetére. Az USA követelte a rakéták azonnali visszavonását, mivel azok fölbortották volna a nukleáris egyensúlyt, és tovább rombolta volna az USA tekintélyét (amire a Disznó-öbölben elszenvedett korábbi kudarc és a Berlińi fal felhúzásának „szégyene” miatt nagyon érzékenyek voltak az amerikaiak). Ezért az amerikaiak még a háború gondolatától sem riadtak vissza (aminek „kívánatoságát” növelte az a remény, hogy a háborúval meg lehet dönteni Fidel Castro rendszerét is). A szovjetek nem akartak háborút, a legjobban pedig azt szerették volna, ha a rakétáik maradhatnak Kubában. Második opcióként a kompromisszumos megegyezést pártolták (vagyis a rakétáik kivonásáért cserébe a Törökországba telepített amerikai rakéták visszavonását kérték), és a háború elkerülése miatt a második legkevésbé kívánt lehetőség volt számukra egyoldalú leszerelésük. A tárgyalások során mindkét fél a háború kockázatával fenyegetőzött. Végül az amerikaiak erős és szigorú kiállásukkal meghátrálásra készítették a szovjet felet.

Ha az Ego szerepébe az USA-t, az Alter szerepébe a Szovjetuniót helyezzük, akkor a felek helyzetértékelését, a kimenetmátrix celláit az alábbi módon jellemezhetjük.

	Alter enged	Alter kitart
Ego enged	a kubai és török rakéták kölcsönös visszavonása	az amerikaiak presztízse csökken, a szovjeteké nő, a katonai egyensúly megbomlik a szovjetek javára
Ego kitart	az amerikaiak presztízse nő, a szovjeteké csökken, a katonai egyensúly fennmarad	háború

Ez az aszimmetrikus játék úgy modellezhető, hogy azt mondjuk, hogy az Ego (USA) a fogolydilemma (?.?.o.), az Alter (Szovjetunió) a gyáva nyúl játék (?.?.o.) logikája szerint játszik. Ebben az esetben a következő preferenciamegoszlást kapjuk.

3,3	1,4	1,1	-2,2	2,2	0,3
4,2	2,1	2,-1	-1,-2	3,1	1,0

A játéknak az ad sajátos értelmet, hogy a fogolydilemmát játszó félnek (Egónak) nagyobb az esélye kivárni, amíg a másik fél (aki gyáva nyúl játékként értelmezi a helyzetét) már nem bírja tovább a kölcsönös dezertálással, vagyis itt a háborúval való fenyegetést. Egónak azért van nagyobb esélye kitartani, mert számára nem a kölcsönös dezertálás a legrosszabb kimenet, hanem a kapituláció, míg az Alter a háborút mint a legrosszabbat szeretné elkerülni, ezért valamikor fel kell, hogy adja a fenyegetőzést.

A blöff elfogása játék egy másik – csavaros – történelmi példajaként értelmezhetjük a Falkland-szigeteki háborút Argentína és Anglia között, amikor Argentína fogolydilemmaként értelmezte a két ország közti konfliktust és mindvégig abban a tudatban volt, hogy a Thatcher-kormány gyáva nyúl játékot fog játszani, vagyis Anglia csak blöfföl a háborús fenyegetésekkel [Mál06]. Végül kiderült, hogy Anglia is fogolydilemmaként fogta fel a helyzetet, ami egy idő után elvezetett a kettős dezertáláshoz, vagyis a háború kirobbanásához.

* * *

A nemzetközi politikai erőterben a nemzetek képviselői között olykor olyan aszimmetrikus kapcsolatok alakulhatnak ki, amelyekben az egyik fél sokkal „előnyösebb” helyzetbe kerül a másikkal szemben. Az ilyen esetekben a domináns fél erőszakosan léphet fel, és akár a konfliktus élezése, a harc, a háború felvállalása is érdekében állhat. Az ilyen helyzeteket az 'agresszorjáték' ('bully') vagy – ha a domináns fél a háborút pártolja leginkább, akkor – a 'nagy agresszor játék' ('big bully') modellezi. Nézzünk meg először egy példát az agresszorjátékra: az angolok és franciák között kirobbant fashodai incidenst 1898-ból [SD77, 122-124].

Agresszor

1898-ban egy 150 fős francia katonai egység elfoglalta a szudáni Fashoda-erődöt. Az erődöt pillanatok alatt a Szudánban állomásozó brit haderő 20 ezernyi katonája vette körül, követelve a franciák azonnali kivonulását. Mindkét fél hangos diplomáciai csatározásba kezdett, nagy sajtóvisszhangja volt a Fashoda-ügynek minden oldalon. A konfliktus végül a franciák kivonulásával ért véget.

Ebben az esetben az Ego szerepébe az angolokat kell tennünk, míg az Alter szerepébe a franciákat. A konfliktus kimenetmátrixa ekkor a következőképpen írható fel:

	Alter enged	Alter kitart
Ego enged	a felek kompromisszumot kötnek	a franciák maradnak az erődben, az angolok önérzete sérül
Ego kitart	a franciák kivonulnak, az angolok nyernek	a konfliktus eszkalálódik, háború tör ki

A játék preferenciamátrixa a következőképpen írható fel:

2,3	1,4	-1,1	-2,2	1,2	0,3
4,2	3,1	2,-1	1,-2	3,1	2,0

Az incidens erősen aszimmetrikus volta abból fakadt, hogy az angolok holtpontjátékként (??o.) definiálták saját helyzetüket, míg a franciák gyáva nyúl játékot (??o.) folytattak. Egy darabig próbáltak blöffölni, a szavak szintjén ellenálltak, de számukra a háború lehetősége volt a legrosszabb alternatíva, tehát nem tarthattak ki a végtelenségig. Ezzel szemben az angolok számára a két dezertáló kimenet volt a legkívánatosabb. Legfontosabbnak persze a harc nélküli kapitulációt tartották, de számukra rögtön ezután jött a sorban a háború lehetősége, ami miatt képesek voltak hosszan követni a dezertáló stratégiát.

Az agresszorjáték egy másik példajaként az Észak-Korea és USA közti viszonyt lehet említeni [Mál06], amelyben az észak-koreaiak sokáig azzal zsarolták sikeresen az amerikai kormányzatot a nekik nyújtandó gazdasági támogatás érdekében, hogy az atomfegyverek kifejlesztésével fenyegetőztek, amit az USA mindenáron szeretett volna elkerülni, s ezért hajlandó volt a gazdasági segítségnyújtásra.

A nagy agresszorjáték abban különbözik az „egyszerű” agresszorjátéktól, hogy abban az Ego számára a kölcsönös dezertálás (a nemzetközi politika viszonyai között a háború) a legkívánatosabb kimenet.

2,3	1,4	-1,1	-2,2	1,2	0,3
3,2	4,1	1,-1	2,-2	2,1	3,0

A helyzetet úgy modellezhetjük, hogy feltesszük, Ego komplementer bizalmi játéknak (??o.), Alter pedig gyáva nyúl játéknak (??o.) értelmezi. A játékra példaként Csehszlovákia 1938-as német megszállását vagy az első világháború kirobbanását közvetlenül megelőző időszakot említik a téma szakértői [SD77].

* * *

A politikai küzdelem fenti aszimmetrikus játékaival egymással ellenséges légkörben szembenálló felek között zajlottak. Vannak azonban olyan játszmák is a nemzetközi politikában, amelyek politikai szövetségesek, baráti államok között jönnek létre. Az olyan

kapcsolatrendszerekben, amelyekben két állam egymás szövetségese, és közösen kerülnek konfliktusba egy harmadik szereplővel szemben, a szövetségesek között kialakulhat a 'pártfogójáték' vagy 'protektorjáték' ('protector game'), amely az agresszorjáték párjának feleltethető meg a szövetségi játékok osztályán belül [SD77]. Ilyen esetekben mindig a szövetségesek közti koordinációs feladatokat kell megoldani úgy, hogy együttesen minél sikeresebben léphessenek fel egy harmadik féllal, a közös ellenséggel szemben. A pártfogó az a szereplő, aki sokkal erősebb a szövetséges társához képest (ebben a minőségében hasonlít ez a játék az agresszorjátékra). A pártfogójáték példaként nézzük meg, hogyan értelmezték az érintett szövetséges kormányok a szuezi válságot 1956-ban [SD77, 148-149].

Pártfogó

1956-ban Gamal Abdel Nasszer egyiptomi miniszterelnök – a Szovjetunió egyetértésével – államosította a Szezi-csatornát. A régi állapotok visszaállítása, illetve Nasszer megbuktatása végett az angol és francia kormány háborút indított Egyiptom ellen az USA támogatását remélve. Az ENSZ és az USA azonban egységesen fellépett az agresszióval szemben, ami végül a fegyverszünet megkötéséhez és az angol-francia csapatok visszavonásához vezetett.

Ha az Ego szerepébe az USA-t, az Alter szerepébe a francia-angol kormány szövetséget helyezünk, akkor a kimenetmátrix celláit az alábbi módon tölthetjük ki:

	Alter diplomáciai megoldást alkalmaz	Alter erőt alkalmaz
Ego támogatja az erő alkalmazását	a fenyegetés hatástalan marad, Ego elidegeníti az arab világot	Alter céljai teljesülnek, Ego elveszti befolyását az arab világban
Ego diplomáciai megoldást támogat	Alter presztízse kicsit csökken, de esélye marad a csatorna kontrolljára, Ego jó viszonyban marad a szövetségesekkel és az arabokkal	Alter presztízse nagyon csökken, Ego viszonya hűvös lesz a szövetségesekkel, de jó az arabokkal

A pártfogójátékban a szövetséges viszonyban álló felek közül a gyengébb fél, a patronált (vagy a kliens) vezérjátékot (??o.) játszik, míg erősebb partnere, a pártfogó, a patrónus holtpontjátékként (??o.) értelmezi a helyzetet. Ekkor a preferenciamátrix a következőképpen néz ki.

2,2	1,4	-1,-1	-2,2	1,1	0,3
4,3	3,1	2,1	1,-2	3,2	2,0

Az ilyen konfliktusok megoldását, a pártfogójátékok kimenetét a játékban rejlő aszimmetriából érthetjük meg igazán. Mivel a patronált vezérjátékot játszik, az igazi feladat számára a felek közti koordináció biztosítása. A patrónus azonban a holtpontjáték preferenciamintázatából adódóan a dezertálási stratégiákat tartja legtöbbször, ami miatt ő nem akar kooperálni, vagyis a protektor kooperatív magatartása révén elérhető koordinációs egyensúly nem jöhet létre. Ebből következően a patronált számára csak a protektor dezertálása melletti koordinációs egyensúly érhető el (ami számára mindig kevesebbet ér, mint a másik egyensúlyi pont). És ez az asszimmetria az ilyen helyzetek alapvető sajátossága.

A pártfogójáték lényege, belső struktúrája nem változik akkor, ha a domináns szövetséges fél a holtpontjáték helyett önkéntesjátékot (??.) játszik. Ebben az esetben a preferenciamátrix a következőképpen néz ki:

1,2	2,4	-2,-1	-1,2	0,1	1,3
4,3	3,1	2,1	1,-2	3,2	2,0

A fenti mintázat „ráhúzható” az 1956-os szuezi válságban az amerikai kormány helyzetértékelésére, ha azt feltételezzük, hogy az amerikaiak a két kooperatív kimenetet fordítva rendezték [SD77, 148-149].

Protectorjátékként értelmezhetjük még Franciország és Csehszlovákia szövetségét Németországgal szemben 1938-ban, az USA és Tajvan közti viszonyt 1958-ban, a Szovjetunióknak 1961-ben Kelet-Németországnak, illetve 1962-ben Kubának nyújtott támogatását az USA-val szemben és az USA „védelmező fellépését” Nyugat-Németország érdekében a szovjetekkel szemben 1961-ből [SD77, 147-148].

7.2. Többszereplős játékok, dilemmák, átmenetek

A társadalmi helyzetek jelentős részében nem kettő, hanem több szereplő kerül kapcsolatba egymással. Kézenfekvő megoldásnak tűnik, hogy a kétszemélyes játékok tapasztalatait átemeljük a többszereplős játszmák leírásába és magyarázatába. Ez azonban közel sem annyira magától értetődő feladat, mint ahogy azt feltételezni lehetne. A kétszemélyes fogolydilemma, illetve a többi társadalmi dilemmát leíró kétszereplős játék nem általánosítható könnyen és közvetlenül a sokszereplős társadalmi helyzetekre. Ha sok szereplő van társadalmi kapcsolatban egymással, akkor már nem teljesül az a feltevés, miszerint a cselekvők ismerik egymást, illetve mindenkiről tudják, mit tett (vagy nem tett). Továbbá a sokszereplős játékokban a nem-kooperatív magatartás költségeinek terhei is másként érzékelhetők a kétszereplős helyzetekhez képest. Két személy esetében az egyik fél biztosan megérzi a másik dezertálását, míg többszereplős helyzetekben – minél nagyobb létszámról van szó, annál inkább – a dezertálásból fakadó többletterhek a kooperáló cselekvők között szétosztva nem feltétlenül válnak észlelhetővé. A többszereplős helyzetekben sokszor „nem is látszik” a másik fél, nem érzékelhető úgy a partner jelenléte, ahogy a kétszemélyes játékokban. Utóbbi helyzetekben mindig lehet tudni, kivel áll szemben a cselekvő, és azt is tudni lehet, milyen hatása lehet a döntéseinek. Többszereplős környezetben ez az előrelátási, tájékozódási lehetőség nem adott.

Ezt persze már *David Hume* is felismerte – ahogy ez az alábbi idézetből kiderül:

„Nincs még egy tulajdonsága az emberi természetnek, amelyik végzetesebb következményeket von maga után, mint az, hogy a jelenlevő dolgokat mindig előnyben részesítjük a távoliakkal szemben, s nem valóságos becslük, hanem helyzetük szerint tartjuk kívánatosnak a tárgyakat. Két szomszéd könnyen megegyezik, hogy együtt kiszárítsanak egy zsombékos rétet, amely közös tulajdonuk, hiszen jól ismerik egymás szándékait, s mindegyik kénytelen belátni, hogy az egész vállalkozás meghíúsulását jelentené, ha nem tenné meg a maga részét. Ám igen nehéz dolog, sőt, egyenesen lehetetlen, hogy ezer ember egyezzen meg valami hasonlóban; már az is nehézséget okoz, hogy

egységes tervet alakítsanak ki ilyen bonyolult ügyekben, s még nehezebb megvalósítani a tervet; minden résztvevő valamilyen ürügyet keres, hogy megszabaduljon a fáradságtól és költségektől, s az egész terhet a többiekre hárítaná.” [Hum76, 728-9]

A társadalmi cselekvések modellezésében úgy léphetünk tovább, ha meghaladjuk a kétszereplős játékok elméletének hatókörét, leíró- és magyarázóerejét. Ehhez az kell, hogy a játékaikat többszereplősre bővítsük. Mielőtt azonban megmutatnám, hogyan lehet kiterjeszteni a modellt ebben a dimenzióban, érdemes összeszednem azt, hogy mik a legfontosabb különbségek a két- és többszereplős játékok között [Daw80].

i) A sokszereplős helyzetekben az egyén könnyen „elrejtőzködhet”, anonim maradhat, láthatatlanná válhat a többiek szemében, míg a kétszemélyes helyzetekben erre nincs mód. Az anonimitás lehetősége megnövelheti a dezertálási hajlandóságot.

ii) A kétszereplős helyzetekben a másik fél cselekedete, hozzájárulása látszik, megtapasztalható, „mérhető”, és ha a kooperáció elmarad, azt közvetlenül és azonnal érezni lehet. Sokszereplős helyzetekben ez nem így van. Ha sok ember hozzájárulása szükséges a közjószág előállításához, akkor egy szereplő dezertálása elhanyagolhatónak tűnik, gyakran nem észrevehető a többiek számára. Ez a mozzanat újra csak a dezertálásra való hajlam valószínűségét növeli.

iii) Végül a többszereplős helyzetekből hiányzik az a partnerre irányuló direkt befolyásolási lehetőség, ami a kétszereplős helyzetek közvetlenségében még megvan.

A fenti különbségek még inkább felnagyítják azokat a problémákat, azokat az – egyéni és kollektív racionalitás között feszülő – ellentmondásokat, azokat a szerkezeti konfliktusokat, amelyek már a kétszereplős játékokban is könnyen társadalmi dilemmákhoz vezettek. A társadalmi dilemmák, társadalmi csapdák elemzésével sokan és sokat foglalkoztak [Més05b]. A következőkben bemutatom a társadalmi dilemmák két fontos típusát. Először elemzem a ’közjavak tragédiájának’ nevezett jelenséget, amely a fogolydilemma játék kiterjesztéseként is értelmezhető, majd ezután a gyáva nyúl játékból „levezetem” az ’önkéntesek dilemmáját’ (vagy másként: a ’nyilvános javak dilemmáját’). A kollektív cselekvés, illetve a kollektív javak kérdéseivel a könyv első részében foglalkoztam (2.14 fejezet). Abban a fejezetben a közjószág definícióját nem kapcsoltam össze egyik játéktípussal sem, hiszen akkor még nem tárgyaltam a játékelméletet. Most azonban már megtehetem ezt az összerendelést.

A kollektív javakkal kapcsolatban bemutattam, hogy kétfajta társadalmi dilemma keletkezhet. A hozzájárulás-dilemmában (a nyilvános javak, közös javak tragédiájában) a cselekvők azonnal szembesülnek a költségekkel és próbálják elkerülni a fizetést, vagyis igyekeznek kibújni a kollektív javak előállítási költségeinek fedezésére vonatkozó kötelezettségek alól. Más logika érvényesül a részesedés-dilemmában (a közjavak tragédiájában). Ilyenkor a cselekvők a kollektív jószág fogyasztásával azonnal nyereséghez jutnak, de mivel a teljes költséget az egész közösségnek kell állnia, ebben az esetben mindig az a kérdés, hogy miként lehet biztosítani a kollektív jószág fennmaradását (vagyis a további fogyaszthatóság feltételeit). A két társadalmi dilemmának megfeleltethető egy-egy sokszereplős játék. A közjavak tragédiája a sokszereplős fogolydilemma-helyzettel (??o.) hozható kapcsolatba, míg a nyilvános javak tragédiáját a gyáva nyúl játék (??o.) sokszereplős változatával „köthetjük össze”.

Garrett Hardin 1968-ban megjelent, híressé vált cikkének címe átkerült a köztudatba [Har68], és azóta önálló életet él a ’közjavak tragédiája’ (’tragedy of commons’) szlogen (gyakran és nem túl szerencsés módon, a ’közlegelő’ terminussal fordítják magyarra

az angol 'commons' kifejezést). G. Hardin a közjavak tragédiájáról szóló példameséje valóban a közlegelőkről szól. Lássuk, hogyan!

Közlegelők tragédiája

Ha egy falu közlegelőjére 10 gazda kiereszti egy-egy tehenét, akkor mindegyik jószág talál magának elegendő eleséget, és a tehenek esti fejése után mindegyik gazdának adott (és tegyük fel: a többiekével egyenlő) haszna lesz a közös legelőből. Ebben a helyzetben csábító a gondolat, hogyha egy gazda kiengedi kettő vagy több tehenét legelni, akkor kétszer vagy többször annyi haszna lehet. Igen ám, de mindegyik gazda gondolhatja ugyanezt, és nyilvánvaló, hogy minél több tehen lesz kint a legelőn, annál kevesebb takarmányt találhatnak maguknak, egyre kevesebbet legelhetnek, egyre kevesebb tejet fognak adni este, tehát egyre kisebb lesz a gazdák haszna egy-egy tehen után. A legelőre kieresztett tehenek számának emelkedésével pedig eljőhet az a pillanat, amikor a tehenek már annyira lelegelik a fűvet, hogy a legelő – legalábbis időlegesen – tönkremegy.

Ezt a többszereplős játékot többféleképpen lehetne reprezentálni, de mondandóm szempontjából nem tartom fontosnak emiatt bővíteni az elemzési apparátusunkat. Elegendőnek vélem azt is, ha rámutatok arra, hogy lehet a fenti történetet kétszereplősre „redukálni”. Ehhez annyit kell csak tennem, hogy a megszokott Ego és Alter szereppárosban kicserélem Altert a sok szereplőt reprezentáló 'Többi' terminusra. Ezzel azt jelezhetem, hogy Egóval szemben nem egyetlen ember áll szemben, hanem sokszereplős interakcióról van szó. A történetet ilyen módon reprezentálva a játék kimenetmátrixa így nézne ki:

	a Többi egy tehenet hajt ki	a Többi több tehenet hajt ki
Ego egy tehenet hajt ki	megmarad a legelő, a tehenek teljesen jól laknak	megmarad a legelő, a teheneknek kevesebb jut, Egónak egy, a Többinek több tehene legelhet
Ego több tehenet hajt ki	megmarad a legelő, a teheneknek kevesebb jut, Egónak több, a Többinek egy tehene legelhet	kipusztul a legelő, a teheneknek nem jut semmi

Könnyen belátható, hogy a fenti kimenetek alapján egy olyan preferenciamátrixot írhatunk fel, amely teljesen megegyezik a fogolydilemma mintázatával:

3,3	1,4	-1,-1	-2,2	2,2	0,3
4,1	2,2	2,1	1,-2	3,0	1,1

A két szituáció teljesen analóg egymással, a különbség „csak” a szereplők számában van köztük. A közlegelők tragédiáját tehát – a játékelméleti hasonlóságuk alapján – valóban összekapcsolhatjuk a fogolydilemmával. A közlegelők tragédiáját persze a közjavak és társadalmi dilemmák közti összefüggések mentén is vizsgálhatjuk. Ekkor a történetet a következőképpen értelmezhetjük. Adott egy közjószág (példánkban a közlegelő), amelynek használatából senkit sem lehet kizárni, viszont versengő fogyasztású (hiszen ha a legelő egy részét lelegeli valamelyik gazda tehené, akkor más jószágá már nem „fogyaszthatja” azt egy darabig. Viszont ha a gazdák „túlfogyasztják a terméket”, akkor az hamar

tönkre mehet, megszűnhet, amivel mindenki rosszul jár. Ez a közjavak tipikus problémája.

A közlegelők tragédiája a tényleges közlegelők elpusztításáról szól, de a kifejezés azért vált népszerűvé, mert a konkrét eset könnyen általánosítható. Rengeteg hasonló példát lehet találni a – mindenki számára rendelkezésre álló – környezeti és társadalmi erőforrások pazarló, rövidtávú, kizsákmányoló jellegű használatára vonatkozóan. A levegő, a talaj, a tengerek, folyók szennyezése, az esőerdők pusztítása, a vad- és halállomány kipusztítása, a globális felmelegedés, az állandóvá vált közlekedési dugók esetei mind példái lehetnek a közjavak dilemmájának.

* * *

A többszereplős játékok másik gyakran idézett esete az önkéntesek dilemmájaként ismertté vált helyzet, ami a gyáva nyúl játék (??o.) többszereplős kiterjesztése (hivatkoznak még 'nyilvános javak játék'-ként is erre a szituációra). A helyzetet bemutató példaként gyakran szokták idézni a következő – nem annyira életszerű, de a helyzet lényegét jól érzékeltető – történetet.

Önkéntesek dilemmája

Három embert tartanak elkülönítve három egymástól elzárt szobában. A játékosok semmilyen módon nem tudnak egymással kommunikálni. Mindegyik szobában van egy gomb, amit ha megnyomnak, akkor azonnali halált okozó mérges gáz áramlik be a szobába, és a játékos azonnal meghal. Ugyanakkor a másik két szobában levő gomb deaktiválódik, így az ott levő emberek életben maradnak. A három játékos kap egy órát arra, hogy valamelyikük nyomja meg a gombot. Ha egyikük sem áldozza fel magát, egy óra múltán mindegyik szobába beáramlik a gáz, és mindhárom játékos meghal.

Ez a drámai történet jól érzékelteti a játék logikáját, ám nem igazán életszerű. Könnyen találhatunk azonban más példát erre a játéokra a hétköznapi világából is. Nézzük meg a következő történetet.

Ki telefonál?

Áramkimaradás van egy városrészben. Elég egyetlen telefon, hogy a szolgáltató értesüljön a problémáról és kijavítsa a hibát, miután a környék minden lakója egyaránt részesül abból a haszonból, hogy újra van villanyáram. A kérdés az, ki fogja felhívni a szolgáltatót, hogy jelezze a problémát, ki lesz az önkéntes, akinek – és egyedül neki – költségei lesznek ezzel.

A történet sokszereplős, de a játék preferenciamátrixát ugyanolyan belső mintázat jellemzi, mint a gyáva nyúl játék preferenciamegoszlását (ezt az analógiát is ugyanúgy szemléltethetném, ahogy azt a közlegelők tragédiája esetében tettem, de ezen a ponton már nem érzem szükségét ennek).

A fenti hétköznapi történet valóban ismerős lehet mindenki számára, hiszen a többek számára is hasznos, de kevesek által is elvégezhető munkát mindenki szeretné a másikra áttolni. A játék többszörös egyensúlyából pedig csak akkor lehet elmozdulni, ha valaki felvállalja az önkéntes kooperáló szerepét. A szolgáltatónak menő telefonálás aktusát nyugodtan ki lehet cserélni más tevékenységre, és a társadalmi dilemmák igen széles

körét modellezni lehet ezzel az egyetlen játékkal. Ki viszi le a szemetet, ki takarítja ki a közös szobát, ki lapátolja el a havat a járdáról, ki szedi fel a kutyakakit az utcán, ki támogatja a helyi újságot, ki fizet a tömegközlekedési eszközökért, a nyilvános sugárzású tévé- és rádióadásokért, ki fizeti be az adóját, ki finanszírozza az állami közszolgáltatást – hosszan sorolhatnánk azokat az ismerős társadalmi helyzeteket, amelyekben mindig az a kérdés, ki fog kooperálni, ki lesz az önkéntes szereplő, ki fog hozzájárulni a kollektív jószág előállításához (esetleg ki fogja a teljes költséget magára vállalni).

* * *

A bemutatott többszereplős játékok különböző társadalmi dilemmákat reprezentáltak. Az egyes társadalmi helyzetek, az őket leíró játékok mind különböztek egymástól, de a társadalmi jelenségek csak nagyon ritkán olyan „tiszták”, egyneműek, hogy az ideáltípusokként leírt fogalmakat pontosan rájuk lehessen húzni. Így van ez az eddig vizsgált játékok esetében is. Az egyes játékosztályok, illetve a mögöttük levő társadalmi helyzetek gyakran egymásba csúsznak, valamiféle folytonos átmenet figyelhető meg köztük.

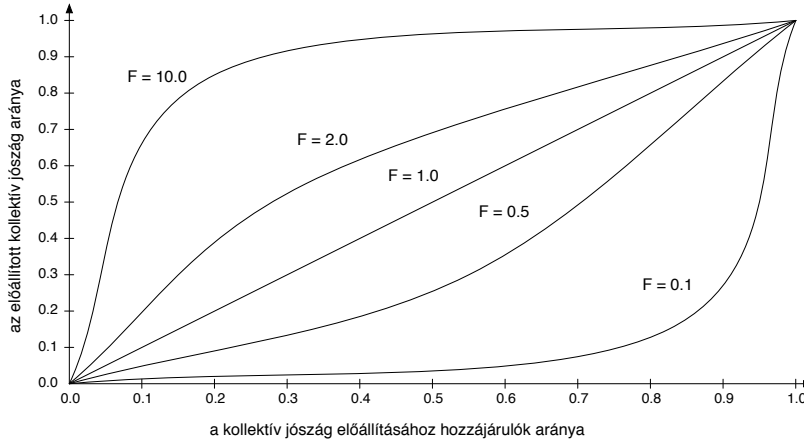
A társadalmi helyzetek, a kollektív cselekvések közti átalakulások lefolyását, dinamikáját próbálta megragadni és értelmezni Douglas D. Heckathorn [Hec96]. A kollektív cselekvéseket és a társadalmi dilemmákat egyaránt jellemző játékok közül kiemelte az öt legfontosabbat, és megvizsgálta a köztük lehetséges kapcsolódásokat, átmeneteket.

A kollektív cselekvési helyzetekben részvevők (hozzájárulók) számát, illetve a kollektív javak relatív hasznosságát figyelembe véve Heckathorn egy olyan elemzési teret állított fel, amelyben vizsgálhatók maguk a kollektív helyzetek, majd bemutatta, hogy öt ismert játékkal kimerítően le lehet fedni a kollektív cselekvések problématerét. Heckathorn vizsgálatából kiderül: ahogy módosítjuk a cselekvők számosságára, illetve a kollektív javak értékelésére vonatkozó változók értékeit, úgy lehet egyik vagy másik játékkal leírni az éppen adott helyzetet. Ez azt is jelenti, hogy a kollektív cselekvéseket jellemző játékok dinamikusan átalakulhatnak egymásba. Heckathorn elemzésében az alábbi öt játékról van szó (az altruistajáték helyett ebben a könyvben a mártírajáték megnevezést használom):

- i)* privilégiumjáték
- ii)* bizalmi játék
- iii)* gyáva nyúl játék
- iv)* fogolydilemma játék
- v)* altruistajáték

A kollektív cselekvési helyzetek egymásba alakulásának dinamikáját jól szemléltethetjük a már megismert játékjellemzőkkel, az általánosított kimenetek fogalmainak, az azokat jelző címkék (T, R, S, P) használatával (??o.). Ezekre vonatkozóan Heckathorn öt olyan egyenlőséget definiált, amelyek meghatározzák, hogy egy társadalmi kapcsolatot mikor tekinthetünk kollektív cselekvési helyzetnek. Az általánosított kimenetek értékeit meghatározott képletek segítségével lehet kiszámolni.

Különböző kollektív cselekvési helyzetek vannak, és a különbségeket jól jellemezhetjük az ún. *termelési függvények* alakjainak eltéréseivel. A termelési függvény azt jelzi, hogy miként befolyásolja a kollektív javak előállítását a hozzájárulók számának (pontosabban arányának) alakulása. Ha kezdetben nagyon meredeken emelkedő a függvény alakja, majd szép lassan lecsökken a meredeksége, az azt jelenti, hogy a hozzájárulók első csoportja (mondjuk az első tíz százalék) nagyon sokat tesz a kollektív jószág előállításáért, míg az utolsók hozzájárulása

gyakorlatilag már semmit sem számít (ezt jelzi az $F=10$ értékkel megjelölt görbe az ábrán). Ebben az esetben kevesek is előállíthatják a kollektív jószágot.

Másfajta logikájú kollektív cselekvési situációt jellemez az a termelési függvény, amely laposan indul és csak a hozzájárulók magas arányánál kezd el emelkedni, vagyis csak későn valósul meg a kollektív jószág előállítása (ezt az $F=0.1$ címkejű görbe mutatja). Ilyenkor az a kérdés, hogyan lehet az összes résztvevőt rábírni a hozzájárulásra, hiszen csak ebben az esetben jöhet létre a kollektív jószág.

i) Az elemzés középpontjában a fogolydilemma-helyzet áll, amelyre vonatkozóan két tételben megfogalmazható, hogy a kollektív cselekvési helyzetek közül milyen feltételek teljesülése esetén beszélhetünk fogolydilemmáról, illetve milyen feltételek mentén nem lehet egy situációt fogolydilemmának tartani. A fogolydilemma játék mintázata: $T > R > P > S$.

Heckathorn gondolatmenetében itt használja a termelési függvény fogalmát. A fogolydilemma minősítésnek első feltétele szerint a termelési függvény meredekségének nem szabad nagyobbak lenni adott értéknél, amely érték persze függ a résztvevők számától (kétszereplős játékok esetében ez 1,58 körül van). A második feltétel azt mondja ki, hogy a fogolydilemma csak akkor áll fent, ha *i)* a kollektív javak előállításának költsége kisebb, mint a javak relatív hasznossága, illetve *ii)* ez utóbbi nem lehet több az előző kétszeresénél (vagyis nem lehet túlzottan értékes a kollektív jószág, mert akkor a játék már „kikerül” a fogolydilemma-helyzetek tartományából).

ii) Amikor a kollektív cselekvési helyzet úgy változik, hogy a kollektív jószág előállításához egyre kevesebb kooperátor hozzájárulása elegendő, akkor az azt jelenti, hogy egy pont után a kooperálás többet hoz a kooperáló számára, mint a dezertálás – még akkor is, ha a partnere dezertál. Ez az átmenet akkor következik be, ha teljesül az $S > P$ egyenlőtlenség. Ekkor a situáció minősítése megváltozik, és a fogolydilemma helyett már a gyáva nyúl játékkal jellemezhetjük a helyzetet, amit a következő egyenlőtlenség sor jellemez: $T > R > S > P$.

Ezt a „helyzetváltást” azzal a változással szemléltethetjük, hogy a termelési függvény egyre meredekebb emelkedéssel kezd, ami annyit jelent, hogy egyre kevesebb hozzájáruló szükséges

a kollektív jószág előállításához.

iii) A fogolydilemmából a változók ellentétes irányú módosításával a bizalmi játékok világába lehet „átkerülni”. Ez akkor történhet meg, ha a kollektív javak előállításához egyre több szereplő hozzájárulására van szükség. Az ilyen esetekben egyre kisebb a kísértés (a T értéke), hiszen ha a kollektív jószág eléréséhez nagyon sokak kellenek, akkor egyetlen ember dezertálása sem érhet sokat, viszont megnő a kölcsönös kooperálás (R) relatív értéke. A két változás eredményeként a $R > T$ egyenlőtlenség válhat érvényessé, amikor a helyzet már a bizalmi játék vonásait mutatja: $R > T > P > S$.

Ebben a változási irányban a termelési függvények egyre laposabban indulnak és egyre később váltanak át nagy meredekségű növekedésbe, ami azt jelenti, hogy nagyon sok hozzájáruló relatíve keveset tud hozzátenni a kollektív jószág előállításához, aztán a végén az „utolsó kevesek” csatlakozásával gyorsan biztosítani lehet a kollektív jószág létrejöttét.

iv) Másként befolyásolja a kollektív cselekvési helyzetek dinamikáját az a tény, hogy a kollektív jószág relatív értékét változtatjuk. Ha a kollektív jószág értéke növekszik (vagy az előállítási költségei csökkennek), ez a változás egyszerűen eljuttathatja a résztvevőket egy olyan állapotba, amikor már megszűnik a konfliktus közöttük, mert a dezertálás okozta nettó veszteség meghaladja a kollektív jószág hozzájárulásának költségeit. Ekkor a dezertálás hátrányossá válik, mindenki a kooperálásban lesz érdekelt. Ez a helyzet a privilégiumjáték belső logikájának felel meg: $R > T > S > P$. Heckathorn szerint ez azt mutatja, hogy a privilégiumjáték, bár kollektív cselekvési helyzet, de nem társadalmi dilemma, hisz nincs konfliktus a felek között (vagyis nem minden kollektív cselekvési helyzet rejt magában társadalmi dilemmát).

v) Ha a kollektív jószág relatív értéke lecsökken egy kritikus mérték alá, akkor a fogolydilemmából eljuthatunk abba a helyzetbe, amit Heckathorn altruistadilemmának nevezett el (amit a könyvemben mártírjátéknak, pontosabban holtpontjátéknak neveztem el, lásd ??o.). Az ilyen helyzet akkor áll elő, amikor a kollektív jószág előállítási költsége meghaladja a jószág elfogyasztásából eredő hasznot. A holtpont/altruistajáték mintázata: $S > R > P > T$.

7.3. Kooperáció, altruizmus, reciprocitás

Láthattuk, hogy a játékelmélet számára az egyik legfontosabb kérdés mindig az, hogy miért nem kooperálnak a társadalmi kapcsolatok résztvevői egymással, még olyankor sem, amikor pedig kölcsönösen jobban járnának vele. A társadalmi dilemmák problémája mindig a kooperativitás hiányával, illetve azzal a – sokszor ki nem mondott – kérdéssel kapcsolódik össze, hogy miként lehetne a játékosok kooperatív hajlandóságát biztosítani, esetleg növelni. Ha valaki kooperatív módon viszonyul a másikhoz, akkor a legtöbb esetben ez egyet jelent azzal, hogy – bizonyos mértékig – lemond arról, hogy kizárólag saját értekeit, érdekeit kövesse a cselekvése során (52.o.). A kooperáció így szorosan kötődik az altruizmus jelenségéhez. Utóbbi viszont fontos a reciprocitás kialakulása és fennmaradása szempontjából is (84.o.), ezért érdemes megvizsgálnunk egy kicsit alaposabban e három fogalom, a kooperáció, az altruizmus és a reciprocitás kapcsolatát (a könyv hátralevő részében szinte kizárólag erről lesz szó).

A játékelmélet, a racionális döntések elmélete, sőt, a mikroökonómia képviselői nagyon sokszor (bár közel sem mindig) abból a feltevésből indulnak ki, hogy az emberek

önzők. A társadalmi gyakorlat azonban számtalan olyan jelenséget mutat, amely arról tanúskodik, hogy a társadalmi kapcsolatok résztvevői gyakran önzetlen, altruista magatartást követnek [Hám99].

Az altruizmus fogalmát korábban már elemeztem (52.o.). A továbbiakban azokat az elméleteket tekintem át röviden, amelyek az altruizmus különböző megnyilvánulási formáit próbálják leírni, az altruista magatartás kialakulását, fennmaradását akarják megmagyarázni. Foglalkozom az *önző altruizmus*, a *rokon* *altruizmus*, a *reciprok altruizmus* és a *tiszta altruizmus* kategóriáival.

Az *önző altruizmus* fogalmát azok a közgazdászok vezették be, akik mindent az önző és racionális egyén paradigmájából akartak levezetni. Ezen álláspont szerint az altruizmus csak látszat, ami valójában visszavezethető az egyéni önzésre.

„... a mások iránt érzett minden jóindulatunk, együttérzésünk, segítőkészségünk, önfeláldozásunk kizárólag azt a célt szolgálja, hogy mi magunk jól érezzük magunkat. Nem létezik más motiváció, mint az egoizmus. Az altruista érzületek és cselekedetek mindegyikének az a forrása, hogy nekünk jó legyen, vagyis az egoizmus.” [Ort]

Ez az értelmezés azért nehezen elfogadható, mert önkényesen összemossa, egyneműnek tekinti azt a kétféle motivációt, az önzetlenséget és az önzést, amit a társadalmi tapasztalat, a intuíció nagyon különbözőnek tart. Bármennyire is széles körben próbálják meg használni, mégsem gondoljuk tartalmas fogalomnak (nem véletlenül nevezi *Orthmayr Imre* ezt a megközelítést 'tautologikus altruizmusnak' [Ort]). Az altruizmus fogalmának értelmezése csak akkor lehet sikeres, ha el tudjuk választani az egoizmus kategóriájától.

A *rokon* *altruizmus* vagy *rokonsági altruizmus* fogalmát *William Donald Hamilton* dolgozta ki [Ham63], [Ham64a], [Ham64b], és a rokonok közti önzetlenség jelenségét akarta megragadni vele. A rokonok közti önfeláldozás jelenségére biológiai, evolúciós magyarázatot adott, amikor bemutatta, hogyan lehet a rokon önzetlenséget a gének átörökítésének egyik módjaként értelmezni. A magyarázat lényege: az evolúció folyamata a gének, nem pedig az egyedek túlélését jelenti. Az egyedek génjei közül azok maradnak fenn, melyek több előnyt képesek biztosítani önmaguk túlélése számára. A gének versenyében a saját magát jobban terjeszteni képes gén – a rokon altruizmus révén – óriási előnybe kerülhet az erre nem képes génekkel szemben. Egyszerűen azért, mert ezek a gének nem csak az egyedekben, hanem a leszármazottakban is jelen vannak, sőt, nemcsak a közvetlen leszármazottakban, tehát a gyerekekben (ott 50 százalékban), hanem a távolabbi rokonokban is (a példa kedvéért: a testvérek gyermekeiben 25, az unokatestvéreikben 12,5 százalékban). Azok a gének pedig nyilvánvalóan könnyebben maradhatnak fenn, melyek képesek úgy befolyásolni az egyed viselkedését, hogy az segítse rokonai túlélését. Ezzel ugyanis „áttételesen” a gén fennmaradását, elterjedését támogatja.

Az állatok közt tehát a rokon egyedek altruista viselkedésének a gének „önző” viselkedése az oka (ami nem jelenti azt, hogy az egyedek szintjén is önzésről kellene beszélnünk, de ezzel most nem foglalkozom). A biológiai lények világában érvényesülő rokon altruizmus jelenségét meg lehet magyarázni evolúciós alapon. Más altruizmusfogalmak értelmezéséhez azonban már nem használható ez az elmélet. Márpedig van másfajta altruizmus is. A leggyakrabban az életmentő ember példájára szoktak hivatkozni: amikor az életmentő kihúzza a fuldokló embert a folyóból, akkor nem mérlegeli, hogy a rokonáról van-e szó. Életét kockáztatja egy idegen emberért. Ezt az esetet nagyon nehéz 'az ember önző lény' hipotézisre támaszkodva megmagyarázni. De nem segít a magyarázatban a rokon altruizmus kategóriája sem. Ide más altruizmusfogalom kell.

A legérdekesebb és messze a legfontosabb ilyen fogalom a *reciprok altruizmus*. Az idegenek, azaz a nem-rokonok közti kölcsönösség jelenségére több magyarázó elmélet és rengeteg példa létezik – a biológia, az evolúciós játékelmélet, a kísérleti pszichológia, etológia területéről. Ezen a területen a legtöbbit hivatkozott forrás *Robert L. Trivers* cikke [Tri71]. Trivers három területen mutatja be a reciprok altruizmus érvényesülését. Az állatvilágból bizonyos (különböző fajokhoz tartozó) halak között megfigyelhető *tisztítási szimbiózis*, illetve egyes madárfajok által gyakorolt *vészjelzés* jelenségeit hozza fel példaként, de természetesen kitér az emberek közt megfigyelhető reciprok altruizmus jelenségeire is. Trivers olyan modellt állít fel e jelenségek leírására, amely a természetes szelekció segítségével magyarázza meg a reciprocitás létrejöttét azon az alapon, hogy bár rövidtávon az egyedeknek veszteséget okozhat az ilyen viselkedés, de hosszútávon mégis jobban járnak a kölcsönös segítségnyújtás gyakorlatával.

A tisztítási szimbiózis lényege, hogy bizonyos kishalak megtisztítanak egyes nagyhalakat a bennük levő káros baktériumoktól akár még úgy is, hogy eközben a nagyhalak szájába is beúsznak, miközben a nagyhalak nem eszik meg őket. Mindkét halfajta egymásra van utalva, a nagyhal megtisztulhat, és ezért az előnyért cserébe nem eszi meg a kishalat, mert megterhelő, kockázatos lenne neki folyamatosan új és új tisztító partner után nézni.

A vészjelzés önzetlensége abban nyilvánul meg, hogy bizonyos madarak veszély esetén hangjelzéssel figyelmeztetik egymást, miközben ezzel saját magukat veszélyeztetik, hiszen a többieknek szóló jelzésükkel egyben „felhívják az ellenség figyelmét” magukra. Mégis megteszik ezt, mégpedig azért, mert később hasznuk származhat abból, hogy valamelyik társuk fogja az egész csapatot (és így persze őket is) figyelmeztetni a veszélyre.

Hogy az ember képes altruista viselkedésre, arra Trivers is azt hozza fel igazolásul, hogy vannak, akik a saját életük kockáztatásával is kimentik a fuldoklót a folyóból. Ez evolucionista nézőpontból magyarázatra szorul, hiszen ilyen esetekben az egyén más javára tett meg olyat, ami nem hogy közvetlen hasznot nem hozott számára, de veszteséget, költséget okozott.

Evolucionista nézőpontból a reciprok altruizmus feltételeként fogalmazhatjuk meg, hogy a segítséget nyújtó egyed költsége jóval kisebb legyen, mint a megsegített egyed haszna. A fenti példákban is ez volt a helyzet. Veszélyjelzést adni a többieknek jóval kisebb kockázattal (vagyis kevesebb költséggel) jár, mint amennyit hasznot jelent a többiek életben maradása, ugyanezt mondhatjuk a vizimentés esetéről is.

A *tiszta altruizmus* is létezik, mégha nem is olyan gyakori társadalmi jelenség, mint a reciprok altruizmus. A tiszta altruizmus példája – amit az önző ember paradigmáját valló nézetek ellenében mindig fel szokás mutatni – a névtelen adományozó személye, akinek tényleges létezését aligha lehetne tagadni (az adományozás ténye önmagában még nem lenne elég az altruizmus minősítéséhez, mert a „nyilvános” altruizmus valóban sok esetben csak önző célokat takar, valójában presztízs vagy ismertség megszerzésének szándékát találhatjuk az ilyen cselekvések hátterében). Hogy miért követik bizonyos emberek az önzetlen altruizmus parancsát, nem tudjuk megmagyarázni a cselekvéseméleti modellünk eddig használt fogalmaival. A normák interiorizálásának, beépítésének, belsővé tételének mechanizmusainak ismeretében érthetnénk meg az ilyen motivációk működési logikáját. Ez a probléma az *egyéni szocializáció* témaköre alá sorolható be.

* * *

A reciprocitás fogalma két szereplőt feltételez. Az egyik a *Donor*, aki valamilyen előnyben részesíti a másikat, aki valamilyen „áldozatot” hoz. A másik szerepben a *Recipiens*

van, aki a kedvezményezett, aki a másik által biztosított előnyt élvez. A kérdés az, hogy miként lehetne modellezni játékelméleti keretek között ezt a kölcsönösségi viszonyt. A válaszhoz több lépésen keresztül juthatunk el. Először azt mutatjuk meg, hogyan lehet eljutni a *direkt reciprocitás*, valamint az ehhez kapcsolható különféle stratégiák fogalmaihoz, majd elemezzük az *indirekt reciprocitás* és a *reputáció* fogalmait, illetve a hozzájuk köthető játékokat.

7.4. Direkt reciprocitás

Az alapjátékok „egyszeres” játékok voltak, amikor is azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a játék nem ismételhető, vagyis a játékosok csak az éppen adott helyzetet értékelik, nem foglalkoznak sem a múlttal, sem a jövővel. Ez annyit jelent, hogy a modellünkből kizártuk a játékosok emlékezetét és a jövőbeni kilátásait. Vannak társadalmi kapcsolatok, amelyekben ez a feltételezés helyénvaló. A piac nagyszámú, egymást nem ismerő szereplői gyakran találkoznak ismeretlenekkel, és azt is gyakran feltételezhetik, hogy a másik féllel soha többé nem fogják látni egymást. Ilyen esetekben a szereplők olyan helyzetben cselekszenek, amelyet valóban jól leír az egyszeres játék fogalma. De nem mindig van így, sőt, sok esetben igenis figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a cselekvők figyelni tudnak, figyelni akarnak mind a múltra, mind a jövőre. Az ilyen kapcsolatot úgy modellezhetjük, hogy az *ismételt játék* fogalmát alkalmazzuk rá.

Az ismételt játékok új helyzetet teremtenek a játékosok számára. Döntéseiket már nem csak az éppen játszott játszma kimeneteinek értékelése szabja meg. Az ilyen játékokban a játékosok számításba veszik a másik játékos múltbeli viselkedését, illetve várható jövőbeni reakcióit. Az éppen meghozandó döntésüket összekötik valahogyan a másik fél múltbeli cselekedetével, illetve a jövőben várható viselkedésével. Egy szép metaforával élve: döntéseinket gyakran befolyásolja a *jövő árnyéka* [AH81], vagyis az a tudat, hogy az aktuális döntéseink befolyással lehetnek mások jövőben hozott döntéseire, aminek viszont következményei lehetnek miránk nézve a jövőben. Ezt a kölcsönösséget, ezt a visszahatást tehát érdemes figyelembe venni akkor, amikor az éppen aktuális döntéseink előtt állunk.

E helyzet leírására a *reciprocitás* fogalma alkalmas (92.o.). A társadalmi dilemmák nagy része ugyanis abból fakad, hogy bár sok esetben a versengő magatartás a racionális egyéni szinten, ám ez közösségi szinten könnyen irracionális végeredményhez vezethet. Az ebből „kivezető utat” a kooperatív magatartás követése jelentheti. A reciprocitásban pedig érezhetően valahogy benne van a kooperáció mozzanata (vagy legalábbis annak lehetősége). A kérdés ezen a ponton az, hogy miként lehet elvárni, biztosítani a kooperatív magatartásminták megjelenését, fennmaradását ilyen körülmények között.

A kooperáció elméletének talán legtöbbet hivatkozott szerzője *Robert Axelrod*, aki a nyolcvanas években egy – azóta nagyon híressé vált – kísérletet hirdetett meg és vezényelt le, amiről aztán írt is egy nagyhatású könyvet [Axe84]. Axelrod kísérlete voltaképpen egy szimulációs játék volt. A fogolydilemma helyzetét alapul véve arra kérte a kísérletre jelentkezőket, hogy írjanak olyan számítógépes programokat, amelyek az általuk legjobbnak tartott stratégiát valósítják meg egy sokszor ismételt fogolydilemma játéksorozatban. Az ismételt játékok helyzetét úgy szimulálták, hogy a játékstratégiákat reprezentáló programokat nagyon sok alkalommal játszották egymás ellen. Ezek a programok mind a kooperálás vagy dezertálás opciói közül választottak valahogyan a fogolydilemmának megfelelő preferenciamátrix szerinti ismételt döntési helyzetekben. Minden egyes játék után azt az értéket kapták meg a programok, ame-

lyet az egymás elleni játék konkrét kimenete eredményezett (az alábbi nyereménymátrix alapján: $R = 3, T = 5, S = 0, P = 1$). A tornát végül az a stratégia nyerte meg, amelyik a legtöbb pontot tudta így összegyűjteni.

Az volt a kísérlet fő kérdése, hogy melyik stratégia lesz a nyertes a játéksorozat végén. Minden stratégia (program) játszott minden más stratégiával (programmal) szemben. Sokféle stratégiával neveztek a versenyzők. A programok között sok olyan volt, amelyik az egoista magatartást szimulálta valahogyan. Az előzetes várakozás szerint valamilyen dezertáló jellegű (egoista) stratégiának kellett volna nyernie. Mindenki meglepetésére azonban a 'tit for tat' (TFT) névre keresztelt stratégia lett a torna nyertese, amit *Anatol Rapoport* neves szociálpszichológus és a játékelméletben is otthonos szakember küldött be.

A tit for tat stratégia nagyon egyszerű szerkezetű, amit egy hihetetlenül rövid programmal meg lehet valósítani. A stratégia lényege az, hogy az első lépésben kooperál, aztán mindig a partner előző lépését ismétli, vagyis kooperálásra kooperálással, dezertálásra dezertálással válaszol. Ez a „vonása” a reciprocitás jelenségéhez teszi hasonlatossá.

A TFT mellett bonyolultabb, az ellenfelek lépéseit különféle módokon figyelembevevő stratégiákat is szimuláltak, de játszott pár egyszerű, feltétel nélküli stratégia is. A tiszta egoizmus magatartását a minden lépésben dezertáló programmal ('ALLD') lehetett megvalósítani. Ennek „ellentettje” volt a tiszta altruizmust leképező, minden lépésben feltétel nélkül kooperáló stratégia ('ALLC', amit olykor 'Poor-Trustng-Fool' stratégiának is neveznek). A 'Random' stratégia véletlenszerűen választott a kooperálás és dezertálás között (tehát ez is feltétel nélküli volt). A 'Go-by-Majority' szabály az első fordulót kooperációval kezdte, majd a partnere történetéből kiszámolta, hogy a másik hányszor kooperált, illetve dezertált az addigi játékok során. Ha a partner dezertálásainak száma fölülmúlta kooperálásainak mennyiségét, akkor a Go-by-Majority stratégia dezertált, különben kooperált.

Azok a szimulációs kísérletek, amelyekben a játékelméleti helyzeteket számítógépes programok segítségével próbálják meg elemezni, az *evolúciós játékelmélet* területére tartoznak. Ilyen esetekben a lehetséges stratégiákat úgy vizsgálják, hogy számítógépen „versenyeztetik” őket. A stratégiákat reprezentáló programokat rengetegszer lefuttatják egymás ellenében, és az ilyen szimulációk végeredményei alapján értékeli a stratégiák sikerességét.

Az érdeklődés kedvéért megjegyzem, hogy a később meghirdetett második fordulóban, amikor már a korábbi tapasztalatok birtokában lehetett benevezni, és persze akár új programmal elindulni, megint csak a tit for tat stratégia nyert.

Mindenkit meglepett Axelrod szimulációs kísérletének végeredménye. Pedig Axelrod a könyvében olyan létező társadalmi, történelmi példákat is bemutatott, amelyek a kooperatív viselkedés „megvalósíthatóságát” szimulációs kísérletek nélkül is bizonyították. Ezek közül a legtanulságosabb eset az első világháború lövészárkaiban egymással farkasszemet néző, ellenséges csapatokhoz tartozó katonák közti kooperáció létrejöttét írta le [Axe84, 73-87]. A történelmi dokumentumok minden kétséget kizáróan rögzítették az ilyen eseményeket. A lövészárkokban egymással szemben álló „mezei” katonák között olyan kooperatív magatartás alakult ki és maradt fent sok esetben (a parancsnokaik mindenféle tiltó, büntető rendelkezései ellenére), amely a fogolydilemmaszerű helyzetben csak azzal volt magyarázható, hogy a naponta ismétlődő „játék” a tit for tat stratégiához hasonló, reciprok hozzáállást alakított ki az érintettekben. Érdekes volt kooperálásra (vagyis abban a helyzetben a nem lövésre) kooperálással (vagyis nem lövéssel) válaszolni, mert ez a túlélés lehetőségét növelte mindkét fél számára. Viszont ha valaki mégis tüzelni kezdett az egyik oldalon, akkor azt azonnal meg kellett torolni a másik oldalon (vagyis viszonozni kellett a fegyvertüzet), hogy az ellenfél lássa, ők nem „gyengességből” nem

lőttek korábban.

A TFT a *szigorú reciprocitás* maximája. Előnye, hogy nehéz kizsákmányolni, mert a dezertálást azonnal bünteti. Ebben az értelemben ez a stratégia erősen *bosszúálló* vagy *megtorló* jellegű. Ennek az azonnali visszhangnak, ennek az azonnali megtorlásnak van egy nagy hátránya: könnyen kialakít és sokáig fenntart dezertálási köröket, vagyis túlzottan bosszúálló, megtorló jellegű magatartásnak kell itélnünk. Ez a stratégia egyetlen dezertáló lépés után kialakítja a kölcsönös visszavágások, a végtelen bosszú, állandósult megtorlások ciklusát.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy nagyon sok olyan társadalmi helyzet van, amelyben ennél megbocsátóbbak az emberek. Előfordulhat, hogy az egyik fél a kapcsolat elején még megpróbálkozik a dezertálással, noha általában el van szánva a kooperációra, vagy az is lehet, hogy valamilyen hiba folytán dezertál (rossz gombot nyom meg, téved valamiben), vagy külső körülmények akadályozhatják meg a kooperálásban (baleset, akadályoztatás), lehet, hogy valaki nem rendelkezik a kooperációhoz szükséges erőforrásokkal, és az is elképzelhető, hogy a valójában kooperatív magatartást egyszerűen félreérti, rosszul interpretálja a másik fél. És egy-egy ilyen „hiba” után a TFT már véglegesítheti a bosszú, a megtorlás végtelen ciklusát.

Márpedig a tényleges társadalmi gyakorlatban előfordulnak hibázások, balesetek, félreértések. Még ha más helyzetre is alkalmazta, *Reinhard Selten* szép metaforáját átveve azt mondhatjuk, hogy a „reszkető kéz” olykor mellényúl. Az ilyen hibázási lehetőségeket érdemes a stratégiákban is figyelembe venni, lekezelni valahogy. Axelrod szimulációs kísérletei erre azért nem voltak alkalmasak, mert számítógépes, mondhatni, steril környezetben valósultak meg, amelyekben sosem fordulhat elő hiba, tévedés, zavar a játékosok (vagyis a programok) viselkedésében. A TFT stratégia társadalmilag steril környezetben működik igazán jól, de a valós társadalmi helyzetek „piszkosak”. Kellene valamit találnunk, amivel modellezhetnénk az ilyen hibázási lehetőségeket. Ha ezekre általánosan azt mondjuk, hogy a társadalmi kapcsolat során zavaró tényezők (mérnöki terminussal: zajok) befolyásolják a felek kommunikációját, akkor a TFT-ben megtettesülő szigorú reciprocitás káros lehet. Szépen mutatja ezt az a szimuláció, amely már nagyon alacsony (egy százalékos) hibalehetőséget megengedő játéksorozatban csak TFT-stratégiákat engedett meg egymás ellen, és a TFT stratégia még e kicsi hibázási ráta mellett is nagy arányban (25%-ban) fordult át *megtorlási spirálba* [Axe84].

Sokféle stratégiát kipróbáltak az idők során „zajos környezetben” szimulált játékokban, és sok esetben (bár nem mindig) a TFT-nél „nagylelkűbb”, „megbocsátóbb” stratégiák eredményesebbnek bizonyultak [Kol93b], [Kol93a].

A nagylelkűséget zajmentes környezetben is szimulálni lehet. A *tit for two tat* (TF2T) stratégia zajmentes (tehát determinisztikus) és nagylelkű, mivel a partner egyszeri dezertálására is még kooperálással válaszol, és csak ezek után (vagyis két egymást követő dezertálást követően) vált át a megtorló magatartásra [Axe84]. Ez a stratégia nem azonnal, nem olyan gyorsan büntet, mint a többi, megtorlásokra alapuló stratégia, de azért még *reaktív*, ami annyit jelent, hogy mindig a partner viselkedésre reagál, nem tesz mást, mint a másik. Természetesen a TF2T stratégia zajmentes környezetben még inkább eredményes lehet [Kol93a].

Másként megbocsátó stratégia a TAT+x [Kol93a]. Ez olyan játékokban alkalmazható, amelyekben a kooperálás vagy dezertálás értékét pontokban (számokban) lehet kifejezni (ha például egy játékos dezertál, akkor 0 pontot, ha pedig kooperál, akkor 10 pontot kap a partnere). A TAT+x stratégia kooperálással kezd, majd a partner dezertálására mindig x ponttal többet ad vissza a partnerének, míg a kooperálásra kooperálással válaszol (Peter Kollock x=2 és x=1 értékekkel végzett empirikus kísérleteket [Kol93a]). Ez a stratégia szintén

nagylelkűnek mondható, hiszen a dezertálást nem ugyanolyan erővel torolja meg. A stratégia *proaktív*nak mondható, azaz másfajta kooperációs mintát mutat a partner felé, hiszen a partner dezertálása ellenére legalább részleges kooperációs hozzáállást tanúsít, amivel bátoríthatja a másik felet a kooperációs magatartás követésére.

A TFT stratégiát a „másik irányban” is meg lehet változtatni. A TAT-1 módszer segítségével a „környfont csaló” viselkedést szimulálhatjuk [Kol93a]. Dezertálni ugyanis nemcsak úgy lehet, hogy teljesen visszautasítja valaki a kooperációs cselekvési alternatívát. Az is előfordulhat, hogy valaki „észrevétlenül, kis lépésekben” próbál meg dezertálni, például kicsivel kevesebbet valósít meg a kooperációs viselkedésből. Ezt a magatartást úgy lehet modellezni, ha *i*) feltételezzük, hogy a cselekvési lehetőségeket pontokkal is ki lehet fejezni, illetve *ii*) a cselekvő személy a partner kooperációjára kooperálással válaszol, de ezt alacsonyabb szinten teszi meg (amit azzal modellezhetünk, hogy kevesebb pontot rendelünk a „csökkentett szintű kooperációhoz”).

Az Axelrod utáni szimulációs kísérletek már mind abból a tapasztalatból indultak ki, hogy a TFT stratégia hibátlan, *zajmentes* környezetben lehet igazán eredményes. A konzisztencia, a hibátlanság feltételezése azonban nehezen tűnt tarthatónak a társadalmi gyakorlat ismeretében, ezért a további elemzések már azokat a modellezési lehetőségeket keresték, amelyek révén pontosabban leírhatjuk a zajokkal, hibákkal, félreértelmességekkel teli társadalmi gyakorlat játszmaíit. A mindennapok világában nem mindig egyezik a szándékolt és a ténylegesen megvalósuló cselekedetek tartalma. Megígérjük, hogy elküldünk egy emailt valakinek, de egy rossz címzés vagy a hálózat hibája miatt a partnerünk nem kapja meg az üzenetet. Adott időpontra nem érünk oda egy találkozóra, mert közlekedési dugóba kerülünk. Félreértjük, amit mond nekünk valaki, és megsértődünk rá. Kölcsön kérünk valakitől, de a határidő előtt egy nappal ellopják a pénztárcánkat, ezért nem tudjuk visszaadni a pénzt. Sokáig folytathatnánk a példák sorát. A tényleges társadalmi gyakorlatban téves értelmezések, nem igazán szándékolt cselekedetek vagy a kooperációt megakadályozó külső hatások miatt könnyen előfordulhatnak 'társadalmi hibák' [Kol93b].

A zajosságot vagyis a hibázás, a nem-szándékolt kimenet, az akadályoztatás, a félreértelmesség, a félreértés lehetőségét azzal lehet a legegyszerűbben szimulálni, hogy a válaszlépések egyértelműségét, bizonyosságát feloldjuk, vagy másként szólva, fellazítjuk a stratégiák szigorú szabályhoz kötöttségét, *determinisztikusságát*. Ezt azáltal tehetjük meg, hogy a válaszlépéseket valószínűségekhez kötjük. Ha egy stratégiában valamely lépésben kooperálás (dezertálás) van előírva, akkor *zajmentes* környezetet feltételezve a kooperációra biztosan kooperálással, a dezertálásra biztosan dezertálással kell válaszolni. A 'biztosan' itt azt jelenti, hogy teljes valószínűséggel ($p=1$) valósul meg az elvárt esemény. Ám zajos környezetben a másik fél kooperálására (dezertálására) nem a biztos kooperálás (dezertálás) lesz a válasz, hanem p valószínűséggel fog kooperálni és $1-p$ valószínűséggel fog dezertálni a 'zajkezelő stratégiát' alkalmazó játékos. A p értékének változtatásával lehet igazodni a zajok, hibák, félreértések valószínűségére vonatkozó becslésekhez.

Sokféle stratégiát megfogalmaztak már az idők során, amelyeket számítógépes szimulációs játékok segítségével lehetett egymással összehasonlítani. Ezek közé tartozik – többek között – a *nagylelkű* TFT (generous TFT – GTFT), a *gyanakvó* TFT (suspicious TFT – STFT), amelyek a tit for tat stratégia módosított változatai. Akad olyan stratégia is, amely nem a reciprocitás logikáján alapul, mint például a *Pavlov-módszer* (vagy másként: *win-stay, lose-shift* stratégia) vagy a *zordraváltó* stratégia (grim trigger).

A számítógépes szimulációk alapján a zajos környezetben a leginkább sikeresnek

mondható stratégia a Pavlov-módszer (vagy WSLs-stratégia). Ez a stratégia a hibák kezelésének képességén túl még arra is képes, hogy kihasználja a feltétlen kooperációs mintát követő játékosok jóindulatát, és ezzel megakadályozza az örökös kooperálók felbukkanását követő dezertálási hullám kialakulását, azok negatív hatásait [NS93]. Utóbbi képesség azt jelenti, hogy a Pavlov-módszer „meg tudja előzni” az olyan helyzetek kialakulását, amelyek azután jönnének létre, hogy valamiért nagyobb számban jelennek meg a minden körülmények között kooperáló (allC-t követő) játékosok, majd egy második hullámban megszorodnak az őket kizsákmányoló örökös dezertálók (allD). Ilyenkor széles körben elterjedne a dezertáló magatartás, ám a Pavlov-stratégia képes blokkolni ezt a folyamatot.

A *nagylelkű tit for tat* (generous TFT – GTFT) stratégia sztochasztikus. Az első lépésben kooperál, aztán a partner kooperációjára még biztosan (tehát $p=1$ valószínűséggel) kooperálással válaszol, ám a másik fél dezertálására nem a biztos dezertálás lesz a válasz, hanem q valószínűséggel fog kooperálni és $1-q$ valószínűséggel fog dezertálni. Számítógépes szimulációkkal azt az eredményt hozták ki, hogy $q = 1/3$ esetén a GTFT sikeresebb tudott lenni a többi stratégiánál [NS92].

A *gyanakvó tit for tat* (suspicious TFT – STFT) stratégia csak annyiban tér el az eredeti TFT-től [Kol93a], hogy az első lépésben dezertálással kezd (utána pedig mindig az ellenfele lépéseit ismétli). Magyarra talán még jobb lenne bizalmatlan TFT-nek fordítani.

A *zordraváltó stratégia* (grim trigger vagy csak grim vagy csak trigger stratégia) egyetlen feltétellel „fellazított” determinisztikus szabályrendszer. A lényege: kooperálással kezd, amit a partner első dezertálásig folytat, majd attól kezdve örökös dezertálásra tér át [Bin92]. A stratégia bár barátságosan, altruista módon indít, kíméletlenül megtorló, amely a dezertálásba váltás után már feltétel-nélkülinek mondható. Ezt a stratégiát többszereplős játékokban úgy alkalmazzák, hogy a felek addig folytatják a kooperációt, amíg mindenki ezt teszi, és amint valaki dezertál, mindenki abbahagyja a kooperálást [Kol93b].

A *Pavlov*-stratégia nem racionális, nem előrelátó módszer, hanem a kooperálás és dezertálás valószínűségét folyamatosan változtató, tanuló algoritmus [KK89], [KK93]. A ismételt fogolydilemma játékokban a Pavlov-stratégia akkor működhet értelmes módon, ha vannak alternatív stratégiák, amelyektől a Pavlov-stratégia tanulhat (ilyen más stratégia lehet például a teljes kooperáció, a teljes dezertálás vagy a TFT). A Pavlov-stratégia a legelső lépését véletlenszerűen választja ki. A következő lépésekben azonban mindig módosítja azt a valószínűséget, amit a kooperálás vagy a dezertálás opcióhoz rendel aszerint, hogy a saját előző lépésével milyen eredményre jutott a játékban. Ezt a viselkedést tanulásként is értelmezhetjük. A Pavlov stratégia úgy működik, hogy a kooperálásért kapott jutalom és a dezertálásért kiosztott büntetés megnöveli a kooperálás és csökkenti a dezertálás valószínűségét, míg a kooperálásért kapott büntetés és a dezertálásért kapott dicséret csökkenti a kooperálás és növeli a dezertálás valószínűségét a következő lépésben. Utóbbi két esetre jó példa a fogolydilemma kísértési (T), illetve szívási (S) kimenete: kísértés esetén a játékos dezertál, mégis a legnagyobb jutalmat kapja, míg a szívás esetén a kooperáció esetén a legnagyobb a vesztesége.

A Pavlov-módszertan sok területen alkalmazható – főleg, ahol az ismétlődő helyzetekben tanulás befolyásolja a döntéseket. A stratégiára éppen ezért ráhúzták még a 'ha győzöl, maradj, ha vesztesz, lépj' (win-stay, lose-shift – WSLs) elnevezést is [NS93], amit a hétköznapi nyelv a 'győztes csapaton ne változtass' elv megfogalmazásával fejez ki (amibe beleérthetjük azt a kitétel is, hogy a 'vesztes csapaton változtatni kell'). A számítógépes szimulációk szerint a Pavlov/WSLS stratégia sikeresebb tud lenni, mint a nagylelkű TFT, mert egyrészt ez is korrigálni tudja a véletlenszerű hibákat, másrészt viszont képes kizsákmányolni a feltétlen kooperálókat és ezzel megakadályozni azok elterjedését, ami azért fontos, mert a feltétlen kooperálók arányának növekedése mindig maga után vonja a feltétlen dezertálók megjelenését, ami viszont aláaknázhatja az összes többi magatartásminta fennmaradási esélyeit [NS93].

A soklépéses stratégiák kifermálásának és alkalmazásának legtöbbször és leginkább az a

célja, hogy el lehessen érni valahogyan, hogy a többiek kooperáljanak. Egy stratégiát persze nem feltétlen kell a kooperálás-dezertálás dichotómiára alapozni. Elképzelhetőek másfajta korrekciós mechanizmusok, a stratégia lépéseinek „hangolásán” túl akad más lehetőség is a kooperációs minta „kikényszerítésére”, fenntartására.

Azt is meg lehet tenni, hogy nem a saját lépésein hangol a játékos azért, hogy a másik felet minél inkább a kooperációra bírja, hanem a partnere dezertálása esetén egyszerűen kizárja őt a játékból (ezért *out for tat* stratégiának is nevezik). Ez a stratégia egyszerű: kooperációval kell kezdeni, és mindaddig kooperálni kell, amíg a partner is azt teszi, de amint a másik dezertál, ott kell hagyni őt, azaz ki kell szállni a játékból [Kol93a, 197]. Tovább finomíthatnánk a modellünkön, ha a kooperáció-dezertálás dichotómia helyett több fokozatot engednénk meg, és bevezetnénk a fokozatos kooperálás lehetőségét [Kol93b], [Kol93a], azonban ezt a szálát nem bontom ki könyvemben.

* * *

Az eddig bemutatott játékok mind szimultán jellegűek voltak, vagyis a játékosok egyszerre döntöttek. Ebben az a lényeg, hogy a játékosok úgy hozzák meg a döntéseiket, hogy közben nem tudják, hogyan választ a másik fél a döntési alternatívák közül. Sok esetben azonban másként döntünk. Vannak társadalmi helyzetek, amelyekben a másik fél döntéseinek ismeretében választhatunk a lehetőségeink közül. Az ilyen helyzeteket a szekvenciális vagy alternáló játékokkal modellezhetjük (??o.). E helyzet fontos vonása, hogy a szereplők döntései között – rövidebb-hosszabb, de érzékelhető – idő telik el. Ezért ismerik a játékosok egymás döntéseit. Az a tény, hogy a szekvenciális játékokban egymást váltják a döntések, komoly változásokat indukál a játékok lezajlásában, végeredményében (ennek szemléltetésre lentebb összehasonlítunk két példajátékot). A szekvenciális játékok azért fontosak számunkra, mert velük modellezni lehet a viszonzások időbeli eltolódásának jelenségét, ami a reciprok magatartás elválaszthatatlan velejárója.

Az időbeni eltolódás jelenségét bemutattam a reciprocitás fogalmának tárgyalásakor (92.o.). Ez a vonás azonban már az állatvilágban megfigyelt reciprok altruizmus jelenségében is tetten érhető. A fiatalabb baboon majmok között például mindig akadnak olyanok, akik veszekedésbe kezdenek a nőstényeket birtokló vezérhímmel, míg társaik az így „szabaddá váló” nőstényekkel foglalkozhatnak. A kockázatot vállaló egyed aztán a következő ilyen alkalommal már a „haszonélvezők” között lesz, ami annyit jelent, hogy időben eltolva kapja meg korábbi költségeinek ellenértékét [Tri85]. A dél-afrikai vámpírdenevérek is átadják az éjszakai portyázásaik során „begyűjtött” marhavér-tartalékaikat az erre rászoruló társaiknak [NS94].

Könnyen szemléltethetem a szimultán és a szekvenciális játékok végeredményt módosító hatását, ha úgy hasonlíthatom össze őket, hogy a két játékban ugyanazt a stratégiát játszásk a játékosok (a TFT-t) – és természetesen mindkét játékba beépítve a hibázás lehetőségét. A véletlen hibákat C-vel, illetve D-vel jelölöm. Ekkor a TFT-stratégia épp az ellenkező tartalmú lépés megtételét írná elő, csak a hiba miatt következik be az így megjelölt lépés.

<i>szimultán játék</i>	
	1 2 3 4 5 6 7 8 ... 22 23 24 25 ... 51 52 53 ... 94 95 96 97 ...
Ego	C C C <u>D</u> C D C D ... D <u>D</u> D D ... D <u>C</u> D ... D C C C ...
Alter	C C C C D C D C ... C D D D ... D D C ... C <u>C</u> C C ...

A szimultán játékban a kezdeti kooperációs hullámot a 4. lépés hibája folytán a dezertálást és kooperálást váltogató sorozat váltja, amit a 23. forduló újabb hibája kettős dezertálásba

fordít át. Ez tart az 51. fordulóig, amikor a következő (52.) lépés visszaállítja a „váltogató” mintát. Végül a 95. forduló a kölcsönös kooperálás állapotába billenti át a folyamatot. A szimultán játékokban a két „egynemű állapotot” (vagyis a kettős kooperálást és a kettős dezertálást) mindig egy vegyes mintázatú lépéssor köti össze.

szekvenciális játék

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43
Ego	C	C	C	<u>D</u>	D	D	D	D	...	D	<u>C</u>	C	C	C	C	...						
Alter	C	C	C	D	D	D	D	...	D	C	C	C	C	C	...							

A szekvenciális játék kölcsönös kooperációval indul, ám az 5. fordulóban egy véletlen dezertálással azonnal átfordul a játék a kettős dezertálásba, amit viszont egy újabb hiba (a 36. lépés kooperációja) megint csak egyből kölcsönös kooperációra vált. Ebben a játékban a teljes kooperáció és a teljes dezertálás váltja egymást (nincs „egymást váltó, vegyes állapot”).

A számítógépes szimulációk szerint a szekvenciális játékokban legtöbbször a nagylelkű TFT stratégia egy változata bizonyul a leginkább sikeresnek [NS94].

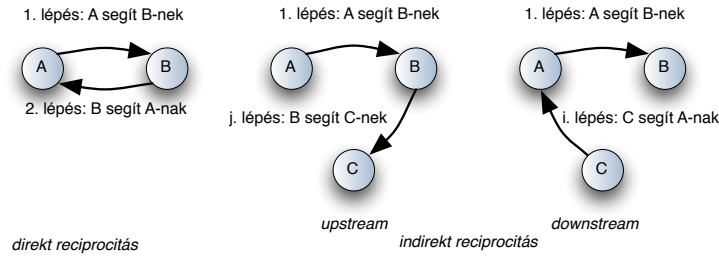
7.5. Indirekt reciprocitás, reputáció

„Mindig menj el mások temetésére, különben ők sem jönnek el a tiedre.” (Yogi Berra, baseball-játékos)

A direkt reciprocitás fogalma modellezhető az ismételt játékok segítségével. Van azonban egy komoly hátránya ennek a megoldásnak. Eddig ugyanis – kimondva, kimondatlan is – azt feltételeztük, hogy a játékosok ismerik egymást, ismerik egymás múltbeli magatartását, valamint számítanak arra, hogy a jövőben is találkozni fognak. Ezek a feltételek – ha teljesülnek – valóban meghatározó módon befolyásolják döntéseinket. Ám a társadalmi gyakorlatban sokszor nem állnak fent a direkt reciprocitás létrejöttéhez szükséges feltételek, a reciprocitás jelenségét mégis felfedezhetjük. Egymást nem ismerő játékosok között is felbukkanhat az reciprocitás jelensége, amit az indirekt reciprocitás fogalmával írhatunk le (a fogalom meghatározását könyvem első részében adtam meg: 94.o.). A kérdés itt az, hogy miként lehet modellezni ezt a jelenséget.

A direkt reciprocitás esetében a két szereplő ismeri egymást, tudják a másiktól, hogy miként viselkedett a korábbi fordulóban (fordulóiban), és ez a kölcsönös tudás kialakíthatja és fenntarthatja bennük a reciprok viselkedést. Az ismerős társadalmi szereplőket erősen motiválja egymás múltbeli cselekedeteire vonatkozó tudásuk. Az indirekt reciprocitás jelenségét másként kell modelleznünk. Azért kell más megoldást keresni, mert rengeteg olyan társadalmi helyzet létezik, amelyben nem feltételezhetjük azt, hogy az egymással kapcsolatba kerülő személyek ismerik egymást. Sőt, a legtöbb modellezési kísérlet során inkább az ellenkezőjét tételezik, vagyis kizárják azt, hogy a szereplők több alkalommal is kapcsolatba kerülhessenek egymással, és bármilyen ismeretük legyen egymásról.

Kétfajta indirekt reciprocitásról beszélhetünk attól függően, hogy a jelenség létrejöttéhez fogalmilag szükséges három szereplő között milyen viszonyokat feltételezhetünk [NS05].

Az ábrán a direkt reciprocitást és az indirekt reciprocitás két fajtáját mutatom be. A direkt reciprocitás a partnerek közvetlen kapcsolatán, az így kialakuló kölcsönösségen alapul. Az indirekt reciprocitás megértéséhez kétféle viszonyt kell figyelembe venni. Könnyebb megérteni azt a helyzetet, amikor valakinek segítettek (ábránkon a B-nek), és ezután ő is segítséget nyújt egy harmadik személynek (C-nek), mert itt „könnyebben” találhatunk motivációt B esetében (ezt nevezik upstream reciprocitásnak). „Nehezebben” lehet magyarázni azt, hogy miként ér körbe a „reciprocitási gyűrű”, vagyis a C személy hogyan és miért adja vissza A-nak a segítséget (amit downstream reciprocitásnak hívnak). Akárhogy is, az a fontos tény, hogy amíg a direkt reciprocitás során a kooperáló fél abban bízhat, hogy a kedvezményezett visszaadja a neki nyújtott segítséget, addig az indirekt reciprocitás lényege az, hogy nem a kedvezményezett, hanem valaki más fogja „ellentételezni” a Donor támogatását.

A reciprocitás fő kérdése az, hogy a döntéshozó mikor válassza a kooperálást és mikor a dezertálást. A direkt reciprocitás esetében vagy feltételnélküli cselekvési maximák (feltétlen kooperálás vagy feltétlen dezertálás) vagy a másik cselekvéséhez igazodó, feltételes stratégiák (pl. TFT) szabják meg a döntéseket. Ebben az esetben szükség van emlékezetre, hiszen csak így lehet az aktuális döntést a partner korábbi cselekvéséhez igazítani. A feltétel nélküli stratégiák működőképesek az indirekt reciprocitás világában is, hiszen ezek alkalmazásához nincs szükség a másik fél ismeretére. A feltételes stratégiákhoz azonban nem áll rendelkezésre közvetlen információ a másik fél korábbi cselekvéseiről, ha nem ismerik egymást a felek. Ekkor valamilyen jelzésre, valamifajta társadalmi címkekre van szükség, amit a személyekhez lehet „ragasztani”, és amelyre támaszkodva már feltételes stratégiákat lehet követni. Ezeket a minősítéseket persze minden cselekvő számára hozzáférhetővé kell tenni, hiszen ezek a címkek segítik a cselekvőket abban, hogy a partnereiket *értékelni* tudják, és az értékelés, a partner minősítése alapján döntéseiket meghozhassák.

A kulcskérdés itt a partner (Alter) értékelése. Mivel nem feltételezhetjük, hogy a cselekvők ismerik egymást, vagyis az emlékezetükben nincs a partnerük korábbi cselekvéseiről semmi, ezért kell valami nyilvános információ arról, érdemes-e a másik fél a kooperáláson keresztül megvalósuló „támogatásra”. Ezt a jelenséget a *reputáció* fogalmával írhatjuk le (94.o.). Ha a direkt reciprocitást a direkt árucserével állítjuk párhuzamba, akkor az indirekt reciprocitás jelenségét a pénz alapú cseréhez hasonlíthatjuk, ahol a pénz szerepét a reputáció tölti be [Now06].

Az indirekt reciprocitás jelenségét elemezve pár új fogalmat, illetve néhány új terminust (új elnevezést) kell bevezetnünk. Ebben a kontextusban a játékelmélet szereplői

közül (akiket eddig Alternak és Egónak hívtunk) a vizsgált döntéshozót (Egót) olykor *Donornak*, míg a partnerét (Altert, akivel kapcsolatban a döntést hozzák), *Recipiensnek* nevezzük. Amikor egy társadalmi kapcsolaton belül a Donor kooperál, akkor az előnyös lehet a Recipiensnek (ezért beszélnek az indirekt reciprocitás kapcsán mindig segítségnyújtásról). A Recipiens hasznát jelöljük b -vel (az angol 'benefit' = előny szóra utalva). A Donor segítségnyújtása mindig költségekkel jár a maga számára, amit jelöljünk c -vel ('cost' = költség).

Mivel a dezertálás esetén ez a költség nem jelentkezik, rövid távon nem érne meg az altruista viselkedés a Donor szempontjából, hiszen a segítségnyújtásból nem látszik semmi közvetlen előny számára. A kérdés azonban az, hogy egy későbbi játékban vajon kap-e, kaphat-e támogatást valaki más, egy harmadik személy részéről a mostani Donor (aki akkor már a Recipiens szerepében lesz). Erre gondolva a Donor haszna a támogatásból az lehet a „jelenben”, hogy a mostani segítségnyújtásával növelheti annak valószínűségét, hogy ő is támogatást kaphasson másoktól később, a „jövőben”. Ehhez persze feltételeznünk kell azt, hogy a jövőbeni haszon nagyobb lesz, mint a jelen költsége, vagyis $b > c$. Ekkor Donor egy olyan „időben elnyújtott játékba” kerül, amelyben az alábbi hasznok jellemzik az egyes kimeneteket:

	Valaki segít a jövőben	Senki sem segít a jövőben
Donor segít a jelenben	$b - c$	$-c$
Donor nem segít a jelenben	b	0

Mivel $b > b - c > 0 > -c$, ezért az így definiált játék preferenciamátrixa a fogolydilemma mintázatához hasonlít. A kérdés az, hogy ebben a helyzetben milyen módon lehet elérni, hogy a kooperáló, azaz a segítő magatartás váljék dominánssá.

Ehhez arra van szükség, hogy mindazok a személyek, akik a jövőben támogathatják a Donort, azok tudjanak arról, hogy a Donor a jelenben segített-e a Recipiensnek vagy sem. Ennek jelzésére olyan címkét kell a Donorhoz rendelni, ami ezt jelzi valahogyan, amivel megoldható ez az értékelési probléma. Ha képesek vagyunk valahogyan a jelenbeni kooperációs viselkedésünket a jövőben is „láthatóvá tenni”, akkor azt remélhetjük, hogy erre alapozva a jövőbeni partnerünk ezt viszonzva segít majd nekünk, tehát a jelenbeli támogatásunk a jövőbe történő beruházásként is felfogható. Ezt a címkét, ezt a minősítést nevezhetjük reputációnak, és ez a reputációs címke az indirekt reciprocitás alapja. Az igazán fontos kérdés az, hogy milyen mechanizmusok révén lehet az indirekt reciprocitás jelenségének kialakulását, fennmaradását biztosítani. A különféle modellek, formalizálási, megoldási javaslatok leginkább abban térnek el egymástól, hogy milyen értékelési rendszert alkalmaznak.

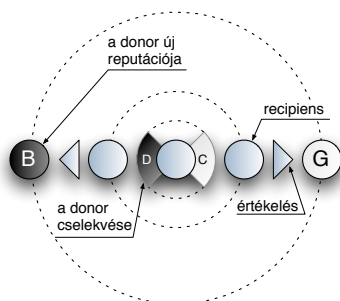
Az indirekt reciprocitás fogalmát *Martin A. Nowak* és *Karl Sigmund* formalizálta először [NS98b], [NS98a]. Javasoltak egy nagyon egyszerű – fekete-fehér világképen alapuló – értékelési rendszert, amelyben a reputáció értéke vagy *jó* ($G = \text{good}$) vagy *rossz* ($B = \text{bad}$) lehet. Ennek alapján a játékosok is bináris módon írhatók le, vagyis azt mondhatjuk, hogy a játékos vagy *Jó* vagy *Rossz* (a nagy kezdőbetűvel ezentúl mindig a játékost jelöljük). Nowak és Sigmund modelljében a Donor nagyon egyszerű *cselekvési szabály* szerint viselkedik: minden Jóval szemben kooperál, minden Rosszal szemben dezertál.

A Donor viselkedésére vonatkozó *értékelési rendszer* működése, amit a Nowak–Sig-

mund szerzőpár *kép-mutatónak* (*image score, scoring* módszernek) nevezett el, egyszerű logikán alapul. Mindenki 'jó' minősítéssel indul a játékban. Minden egyes döntés után a Donor képe (imázs) aszerint változik, hogy segítette-e a Recipienst vagy nem. Ha a Donor kooperált, vagyis segített, akkor megmarad Jónak, dezertálás esetén, vagyis amikor nem segített, 'rossz' minősítést kap.

Nowak és Sigmund számítógépes szimuláció segítségével szemléltették azt is, hogy a 'scoring' stratégia stabilan fenntarthatja a kooperáció (reciprocitás) jelenségét a közösségen belül.

Az image scoring szabályrendszert grafikusán úgy ábrázolhatjuk, hogy feltüntetjük, mitől, hogyan függ a Donor reputációs minősítése. Mivel ez a módszertan csak a Donor cselekvését értékeli, ezért nem kell figyelembe vennünk, milyen a Donor, illetve a Recipiens reputációja (ezt jelölhetjük a szürke körökkel). A kétféle cselekvés (C vagy D) végrehajtása után a Donor vagy jó (G) vagy rossz (B) minősítést kap.

Ez az értékelési módszer nem figyel arra, hogy milyen minősítése van a Recipiensnek (ezt azzal fejezhetjük ki, hogy a Recipiens esetében nem tüntetjük fel a reputációját, ami lehet rossz is, jó is). A Donor reputációja csak attól függ, hogy milyen cselekvést hajtott végre.

Az evolúciósan stabil stratégia minősítés eléréséhez néhány feltétel teljesülésére van szükség, de ezek részletezésére itt nem térek ki. Fontosnak tartom viszont kiemelni azt a tényt, hogy amikor az ilyen számítógépes szimulációkban azt vizsgálják, hogy kialakul-e, fennmarad-e valamelyik altruista (reciprok) stratégia, akkor ezt a kérdést mindig a feltétlen dezertáló, haszonmaximalizáló (AllD) viselkedéssel való összehasonlítás révén próbálják megválaszolni. Mindig az az érdekes, hogy a játéksorozat végére a dezertáló vagy valamelyik altruista stratégia, esetleg több stratégia keveréke marad-e fent tartósan.

A Nowak–Sigmund szerzőpár által felállított elméleti modellt sokan elfogadták és átvették. Nagyon hamar kiderült azonban, hogy az általuk javasolt scoring-stratégia mégsem annyira jó. Más kutatók megvizsgálták azt, mi történik akkor, ha a modellbe beépítik a hibázás lehetőségét (vagyis azt, hogy a szereplők olykor másként cselekszenek, mint ahogy tipikusan szoktak). A hibázás lehetőségének figyelembe vétele „lerontotta” a scoring stratégia hatékonyságát. A szimulációs, gyakorlati gondok miatt keresni kezdtek más stratégiákat. Az új stratégiák keresésének azonban voltak elméleti mozgatórugói is.

A scoring-stratégia elméletileg is támadható azon az alapon, hogy a benne megvalósuló értékelés helytelen. Azzal ugyanis, hogy a scoring-stratégia előírja a Donornak, hogy a Rosszakat büntetnie kell, vagyis nem szabad őket támogatnia, ugyanakkor a scoring a segítségnyújtás elmaradását, a dezertálást mindenképpen 'rossz' minősítéssel látja el, arra kényszeríti a Donort, hogy amikor Rosszsal kerül szembe, akkor – a stratégia előírását

követve – saját cselekvésével lerontsa önmaga imidzsét. A scoring-stratégia eme vonását sokan támadták mondván, hogy érdemes lenne megkülönböztetni a segítségnyújtás elmaradásának megítélését aszerint, hogy milyen reputációjú emberekről van szó. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a büntetések (vagy általában a cselekvések) értékelésekor diszkriminálni kell, és másként kell (lehet) megítélni a Jó vagy a Rossz megbüntetését. Ez a Donor szerepét más minőségűvé teszi, hiszen a megkülönböztető jellegű büntetés „megteremti” a *diszkriminátor* szerepét, illetve a *diszkriminatív altruizmus* lehetőségét (109.o.). A scoring után megjelenő stratégiák kidolgozásakor már figyelembe vették ezt a diszkriminációs mozzanatot. A scoring-módszert követő, különféle értékelési szabályok értelmezéséhez szükség van arra, hogy a modellünket egy újabb dimenzióval egészítsük ki.

A reputáció jelenségétől elválaszthatatlan kérdés, hogy a Donor milyen információt vesz figyelembe a döntése során. Ebben az összefüggésben a döntések értékeléseknek tekinthetők, hiszen a Donornak értékelnie kell a „dolgokat”. Háromféle szempont szerint teheti ezt meg, ezért háromféle értékelést, értékelési szintet különíthetünk el egymástól [BS05]. Az *elsőrendű értékelés* csak a Donor tényleges cselekedetét veszi figyelembe, vagyis az alapján értékeli, hogy az illető segítséget nyújt-e a másiknak vagy sem (a Donor cselekvése kooperáció vagy dezertálás, C vagy D). A *másodrendű értékelés* során már számít a partner, a Recipiens minősítése, reputációja is (ami vagy jó vagy rossz lehet, azaz G vagy B). A *harmadrendű értékelés* szerint – az előzőeken túl – még a Donor reputációját is figyelembe kell venni a döntési folyamat során (ami újra csak jó vagy rossz lehet, azaz G vagy B). Ezek alapján természetesen eltérő értékelési/döntési módszereket, szabályokat lehet érvényesíteni, amelyek más és más eredményeket hoznak, hozhatnak ki egy-egy játéksorozatból.

A stratégia fogalma alatt eddig a résztvevők preferenciái alapján kialakított döntési-választási-cselekvési mintázatot, szabályt értettünk. Az egyszeri játékoknál a stratégia a meghozott döntéssel volt egyenértékű. Az egymást ismerő felek közt zajló ismételt játékok esetében (vagyis a direkt reciprocitás feltételei között) a stratégia fogalma a sorozatos döntéseket meghatározó szabályrendszer jelentette, ami lehetett sztochasztikus (Pavlov-módszer) vagy determinisztikus (TFT), illetve lehetett feltételes (TFT, GTFT, TF2T) vagy feltétel nélküli (AIC, AID). A reputáció fogalmának modellbe emelése miatt tágítanunk kell ezen az értelmezésen. A stratégiákat ezen túl két részre bontva elemezzük: *cselekvési* (vagy *viselkedési*), illetve *értékelési szabályokat* különítünk el egymástól.

A cselekvési szabály fogalma az eddigiekhez hasonló jelentéssel bír: azt írja le, hogy a különböző feltételek mentén milyen lépéseket tesz a játékos. Az értékelési szabály a reputációs mechanizmus tartalmát rögzíti, vagyis azt, hogy a Donor aktuális cselekvése után hogyan állapítják meg a Donor új reputációs minősítését.

A reputációs információt – elméletileg – a közös tudás, kollektív tudat tartományában kell tartani (44.o.), mert ha nem így lenne, akkor az ismeretlen – a szimulációs kísérletekben véletlenszerűen kiválasztott – cselekvők nem tudnák egymásról a reputációs minősítéseiket, aminek hiányában nem tudnának dönteni a másik támogatásáról. Fontos kérdés, hogy miképpen lehet biztosítani ezt a közös tudást, figyelembe véve azokat az egymásnak ellentmondó szempontokat, hogy minél több ember reputációját szeretnénk ismerni, illetve minél pontosabb reputációs mértéket, reputációs jelzést szeretnénk használni, annál több információt kell tárolni és feldolgozni, ami nehezíti a széles körre kiterjeszhető és pontos reputációs mechanizmusok „menedzselését”.

A direkt reciprocitás viselkedési szabályai vagy feltétel nélküliek (AIC, AID) vagy feltételesek (TFT). Utóbbi esetben a feltételeltséget csak a partner korábbi cselekedeteihez lehet kötni,

hiszen nincs más információ ezen kívül a felekről. Az ilyen információ azonban csak akkor áll rendelkezésre, ha a felek ismerik egymást. Az indirekt reciprocitás szabályszerűségeit úgy kell keresnünk, hogy idegen partnereket feltételezünk, akik csak egymás reputációját ismerik, semmi mást. Ebben az esetben olyan modellt kell építenünk, amelyben a cselekvési szabályok a játékosok reputációjától függenek. Mástól nem függhetnek, hiszen nem áll egyéb információ a résztvevők rendelkezésére.

Mivel fekete-fehér világot feltételezünk, a játékosok vagy Jók vagy Rosszak lehetnek (G vagy B értékkel rendelkezhetnek). Mindegyik esetben vagy kooperál vagy dezertál a Donor (C vagy D). Két eset lehetséges. Vagy csak a Recipiens, vagy mindkét szereplő reputációjától tesszük függővé a Donor cselekvési szabályait. Az első esetben így 2^2 , azaz 4-féle, a második esetben 2^4 , azaz 16-féle cselekvési stratégia lehetséges, és azt mondhatjuk, hogy az előbbieket másodrendű viselkedési szabályok, hiszen kétfajta információra támaszkodnak (a Donor cselekvésére és a Recipiens reputációjára), míg utóbbiak már harmadrendűek, mivel figyelembe vesszük a Donor reputációját is. A négyfajta másodrendű cselekvési szabályt a következőképpen jellemezhetjük:

	G	B
AllC	C	C
AllD	D	D
Disc:Co	C	D
Disc:Oc	D	C

Van két feltétel nélküli szabály (AllC és AllD), és van két feltételes szabály (Disc:Co és Disc:Oc). A feltételesség itt azt jelenti, hogy a Donor diszkriminál a segítségnyújtásban, vagyis a támogatását a Recipiens reputációjához köti. A két lehetséges feltételes szabályból csak az egyik értelmes (Disc:Co), amely a Jót támogatja és a Rosszat nem. A szabály fordítottja (Disc:Oc) nem életszerű.

Ha mindkét szereplő minősítését figyelembe vesszük, akkor a viselkedési stratégiák jellemzésére azt kell megadnunk, hogy a négy lehetséges helyzetben hogyan viselkedik a Donor (támogat vagy nem). A két játékos két-két minősége négy lehetséges állapotot jelent (ha elől a Donor, utána a Recipiens reputációját írjuk, akkor a GG, GB, BG, BB állapotok képzelhetők el. Néhány fontosabb stratégiát bemutatok az alábbi táblázatban.

	GG	GB	BG	BB
AllC	C	C	C	C
AllD	D	D	D	D
Disc:Co	C	D	C	D
Disc:Or	C	D	C	C
Disc:And	D	D	C	D
Disc:Self	D	D	C	C

Ezek közül kettő feltétel nélküli, hiszen a már ismert AllC és AllD stratégiák mindegyik állapotban ugyanazt teszik: vagy mindig kooperálnak (AllC) vagy mindig dezertálnak (AllD). A többi cselekvési szabály azonban már feltételes stratégia, vagyis a résztvevők reputációjához igazítja a cselekvést. Más szavakkal kifejezve azt is mondhatjuk, hogy ha a Donor feltételek szerint támogat, ha a segítségnyújtásában „válogat”, diszkriminál, akkor itt 'diszkriminatív altruizmusról' beszélhetünk (109.o.).

A táblázatban feltüntetett diszkriminatív stratégiáknak életszerű értelmezést adhatunk. A 'Disc:Co' stratégia csak a Recipiens reputációjára figyel: ha az jó, akkor a Donor támogat, ha az rossz, akkor nem (mint a scoring-módszertan esetében). Az 'Disc:Or' viselkedési szabály két szempontra figyel egyszerre. Akkor támogat, ha a Recipiens jó (G) vagy a Donor rossz (B). Ez a módszer már jobban figyel a Donor jövőjére, mert ha rossz a Donor aktuális minősítése, akkor a jövőbeni támogatás megszerzése érdekében akkor is segítséget nyújt, ha egy rossz Recipienssel kerül szembe arra számítva, hogy ezzel javít a saját reputációján (ez a standing-módszerhez kapcsolt cselekvési szabály). Ezzel a megfontolással ellentétes az 'Disc:And' cselekvési stratégia „logikája”, amely inkább a jelenre „koncentrál” azzal, hogy ha Jó a Donor reputációja, akkor nem segíti a Recipient, és csak akkor segíti a jó Recipient, ha a saját reputációja rossz (ez ekvivalens azzal a megfogalmazással, hogy akkor támogat, ha a Recipiens Jó és a Donor rossz – innen a stratégia neve). Másként „önző” a 'Disc:Self' magatartási szabály, amely csak akkor támogatja a Recipient, ha a Donornak rossz a minősítése (ekkor viszont lényegtelen számára, hogy a Recipiens jó-e vagy rossz).

A viselkedési szabályok mellett új elemként felbukkanó értékelési szabályokat úgy jeleníthetjük meg, hogy egy táblázatban feltüntetjük, hogy a Donor új értékelése hogyan függ saját lépéseitől, illetve a Donor és a Recipiens aktuális minősítésétől. Az elsőrendű értékelések során a Donor reputációjának változását csak saját cselekvéséhez kötjük, amit nem nehéz ábrázolni. Ilyen stratégia a már ismert scoring módszer.

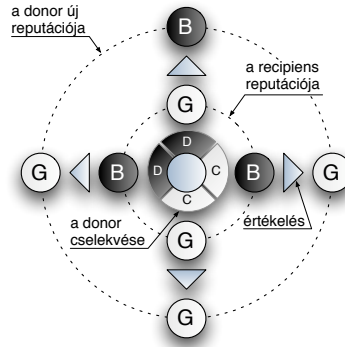
	C	D
scoring	G	B

A másodrendű értékelésekben a Recipiens minősítését (G vagy B) és a Donor cselekvési alternatíváit (C vagy D) egymásra vetítve rögzíthetjük, hogy a különböző kimenetek esetén milyen új minősítést lehet a Donorhoz rendelni (G vagy B). A példa kedvéért a scoring, illetve egy másik (a 'simple standing') stratégiát a következőképpen írhatjuk le:

	C		D	
	G	B	G	B
scoring	G	G	B	B
simple standing	G	G	B	G

A táblázat első sora azt mutatja, hogy a scoring-stratégia Jónak (G) minősíti a Donort, ha segít a Recipiensnek, tehát kooperál (C), és a Donor Rosszá válik, ha nem segít, deztartal (D) – függetlenül attól, hogy milyen a Recipiens reputációja. Ezzel szemben a standing-stratégia jónak értékeli azt, ha a Donor nem segít a rossz Recipiensen (ezt mutatja, hogy a stratégiát jellemző sor negyedik elemének értéke G).

A másodrendű rendszereket grafikusán is reprezentálhatjuk úgy, hogy megadjuk a Donor minősítéseit a Donor kétféle cselekvése, illetve a Recipiens kétféle reputációja alapján. Példaként bemutatom a simple-standing módszer ábrázolási lehetőségét.

A harmadrendű értékeléseket ugyanúgy kezelhetjük, mint a másodrendűeket, csak itt már mindkét játékos reputációját figyelembe kell venni, amit úgy tehetünk meg, hogy egymással összekapcsolva tüntetjük fel a két minősítést (elsőként a Donor, másodikként a Recipiens értékét jelezve), és a partnerek együttes értékelése, illetve a Donor cselekvése alapján „állítjuk elő” a Donor új minősítését.

	C				D			
	GG	GB	BG	BB	GG	GB	BG	BB
scoring	G	G	G	G	B	B	B	B
simple standing	G	G	G	G	B	G	B	G
standing	G	G	G	G	B	G	B	B

A táblázatban feltüntettem a scoring-, a simple-standing- és a standing-módszer mintázatát. A stratégiák bemutatására, értékelésére még visszatérek.

Az értékelési rendszerek három szintjét nem szabad összekevernünk a cselekvések (és normák) három szintjével – mégha némi kapcsolat teremthető is lenne köztük. A másod- és harmadrendű cselekvések csak az „alsóbb szintű” cselekvések szankcionálására vonatkoznak (??), tehát – reputációs terminológiát használva – csak a nem-segítés aktusát ragadhatjuk meg velük, míg az értékelési rendszerek a segítségnyújtás aktusára is figyelnek.

Mielőtt a stratégiák „kimerítő” tárgyalásába kezdenék, érdemes összefoglalnom az indirekt reciprocitásról eddig leírtakat. Az indirekt reciprocitás egész jelensége arról szól, hogy miként lehet egymást nem ismerő emberek között kialakítani és fenntartani a kooperációs magatartást. Az igazi kérdés az, hogy miként lehet biztosítani a kooperációt az elsőrendű cselekvések szintjén. Kiderült, hogy a megoldás társadalmi ösztönzők, különösképpen szankciók alkalmazása a dezertálókkal szemben. A büntetés nem ugyanazon a szinten értékelhető, mint a társadalmi kapcsolat értelmét adó cselekvés, ezért a büntetéseket másodrendű cselekvésnek kell minősítenünk. A dezertálók büntetése költségekkel jár, amit nem mindenki vállal magára, ezért a másodrendű cselekvések szintjén is társadalmi dilemmához jutunk, ahol a kérdés az, hogy ki vállalja magára a *költséges büntetés* (costly punishment) terheit [SBH06], [FG02], [BGBR03].

Ezek a megállapítások teljesen egybevágnak Axelrod normákról szóló fejtegetéseivel (??o.), noha itt még nem használtuk a norma fogalmát.

Az indirekt reciprocitás fő kérdése az, hogy a dezertálók büntetését elvállaló szereplők milyen helyzetekben, hogyan tudják a kooperációs mintát általánossá tenni. A büntetésnek azonban sokfajta módja lehet, amelyeket érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálni. A büntetés során olyan erkölcsi kérdések merülnek fel, melyekre különböző válaszok adhatók – a cselekvők, értékelők eltérő értékválasztásaiból, eltérő kultúrájából adódóan. Ezek pedig nyilván befolyásolják az egyes stratégiák tartalmát. A büntetés „célja” általában a dezertáló, a nem-segítőkész magatartás szankcionálása. Igen ám, de itt a büntetés maga a segítségnyújtás megtagadása, ami dezertálásnak minősül. Ezt az „ellentmondást” többféleképpen lehet értékelni. Ha mindenképp álló értéknek tartjuk a segítséget, a kooperálást, akkor nem szabad büntetni senkit, mert az nem kooperatív hozzáállás. De amennyiben nem büntetünk, akkor ezzel „jövőhagyjuk” mások dezertálását, helytelen magatartását, ami a kooperáció fenntartása, a közösség egésze szempontjából nem előnyös. Ha ez utóbbi érvre hivatkozva mégiscsak büntetünk, akkor árnyalni kell a büntetést végrehajtó személy megítélését, hiszen ebből a szempontból mondhatjuk, hogy a büntetés lehet „jogos, igazolt” és lehet „jogtalan, igazolatlan”. Ez pedig megkívánja, hogy beemeljük a modellünkbe a *diszkrimináció* jelenségét (és fogalmát), hiszen különböző irányban, különböző megítélésű szereplőkkel szemben másként kell alkalmazni a büntetés eszközét (a diszkrimináció fogalmának itt nincs negatív felhangja, egyszerűen csak annyit lehet vele kifejezni, hogy a segítségnyújtás, illetve annak megtagadása vagyis a büntetés melletti döntés szempontrendszere nem homogén).

Elméletileg nagyon sokfajta stratégia elképzelhető (több, mint négyezer [OI04]), de ezek közül csak nagyon kevésnek van gyakorlati jelentősége. A legtöbbet elemzett stratégiák közé tartozik az *kép-mutató* (image scoring vagy scoring), a *hírnévápoló* (*standing*), az *egyszerű hírnévápoló* (*simple standing*), az *ítélkező* (*judging*), a *szigorúan ítélkező* vagy *hajlíthatatlan* (*stern-judging*, *kandori*) és a *elkerülő* (*shunning* vagy *strict-discriminator*) módszer.

Az *kép-mutató* (image scoring vagy scoring) stratégiát már bemutattam. Az feltétel-nélküli tiszta stratégiák (AllC és AllD) mellett ez az egyetlen elsőrendű értékelésen alapuló stratégia. Ha az első lépés kérdésétől eltekintünk, akkor ez a módszer ekvivalens a TFT stratégiával [NS98b], [NS98a].

A *hírnévápoló* (*standing*) vagy más szerzőknél a *bűnbánó tit for tat* (contrite TFT – CTFT) stratégia harmadrendű értékelésen alapul, és „tartalmilag” a társadalmi hibából adódó, egyszeri dezertálás megbocsátását „valósítja meg”. A stratégia a játékosok minősítésére a hírnév kategóriáját használja: egy résztvevő vagy *jóhírű* (good standing) vagy *nemjóhírű*, *rosszhírű* lehet [Sug86, 116], [Boy89], [PB03]. Az induláskor (az első körben) mindkét játékos jóhírű. Egy résztvevő jóhírű marad, ha kooperál akkor, mikor a stratégia kooperációt ír elő. Ha valaki rosszhírű, akkor úgy válhat jóhírűvé, hogy a következő fordulóban kooperál. A stratégia szerint *i*) kooperálni kell, ha valaki éppen rosszhírű vagy *ii*) ha a partnere jóhírű, *iii*) minden más esetben dezertálást ír elő a stratégia. A módszer szemléltetésére képzeljük el, hogy egy kétszemélyes játék mindkét résztvevője (Donor és Recipiens) a standing-szabályt követi és mindketten jóhírűek. Ha valamelyik *t* fordulóban Donor hibázik és dezertál, akkor ő rosszhírűvé válik. A *t+1*-edik lépésben tehát Donor rosszhírű, Recipiens jóhírű. Ekkor a stratégia szerint Donornak kooperálni kell (a *ii*) szabály miatt), Recipiensnek pedig dezertálni (a *iii*) szabály miatt). Donor a kooperálás miatt a következő *t+2*-edik fordulóra jóhírűvé válik, de Recipiens is jóhírű marad, mert neki a stratégia írta elő a dezertálást, és ezért nem kell „bűnhődnie”. A stratégia így képes arra, hogy egy hibás lépést korrigáljon, megbocsásson. A hibakorrekciónak lehetősége nagyon fontos vonása ennek a módszernek, ami miatt evolúciós értelemben stabil stratégiának tarthatjuk [PB03].

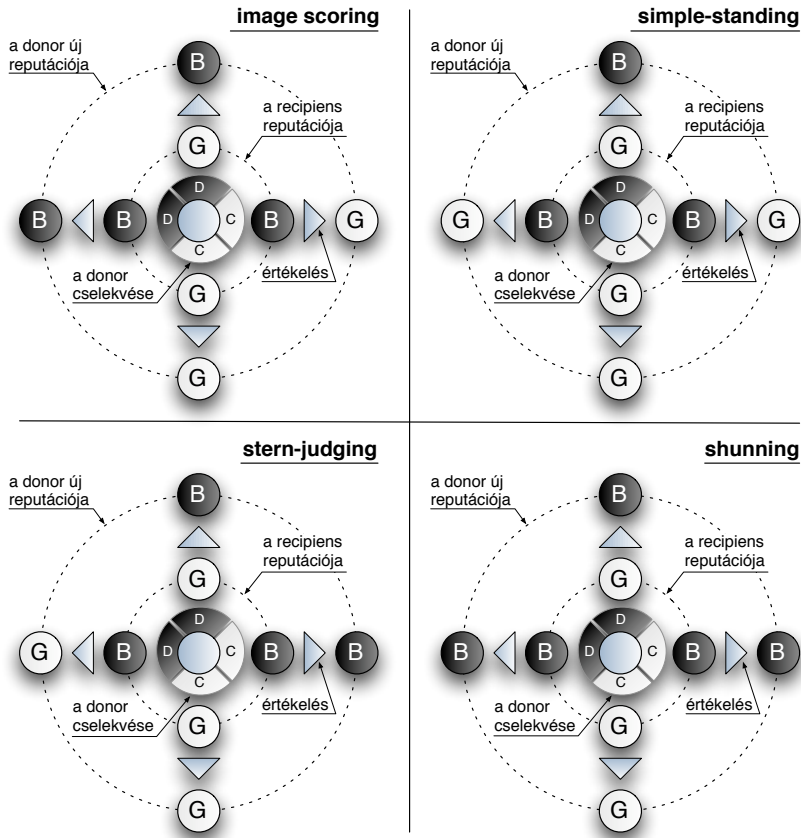
Az *egyszerű hírnévgyűjtő* stratégia a standing-metódus másodrendű változata [OI04], [OI06], [OI07]. A különbség köztük abban van, hogy ez az egyszerűsített változat jónak minősíti a rossz személy visszautasítását akkor is, ha a Donor maga előtte rossz volt (az eredeti hírnévgyűjtő stratégia ezt a diszkriminációt csak a jó Donorokkal szemben alkalmazta). Ez annyit jelent, hogy ez a szabály jónak tartja azt is, ha a hipokrita játékos bünteti a Rosszat. A másodrendű változat alkalmazásának „célja” az értékelési feladat egyszerűsítése lehet, hiszen ebben az esetben kevesebb információt kell beszerezni és feldolgozni.

Az *ítélkező (judging)* stratégia *i*) növeli a reputációt, ha a Donor segíti a Jót, de visszautasítja a Rosszat, illetve *ii*) lerontja a Donor minősítését, ha nem segít, kivéve ha egy Jó személy egy Rosszat utasít vissza [NS05], [OI04], [OI06]. Ez utóbbi mozzanat miatt ezt a módszert harmadrendű értékelésnek kell minősítenünk.

A szigorúan *ítélkező* vagy *hajlíthatatlan* (stern-judging) stratégia [PSC06] megegyezik egy jóval korábban megfogalmazott elképzeléssel, amit *kandori*-módszernek neveztek [Kan92]. A stratégia két szabályból áll: *i*) nő a Donor reputációja, ha segíti a Jót és nem segíti a Rosszat, illetve *ii*) csökken a Donor reputációja, ha segíti a Rosszat és visszautasítja a Jó támogatását. A stratégia másodrendű értékelésen alapul, és csak annyiban tér el a hasonló, harmadrendű 'ítélkező' (judging) stratégiától, hogy azt is jutalmazza, ha Rossz büntet Rosszat, ami annyit jelent, hogy a hipokrita magatartást is jónak ítéli. Mindegy, ki büntet (Jó vagy Rossz), csak büntesse meg a Rosszat. Ez az egyszerű metódus – a szimulációs kísérletek szerint – nagyon jól támogatja a kooperáció kialakulását.

Érdekes az *elkerülő (shunning* vagy *strict-discriminator)* stratégia logikája [PB04], [TM03], [OI07]. A stratégia ugyanis *i*) mindig bünteti a dezertálást és *ii*) minden esetben bünteti a Donort, ha az Rossz személlyel kerül kapcsolatba – még akkor is, ha egyébként a Donor segíti a Recipienst. A módszer névválasztásával azt akarták kifejezni, hogy a stratégia a Rosszak kizárására, elkerülésére ösztönözhet, mivel a velük kapcsolatos bármilyen érintkezés „káros” lehet a Donor számára. A stratégia másodrendű értékelést használ és a szimulációs kísérletek eredményei szerint hatékonyan hozzájárul a kooperációs minta elterjedéséhez. Ez a stratégia kicsit arra a közkeletű mondásra emlékeztet, amely szerint „aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók”, vagyis a Rosszak közé kerülve Rosszá válik az ember. Első hallásra talán meglepő, nehezebben értelmezhető, elfogadható ez az értékelési módszer, pedig a Rosszakkal való érintkezés büntetése előfordult a történelemben is, amire utaltam a büntetés történelmének vázlatos bemutatásakor (76.o.).

A másodrendű értékelések szabályrendszerét grafikusán is ábrázolhatjuk. A szimulációs elemzések tanúsága szerint a 16 lehetséges szabályrendszer közül négy az igazán érdekes. Ezek képesek stabilan fenntartani a kooperációs magatartásmintát a közösségen belül [PSC06].

A négy szabály közös vonása az, hogy *i*) a Jó megsegítését jónak és *ii*) a Jó cserbenhagyását rossznak minősíti (a függőleges tengelyen ábrázolt két cselekvés értékelése fejezi ki ezt a két tulajdonságot). A szabályok közti különbségek a vízszintes tengelyen ábrázolt cselekvések értékeléseiben vannak, vagyis abban a kérdésben, hogy miként minősítik a rossz Recipiensekkel szembeni cselekvéseket. Erre – másodrendben – négyféle válasz adható, és pontosan ezeket a lehetőségeket mutatják az ábrán látható értékelési szabályok.

A *scoring*-értékelés nem figyel a Recipiens minőségére, csak a Donor cselekvésének önértékét tekinti, ezért a Donor cserbenhagyását bünteti (B-t ad), a segítségnyújtását jutalmazza (G-t ad).

A *simple-standing*-szabály érvényesíti az a szempontot, hogy a Rossz korábbi dezertálását szankcionálni kell. A módszer a kooperáció kívánatosságát úgy fejezi ki, hogy helyesli a Rossztól megtagadott segítség aktusát, ami által igazolja ezt a dezertálástípust. Amíg a *scoring*-módszer csak a cselekvés tartalmára figyel, és nem törődik a cselekvés hatásaival, addig a *simple-standing*-szabály már figyel arra is, hogy a cselekvésnek milyen következményei lehetnek. A *scoring*-módszer bizonyos körülmények között hatásos lehet. Egyfelől azért, mert elsőrendű értékelési szabály és ezért kevesebb információra van szükség az alkalmazásához

(nem kell tudni, kivel állunk szemben), másfelől azért, mert „bolondbiztos” abban az értelemben, hogy akkor is működőképes marad, ha olyan beállítódású emberek vesznek részt a társadalmi kapcsolatokban, akik az ’azt hiszem csak el, amit a saját szememmel látok’ elvet követik [NS05].

A simple-standing-szabály azonban még nagylelkűnek, jóindulatúnak mondható, mivel a Rossz támogatását jónak minősíti. Ezt az elemet változtatja meg a *stern-judging*-módszer, amely szerint a Rossz címkét kiváltó korábbi dezertálást mindenféleképpen szankcionálni kell, ha tehát ezt a Donor nem teszi meg (azzal, hogy segíti a Recipienset), akkor őt le kell minősíteni. Ebben az értelemben ez az értékelési szabály szigorú, a Rosszsal szemben engesztelhetetlen.

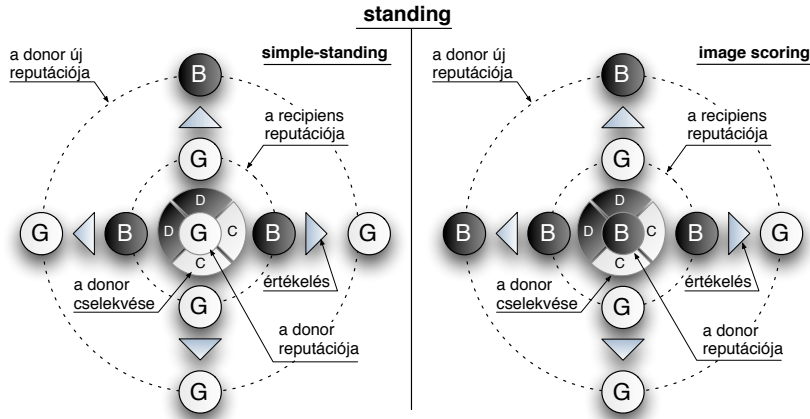
A *shunning*-szabály más elvet érvényesít a Rosszakkal szemben. A Rosszaktól (vagyis a rossz minősítéssel közvetített dezertálási magatartást) azzal akarja megakadályozni, hogy úgy igyekezzik kizárni mindent a közösségből, ami rossz, mindenkit, aki érintkezésbe került a Rosszsal. Ezt fejezi ki az a megoldás, hogy bármit is lép a Donor a Rosszsal szemben, mindenképpen rossz minősítést fog kapni.

A négyféle értékelési módszerhez hozzárendelhetünk egy-egy közismert maximát, amely az értékelés lényegi mozzanatát emeli ki.

image-scoring	kép-mutató	azt hiszem csak el, amit a saját szememmel látok
simple-standing	ítélkező	a rossz elnyeri méltó büntetését
stern-judging	kérlelhetetlen	vétkesek közt cinkos, aki néma
shunning	kizáró	aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók

Az image-scoring-módszertan úgy értékeli a segítségnyújtás aktusát, hogy nem foglalkozik azzal, kivel szemben áll a Donor. Csak az a fontos számára, hogy mit tesz a Donor. A simple-standing-módszer „hozza be” a diszkrimináció szükségességét, érvényesíti azt az elvet, hogy aki rossz, azt büntetni kell, amit azzal „ismer el”, hogy nem minősíti rossznak egy rossz Recipienssel szemben a támogatás megtagadását (tehát a Donor dezertálását). A módszerben abban az értelemben még nagylelkű, hogy a diszkriminációt nem érvényesíti konzisztens módon, hiszen azt még jónak minősíti, ha a Donor Rosszsal segít. Ezt „írja felül” a stern-judging-elv azzal, hogy hangoztatja, ha valaki a Rosszak között hallgat, ha nem szankcionálja a Rosszakat, vagyis a hallgatásával asszisztál a Rosszaknak, akkor bizonyos értelemben kooperál velük, és ezáltal ő (a Donor) is rosszat tesz, amit el kell ítélni. A shunning-értékelés újra csak egy szempontot vesz figyelembe, mint az image-scoring-módszertan, csak éppen itt az a nagy (és egyetlen) kérdés, hogy rossz-e a Recipiens vagy sem. Mert ha rossz, akkor a Donor – bármit csinál is – menthetetlenül rosszá fog válni, ha a Rosszsal kapcsolatba kerül. Ez a kizárás logikája: Rosszak között nem lehet jót tenni, nem lehet Jónak maradni.

A harmadrendű szabályok esetében a grafikus ábrázolás már nehezebb, mert több helyet igényel. A harmadrendű szabályok esetében ugyanis kétszer kell felrajzolni az értékelési köröket aszerint, hogy a Donor jó-e vagy rossz. Példaként bemutatjuk a standing-módszer grafikus ábrázolási lehetőségét.

Az ábrán a bal oldalon látható a jó Donorhoz, a jobb oldalon a rossz Donorhoz kapcsolható másodrendű értékelési szabály.

Mivel a harmadrendű értékelési szabályok esetén a grafikus ábrázolás már nehezebb, ezért a továbbiakban táblázatos formában reprezentálom a szabályrendszerek tartalmát. Ekkor az értékelési szabályokat egy háromváltozós, kétértékű függvényként foghatjuk fel, és minden külön szabályt egy értékelési sorozattal írhatunk le. A harmadrendű értékelési rendszerek esetében alkalmazandó táblázatos formába természetesen beleírhatjuk az „alacsonyabbrendű” szabályok mintázatát is (ilyen esetekben lesz egy kevés redundancia a reprezentációban). Az eddig felmerült értékelési rendszerek az alábbi módon jellemezhetők (zárójelben feltüntetem azt, hogy hanyadrendű értékelési szabályról van szó):

		C				D			
		GG	GB	BG	BB	GG	GB	BG	BB
scoring	(1)	G	G	G	G	B	B	B	B
standing	(3)	G	G	G	G	B	G	B	B
simple-standing	(2)	G	G	G	G	B	G	B	G
judging	(3)	G	B	G	B	B	G	B	B
stern-judging	(2)	G	B	G	B	B	G	B	G
shunning	(2)	G	B	G	B	B	B	B	B

A bemutatott szabályok mellett további stratégiák is elképzelhetők. *Hisashi Ohtsuki* és *Yoh Iwasa* megvizsgálta az összes – elméletileg lehetséges – stratégiát (mind a 4096-ot) és nyolc olyan cselekvési mintát (normát) azonosított, amely a kooperációs magatartás elősegítésre képes és evolúciós értelemben stabil stratégiának számít [OI04], [OI06], [OI07]. Ezeket elnevezték ’nyolcvezérnek’ (leading eight), melyek között négy szerepel az eddig elemzett szabályok közül (standing, simple standing, judging, stern-judging), de nem került be a „legjobbak” közé a scoring- és a shunning-stratégia. A nyolc stabil

értékelési szabályhoz csak két viselkedési stratégia tartozott (Disc:Co és Disc:Or).

		C				D			
		GG	GB	BG	BB	GG	GB	BG	BB
1. standing	(3)	G	G	G	G	B	G	B	B
2. simple-standing	(2)	G	G	G	G	B	G	B	G
3.	(3)	G	G	G	B	B	G	B	G
4. strict-standing	(3)	G	G	G	B	B	G	B	B
5.	(3)	G	B	G	G	B	G	B	B
6.	(3)	G	B	G	G	B	G	B	G
7. stern-judging	(2)	G	B	G	B	B	G	B	G
8. judging	(3)	G	B	G	B	B	G	B	B

A nyolc értékelési szabály közül négy szerepelt a korábbi elemzésekben, így ezeket megnevezték, de négy stabil értékelés újonnan került elő, melyekhez nem rendeltek még neveket.

Érdekes összefüggéseket állapíthatunk meg, ha a „nyolcvezér”-körbe tartozó stratégiákat összetevőikre bontjuk. Ahogy korábban már bemutattam, a harmadrendű értékelési szabályok felbonthatók két-két másodrendű értékelésre úgy, hogy megadjuk, mit ír elő a szabály jó, illetve rossz Donor esetén. Ha így teszünk, akkor a nyolc kiemelt szabályrendszert az alábbi módon jellemezhetjük:

	jó Donor	rossz Donor	viselkedési szabály
1. standing	simple-standing	image scoring	Disc:Or
2. simple-standing	simple-standing	simple-standing	Disc:Co
3.	simple-standing	stern-judging	Disc:Co
4. strict-standing	simple-standing	shunning	Disc:Co
5.	stern-judging	image scoring	Disc:Or
6.	stern-judging	simple-standing	Disc:Co
7. stern-judging	stern-judging	stern-judging	Disc:Co
8. judging	stern-judging	shunning	Disc:Co

Említettem, hogy négyféle stabil másodrendű értékelés létezik. A nyolc stabil harmadrendű értékelési rendszert a másodrendű értékelési szabályok összekapcsolásával állíthatjuk elő. A jó Donor esetében csak a stern-judging- és a simple-standing-módszerek alkalmazhatók, míg a rossz Donor számára mind a négy változat megengedhető (így jön létre a nyolc stabil harmadrendű értékelési rendszer). Ha a két oldalon ugyanazt a másodrendű értékelést kapcsoljuk össze, az azt jelenti, hogy a szabályrendszer független lesz a Donor reputációjától, vagyis ilyen esetekben másodrendű szabályról beszélhetünk. Ez két esetben fordulhat elő, ezért van két másodrendű módszer a nyolc stabil értékelési rendszer között (stern-judging és simple-standing).

Ohtsuki és Iwasa szerint a nyolc kooperációs normának vannak közös jellemzői [OI06]. Ezek

a következők:

i) a kooperáció fenntartása: a közösségben (populációban) nagy arányban kell lennie a kooperatív magatartásnak, amit a következő két feltétel kielégítése biztosít:

$$(1a) p(GG) = C$$

$$(1b) d(GG, C) = G$$

Az (1a) feltétel azt írja elő, hogy a Jónak a Jóval szemben kooperálnia kell, míg a (1b) feltétel szerint ha valaki az (1a) szerint cselekszik, akkor megmarad a Jó minősítése.

ii) a dezertáló beazonosítása: a dezertáló felismerése, azonosítása után azonnal meg kell tagadni a segítséget tőle. Ezt fejezi a következő két feltétel:

$$(2a) d(GG, D) = B, \text{ illetve}$$

$$(2b) d(BG, D) = B$$

A két feltétel azt írja elő, hogy aki egy Jótől megtagadja a segítséget, azt át kell minősíteni Rossznak – mindegy, hogy egyébként előtte milyen volt a minősítése.

iii) a büntetés szükségessége és a büntetés igazolása: a Jónak feltétlen meg kell büntetnie a Rosszat. Ennek feltétele:

$$(3a) p(GB) = D$$

A Rossz büntetése azonban még nem elég, a büntetést igazolni is kell. Ez azt jelenti, hogy nem szabad visszaminősíteni azt a Jót, aki megbüntetett egy Rosszat (még ha visszautasította a segítséget valakitől, akkor sem), vagyis ilyen esetben a Jó reputációját nem szabad megváltoztatni Rosszra:

$$(3b) d(GB, D) = G$$

iv) a megbánás és megbocsátás lehetősége: ha valaki valamiért dezertál és emiatt rossz minősítést kap, biztosítani kell a megbánás lehetőségét, azt, hogy ha a következő alkalommal kooperál, akkor visszakaphassa a Jó címkét. Ehhez a következő feltételeknek kell megfelelni:

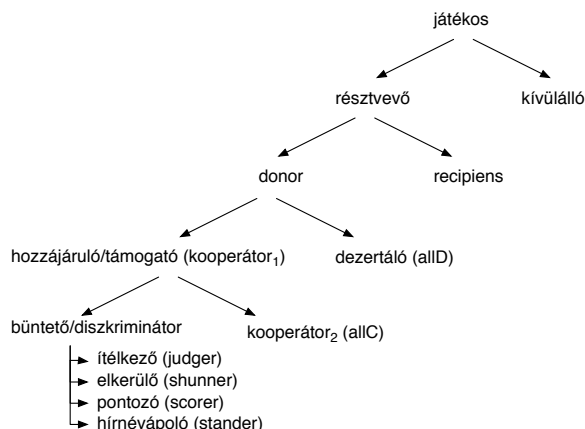
$$(4a) p(BG) = C$$

$$(4b) d(BG, C) = G$$

A (4a) feltétel a megbánás, a (4b) feltétel a megbocsátás aktusát emeli be a modellbe.

Az indirekt reciprocitáshoz vezető stratégiák elemzése során meglepő, ám nagyon fontos megállapításra jutottak a kutatók arra vonatkozóan, hogy a társadalmi kapcsolatokban való *részvétel* kötelező vagy önkéntes jellege miként befolyásolja az önkéntes büntetés dilemmájának megoldását, a kooperációs minták terjedését [Fow05], [HTB⁺07], [BM07]. A nem várt állítás az, hogy egy társadalmi helyzetben belül – nem mindig, de sok esetben – nagyobb az esélye a kooperáció kialakulásának, ha a részvétel nem kötelező jellegű, azaz lehet úgy dönteni, hogy valaki nem vesz részt a „játékban”. A *kívülállók* jelenléte (pontosabban a kiszállás lehetősége) sokkal jobb esélyeket ad az önkéntes büntetést terhére magukra vállaló szereplőknek a dezertálókkal szemben, hogy stabil kooperációs viszonyokat alakítsanak ki a közösségen belül.

Az eddig bemutatott stratégiákhoz sokszor hozzáköthetjük az őket leginkább jellemző szerepeket. A különböző szerepekből nem kevés van: résztvevő (participant), kívülálló (non-participant), Donor (donor), Recipiens (recipient) kooperátor (cooperator), feltétlen kooperátor (unconditional cooperator), hozzájáruló (contributor), büntető (punisher), diszkriminátor (discriminator), elkerülő (shunner), dezertőr (defector), feltétlen dezertőr (unconditional defector). A fogalmak közti kapcsolatok tisztázása, az egyértelműbb értelmezés érdekében egy ábrában feltüntettem a különböző szerepek egymáshoz való viszonyát (sajnos a 'kooperátor' terminust a különböző szerzők kétféle jelentéssel is használják, amit el kell választanunk egymástól, ezt index segítségével oldom meg):

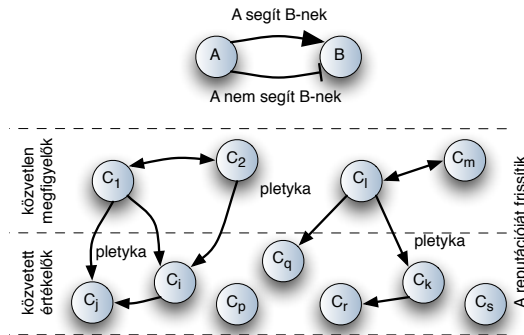
A legelső megkülönböztetést aszerint lehet megtennünk, hogy beszáll-e valaki a játékba vagy kívül marad ('résztevő' vagy 'kívüálló'). A két szerep „egyenrangú”, ami azt jelenti, hogy az ilyen játékok elemzésekor nem tekinthetünk el a kívüálló szerep létezésétől (az előzőekben bemutattam, hogy a kívüállónak is van vagy lehet hatása a résztvevők cselekvésére). A résztvevőket először a „klasszikus” játékelméleti megközelítés szerint osztjuk fel 'Ego' és 'Alter' szerepű játékosokra. Ebben a kontextusban az Egót 'Donornak', az Altert 'Recipiensnek' nevezzük. Az indirekt reciprocitás jelenségének elemzésekor a Donor szerepe van fókuszban. A Recipiens szerepére pedig annyit mondható, hogy akkor veszik figyelembe, amikor a reputációképzés mechanizmusában be kell számítani a Recipiens reputációjának értékeit (akkor sem mindig). A Donor számára (mint mindig) két eset lehetséges: vagy kooperál vagy dezertál. E kettősség mentén különíthetjük el a 'kooperáló' és a 'dezertáló' „donori” szerepeket egymástól. Sokan azonban a 'kooperáló' helyett inkább a 'hozzájáruló' terminust használják azért, hogy a következő elemzési szinten ki lehessen választani a többiek közül azokat, akik az első szinten is kooperatívak és a második szinten, a normasértések büntetéséből is kiveszik a részüket. Ezeket nevezhetjük 'büntetőknek', akik mindkét szinten kooperálnak szemben azokkal, akik csak az első szinten teszik ezt meg. Utóbbiakat sokan 'kooperálónak' nevezik, ezért az egyértelműsítés végett érdemes itt indexeket használni, és ez utóbbi kooperációs szerepet a 'kooperátor₂', míg a tágabb jelentésű fogalmat a 'kooperátor₁' terminusokkal jelölni. A büntető szerepeket még tovább lehet pontosítani aszerint, hogy milyen értékelési stratégiát valósítanak meg, és ez alapján lehet 'elkerülőkről', 'hajlíthatatlanokról' stb. beszélni.

* * *

Az indirekt reciprocitás jelenségében rendkívül fontos mozzanat az a vonás, hogy a reciprok, altruista cselekedet nem kívánja meg a másik személy közvetlen ismeretét, elég, ha információval rendelkezünk a másik (a többiek) reputációjáról. Ez származhat a direkt megfigyelésből, de hatékonyabb lehetőséget biztosít a *nyelv*, amelynek segítségével sokkal több emberről szerezhetünk (persze sosem objektív) információt. Ebből a szempontból tekintve a *pletyka* jelenségének komoly funkciót tulajdoníthatunk, hiszen – legalább részben – a pletykának köszönhető a cselekvők reputációjára vonatkozó információk szétterjedése [NS05].

Voltak olyan szimulációs kísérletek, amelyekben azt vizsgálták, hogy milyen hatással van a reputáció alakulására az a tény, hogy a közösségen belül nem rendelkezik mindenki mindenkiről információval, viszont vannak olyanok, akik rálátnak a vizsgált szereplőkre (a Donorok) cselekvéseire, így ismerik azok reputációját. Ezeket a szereplőket elnevezték *rálátóknak* (onlooker-eknek). Azáltal, hogy a rálátók csoportjának tagjait minden fordulóban véletlenszerűen válogatták ki, adott Donor reputációjának értéke a rálátók véleményének függvényévé vált (vagyis a Donor megítélése függött az értékelő személy tapasztalataitól is). Ezzel a kísérlettel szimulálni tudták azt a tényleges társadalmi gyakorlatot, miszerint a cselekvések megítélése, a cselekvők reputációja nem egyértelmű, változhat emberről emberre, csoportról csoportra.

Az értékelések, a reputáció kiformálása, változtatása, frissítése közösségi tevékenység ugyan, de nem egyformán vesznek részt benne a közösség tagjai. Érdemes elkülöníteni egymástól a megfigyelőket, akik közvetlenül értékelhetik a Donorokat, mert rálátnak azok cselekvéseire, illetve a csak közvetve értékelőket, akik másodlagos, mások által közvetített információk alapján értékelnek.

Számszerű adatot persze nem igazán lehet adni, de annyi azért kijelenthető, hogy a reputációképzéshez szükséges információt nagyobb részben (véltetőleg jóval nagyobb részben) a pletykák útján szerzik be a közösség tagjai (az értékelők, ítélezők).

Az indirekt reciprocitás esetében is kezelni kell a hibázás lehetőségét, de mivel itt kétfajta szabályt kell figyelnünk, kétfajta hibázási lehetőséget is be kell a modellünkbe emelni. Előfordulhat, hogy a cselekvések szintjén hibázik valaki és bár a cselekvési szabály kooperálást írna elő, ő mégis dezertál (vagy fordítva). Ezt *végrehajtási hibának* nevezhetjük. Elképzelhető azonban az is, hogy a döntéshez használandó reputációs információ téves. Ekkor *értékelési hibáról* beszélhetünk.

7.6. Méltányosság, bizalom, norma

Az előző fejezetekben a reciprocitás jelenségét a társadalmi cselekvésekre koncentrálnak vizsgáltam. Az elemzés fókusza a társadalmi kapcsolatok logikájának feltárásán, a cselekvők közti viszonyok értelmezésén volt. A reciprocitás jelenségét azonban más szempontból is elemezhetjük. Vizsgálhatjuk azt is, hogy a cselekvő egyének miként érznek, hogyan viselkednek a reciprocitással kapcsolatos helyzetekben. Nem a résztvevők kap-

csolatát figyeljük ilyenkor, hanem a résztvevőknek azon belső motivációit, érzéseit, amelyek a reciprok viselkedést kiváltják belőlük. Ehhez váltani kell az elemzési módszertanban is, és olyan kísérleteket kell végezni, amelyekben hús-vér emberek viselkedését lehet célirányosan megfigyelni. Az empirikus kísérletek gyakori hívószavai közé tartoznak az erős reciprocitás (strong reciprocity), illetve a pozitív és negatív reciprocitás fogalmai. Ezek mindegyike a *méltányosság* (igazságosság, fairness) kategóriájával hozható valamilyen módon kapcsolatba.

A méltányosság, az igazságosságérzet problémáját egy korai kísérlet segítségével világitom meg. Ebben a kísérletben egy diák albérletet keresett, és talált egy kedvező ajánlatot 20 ezer forintért úgy, hogy valaki mással kell megosztania a lakást (és a költségeket). Amikor azonban megtudta, hogy a lakás teljes díja 25 ezer forint, tehát a másik diáknak csak 5 ezer forintot kell fizetnie, és neki kell állnia a bérleti díj nagyobbik részét, akkor inkább lemondta a megállapodást, és elfogadott helyette egy olyan ajánlatot, amikor is mindkettőjüknek fejenként 25 ezer forintot kell fizetnie. Bár „abszolút értékben” rosszabbul járt a második megoldással, mégis azt választotta, mert a méltányosságérzetét sértette a másik felkínált lehetőség [Tha85]. A kísérlet azt szemlélteti, hogy az emberekben dolgozik egy olyan – egyfajta egyenlőségeszményhez kötődő – elvárás, amely nem (vagy nehezen) fogadja el az emberek közötti túlzó különbségeket.

A méltányosság problémáját vizsgálva a kísérletekben megkülönböztetik egymástól a pozitív és negatív reciprocitás jelenségét. A negatív reciprocitás fogalmával azt írják le, amikor valaki megtorolja, bünteti a másik dezertálását, szankcionálja a méltánytalanságot. Ennek a magatartásnak a vizsgálatára kiválóan alkalmas a *ultimátumjáték*.

Ebben a játékban adott összeget kell egymással megosztaniuk a játék résztvevőinek. Az egyik játékos javasol egy felosztást a partnere számára, amit az vagy elfogad vagy visszautasít. Elfogadás esetén mindketten megkapják a kölcsönösen elfogadott felosztás szerint nekik járó összeget, visszautasítás esetén viszont egyikük sem kap semmit. A játék aszimmetrikus, nagyon eltérő a két játékos döntési helyzete. A negatív reciprocitás vizsgálata szempontjából az értékelő, elfogadó pozícióban levő játékos az érdekes, aki olyan döntési helyzetben van, hogy ha csak a maga hasznát figyelné (ha a racionális önérdékkövető magatartást várnánk el tőle), akkor a legkisebb összeget is el kellene fogadnia, hiszen még így is többet kapna, mint abban az esetben, ha visszautasítaná az ajánlatot (hiszen akkor sem ő, sem a másik nem jutna pénzhez). Ha valaki mégis elutasítaná a neki tett felajánlást, azt csak azon az alapon magyarázhatnánk meg, hogy az értékelő játékos bünteti az ajánlattevő méltánytalannak tartott, dezertálónak minősített magatartását – még azon az áron is, hogy anyagi szempontból saját-maga is rosszabbul jár. Az ilyen viselkedés leírására alkalmas a negatív reciprocitás fogalma. A kísérleti eredmények azt mutatták, hogy az emberekben sokszor igen magas méltányossági elvárás dolgozik.

Sokszor, sokféle foglalkozású emberek között, különböző kultúrájú országokban elvégezték az ultimátumjáték-kísérletet, és a résztvevők sokszínűsége ellenére meglehetősen egyszerű eredményeket találtak. A kísérleti eredmények tanúsága szerint az ultimátumjátékban a résztvevők nagyon magas aránya már visszautasította azt az ajánlatot, amely 30 százaléknál kisebb részesedést kínált [FG00, 161]. A kísérleti alanyokban nem csak az önérdék dolgozott, egy ponton túl a méltánytalanságérzés és a negatív reciprocitás erősebb volt.

A pozitív reciprocitás fogalmával azt a jelenséget ragadhatjuk meg, amelyben valaki a partnere barátságos, kooperatív lépésére barátságos, kooperatív választ ad. A pozitív reciprocitás létezésének kísérleti vizsgálatára a *bizalmi játék* (trust game) alkalmas, amely – a névazonosság ellenére – eltér az alapjátékok között bemutatott szimmetrikus

játéktól. A játék lényege az, hogy adnak Egónak x pénzt, amiből Ego bármennyit adhat Alternek. Legyen ez az összeg: y . Amennyit Alter kapott Egótól, azt megháromszorozzák a kísérletvezetők, ami után Alter bármennyit visszaadhat Egónak a rendelkezésére álló $3y$ pénzből. A kísérlet tanulsága szerint mindkét irányban adtak egymásnak az emberek, sőt, pozitív korreláció volt a két „adomány” nagysága között, vagyis ha Ego többet adott Alternek, akkor Alter is többet adott vissza Egónak [FG00, 162].

A kísérleti eredmények tehát azt mutatják, hogy az emberekben sok esetben dolgozik valamiféle méltányosságérzés, amely olykor nagy erővel befolyásolja a cselekvők viselkedését. A bemutatott helyzetekben nem nem a cselekvések jövőbeni következményei motiválták a cselekvőket, hanem – a kulturális beállítódástól függő – belső igazságosság-érzet.

A méltányosság a cselekvők valamifajta belső beállítódását fejezi ki. Van azonban egy másik fontos belső állapot, a cselekvő partneréhez való igazodását jelző minőség, amely olykor erőteljesen megszabja a cselekvések kimenetét. Az az állapot, amit a *bizalom* fogalmával ragadhatunk meg.

A játékok bemutatásánál többször is kiderült, hogy a bizalom, pontosabban a bizalom hiánya döntő hatással lehet a játékok végeredményére. Vigyáznunk kell azonban a fogalom használatával, mert sokjelentésű, és bizonyos helyzetekben más és más lehet a bizalom vagy a bizalomhiány alapja. A bizalommal kapcsolatos alapkérdés az, hogy miben lehet bízni? Erre a kérdésre többféle válasz adható. Lehet bízni a partner kompetenciájában vagy a másik jóindulatában, altruizmusában, de bízhatunk a másik érdekeltségében, kitartásában, integritásában vagy a másik erkölcsösségében, abban, hogy megtartja a szavát, vagy hihetünk valaki másnak azért is, mert a hitében, értékeiben, értékrendjében megbízunk.

A bizalom fogalmának többértelműségét két alapjáték, a bizalmi játék (??o.) és a fogolydilemma játék (??o.) összehasonlításával érzékeltetem. A fogolydilemma irracionális kimenetét azzal magyaráztam, hogy a résztvevők között túl nagy az érdekellentét, illetve nagy a kölcsönös félelem a legrosszabb kimenet bekövetkeztétől, amelyben az egyik fél önzetlenségét a másik fél kihasználja. A legrosszabb lehetőség megvalósulásától való félelem bizalmatlanságot szül a másikkal szemben, amikor is a bizalom a partner kooperatív, altruista beállítódásában való hitet jelentené. A fogolydilemma lényege a viszony belső konfliktusossága, az a helyzet, hogy a legjobb végeredményt csak a másik rovására lehet elérni a játékban. Az effajta strukturális meghatározottság azonban nem érvényesülhet a bizalmi játékban, akkor ugyanis mindkét fél számára a kölcsönös kooperáció biztosíthatja a legjobb eredményt. A játéknak van egy kölcsönösen kívánatos megoldása, amelynek megvalósulását azonban nehezítheti a felek közti bizalmatlanság. Ekkor azonban másfajta bizalomhiányról beszélhetünk a fogolydilemma helyzetéhez képest. Nincs a felek között érdekellentét, nem kell a másik önző haszonleső stratégiájától tartani, mégis bele lehet szaladni egy kölcsönösen rosszabb kettős dezertálásba, ha nem bízunk a felek a másik kitartásában, állhatatosságában, esetleg a másik kompetenciájában, alkalmasságában. A fogolydilemmában nem bízunk egymásban a résztvevők, mert nem hiszik el, hogy a másik valóban akarja a kooperációt, a bizalmi játékban pedig abban kételkedhetnek a szereplők, hogy a partnerük képes a kooperációra.

Bizalom nélkül nem tudunk jól megoldani bizonyos társadalmi helyzeteket. Vannak szerzők, akik a bizalmat tartják a társadalmiságunk alapfeltételének [Fuk97]. Kétségtelenül igaz: vég nélkül lehetne sorolni azokat a helyzeteket, amelyek nem működhetnének bizalom hiányában. A szomszédok, a szerelmesek, az üzlettársak (például a gyakran

megidézett gyémántkereskedők), a csapattársak a sportban vagy más versenyekben, a zárt közösségek (falusi közösségek) tagjai sok-sok példát szolgáltathatnak arra, hogy a társadalmi kapcsolat értelmét sokszor a bizalom adja.

A társadalmi dilemmák feloldásának sokféle módját láthattuk már. Szinte alig foglalkoztunk azonban a játékok és a normák kapcsolatával. A könyv első részében, a szociológiai alapfogalmak tárgyalásakor kiemelten kezeltem a normák jelenségét, mint a társadalmi konstrukciók egyik legfontosabb példáját (illetve a szabályszerű cselekvések egyik kiváltó okát). A játékelméleti alapokon nyugvó fogalmi modellünkbe is beemeltem a normák fogalmát, sőt azt is jeleztem, hogy a normák megszilárdulását a harmadrendű szankcionálásnak tulajdoníthatjuk (??o.). Nem foglalkoztam azonban még azzal a kérdéssel, hogy hogyan alakulhatnak ki a normák egyáltalán. Ha a társadalmi cselekvések egyik kiemelt szabályszerűségként kezeljük a normákhoz történő igazodásokat, akkor mondanunk kell valamit a normák keletkezéséről.

Látni kell azonban, hogy a kérdésfeltevés maga meghatározza azt, hogy csak a normák egyik típusával foglalkozunk. Játékelméleti szempontól ugyanis ki kell zárunk mind a belső szankcióval operáló erkölcsi normákat, mind az állami erőszakmonopóliumra támaszkodó jogi normákat a tárgyalásból, pontosan a normatípusokhoz rendelt szankcionálási mechanizmusok különlegessége miatt. Ami marad az a – weberi értelemben vett – konvenció jelensége, amikor is a normasértések szankcionálását a társadalmi kapcsolat többi szereplőjnek elítélő magatartása jelenti. Ilyen perspektívából nézve a normák kialakulásának vizsgálatát leszűkíthetjük az *emergens normák* megjelenésének kérdésére.

Axelrod szerint a normák kialakulását, fennmaradását többféle tényező, mechanizmus segítheti elő [Axe86]. Ilyen tényező – többek között – a másodrendű és harmadrendű normák alkalmazása (ezeket Axelrod metanormának nevezi), a dominanciaviszonyok normát teremtő szerepe, a normák tartalmának interiorizálása, belsővé tétele, beépítése vagyis a szocializáció folyamata, az elrettentési mechanizmusok érvényesítése, a társadalmi minták, társadalmi bizonyítékok (social proof) felmutatása és terjesztése, terjedése, a csoporttagságból fakadó társadalmi nyomás érvényesítése vagy épp a reputációs mechanizmusok működtetése. Korábban bemutattam Heckathorn elméletét az *utánzásos tanuláson alapuló szelektív evolúció* folyamatáról, amely az emergens normák létrejöttének magyarázatában is érvényesnek, alkalmazhatónak tűnik.

Vannak még fókuszáltabb elméleti kezdeményezések is. Orthmayr Imre a társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázatát adja, alapvetően a koordinációs helyzetekre koncentrálva [Ort04]. A koordinációs helyzetek alapvető sajátossága az, hogy azoknak több, gyakran teljesen egyenrangúnak tekintett megoldása is lehetséges, és az igazi feladat annak biztosítása, hogy mindegyik szereplő ugyanazt a kimenetet válassza. Ez a feladat persze nyilván csak akkor jelentkezik, amikor nincs kommunikációs lehetőség a felek között (hiszen kommunikációval könnyen meg lehetne oldani az ilyen helyzeteket). Ilyenkor az egyik megoldás az lehet, ha a szereplők valamilyen támpontot, *fókuszpontot* kínálnak egymás számára arra vonatkozóan, hogy vajon mit gondolhatnak a partnereik a helyzet feloldására [Sch80, 57]. *Thomas Schelling* szerint ilyenkor a fókuszpont kijelölésének, a szembeszökőség mozzanatának van kiemelt jelentősége. A koordinációs problémák feloldásának másik lehetséges módja lehet a korábban már sikeresnek bizonyult megoldások kipróbálása vagyis a precedensekhez történő igazodás. Mindegy, hogy miért volt sikeres korábban a hasonló koordinációs probléma megoldása (kommunikáció, megegyezés, szembeszökőség, de akár a szerencse miatt), a lényeg, hogy a korábbi

sikeresség elég indokot jelent arra vonatkozóan, hogy követni lehessen a mintát.

Persze sok esetben nincsenek koordinációs problémák feloldását támogató fókuszpontok, precedensek, vagy épp fordítva, van úgy, hogy több egyenrangú is van belőlük. Ilyen esetekben lehet megoldás a konvencionális normák alkalmazása. Mindegy, hogy melyik megoldást választják ki a felek, de a versengő kimenetek közül valamelyiket egy normába foglalva már egyértelmű igazodási lehetőségeket lehet teremteni (gondoljunk csak újra a közlekedés alapkérdésére, a bal- vagy jobboldali közlekedés problémájára) [UM98], [UM77].

Irodalomjegyzék

- [AH81] Robert Axelrod and W.D. Hamilton. The evolution of cooperation. *Science*, 211:1390–1396, 1981.
- [Ale87] Richard D. Alexander. *The biology of moral systems*. Aldine de Gruyter, New York, 1987.
- [App88] Arjun Appadurai. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, 1988.
- [Are95] Hannah Arendt. Mi a tekintély. In *Múlt és jövő között*, pages 100–150. Osiris – Readers International, 1995.
- [Axe84] Robert Axelrod. *The Evolution of Cooperation*. Basic Book, 2006 (1984).
- [Axe86] Robert Axelrod. An evolutionary approach to norms. *The American Political Science Review*, 80(4):1095–1111, December 1986.
- [BB85] P. Bachrach and M.S. Baratz. A hatalom két arca. In Bayer József és Hardy Mihály (szerk.), *Pluralizmus*, pages 212–224. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- [BGBR03] Robert Boyd, Herbert Gintis, Samuel Bowles, and Peter J. Richerson. The evolution of altruistic punishment. *PNAS*, 100(6):3531–3535, 18 March 2003.
- [Bib86] István Bibó. Az európai társadalomfejlődés értelme. In *Válogatott tanulmányok III.*, pages 5–123. Magvető Kiadó, 1986.
- [Bin92] Ken Binmore. *Fun and Games. A Text on Game Theory*. D.C. Heath and Company, 1992.
- [BM07] Robert Boyd and Sarah Mathew. A Narrow Road to Cooperation. *Science*, 316:1858–1859, 29 June 2007.
- [Boy89] Robert Boyd. Mistakes Allow Evolutionary Stability in the Repeated Prisoner’s Dilemma Game. *Journal of Theoretical Biology*, 136:47–56, 1989.
- [BS05] Hannelore Brandt and Karl Sigmund. Indirect reciprocity, image scoring, and moral hazard. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, volume 102, pages 2666–2670, 2005.
- [CD86] Csontos László. Előszó a magyar kiadáshoz. In: Émile Durkheim. *A társadalmi munkamegosztásról* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1986.
- [CS99] Andrew M. Colman and Jonathan A. Stirk. Singleton bias and lexicographic preferences among equally valued alternatives. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 40:337–351, 1999.

- [CS05] André Comte-Sponville. *Kis könyv a nagy erényekről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- [Cse04] Péter Cserne. A racionális döntések elméletének helye a jogelméletben, 2004.
- [Dah57] Robert A. Dahl. The Concept of Power. *Behavioral Science*, 2(3):201–215, July 1957.
- [Dah58] R.A. Dahl. A Critique of the Ruling Elite Model. *American Political Science Review*, 52:463–469, June 1958.
- [Dah65] R.A. Dahl. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, New Haven and London, 1965.
- [Daw80] R.M. Dawes. Social dilemmas. *Annual Review of Psychology*, 31:169–93, 1980.
- [DMK88] Niall M. Frase D. Marc Kilgour. A taxonomy of all ordinal 2x2 games. *Theory and Decision*, 24:99–117, 1988.
- [Dur78] Émile Durkheim. Az erkölcsi tény meghatározása. In *A társadalmi tények magyarázatához*, pages 161–196. KJK, Budapest, 1978.
- [Dur01] Émile Durkheim. *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- [Dwo78] Ronald Dworkin. The Model of Rules I. In *Taking Rights Seriously*, pages 14–45. Harvard University Press, Cambridge, 1978.
- [Eli96] Mircea Eliade. *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- [Els79] Jon Elster. *Ulysses and the Sirens*. Cambridge University Press, 1979.
- [Els97] Jon Elster. *A társadalom fogaskerei*. Osiris, 1997.
- [Fer00] Kiefer Ferenc. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest, 2000.
- [FG00] Ernst Fehr and Simon Gächter. Fairness and Retaliation: The Economics of Reciprocity. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3):159–181, Summer 2000.
- [FG02] Ernst Fehr and Simon Gächter. Altruistic punishment in humans. *Nature*, 415:137–140, 10 January 2002.
- [Föl07] Csaba Földes. ‘interkulturális kommunikáció’: koncepciók, módszerek, kérdőjelek. *Fordítástudomány*, 9(1):14–39, 2007. **javítani a címet**
- [Fou90] Michel Foucault. *Felügyelet s büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest, 1990.
- [Fow05] James H. Fowler. Altruistic punishment and the origin of cooperation. *PNAS*, 102(19):7047–7049, 10 May 2005.
- [Fuk97] F. Fukuyama. *Bizalom*. Európa Kiadó, Budapest, 1997.
- [GH02] Tamás Győrfi and Szabolcs Hegyi. Autoritás és legitimitás. In Mátyás Bódig és Tamás Győrfi (szerk.), *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.
- [Gou60] Alvin W. Gouldner. The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 25:161–78, 1960.
- [GR36] N. Georgescu-Roegen. The Pure Theory of Consumer's Behavior. *Quarterly Journal of Economics*, 50(3):545–593, 1936].

- [GR54] N. Georgescu-Roegen. Choice, Expectations, and Measurability. *Quarterly Journal of Economics*, 68(2):503–534, 1954.
- [Hab85] J. Habermas. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- [Hab01] J. Habermas. Mi az egyetemes pragmatika? In I. Síklaki Cs. Pléh és T. Terestyéni (szerk.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- [Ham63] W. D. Hamilton. The evolution of altruistic behavior. *The American Naturalist*, 97(896):354–356, Sep. - Oct. 1963.
- [Ham64a] W. D. Hamilton. The genetical evolution of social behavior i. *Journal of Theoretical Biology*, 7:1–16, 1964.
- [Ham64b] W. D. Hamilton. The genetical evolution of social behavior ii. *Journal of Theoretical Biology*, 7:17–52, 1964.
- [Har52] R. M. Hare. *The Language of Morals*. Clarendon Press, 2003 (1952).
- [Har68] Garrett Hardin. The tragedy of the commons. *Science*, 162:1243–1248, 1968.
- [Har70] R. M. Hare. Meaning and speech acts. *The Philosophical Review*, 79(1):3–24, 1970.
- [Har77] R. M. Hare. *Freedom and Reason*. Oxford University Press, 1977.
- [Har82] Garret Hardin. Discriminating Altruism. *Zygon*, 17(2):163–186, 1982.
- [Har89] R. M. Hare. Some Sub-Atomic Perticles of Logic. *Mind*, 98(389):23–37, 1989.
- [Har95] H.L.A. Hart. *A jog fogalma*. Osiris, Budapest, 1995.
- [Hec88] Douglas D. Heckathorn. Collective Sanctions and the Creation of Prisoner's Dilemma Norms. *The American Journal of Sociology*, 94(3):535–562, November 1988.
- [Hec91] Douglas D. Heckathorn. Extensions of the Prisoner's Paradigm: The Altruist's Dilemma and Group Solidarity. *Sociological Theory*, 9(1):34–52, Spring 1991.
- [Hec96] Douglas D. Heckathorn. The Dynamics and Dilemmas of Collective Action. *American Sociological Review*, 61(April):250–277, April 1996.
- [Hel03] Dezső Helmich. Érzelmek és célok. In Róbert Iván Gál és Zoltán Szántó (szerk.), *Cselekvésemélet és társadalomkutatás. In memoriam Csontos László*, pages 98–104. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2003.
- [Hir95] Albert O. Hirschmann. *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris, Budapest, 1995.
- [Hám99] Balázs Hámori. Would you marry your daughter to homo economicus? re-evaluating reciprocal altruism. *Society and Economy in Central and Eastern Europe. Quarterly Journal of Budapest University of Economic Sciences*, XXI(1), 1999.
- [Hor77] Özséb Horányi (szerk). *Kommunikáció I-II*. KJK, Budapest, 1977.
- [HR98] J. Hirshleifer and J.G. Riley. A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In László Csontos (szerk.), *A racionális döntések elmélete*, pages 25–61. Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998.

- [HTB⁺07] Christoph Hauert, Arne Traulsen, Hannelore Brandt, Martin A. Nowak, and Karl Sigmund. Via Freedom to Coercion: The Emergence of Costly Punishment. *Science*, 316:1905–1907, 29 June 2007.
- [Hua05] Yong Huang. A Copper Rule versus the Golden Rule: a Daoist-Confucian proposal for global ethics. *Philosophy East and West*, 55(3):394–425, July, 2005.
- [Hum76] D. Hume. *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- [Huo03] Ferenc Huoranszki. Döntésmélet és erkölcsi normák. In Róbert Iván Gál és Zoltán Szántó (szerk.), *Cselekvésmélet és társadalomkutatás. In memoriam Csontos László*, pages 107–133. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2003.
- [ind03] Index.hu: Indonéziában lefejezés jár a maszturbálásért, 2007.09.03.
- [ind14] Index.hu: Börtönbüntetés egy megerőszakolt nőnek, 2007.11.14. **átformázni ezeket**
- [ind26] Index.hu: Ácsorgásért nincs börtön New Yorkban, 2007.11.26.
- [Jef83] Richard Jeffrey. *The Logic of Decision*. University of Chicago, Chicago, 1983.
- [Kan85] Immanuel Kant. *Az örök béke*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- [Kan91] Immanuel Kant. *Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991.
- [Kan92] Michihiro Kandori. Social Norms and Community Enforcement. *The Review of Economic Studies*, 59(1):63–80, January 1992.
- [Kel01a] Hans Kelsen. A jog mint sajátos társadalmi technika. In Csaba Varga (szerk.), *Jog és filozófia*, pages 191–209. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- [Kel01b] Hans Kelsen. *Tiszta jogtan*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001.
- [KK89] David Kraines and Vivian Kraines. Pavlov and the Prisoner’s Dilemma. *Theory and Decision*, 26:47–79, 1989.
- [KK93] David Kraines and Vivian Kraines. Learning to cooperate with pavlov an adaptive strategy for the iterated prisoner’s dilemma with noise. *Theory and Decision*, 35(2):107–150, September, 1993.
- [Koc07] Imre Kocsis. Jézus és az erőszak. *Vigilia*, 72:413–423, június 2007.
- [Kol93a] Peter Kollock. Cooperation in an uncertain world: an experimental study. *Sociological theory and methods*, 8(1):3–13, 1993.
- [Kol93b] Peter Kollock. „An Eye for an Eye Leaves Everyone Blind”: Cooperation and Accounting Systems. *American Sociological Review*, 58(6):768–786, Dec. 1993.
- [Kol98] Peter Kollock. Social Dilemmas: The Anatomy of Cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24:183–214, 1998.
- [Kread] David M. Kreps. *Játékelmélet és közgazdasági modellezés*. 2005, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- [KT98] Daniel Kahneman and Amos Tversky. Kilátásmélet: a kockázatos helyzetekben hozott döntések elemei. In Csontos László (szerk.), *A racionális döntések elmélete*, pages 82–112. Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998.

- [Lav04] Marc Lavoie. Post Keynesian consumer theory: Potential synergies with consumer research and economic psychology. *Journal of Economic Psychology*, 25:639–649, 2004.
- [Lew69] D.K. Lewis. *Convention. A Philosophical Study*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1969.
- [Luk74] Steven Lukes. *Power: A Radical View*. Macmillan Press, 1974.
- [Lyo05] Lewis Lyons. *A büntetés története*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2005.
- [Mal72] Bronislaw Malinowski. *Baloma*. Gondolat, Budapest, 1972.
- [Mau04] Marcel Mauss. *Szociológia és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- [Mea73] George Herbert Mead. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat, 1973.
- [MG68] H. Hamburger M. Guyer. A note on „a taxonomy of 2x2 games”. *General Systems*, 13:205–208, 1968.
- [Mil72] C. Wright Mills. *Az uralkodó elit*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.
- [Mál06] József Zoltán Málík. *Analitikus társadalomelmélet*. szerzői kiadás, Budapest, 2006.
- [Mér96] László Mérő. *Mindenki másként egyforma*. Tertium, Budapest, 1996.
- [MS00] Zsuzsanna Marjainé Szerényi. *A természeti erőforrások monetáris értékelésének lehetőségei Magyarországon, különös tekintettel a feltételes értékelés módszerére*. PhD thesis, BKÁE, Gazdálkodástudományi Ph.D. program, Budapest, 2000.
- [Més05a] József Mészáros. *Játékelmélet*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
- [Més05b] József Mészáros. Játékelméleti magyarázat a közjóságok létrejöttének elmaradására. *Szociológiai Szemle*, (1):23–40, 2005.
- [Ném96] Dénes Némédi. *Émile Durkheim*. Áron Kiadó, Budapest, 1996.
- [Now06] Martin A. Nowak. Five rules for the evolution of cooperation. *Science*, 314:1560–1563, 2006.
- [NS92] Martin A. Nowak and Karl Sigmund. Tit for tat in heterogeneous populations. *Nature*, 355:250–253, January 1992.
- [NS93] M. Nowak and K. Sigmund. A strategy of win-stay, lose-shift that outperforms tit-for-tat in the prisoner’s dilemma game. *Nature*, (364):56–58, 1993.
- [NS94] M. A. Nowak and K. Sigmund. The alternating prisoner’s dilemma. *Journal of Theoretical Biology*, 168:219–226, 1994.
- [NS98a] M. A. Nowak and K. Sigmund. Evolution of indirect reciprocity by image scoring. *Nature*, (393):573–577, 1998.
- [NS98b] Martin A. Nowak and Karl Sigmund. The dynamics of indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 194:561–574, 1998.
- [NS05] Martin A. Nowak and Karl Sigmund. Evolution of indirect reciprocity. *Nature*, 437:1291–1298, October 2005.
- [OI04] Hisashi Ohtsuki and Yoh Iwasa. How should we define goodness? – reputation dynamics in indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 231(1):107–120, November 2004.

- [OI06] Hisashi Ohtsuki and Yoh Iwasa. The leading eight: Social norms that can maintain cooperation by indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 239(4):435–444, April 2006.
- [OI07] Hisashi Ohtsuki and Yoh Iwasa. Global analyses of evolutionary dynamics and exhaustive search for social norms that maintain cooperation by reputation. *Journal of Theoretical Biology*, 244:518–531, 2007.
- [Oli80] Pamela Oliver. Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigations. *The American Journal of Sociology*, 85(6):1356–1375, May 1980.
- [Ols97] Mancur Olson. *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris, Budapest, 1997.
- [Ort] Imre Orthmayr. Az emberi természet problémája a filozófiában. **forrás?**
- [Ort97] Imre Orthmayr. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 7:3–31, 1997.
- [Ort04] Imre Orthmayr. A társadalmi normák döntésméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 14(3):3–22, 2004.
- [PB03] Karthik Panchanathan and Robert Boyd. A tale of two defectors: the importance of standing for evolution of indirect reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 224:115–126, 2003.
- [PB04] Karthik Panchanathan and Robert Boyd. Indirect reciprocity can stabilize cooperation without the second-order free rider problem. *Nature*, (432):499–502, 25 November 2004.
- [PCF90] D. Marc Kilgour Peter C. Fshburn. Binary 2x2 games. *Theory and Decison*, 29:165–182, 1990. **javitottam a sociology.bib-ben**
- [Pla84] Platón. *Állam*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- [Pol76] Károly Polányi. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest, 1976.
- [Pou92] William Poundstone. *Prisoner's Dilemma*. Anchor, 1992.
- [PS51] Talcott Parsons and Edward A. Shils. *Toward a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences*. Transactions Publisher, New Brunswick (USA) and London (UK), 2007 (1951).
- [PSC06] Jorge M. Pacheco, Francisco C. Santos, and Fabio A.C.C. Chalub. Stern-Judging: a Simple, Successful Norm which Promotes Cooperation under Indirect Reciprocity. *PLoS Computational Biology*, 2(12):1634–1638, december 2006.
- [Rap98] Anatol Rapoport. *A kizsákmányoló, a vezér, a hős és a mártír: a 2 x 2-es játszma négy archetípusa*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1998.
- [Raw81] J. Rawls. Kétfajta szabályfogalom. In Lónyai Mária (szerk.), *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából*, pages 364–416. Gondolat, Budapest, 1981.
- [RG66] Anatol Rapoport and Melvin Guyer. A Taxonomy of 2x2 Games. In *Yearbook of the Society for General Systems Research*, pages 203–214. SGSR, Ann Arbor, Michigan, USA, 1966.

The Right and the Good

- [Ros30] David Ross. *The right and the good*. Clarendon Press, Oxford, 2002 (1930).
- [Rou78] Jean-Jacques Rousseau. Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről. In *Értekezések és filozófiai levelek*, pages 59–200. Magyar Helikon, Budapest, 1978.
- [Rou00] N. Rouland. Az emberi jogok antropológiai alapjai. In H. Szilágyi I. (szerk.), *Jog és antropológia*. k.n., 2000.
- [Ryl74] Gilbert Ryle. *A szellem fogalma*. Gondolat, Budapest, 1974.
- [Sag00] Carl Sagan. A játék szabályai. In *Milliárdok és milliárdok*, pages 208–221. Akkord Kiadó, Budapest, 2000.
- [Sah73] Marshall D. Sahlins. *Törzsek*, pages 135–315. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- [SBH06] K. Sigmund, H. Brandt, and C. Hauert. Punishing and abstaining for public goods. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, volume 103, pages 495–497, 2006.
- [Sch80] Th.C. Schelling. *The Strategy of Conflict*. Harvard University Press, Cambridge (MA), 1980.
- [SD77] Glenn H. Snyder and Paul Diesing. *Conflict Among Nations*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1977.
- [Sea81] John R. Searle. Hogyan vezethető le a „kell” a „van”-ból? In Lónyai Mária (szerk.), *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából*, pages 564–589. Gondolat, Budapest, 1981.
- [Sea00] J. R. Searle. *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája*. Vince Kiadó, Budapest, 2000.
- [Sea01a] J. R. Searle. Az illokúciós aktusok szerkezete. In T. Terestyéni Cs. Pléh, I. Síklaki (szerk.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- [Sea01b] J. R. Searle. Közvetett beszédaktusok. In T. Terestyéni Cs. Pléh, I. Síklaki (szerk.), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- [Sen90] Amartya Sen. Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. In Kindler József és Zsolnai László (szerk.), *Etika a gazdaságban*. Keraban Kiadó, Budapest, 1990.
- [Sim82a] Herbert Simon. *A racionalitás mint folyamat és gondolkodási produktum*, pages 59–86. KJK, Budapest, 1982.
- [Sim82b] Herbert Simon. *Racionális döntés gazdasági szervezetekben*, pages 33–40. KJK, Budapest, 1982.
- [Sim87] Peter Simons. *Parts: A Study in Ontology*. Oxford University Press, 2000 (1987).
- [Sug86] Robert Sugden. *The Economics of Rights, Co-operation and Welfare*. Palgrave MacMillan, 2004 (1986).
- [syi07] Syi. *Egyben az egész*. Typotex, 2007.
- [Szá99] Zoltán Szántó. *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*. Aula, Budapest, 1999.

- [Sza05] István Szakadát. Réteges struktúra, alaprelációk. In Csendes Lilla és Alexin Zoltán (szerk.), *III. Számítógépes nyelvészeti konferencia*, Szeged, 2005. SZTE.
- [Szi06] Péter Szilágyi. *Jogi alaptan*. Osiris, Budapest, 2006.
- [Tha85] R.H. Thaler. Mental accounting and consumer choice. *Marketing Science*, (4):195–214, 1985.
- [TM03] N. Takahashi and R. Mashima. The emergence of indirect reciprocity: Is the standing strategy the answer?, Aug 2003. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Atlanta Hilton Hotel, Atlanta, GA Online <.PDF> Retrieved 2006-10-05.
- [Tön04] Ferdinand Tönnies. *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
- [Tri71] Robert L. Trivers. The evolution of reciprocal altruism. *The Quarterly Review of Biology*, 46(1):35–57, 1971.
- [Tri85] Robert L. Trivers. *Social Evolution*. The Benjamin/Cummings Publishing Company, 1985.
- [UM77] E. Ullmann-Margalit. *The Emergence of Norms*. Clarendon Press, Oxford, 1977.
- [UM98] E. Ullmann-Margalit. *Koordinációs normák*, pages 145–189. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1998.
- [Vör94] Miklós Vörös. Határesetek. *Replika*, (14-15):239–266, 1994.
- [vW63a] Georg Henrik von Wright. *Norm and Action*. Routledge and Kegan Paul, London, 1963.
- [vW63b] Georg Henrik von Wright. *The Logic of Preference*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1963.
- [Web70] Max Weber. *Állam, politika, tudomány*. KJK, Budapest, 1970.
- [Web87] Max Weber. *Gazdaság és társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*. KJK, 1987.
- [Wit98] Ludwig Wittgenstein. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest, 1998.
- [YT94] Tosho Yamagashi and Nobuyuki Takahashi. Evolution of norms without metanorms. In W. Albers U. Shulz and U. Mueller, editors, *Social dilemmas and cooperation*, pages 311–326. Springer-Verlag, Berlin, Germany, 1994.